

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

КИРИДОН ПЕТРО ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94(477): 329.15: [3.08] «1945/1964» (043.5)

**ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА
УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1945 – 1964 РОКІВ:
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант
КОЦУР АНАТОЛІЙ ПЕТРОВИЧ,
доктор історичних наук, професор**

Київ - 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Стан наукової розробки проблеми	14
1.2. Характеристика та класифікація джерельного комплексу теми	54
1.3. Методологічні засади роботи	71
РОЗДІЛ 2. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОВОЄННОЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ.....	86
2.1. Організаційні принципи та методи формування правлячої номенклатури Української РСР протягом 1945 – 1964 рр.	86
2.2. Типологічні характеристики представника правлячих структур	114
2.3. Пільги та привілеї партійно-державного керівництва й апаратної бюрократії	147
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ НОМЕНКЛАТУРНОГО СКЛАДУ У ВЛАДНИХ СТРУКТУРАХ УРСР ПРОТЯГОМ 1945 – 1964 РР.	180
3.1. Становлення номенклатури Комуністичної партії України	180
3.2. Чиновницько-апаратна розбудова державних форм Української РСР	222
3.3. Організація номенклатурного керівництва республіканськими громадськими утвореннями.....	260
РОЗДІЛ 4. УЧАСТЬ АПАРАТНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПРОТЯГОМ 1945 – 1964 РР.	285
4.1. Республіканська партійно-державна номенклатура в умовах повоєнного сталінізму (1945 – 1953 рр.)	285
4.2. Адміністративно-управлінські ланки УРСР на початковому етапі десталінізації (1953 – 1956 рр.)	302

4.3. Діяльність апаратних структур Української РСР у період між XX і XXII з'їздами КПРС	324
4.4. Функціонування українського чиновницько-управлінського апарату в 1961 – 1964 рр.	350
ВИСНОВКИ	377
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	386
ДОДАТКИ	576

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АН.....	Академія наук
АСН.....	Академія суспільних наук
ВПШ.....	Вища партійна школа
ВЦРПС.....	Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГУЛАГ.....	(рос.) – Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения
ДКО.....	Державний комітет оборони
ДТСААФ.....	Добровільне товариство сприяння армії, авіації та флоту
КПДК.....	Комітет партійно-державного контролю
КРУ.....	Контрольно-ревізійне управління
МДБ.....	Міністерство державної безпеки
МОЗ.....	Міністерство охорони здоров'я
МТС.....	Машинно-тракторна станція
РНГ.....	Рада народного господарства, раднаргосп

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розбудова сучасної Української держави актуалізує інтерес громадськості до вітчизняної історії, зокрема – її радянського періоду, оскільки в демократичному суспільстві необхідно позбавитися від тоталітарних рудиментів комуністичного режиму. Реалізація цього завдання передбачає розкриття суті правлячих механізмів тодішньої влади, складовою яких була партійно-державна номенклатура. Апаратні структури Комуністичної партії та державних органів відзначалися складними розбудовами і неоднозначним характером функціонування. Цим зумовлені суперечливі оцінки номенклатури як політичної інституції. Отже, комплексне дослідження партійно-державної номенклатури перебуває в переліку пріоритетних напрямів вітчизняної історичної науки.

Ґрунтовний аналіз діяльності номенклатурних форм різних щаблів партійно-державного управлінського механізму, їхнього повсякденного функціонування, порядку взаємодії, особливостей субординації, тенденцій еволюції, ієрархічних схем, прав та обов'язків, юридичних і фактичних повноважень, реальної ролі в перебігові суспільно-політичних та соціально-економічних процесів необхідний, оскільки досі ці наукові проблеми не одержали достатнього висвітлення. Очевидною є необхідність деталізації політичних, організаційних і соціальних структур номенклатури.

Протягом повоєнного двадцятиріччя правляча номенклатура виступала як регулятор еволюції суспільства, здійснюючи політичний, соціальний, економічний, ідеологічний супровід реформаційних процесів. Проте об'єктивна оцінка як здобутків, так і провалів десталінізаційного курсу на підставі сучасних науково-методологічних принципів залишається актуальною дослідницькою задачею.

Політика подвійних стандартів Комуністичної партії (одні – для номенклатури, інші – для пересічних громадян) фіксувала несправедливість суспільного ладу. Відстеження її компонентів проведено істориками не достатньо глибоко. Вимагають комплексного вивчення зміни, які відбулися в

Українській РСР, вплив партійно-державної номенклатури на політичні та соціально-економічні процеси протягом 1945 – 1964 років.

Окрім того, нині актуалізується потреба в прискіпливій увазі з боку суспільствознавців до історії партійно-державної номенклатури з огляду на її історичний досвід, багаторічне безальтернативне панування, органічну здатність до трансформацій, природну психологічну стійкість.

Суспільна значимість досліджуваної проблеми впливає також із того, що повоєнний період представляє масштабну панораму початку соціального транзиту суспільства з одного стану в інший. Сучасну добу визначають аналогічного порядку характеристики громадського життя, що спричинює наукову доцільність комплексного вивчення різних аспектів зазначеної теми. Дослідження перипетій повоєнного двадцятиріччя вітчизняної історії є актуальним, оскільки здатне пояснити певні проблеми сьогодення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми «Історія формування і розвитку Української держави» (державний реєстраційний номер 01БФ046 – 01) Комплексної програми науково-дослідницьких робіт Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Наукові проблеми державотворення України».

Мету і завдання дослідження роботи визначено з огляду на постановку наукової проблеми, актуальність та стан дослідження теми. Вони спрямовані на комплексну характеристику процесу інституціоналізації та діяльності партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя. Для цього важливо показати якісні, кількісні, структурні й функціональні параметри управлінських форм у контексті ролі номенклатури в політичній системі тоталітарного режиму.

Дослідницькі задачі зумовлені процесом реалізації сформульованої мети:

- визначити теоретико-методологічні засади вивчення інституціоналізації та функціонування номенклатури республіки повоєнного двадцятиріччя,

уточнити зміст понять і термінів, пов'язаних із діяльністю партійно-державної номенклатури;

- з'ясувати стан, повноту, достовірність і рівень дослідження наукових джерел проблеми становлення та діяльності номенклатури Української РСР у 1945 – 1964 рр.;
- показати принципи добору, підготовки та виховання управлінських кадрів УРСР, еволюцію принципів і методів формування номенклатурних інституцій в повоєнне двадцятиріччя;
- вивчити й систематизувати організаційні характеристики, особливості структурних розбудов партійно-державної номенклатури Української РСР;
- виявити закономірності та тенденції інституціоналізації, політичні, економічні та соціальні результати роботи номенклатурних форм протягом пізньосталінської доби та періоду «відлиги»;
- назвати форми та методи діяльності управлінських структур на різних етапах розвитку республіки в 1945 – 1964 рр.;
- розкрити соціальний склад і специфіку апаратних розбудов номенклатурної системи в Українській РСР;
- скласти типологічний портрет представника чиновницько-управлінських утворень республіки повоєнної доби, відстежити масштаби преференцій цієї верстви в тодішньому суспільстві;
- охарактеризувати керівну діяльність номенклатури в партійних, державних, профспілкових, комсомольських органах, у громадських утвореннях;
- розглянути участь правлячої номенклатури Української РСР у втіленні державної політики КП(б)У / КПУ протягом 1945 – 1964 рр.;
- описати наслідки партійно-державного номенклатурного панування для суспільного поступу УРСР;
- запропонувати напрямки подальшого вивчення історії республіканської компартійно-радянської номенклатури.

Робоча гіпотеза, навколо якої здійснювався науковий пошук, полягає в тому, що трансформаційні зміни в середовищі партійно-державної номенклатури не тільки визначалися еволюцією політичної обстановки в країні, але й призводили до деформації системи організації влади. Отже, партійно-державна номенклатура повоєнного двадцятиріччя відповідальна за утримання соціалістичного консервативного напрямку поступу суспільства, але вона безпосередньо причетна й до прогресивних проєктів, котрі відслідковуються в повоєнний час. Спроби лібералізації суспільних відносин розглядаються в контексті розбудови громадянського суспільства, курс на побудову комуністичного суспільства – у зв'язку з демократизацією режиму.

Об'єктом дослідження стали партійні та державні керівні органи Української РСР 1945 – 1964 рр. як провідні елементи її політичної системи, партійні та державні управлінці, які входили до списків номенклатури.

Предмет вивчення оформився в площині провідних тенденцій, особливостей і головних напрямків інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури республіки протягом повоєнного двадцятиріччя.

Хронологічні рамки роботи (1945 – 1964 рр.) визначилися усталеними в сучасній вітчизняній історіографії підходами до періодизації історії України ХХ ст. Нижньою межею є час завершення Другої світової війни. Верхнім рубежем обрано 1964 р., коли в основному завершилися починання, пов'язані з десталінізацією та курсом на лібералізацію суспільних відносин. Поступове згортання тенденцій, породжених «відлигою», знаменувало початок нового відліку української історії радянської доби.

У межах означеного двадцятиріччя виокремлено повоєнний сталінізм 1945 – початку 1953 рр., період «колективного керівництва» (початок 1953 – 1956 рр.), становлення повновладдя М. Хрущова (1956 – 1961 рр.) та завершальні роки десталінізації (1961 – 1964 рр.). Повоєнне двадцятиріччя розглядається як цілісна доба, змістом якої був перехід від диктатури більшовицького гатунку до лібералізованого тоталітарного суспільства.

Територіальні межі дослідження визначено відповідно до кордонів тогочасної республіки, які від 1954 р. (включення до складу УРСР Кримської області) залишалися практично незмінними. У роботі враховано нововведення у внутрішньому адміністративному поділі України, здійснені протягом визначеного часу.

Методи дослідження. Методологічною основою праці стали загальнонаукові та спеціальні історичні принципи ведення наукового пошуку.

Принцип історизму впливає з бачення поступу як зумовленого не лише сучасними чинниками, а й такого, що слідує з політичних, соціальних, економічних, культурних реалій минулого. Йдеться про тяглість функціонування інститутів суспільства (партійно-державної номенклатури як специфічного їхнього різновиду), еволюційні форми яких, власне, єднають сучасне з минулим і майбутнім.

Зміст проблеми ми намагалися зрозуміти завдяки використанню принципів багатофакторності, усебічності, світоглядного плюралізму. Причинно-наслідкові складові інституціоналізації повоєнної номенклатури в контексті реанімування тоталітарних підвалин управління країною на модерних засадах від середини 1940-х рр. розглядалися як комплексні, зумовлені історичною логікою. Тракткування їхньої суті, проте, робилося не лише в критичному ракурсі, а й із огляду на причетність номенклатурних структур до процесу десталінізації, лібералізаційної «відлиги».

Вважаючи, що методологія дослідження є передусім стилем наукового мислення, ми виокремлюємо її спрямованість на філософсько-ідеологічні засади сприйняття подій і явищ, які описуються. Тому для висвітлення специфічних характеристик і місця партійно-державної номенклатури в політичній системі тоталітарного соціалізму було використано метод структурно-функціонального дослідження.

Біхевіористський аналіз (дослідження політики шляхом вивчення поведінки й мотиваційних стимулів діяльності представників державно-правових інституцій з огляду на їхні структури, діяльність, робочий регламент

тощо) було застосовано для опису кількісно-якісного характеру номенклатурних схем управління. Цим методом ми послуговувалися для вивчення ролі та ваги кланових утворень функціонерів різноманітних апаратно-чиновницьких форм – від республіканського до місцевого рівнів.

Для зіставлення діяльності апаратників повоєнного двадцятиріччя з функціонуванням управлінських структур 1920 – 1930-х рр., із адміністративними діями 1970 – 1980-х рр. та сучасними соціальними реаліями було вжито порівняльно-історичний метод.

Метод контент-аналізу уможливив відбір і систематизацію архівно-документальних матеріалів із фондів сховищ джерельних масивів центрального та обласного рівнів.

У роботі сповідуються традиційні правила здійснення історичного пошуку, серед котрих пріоритетними є принципи об'єктивності й системності. Ці загальнозживані імперативи лягли в основу наукового застосування універсальних методів дослідження: аналізу та синтезу наявної інформації, детермінізму, функціонального, логіко-аналітичного. Їхнє використання сприяло трактуванню порушених проблем із позицій реальної масштабності еволюційних змін та об'єктивної значущості історичних подій, явищ і суспільних процесів.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертація є першою спробою узагальненого висвітлення інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР протягом 1945 – 1964 рр.

У результаті проведених досліджень у дисертації вперше обґрунтовано концепцію номенклатурної політичної системи, яка потіснила в 1945 – 1964 рр. організацію політичного режиму сталінського зразка. Партійно-державну номенклатуру УРСР повоєнного часу розглянуто як спосіб тоталітарного керівництва й контролю за всіма сферами суспільного життя.

Із сучасних позицій охарактеризовано участь номенклатури в розробці та реалізації післявоєнної програми «комуністичного будівництва» в ракурсі

формування лібералізованого політичного ладу, еволюційні процеси 1945 – 1964 рр. в Українській РСР аналізуються як об'єктивний рух до громадянського суспільства. Запропоновано періодизацію функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР у повоєнне двадцятиріччя. Подається визначення принципів і ключових понять, у межах яких вибудовано завдання дослідження та запропоновано їх послідовне вирішення.

Для характеристики поняття «партійно-державна номенклатура», оцінки її політичного значення, набутого в 1945 – 1964 рр., запроваджено зіставлення міждисциплінарних критеріїв і напрацювань науковців.

Подальший розвиток дістали виявлення регіональної специфіки республіканської номенклатури з огляду на становище функціонерів союзного масштабу та інших регіонів СРСР. Застосовано порівняльний аналіз владних відносин структур «партія – ради», «партія – громадські організації» у контексті номенклатурної кадрової політики. Запропоновано визначення реальної ролі номенклатури у функціонуванні владного механізму УРСР на різних етапах протягом 1945 – 1964 рр.

Уточнено регламентні процедури кадрової політики Комуністичної партії в умовах номенклатурної політичної системи, акцентовано на більшовицько-комуністичних, командно-адміністративних, тоталітарних і ліберально-демократичних тенденціях функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР упродовж 1945 – 1964 рр.

Обґрунтовано причетність партійно-державної номенклатури як до зміцнення консервативно-бюрократичних підвалин комуністичної диктатури, так і до ліберальних, десталінізаційних чинників поступу радянського суспільства.

Розширено та переглянуто зміст морально-ціннісних імперативів повоєнної партійно-державної номенклатури в умовах реформаційно-трансформаційних процесів. Пропонуються об'єктивні характеристики чиновницько-управлінських структур Української РСР, набуті ними в процесі

формування та реалізації політичного курсу на етапі пізнього сталінізму, у період реформаторських нововведень хрущовської доби.

Доповнено відомості про місце, роль, значення української партійно-державної номенклатури в процесах боротьби за владні позиції в країні повоєнних років.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів визначається акцентуванням уваги дослідників на необхідності осмислення, уточнення, перегляду феномену партійно-державної номенклатури як унікального породження більшовицького тоталітаризму ХХ ст. Урахування інерційних чинників цієї інституції та її впливу на сучасне й майбутнє Української держави, розбудованої на засадах громадянського суспільства, потребує уваги до історичних уроків, вивчення досвіду минулих явищ і процесів.

Уведений до наукового обігу новий масив документальних матеріалів можна використати для проведення досліджень, пов'язаних із партійно-державною номенклатурою та повоєнною добою вітчизняної історії.

Напрацювання роботи можна використовувати при викладанні загальнодисциплінарних чи спеціальних історичних курсів та суміжних суспільствознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах.

Авторські концептуальні підходи апробовано при розробці та викладанні узагальнюючих курсів з історії України ХХ ст., спеціального курсу з історії політичних партій і рухів України у вищій школі. Результати дослідження задіяно в навчальному процесі Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Напрацювання роботи можна використовувати при підготовці загальнодисциплінарних чи спеціальних курсів з історії та суміжних суспільствознавчих дисциплін. Їх варто врахувати при фаховій підготовці державних управлінців.

Апробація результатів дисертації. Узагальнені положення і висновки наукового пошуку було використано для розробки доповідей і повідомлень на наукових конференціях, під час виступів на науково-практичних семінарах, серед котрих: науково-практична конференція «Формування та сучасний стан

багатопартійної системи в Україні / 10 років незалежності: досвід, проблеми, перспективи» (м. Полтава, 2001 р.); міжнародна науково-теоретична конференція «Геноцид українського народу» (м. Київ, 2003 р.); «Круглий стіл» «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки» (м. Київ, 2006 р.); Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (м. Чернівці, 2009 р.); Всеукраїнський науково-практичний семінар «Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання» (м. Полтава, 2010 р.); науково-практична конференція «20 років незалежності України: Здобутки, втрати і стратегії майбутнього» (м. Київ, 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії». (м. Ніжин, 2011 р.); міжнародна науково-практична конференція Перші (міжнародні) Ястребовські читання (м. Кіровоград, 2011 р.) «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Кіровоград, 2011 р.); міжнародна науково-практична конференція «Центрально-Східна Європа: Двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (м. Рівне, 2012 р.), міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (м. Ніжин, 2012 р.); міжнародна наукова конференція «European Central Slavic Conference Historia, Polityka i Kultura w Europie Wschodniej Panstwowa Wyzsza Szkola Wschodnioeuropejska w Przemyslu» (м. Перемишль, Польща, 2012 р.), Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 2012 р.) та ін.

Основні наукові результати дисертаційного дослідження **опубліковано** в індивідуальній монографії (33,5 д. а.) та 30 інших публікаціях, у тому числі в 24 статтях у провідних фахових виданнях України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Дослідження становлення й розвитку партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя проводилися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, починаючи від середини 1940-х рр. Із огляду на наукову актуальність вивчення теми вони здійснюються й нині. Підсумком огляду наукових пошуків є констатація того, що в завершеному вигляді діяльність української партійно-державної номенклатури досі не висвітлено попри те, що окремі її сторони відображено в контексті різних питань, що ними переймалися вчені. Отже, слід оприлюднити наявний доробок представників історичної науки, щоб об'єктивно оцінити ступінь вивчення теми. Вирішення цієї задачі ми зумовлювали розумінням історіографії як спеціальної галузі, котра досліджує історію та тенденції розвитку наукової думки, діяльність учених та наукових установ, дослідницьких шкіл, видавництв, їхній внесок у формування історичної свідомості¹.

В історіографії проблеми виокремлюються періоди, тому доцільно визначити хронологічні рамки, які вмістили процес накопичення наукових знань про різні аспекти теми, відобразили особливості суспільного поступу УРСР, показали складні процеси внутрішньої логіки розвитку історичної та загалом гуманітарної науки.

Питання періодизації історіографії вітчизняної історії досліджено в роботах українських учених, зокрема в працях Я. Калакури, І. Колесник,

¹ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 14.

В. Масненко, Н. Яковенко та ін.² Запропоновані ними історіографічні схеми дозволяють визначити наукове бачення локальних історичних проблем. Повоєнна доба історії УРСР в означенні історіографічних періодів є усталеною парадигмою. У роботі автор послуговувався переважно підходом, оприлюдненим А. Коцуром і В. Коцуром, котрі виокремлюють три періоди: 1920-ті – середина 1950-х рр.; середина 1950-х – 1980-ті рр., 1990-ті рр. – по теперішній час³.

Як критерій, береться до уваги значимість передусім ключових подій повоєнного часу, із-поміж котрих слід назвати закінчення війни, смерть Й. Сталіна в березні 1953 р., з'їзди КПРС, активізація боротьби за владу в Кремлі (ліквідація Л. Берія, червневий і жовтневий (1957 р.) пленуми ЦК КПРС, позбавлення М. Хрущова влади у жовтні 1964 р., зміни керівників держави в першій половині 1980-х рр.), падіння СРСР та крах комуністичного режиму, проголошення незалежності України 1991 р. Означені рубіжні дати зумовили як поворотні зміни в суспільних процесах, так і перегляд організаційно-методологічних чинників розвитку історичної науки.

Масив праць, оприлюднених упродовж 1945 – 2013 рр., згрупований у межах історіографічних періодів. Нами враховано поділ наукових робіт, присвячених проблемі, що вийшли до 1992 р., на радянські та зарубіжні. Серед напрацювань пострадянської доби виокремлюються українські, російські та інші зарубіжні наукові школи.

² Калакура Я.С. Назв. праця; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Масненко. – К. – Черкаси: Відлуння – Плюс, 2001; Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с. та ін.

³ Коцур В.П. Історіографія історії України. Курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 314 – 316.

Першому періодові історіографії теми (1945 – 1953 рр.) були властиві ті характеристики, котрі випливали з природи одноосібної влади Й. Сталіна. Доба пізнього сталінізму мала характерні особливості. Його природа тоді не зазнала докорінних змін, проте практична реалізація концепції режиму набувала нових порівняно з довоєнним часом форм. Певні зміни суспільної атмосфери справляли вплив на стан наукового життя, визначаючи зміст і характер історичних розробок. Наукові розвідки зазвичай були переобтяжені надмірним цитуванням праць Й. Сталіна, автори прагнули ілюструвати відповідність практиці марксизму-ленінізму того стратегічного курсу, котрий впроваджувало керівництво СРСР. Публікації, присвячені партійно-державній номенклатурі, свідчать про неможливість об'єктивного висвітлення стану управлінських структур через комуністичну ідеологізацію науки та відсутність у істориків доступу до достовірних матеріалів. Відтак ідеться про праці переважно пропагандистсько-агітаційного характеру⁴.

Пошукове поле вчених визначалося векторіальним спрямуванням, нав'язаним сталінізмом. Доступ до архівів залишався обмеженим. Українських учених, котрі досліджували вітчизняне минуле, в умовах «ждановщини», за «відхилення від генеральної лінії партії» звинувачували в «грубих ідеологічних помилках і перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру»⁵. Тому інтерпретація наукових фактів мала вкрай мінімізований люфт, визначений ідеологічними постулатами. Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», заборона друкувати «Короткий курс історії України», «Нарис історії України», «Історію України» (перший том), звинувачення українських істориків у дотриманні

⁴ Котельников П.И. О работе с кадрами / П.И. Котельников. – М.: Политиздат, 1956. – 126 с.; Агафоненков Е.Ф. Марксистско-ленинское воспитание руководящих партийных и советских кадров в послевоенный период (1946 – 1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Е.Ф. Агафоненков. – М., 1952. – 153 с. та ін.

⁵ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 286 – 287, 309.

схеми української історії, запропонованої М. Грушевським, позбавляли вітчизняну історичну науку можливостей до розвитку⁶.

Виявом боротьби влади з українською історичною наукою став наступ на Інститут історії партії при ЦК КПУ, розгорнутий на початку 1953 р. Питання про роботу установи обговорювалося в Бюро ЦК. Секретар цього органу І. Назаренко підготував украї критичну доповідну. Керівництво інституту звинувачувалося у «відсутності належної напруженості в роботі», слабкому знанні документальних матеріалів в обласних архівах і недостатньому контролю за працею співробітників⁷.

У таких умовах за типовим характером варто виокремити публікації офіційних документів, що з'явилися в повоєнні роки, промови Й. Сталіна та його соратників, матеріали з'їздів партії й пленумів ЦК, які часто супроводжувалися редакційними примітками. Подеколи в невеликих за обсягом, переважно пропагандистських роботах історики акцентували увагу на кадровій політиці партії, торкаючись переважно теоретичних аспектів проблеми⁸. Важливо відзначити адресну спрямованість історичної літератури: більшість її була розрахована на номенклатурних чиновників, навчання та підготовці яких надавалося значної уваги. Указівки партії, висловлювання Й. Сталіна рекомендувалося сприймати як керівництво до дії⁹.

Загалом література радянської доби 1945 – 1953 рр., присвячена проблемам партійно-державної номенклатури, малозмістовна. Відсутність у істориків

⁶ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 335.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 2714, арк. 24 – 26.

⁸ Горбул А.Д. Научные основы кадровой политики КПСС / А.Д. Горбул. – К.: Выща школа, 1989. – С. 5 – 7.

⁹ Коновалов А.Б. Партийная номенклатура Сибири в системе региональной власти (1945 – 1991 гг.) / А.Б. Коновалов. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2006. – С. 22.

доступу до достовірних матеріалів, неможливість обговорення стану управлінських структур, комуністична ідеологізація науки, утиски стосовно вчених створили атмосферу, за якої об'єктивне висвітлення проблем було неможливим. Тому можна виокремити переважно політично-агітаційні та загальноісторичні праці про партійно-державну номенклатуру¹⁰.

Як напрацювання тодішньої науки, слід визнати публікацію біографій політичної еліти в енциклопедичних виданнях. Подібні роботи дають можливість розглянути типологічні особливості входження певних діячів у склад номенклатури, відстежити інші, головним чином опосередковані, дані, що їх можна використати для кращого розуміння теми¹¹.

Як історичні та історіографічні джерела слугують періодичні видання того часу. Засіб маніпулювання суспільною свідомістю, жорстко контрольовані цензурою ЗМІ відображають ланцюжки накопичення знань, специфіку першої реакції на подію чи явище, спроби наукових оцінок та узагальнень у властивих періодиці стилі та форматі. Головним чином таку інформацію продукували республіканський журнал «Більшовик України» (від 1952 р. – «Комуніст України»), центральні газети «Правда Украины», «Радянська Україна» та ін. Безперечну цінність являють союзні видання «Большевик» (від 1952 р. –

¹⁰ Котельников П.И. Подбор, расстановка и воспитание кадров. Стенограмма лекции / П.И. Котельников. – М: Политиздат, 1945. – 126 с.; Агафоненков Е.Ф. Марксистско-ленинское воспитание руководящих партийных и советских кадров в послевоенный период (1946 – 1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – М., 1952. – 153 с. та ін.

¹¹ Большая Советская Энциклопедия. В 65 томах. М.: Советская энциклопедия, 1926 – 1947. – 19500 с.; Большая Советская Энциклопедия. Второе издание. В 50 томах. – М.: Советская энциклопедия, 1950 – 1958; Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Сост.: Александров Г.Ф., Галактионов М.Р., Кружков В.С., Митин М.Б., Мочалов В.Д., Поспелов П.Н. / 2-е изд., испр. и доп. – М.: Воениздат, 1947. – 30 с.

«Коммунист»), «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольская правда» тощо. Історіографічну картину доповнюють публікації обласної преси УРСР.

На зміст постсталінської історичної літератури впливали реалії, породжені періодом «відлиги». Її рівень зумовлено процесами «десталінізації», котрі відбувалися протягом 1953 – 1964 рр. (другий період історіографії проблеми). На зміну пізньому сталінізмові прийшли часи «колективного керівництва», згодом відкинутого хрущовським одноосібним тиском і становленням його майже авторитарної влади. Вони позначилися спробами відійти від крайнощів тоталітаризму, намаганнями лібералізувати суспільний лад, виробничі відносини та політичну систему. Критика (не послідовна) сталінських злочинів спричинила перегляд наукових теорій і догм. Завдяки пом'якшенню тоталітарного контролю історики помітно активізували пошукові дії. Вийшли праці, котрим були властиві намагання дотримуватися принципів об'єктивності та історизму. Щоправда, й надалі культивувалася партійність методології наукових розвідок.

Загалом, хоч і з певними паузами, поступальний історіографічний процес тривав до середини 1960-х рр. Відбувалося послідовне послаблення цензурних ідеологічних обмежень сталінського зразка. Доба «першого інтелектуального ренесансу» значно розширила методологічний простір, хоча і в рамках марксистської парадигми¹². Було започатковано публікацію архівних документів, з'явилися наукові періодичні видання, інтелектуальна громадськість долучалася до обговорення дискусійних проблем на фахових конференціях і нарадах. Почав функціонувати ряд науково-дослідних установ гуманітарного профілю. Новим явищем стало проведення зібрань учених із метою колективного дискутування нагальних наукових тем та визначення шляхів удосконалення дослідницької діяльності.

Розширення рамок пошуку було використано істориками для написання праць стосовно апаратних управлінських структур. У публікаціях, присвячених

¹² Колесник І.І. Назв. праця. – С. 83.

номенклатурним інституціям, зазвичай переважали позитивні оцінки, хоча подеколи йшлося про критику, особливо тоді, коли актуалізувалися питання вдосконалення діючих управлінських механізмів, наступу на бюрократизм у роботі чиновництва тощо. На означений час припадають спричинені лібералізацією режиму спроби переглянути кадрову політику сталінських років, її практика трактувалася як неприпустима для соціалістичного суспільства.

Але керована десталінізація то розглядалася як тривала партійна стратегія, то видавалася за тимчасову кампанію. В обстановці крайньої суперечливості боротьби з наслідками культу особи, під гаслами повернення до ленінських принципів у кадровій політиці та відновлення норм партійного життя піддавався обговоренню дійсний стан справ із апаратним управлінням. Зазвичай ішлося про надмірну чисельність управлінців, громіздкість структур та нераціональність в організації роботи функціонерів.

Але в історіографії залишалася пануючою тенденція ілюстрування історичними фактами правильності партійних ухвал, що негативно позначилося на характері досліджень історії партійно-державної номенклатури. Пошукова діяльність учених мала відбуватися не як така, а з політичною метою: задля розкриття аспектів минулого «у світлі останніх партійних рішень», що стало в добу «відлиги» домінантою в дослідженнях істориків.

Магістральною темою в роботі науковців залишалася історія КПРС, у межах якої актуалізувалися питання партійного будівництва. Остання обставина стимулювала появу праць, присвячених кадровим напрямам діяльності партії. Серед них виокремлюються роботи українських учених, які допомагають об'єктивно висвітлювати становище номенклатурних кіл республіки, їхню працю на різних ділянках. Попри ідеологічну ангажованість таких досліджень, вони містять матеріали, котрі сприяють розумінню тодішньої політичної атмосфери і мають історіографічну цінність¹³.

¹³ Бородін О. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У / О. Бородін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 192 с.; Бяков В. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У / В. Бяков. – К.:

Роль adeptів режиму залишалася домінуючою в творчості істориків. Вони мали оперативно обґрунтовувати марксистсько-ленінську природу будь-яких новацій, що їх продукувала влада хрущовської доби. Література такого ґатунку являла пропагандистський супровід заходів режиму завдяки пануванню в ній оперативно-актуального підтексту. Але науковий пошук істориків зумовив появу ряду узагальнюючих праць, присвячених проблемам управління та особливостям кадрової політики¹⁴. У матеріалах загальносоюзного характеру є чимало матеріалів, пов'язаних з Українською РСР, викладено цінні статистичні дані, порушено проблеми партійного та державного будівництва, зроблено історіографічні узагальнення.

Важливу роль у вивченні історичних проблем відіграли започатковані в роки «відлиги» видання офіційних документів¹⁵, супроводжувані

Держполітвидав УРСР, 1961. – 160 с.; Юрчук В. Двадцятий з'їзд КП України / В. Юрчук. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961.; Матвійчук М.М. Вісімнадцятий з'їзд КП України / М.М. Матвійчук. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 152 с.; Мултих Г.М. Двадцять другий з'їзд КП України / Г.М. Мултих. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 178 с.; Стеценко П. Двадцять перший з'їзд КП України / П. Стеценко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 139 с. та ін.

¹⁴ Бордов Р. Новый экономический курс Советского Союза (1953 – 1960) / Р. Бордов. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 170 с.; Быков В.В. Партийное требование к руководителю / В.В. Быков. – М.: Московский рабочий, 1964. – 40 с.; Колесников П.П. О работе с кадрами / П.П. Колесников. – М.: ОГИЗ, 1956. – 64 с.; Морозов Б.М. Создание и укрепление советского государственного аппарата / Б.М. Морозов. – М.: Госполитиздат, 1957. – 216 с. та ін.

¹⁵ Ведомости Верховного Совета СССР. – М.: Политиздат, 1953 – 1957; Відомості Верховної Ради УРСР. – К.: Держполітвидав, 1953. – Вип. 1. – 201 с.; Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР. Сборник

статистичними доповненнями. Історики одержали матеріали, котрі стосувалися роботи органів влади, питань держави та права тощо. Особливо плідним був час, що припадає на 1961 – 1964 рр. Але тоді ж заявили про себе й супротивники реформаторського курсу М. Хрущова, окреслилися дві лінії, котрі поширювали свою дію на історичну науку: одна – прогресивна, інша – течія консерватизму¹⁶.

З одного боку, настрої науковців характеризувалися сподіваннями на те, що епоха «догідливого коментаторства» та знеособлення вчених нарешті скінчилася. Справді, «відкрили» архіви (1947 р. в читальні зали Державного управління архівів потрапило понад 4 тис., а 1957 р. – більше 53 тис. осіб), відроджувалися наукові школи, дослідницькі центри, фундувалися наукові журнали, що сприяло поверненню індивідуальності історика¹⁷.

Проте позитивні зрушення не були послідовними. Останнє знайшло підтвердження в літературі, присвяченій партійно-державній номенклатурі. У ній допускалася критика методів роботи управлінських апаратів, формалізму в підходах до створення резервного потенціалу керівників, констатація відсутності стрункої системи підготовки та перепідготовки партійно-радянських функціонерів тощо¹⁸, але відкритого діалогу не допускали. Хоча, як поступ, слід визнати те, що «жива» думка дослідників не тільки вільно

документов (1953 – 1958). – М.: Госполитиздат, 1958. – 510 с.; XXII съезд КПСС и вопросы государства и права. Свердловск: [б. и.], 1962. – [541 с.] та ін.

¹⁶ Медведев Р.А. Н.С. Хрущев: Политическая биография / Р.А. Медведев. – М.: Книга, 1990. – С. 199.

¹⁷ Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953 – 1964 рр.) / В.І. Тимцуник. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – С. 98 – 99.

¹⁸ Охотский Е.В. Партийные кадры: Диалектика мышления и стиль политической деятельности / Е.В. Охотский, Г.И. Иконникова. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1989. – 203 с.

тиражувалася офіційними виданнями, а й ставала об'єктом альтернативного обговорення.

На жаль, тенденції до оновлення науково-пошукових парадигм не стали характерними. Творчість істориків виглядала радше реакцією на зміни в ідеологічній атмосфері та суспільно-гуманітарному середовищі. Певна лібералізація в ставленні влади до праці науковців так і не прийшла до демократизації: діяли цензурні обмеження, хоча й м'якші, ніж раніше. Суспільні науки далі ідеологізувалися, віталися імпровізації з приводу проблем політичної злободенності, а образ гуманітарних галузей визначався потребами керівництва країни. Історики обслуговували офіційні доктрини¹⁹.

Від середини 1960-х до початку 1990-х рр. (третій історіографічний період) спостерігалось посилення уваги вчених до кадрової політики та організаційної роботи партії. Тиражувалися праці, присвячені втіленню ленінського теоретичного спадку, реалізації накреслень партії, спрямованих на «побудову комунізму». Питання організаційно-партійної роботи, котрі розширюють коло знань про становище номенклатури та її роль у суспільних процесах, зайняли позиції нагальних тем досліджень²⁰. Істориками було оприлюднено нові дані з

¹⁹ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 78 – 91.

²⁰ Коллективность – высший принцип партийного руководства. – М.: Политиздат, 1967. – 288 с.; Организационно-партийная работа: Из истории партийного строительства. – М.: Политиздат, 1969. – Вып. 1. – 376 с.; Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства. – М.: Политиздат, 1970. – 439 с.; Ленинские организационные принципы и вопросы партийного строительства на современном этапе. – М.: Мысль, 1971. – 223 с.; Некоторые вопросы организационно-партийной работы. – М.: Политиздат, 1973. – 334 с.; Опыт и методика переподготовки партийных и советских кадров. – М.: Мысль, 1975. – 206 с.; Кандренков А. А. Ключевое звено партийного руководства / А.А. Кандренков. – М.: Политиздат, 1976. – 191 с.; Королев А. М.

архівних сховищ, які відображали зростання чисельності та ролі партійних апаратів. Дослідниками показувалися особливості роботи комітетів КПРС, аналізувалися національний та освітній рівень чиновницького персоналу. Проте вчені лише побіжно зупинялися на критичних точках у роботі номенклатури²¹. Діяльність номенклатури відображалася переважно в позитивно-конструктивному сенсі. Творчий пошук обмежився показом особливостей діяльності апарату. Для дослідників формувалося відповідне соціальне замовлення, запропоноване владою.

Наповнення історіографії йшло за рахунок дозованого оприлюднення інформації статистичного порядку, тем, які торкалися внутрішніх структурних розбудов партійних комітетів КПУ, апаратної реалізації засад демократичного централізму, освіти управлінців тощо²². Виокремлюються публікації, котрі

Кадровая политика КПСС на современном этапе / А. М. Королев. – М.: Знание, 1982. – 64 с. та ін.

²¹ Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.) / В. І. Юрчук. – К.: Політвидав України. – 1965. – 256 с.

²² Кожукало І.П. Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі / І.П. Кожукало. – К.: Політвидав України, 1969. – 88 с.; Леонова Л.С. Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях, 1917 – 1975 / Л.С. Леонова. – М.: Издательство Московского университета, 1979. – 305 с.; Шиловцев Ю.В. Ленінський стиль роботи партійних і державних організацій / Ю.В. Шиловцев. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1979. – 62 с.; Орлов В.М. Организационно-партийная работа Компартии Украины (Из опыта работы партийных организаций республики на завершающем этапе построения развитого социализма) / В.М. Орлов. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 240 с.; Нестерцов В.Д. Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров Донбасса в 1946 – 1950 гг. / В.Д. Нестерцов, В.А. Рыбалко, А.Н. Хинданова // Научные труды по истории

аналізували кадрову роботу партійних комітетів²³. Існування номенклатурної практики управління не афішувалося з огляду на приховування фактичного усунення громадян від участі в діях влади, яка узурпувала демократичні права.

Апологетика номенклатурної політики супроводжувалася зростанням числа відповідних публікацій. Тільки протягом 1959 – 1975 рр. повоєнному періодові було присвячено 1 тис. 422 праці радянських науковців, причому теми партбудівництва посідали одне з перших місць. Протягом 1966 – 1985 рр. видано понад 180 монографій, збірників, брошур та інших робіт, які розглядали кадрову політику КПРС. В УРСР з'явилося близько 40 таких монографій та більше 200 статей²⁴.

Під впливом «застійної» ідеології з наукового вжитку вилучили термін «українська історіографія», його навіть не включили до словника «Радянська енциклопедія історії України». Видання міжвідомчого наукового збірника «Історіографічні дослідження в УРСР» було заборонено. Українську радянську історіографію ввели як складову до змісту історичної науки СРСР. Книги з історії України відносили до публікацій, присвячених минулому Радянського

КПСС. – К.: Изд-во Киевского университета, 1981. – Вып. 3. – С. 92 – 99; Решающее звено партийного руководства / Под ред. Н.М. Матвейчука. – К.: Вища школа, Головное издательство, 1984. – 256 с. та ін.

²³ Позняк В.Т. В колективності – сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956 – 1971 рр. / В.Т. Позняк. – К.: Видавн. об'єднання «Вища школа». Видавництво при Київському державному університеті, 1976. – 200 с.; Лебин Б.Д. Кадры аппарата управления в СССР. Социологические проблемы подбора и расстановки / Б.Д. Лебин, М.Н. Перфильев. – М.: Мысль, 1970. – 252 с.; Королев А.М. Надежный помощник партии (К 60-летию ВЛКСМ) / А. М. Королев. – М.: Знание, 1978; Горбул А.Д. Назв. праця. – С. 16 – 22 та ін.

²⁴ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – С. 400.

Союзу. Це відбувалося в руслі загальноімперської політики ідеологізації та догматизації науки. Учених посилено схилили до конформізму і пристосуванства, а історичну свідомість українського суспільства прагнули деформувати, накидаючи на його історичну пам'ять ідеологічні парадигми²⁵.

Починаючи з середини 1960-х рр. невпинно зростала диспропорція в наукових студіях на користь історії КПРС, штучно стимулювалися підготовка відповідних дисертаційних досліджень, публікація збірників документів, видання монографій. У зв'язку з цим посилилася увага до історії кадрової політики партії²⁶.

В означений період суперечливий процес накопичення наукових даних про те, як функціонувала партійно-державна номенклатура в Українській РСР, визначався загальним станом розвитку суспільства. Згорання десталінізаційних починань і відновлення, хоч і переважно в м'яких формах, засад управління, котрі було напрацьовано в сталінські роки, уплинуло, окрім іншого, на ситуацію в середовищі партійно-державної номенклатури. Функціонери були зацікавлені в створенні позитивного іміджу номенклатурного працівника як тепер, так і в минулому. Для дослідників тим самим формувалося своєрідне соціальне замовлення з боку влади. Отже, у істориків було мало можливостей для об'єктивного висвітлення означеної теми.

Усе впевненіше стверджувалася консервативна парадигма застою в політичному й громадському житті, культурі та ідеологічній сфері. Склалася ситуація, яка сприяла тому, що номенклатурні групи різних рівнів прагнули зберегти ту політичну систему, яку одержали в спадок від попередніх поколінь номенклатурної верстви. Відтак повоєнне двадцятиріччя висвітлювалося як час соціально-економічних звершень, піднесення добробуту народу й поліпшення ситуації в усіх сферах суспільного життя. Імена представників партійно-державної еліти того часу було прийнято не згадувати. Здебільшого

²⁵ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 13, 319, 325, 363.

²⁶ Горбул А.Д. Назв. праця. – С. 6.

знеособлено характеризувалася й українська регіональна бюрократія. Наповнення знань про діяльність та нюанси структурування партійно-державної номенклатури й надалі відбувалося переважно в руслі коментування та ілюстрування правильності партійних рішень, акцентування на значенні історичного досвіду КПРС, проблемах і перспективах партійно-державного управління суспільними процесами.

Поняття «номенклатура» переважно вживалося в радянській історіографії в бюрократично-канцелярському сенсі. Зовсім не йшлося про те, що фактично функціонувала номенклатурна політична (не лише кадрова) система. Обмеження номенклатури сферою обліку й розподілу апаратно-керівних кадрів та завданнями зі створення резерву для них відкидало можливість вбачати в ній форму державної організації влади в тоталітарному Радянському Союзі.

Виняток із такого пояснення номенклатури знаходимо в публікаціях В. Яцкова, котрий характеризував її як інститут суспільства, специфічну форму організації парткомом кадрової роботи²⁷. Він констатував розбіжності в підходах істориків до проблеми номенклатури, нарахувавши 22 принципи кадрової роботи КПРС, які описано в наукових працях радянських авторів. Проте серед них тільки 4 аспекти визнавалися більшістю вчених і лише 1 – відбір і розстановка – кількома науковцями.

Цілком у дусі такого бачення призначення номенклатури створювалися праці про діяльність партійних і державних апаратів. Прикладом може слугувати робота ветерана номенклатурної служби К. Черненка, видана 1982 р. Поєднавши властивості наукової розвідки й навчального посібника для слухачів партійно-радянських шкіл, вона акцентувала увагу на вирішальній ролі номенклатури в розбудові соціалізму. Разом із щільним цитуванням

²⁷ Яцков В.А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В.А. Яцков // Проблемы партийного и государственного строительства. Вып. 2. – М., 1982. – С. 133.; Его же: Кадровая политика КПСС: опыт и проблемы / В.А. Яцков. – М.: Мысль, 1986. – 317 с.

Л. Брежнєва та безапеляційною апологетикою номенклатурної системи управління, книга містить погляди професіонала на функціонування різних апаратних вузлів²⁸.

Як вирішальну силу партійного та державного керівництва трактували роль номенклатури в історії інші радянські науковці. У подібному контексті вибудовував розуміння організаційної роботи КПУ В. Орлов. Його внеском до історіографії проблеми став виклад змісту діяльності партії, спрямованої на підготовку управлінських кадрів. Складовими успішності процесу автор визначив забезпечення якісного наповнення апаратів, розвій внутрішньопартійної демократії, належні відбір, розстановку та виховання кадрів, а також піднесення ролі місцевих партійних організацій²⁹.

Підтримка системи апаратної діяльності, урахування її особливостей, осмислення відповідних теоретичних настанов, зокрема рішень з'їздів КПРС, – так визначала задачі номенклатурної роботи в умовах «розвиненого соціалізму» робота, підготовлена в АСН при ЦК КПРС 1976 р. У праці наголошувалося, що кадрову політику слід розуміти як важіль партійного впливу на суспільний розвиток. Цінність апаратника полягала в органічному поєднанні високої свідомості з належною професійною підготовкою. Здатність висувати вмілих керівників слід було розглядати як гідну відповідь партії на виклики сучасної епохи³⁰.

Роботи доби «застою», присвячені проблемам номенклатурної діяльності КПРС, переважно акцентувалися на догматичному трактуванні проблем управління, кадрової політики. Як приклад, укажемо на працю українських

²⁸ Черненко К.У. Вопросы работы партийного и государственного аппарата / К.У. Черненко. – 2-е изд., переработ. и доп. – М.: Политиздат, 1982. – 448 с.

²⁹ Орлов В.М. Организационно-партийная работа Компартии Украины. – С. 49 – 99.

³⁰ Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе. – М.: Мысль, 1976. – С. 3 – 9.

істориків 1982 р. Автори виокремили сім основних рис ленінського стилю партійної роботи: науковий підхід до суспільних процесів, творчий характер, колективність керівництва, нерозривний зв'язок із масами і т. ін.³¹

Механізм номенклатурних призначень, як він оформився в повоєнні десятиріччя, характеризував А. Омаров, зазначивши, що в усіх випадках обіймання відповідальних державних посад останнє слово залишалося за парткомом, який або приймав таке рішення, або давав на нього згоду³².

У працях другої половини 1980-х рр., присвячених минулому УРСР, продовжував домінувати принцип партійності. Це відстежується, зокрема, в роботі колективу науковців з історіографії історії України³³. Показовим є вже перше речення видання: «Висвітлення історії стає дійсно науковим лише при підході до неї з позицій діалектико-матеріалістичного бачення, марксистсько-ленінської методології»³⁴. Глава, присвячена повоєнним рокам, розпочинається розділом «Посилення ролі КПРС у житті республіки». Серед пріоритетних напрямів досліджень автори називали організаційну роботу партії.

Партійна «опіка» стосовно історіографії зберігалася практично до кінця комуністичної диктатури. «Перебудова» спричинила помітне зростання інтересу науковців до часів сталінізму та «відлиги». Асоціативні апеляції щодо цінності реформаційних кроків М. Горбачова порівняно з хрущовськими деісторизаційними спробами спонукали істориків до підготовки праць, штучно

³¹ Стиль работы партийного комитета: Некоторые вопросы научного подхода к партийной работе / Авт. коллектив: В.М. Орлов (руководитель), А.И. Гончаренко, А.С. Гришко и др. – К.: Политиздат Украины, 1982. – С. 210 – 211.

³² Омаров А.М. Руководитель: Размышления о стиле управления. – 2-е изд., доп. / А.М. Омаров. – М.: Политиздат, 1987. – С. 221 – 222.

³³ Историография истории Украинской ССР. – Редакционная коллегия. Хмель И.С. (отв. редактор) и др. – К.: Наукова думка, 1986. – 556 с.

³⁴ Там само. – С. 3.

актуалізованих новим керівництвом. Попри політичну ангажованість, вони наповнювали історіографічний доважок теми, оскільки вибудовувалися в нових суспільно-моральних реаліях.

Компартійний диктат змінювався полівекторністю наукового пошуку, розширенням доступу істориків до архівів, критичною переоцінкою методологічних канонів, переглядом ставлення вітчизняних наукових інституцій до напрацювань зарубіжних учених, плюралізмом технологій дослідницької роботи. «Формувалася принципово нова історіографічна ситуація, що відкрила умови для відродження української національної історіографії, для повернення істориків до національно-державницької схеми історії України»³⁵.

Так, у монографії О. Горбула викладено схеми комплектування партійно-державної номенклатури, хоча останнього терміну він теж уникав. Він показав природу управлінських кадрів: джерела формування працівників апаратів, відбір і розстановку, підготовку та підвищення кваліфікації, політичну освіту чиновників. Автор уперше деталізував способи наповнення лав номенклатури в повоєнні роки, зазначивши їх перелік. Окрім того, О. Горбул висвітлив (на матеріалах Української РСР) такі проблеми, як динаміка якісного та кількісного складу партії, зміни принципів і практики вербування кадрів для управлінської роботи, ефективність навчання апаратників у системі загальної та партійної освіти. Здійснений О. Горбулом історіографічний аналіз проблем кадрової діяльності КПРС дозволив зробити висновки про якість відповідної літератури, котра накопичилася станом на кінець 1980-х рр.³⁶ Він узагальнив напрацьоване констатацією: намітився критичний підхід до оцінки партійного досвіду, науковці почали аналізувати помилки та перекоси в цій сфері діяльності.

Між тим порівняння двох епох (хрущовської та горбачовської), окрім іншого, усе більше свідчило про надзвичайну суперечливість глибинних

³⁵ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 394.

³⁶ Горбул А.Д. Назв. праця. – С. 7, 16 – 22.

структур організації радянського суспільства. Саме з їхньої об'єктивної оцінки впливали відповіді на запитання про причини невдач реформування соціалістичного ладу. З'явилися роботи, котрі в такому ракурсі порушували проблеми партійно-радянських апаратних структур, критикували бюрократизм управлінської системи, розширюючи рамки уявлень про номенклатуру як соціальне явище. Характерно, що в умовах кризи «перебудови», на зламі 1980 – 1990-х рр. як вітчизняні, так і деякі зарубіжні вчені намагалися з історичних екскурсів вивести рекомендації для порятунку комуністичного режиму³⁷.

Позитивним контекстом «перебудови» була активізація таких наукових форм, як конференції. Спостерігався кількісний підйом у публікаціях документів, захисті дисертацій, оформилися нові тематичні дослідницькі центри. Серед праць із історії номенклатури превалювали ті, котрі викривали радянський бюрократизм. Поряд із «консерваторами» до табору противників соціального прогресу почали відносити й апаратників. Але «демократи», серед яких виділялися історики, доклали зусиль, аби примітивізувати поняття «номенклатура», зарахувавши до дефініції практично всіх «начальників», партійно-радянських управлінців, господарників³⁸. Проте навіть не завжди

³⁷ Крыштановская О.В. Партийная элита в годы перестройки / О.В. Крыштановская // Политические процессы в условиях перестройки / Отв. ред. Крыштановская О.В. – М.: Ин-т социологии РАН, 1991. – Вып. 1. – С. 3 – 33; Модсли Э. Портрет меняющейся элиты: члены ЦК КПСС с 1939 по 1990 гг. / Э. Модсли // Политические процессы в условиях перестройки / Отв. ред. Крыштановская О.В. – М.: Ин-т социологии РАН, 1991. – Вып. 1. – С. 34 – 47; На изломах социальной структуры / Под ред. Галкина А.А. – М.: Мысль, 1987. – 334 с.; Понеделков А.В. Повышение компетентности партийных кадров в условиях перестройки / А.В. Понеделков. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1990. – 365 с.

³⁸ Мохов В.П. Советская номенклатура как политический институт / В.П. Мохов // Номенклатура в истории советского общества. Тез. докл.

виважена критика працівників апарату часто містила нові погляди на природу номенклатури, рівень її політичної та загальної культури, користування пільгами та привілеями, відірваність від народу.

Називаючи номенклатуру породженням командно-адміністративної системи, вітчизняні історики пізньорадянської доби не розглядали її як політичну форму тоталітарного режиму, описуючи дію тільки окремих елементів цієї організації. Кадрову політику партії в історичному ракурсі вони нерідко критикували, не вдаючись до диференціації в оцінці номенклатурних апаратних структур різноманітних зрізів. Такі підходи зумовили переважання описового рівня в більшості наукових праць зазначеного періоду³⁹.

Тенденцією часу стало суміщення критики бюрократично-апаратних установ із засудженням недоліків командно-адміністративної системи як такої, тож номенклатуру розглядали як складову політичного режиму, котрий було вибудовано в СРСР. Це свідчило, що в історіографії теми окреслилися рух до розширення розуміння дефініції «партійно-державна номенклатура».

В історіографії час позначився тим, що кількісно переважаючи публіцистичні роботи були не тільки політизованими й спрямованими проти командно-адміністративних структур, але й зазвичай містили ознаки впливу оцінок сучасного стану управління на розуміння минулого. Ретроспектива політичних реалій впритул підводила громадськість до відкидання ідеї органічності системи управління, створеної комуністами.

Особливістю концептуального підходу до історичних проблем стало наукове акцентування публіцистики. Вона оперативно актуалізувала історичні проблеми, провокувала побутування гіпотез і версій трактування сторінок

інтернет-конф. нояб. 2003 – март 2004 г. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2004. – С. 77.

³⁹ Пашин В.П. Историография проблем работы с кадрами (1970 – 1980 гг.) / В.П. Пашин, Н.В. Овчинникова, Ю.П. Свириденко. – М.: Высшая школа, 1988. – 274 с.

минулого, посиленого властивою публіцистиці нетолерантністю щодо інших точок зору. Склалася тенденція політичної емоціоналізації пояснення історичних явищ, що призводило до кон'юнктурного препарування минулого заради сьогодення. Як зазначає Я. Калакура, публіцистика «дає первісне відображення й узагальнення явищ...»⁴⁰. Означення «первісне» ми трактуємо тут як «не глибоке».

Ще однією новацією було те, що наприкінці радянської ери вивчення партійно-державної номенклатури дедалі частіше зосереджувалося на аналізові її регіональних рівнів. Щодо Української РСР зауважимо: управлінська верства здебільшого розвивалася ніби в двох площинах. Процес інституціоналізації влади по вертикалі (від низових структур до вищої правлячої еліти) переплітався з нововведеннями в горизонтальних прошарках номенклатури (на рівні областей і районів, а також у полі зносин партійного апарату з державними та громадськими утвореннями). Зміни в цих взаємозалежних конструкціях вабили до себе увагу істориків «перебудовної» доби. Процеси повоєнного двадцятиріччя виокремлювалися з огляду на їхні реформаторські складники⁴¹.

Розвиткові історіографії додавала суперечливості крайня строкатість соціокультурної ситуації, коли, за метафорою І. Колесник, час ніби стискувався в пружину, щоб невдовзі міцно розпрямитися⁴². Складність наукового пошуку зумовлювалася тим, що санкціоноване владою «переосмислення минулого» проходило надто інтенсивно, прискореними темпами й – при цьому – безсистемно та вибірково. Заохочувалися радше екстенсивні підходи, коли

⁴⁰ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 20.

⁴¹ Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – 665 с.; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П.Л. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 488 с.

⁴² Колесник І.І. Назв. праця. – С. 82.

відкриті пласти архівних джерел поспішно оприлюднювалися, видавалися без належної аналітичної роботи та виважених коментарів.

Отже, праці радянських дослідників середини 1960-х – початку 1990-х рр. були позначені впливом ідеологічних парадигм, котрі змушували вдаватися до інтерпретацій минулого згідно з актуальними вимогами політичної ситуації. У тому полі перебувала й проблема інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР протягом 1945 – 1964 рр. Злет досліджень, що позначилися появою нових підходів до методології вивчення історії, спостерігалися на стикові 1950 – 1960-х і 1980 – 1990-х рр., коли історики намагалися витримувати оцінки, судження, гіпотези в дусі об'єктивності та незаангажованості. Цьому сприяли відкриття раніше недоступних архівних фондів, а також розширення цензурних обмежень.

Загалом радянська історіографія наситила проблему діяльності партійно-державної номенклатури в Українській РСР повоєнного двадцятиріччя розмаїттям питань і версій трактування, що дає підстави говорити про її помітний слід у вивченні проблеми. Головним підсумком зусиль науковців стали опрацювання, систематизація архівних даних, узагальнення досвіду розгляду теми. Попри недоліки, у працях радянських учених об'єктивно відображалися цінні з точки зору історіографії факти розвитку номенклатури та оцінки її ролі в історії⁴³.

У пострадянському просторі злет інтересу до теми зумовив кількісне зростання відповідних публікацій у Російській Федерації. Бібліографічний покажчик «Властные элиты и номенклатура», виданий ще 2001р., містить назви понад 30 монографій⁴⁴. У них, як і в пізніших працях російських учених, розвивається переважно оновлена концепція партійно-державної номенклатури.

⁴³ Джавланов О.Т. Номенклатура: эволюция отбора (историографический анализ) / О.Т. Джавланов, В.А. Михеев. – М.: Луч, 1993. – 144 с.

⁴⁴ Властные элиты и номенклатура: аннотированная библиография российских изданий 1990 – 2000 гг. / Отв. ред. Дука А.В. – СПб.: Нева, 2001. – 224 с.

Ідеться, зокрема, про те, що корпоративна управлінська верства є елементом політичної надбудови, ознаками якої в радянському суспільстві було формальне відмежування керівного складу від народу, монополізація ним права заміщати керівні посади й виступати головним реалізатором політичного курсу на практиці⁴⁵. Саме такі теоретичні уявлення нині переважають у дослідженнях партійно-державної номенклатури в Росії⁴⁶. Автори включили в дискусійний обіг принципи питання внутрішньої розбудови та функціонування номенклатури, різноманітні аспекти її історичної трансформації тощо.

Таким чином, у Росії оформилися групи розробників новітніх наукових концепцій. Їх єднає сприйняття радянської номенклатури як специфічного комуністичного різновиду політичних режимів, більшість істориків вважає

⁴⁵ Королев С.А. Искус корпоративности и мутации системы: советская бюрократия в структурах политической власти / С.А. Королев / Бюрократия и общество. – М.: ФО СССР, 1991. – С. 138 – 141.

⁴⁶ Ашин Г.К. Курс истории элитологии / Г.К. Ашин. – М.: МГИМО, 2003. – 302 с.; Ашин Г.К. Основы политической элитологии / Г.К. Ашин, А.В. Понделков, В.Г. Игнатов, А.М. Старостин. – М.: ПРИОР, 1999. – 304 с; Вон Ги Ен. Распад советской номенклатуры и особенности формирования российской политической элиты: автореф. дис. ... д-ра полит. наук / Вон Ги Ен. – М., 1995. – 45 с.; Дука А.В. Трансформация местных элит (институционализация общественных движений: от протеста к участию) / А.В. Дука // Мир России = Universe of Russia. – М., 1995. – Т. 4. – № 2. – С. 106 – 117; Каратуев А.Г. Советская бюрократия: Система политико-экономического господства / А.Г. Каратуев. – Белгород: «Ве-земица», 1993. – 371 с.; Крыштановская О.В. Анатомия российской элиты / О.В. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.; Мясников О.Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? / О.Г. Мясников // Полис. – 1993. – № 1. – С. 52 – 60; Чешков М.А. «Вечно живая» номенклатура? / М.А. Чешков // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – С. 32 – 34 та ін.

номенклатуру породженням суто радянських реалій⁴⁷. Матеріали, присвячені номенклатурним колам Української РСР, відстежуються названими авторами переважно в контексті загальносоюзного аналізу, без помітного акцентування на республікансько-регіональній специфіці.

Узагальнену, «рентгенівську» матрицю-схему висвітлення правлячої номенклатури запропонував Є. Гімпельсон. Він твердить, що необхідно показати об'єктивний процес формування керівних кадрів, практику висування, призначенства та розстановки управлінців, їхні соціальне походження, чисельні параметри, партійність, соціально-класову приналежність, рівень культури, ділову компетентність. Зловживання владою, вияви поліційної сваволі та бюрократизм, на думку автора, були похідними від соціальної психології управлінців, реалізацією специфічного менталітету, певної «філософії життя» та номенклатурних навичок, набутих упродовж десятиріч⁴⁸.

Номенклатура була серед найважливіших інституціональних чинників, котрі визначальним способом впливали на владу, що органічно поєднувала партійні та державні структури. При цьому номенклатура завжди забезпечувала неперервність і спадковість політичного порядку суспільства⁴⁹. Меншою мірою вона причетна до процесів оновлення. Але за будь-яких обставин номенклатура залишалася органічною складовою радянської влади як такої. Справді, важко уявити життєздатність комуністичного політичного механізму без

⁴⁷ Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945 – 1991 гг.) / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.

⁴⁸ Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы. 1917 – 1920 гг. / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Институт Российской истории РАН, 1998. – 259 с.

⁴⁹ Мохов В.П. Советская номенклатура как политический институт / В.П. Мохов // Номенклатура в истории советского общества. Тез. докл. интернет-конф. нояб. 2003 – март 2004 г. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2004. – С. 22.

номенклатурного чинника. У разі його ліквідації чи перегляду стратегічного призначення, поза сумнівами, відбулася б докорінна зміна суспільних відносин.

Як консервативна (за власною природою) сила, номенклатура виступала в ролі охоронця режиму. Цим пояснюється її інституціональна живучість. Коли в суспільстві розгорталися певні політичні процеси, номенклатура залишалася надійним осередком стабільності, чим нерідко приваблювала як консерваторів, так і (як не парадоксально) прихильників змін. Перші трималися за неї, як за рятівну силу. Останні вбачали в номенклатурі здатний до конструктивних дій чинник, котрий необхідно підпорядкувати. Наслідки протистояння в суспільстві визначалися переважно тим, яку позицію займала номенклатурна верства, наскільки групові інтереси останньої збігалися з бажаннями тієї чи іншої політичної сили.

На цьому наголошує російський історик В. Мохов. Він запропонував варіант диференціації радянської номенклатури за номінаціями: сфери діяльності; функціональні обов'язки; рівні; відношення до влади; статус. Автор запровадив новий підхід, виокремивши в номенклатурній організації підсистеми. Серед останніх він називає організації, заклади, установи, колективи, адже вони одержували від номенклатури загальний вектор діяльності⁵⁰. Надалі підсистеми були відносно автономними в організації функціонування власних сил. У цьому своєрідному демократизмі ховалася одна з внутрішніх потенцій номенклатури, що забезпечувала їй впорядкованість і невразливість щодо тиску зовнішніх чинників. Схема влади в СРСР ґрунтувалася на принципах матрицизму, котрий спричинював соціальне розшарування не лише в номенклатурі, а й в усьому суспільстві⁵¹.

Тому феномен партійно-державної номенклатури вимагає подальшого наукового осмислення. Мімікровані, переінакшені принципи номенклатурної політичної системи зберігаються в суспільстві, виявляючи тенденцію до

⁵⁰ Мохов В.П. Советская номенклатура как политический институт. – С. 159.

⁵¹ Его же: Региональная политическая элита России. – С. 156 – 160.

посилення впливу на політичні форми, зокрема управлінські розбудови нинішньої України.

Бачення політичної еліти радянської доби доповнив характеристикою її вищого рівня А. Сушков. Розглянувши кадрове забезпечення Президії ЦК КПРС протягом 1957 – 1964 рр., він вивчив обов'язки, впливові потенції, номенклатурні повноваження головного політичного органу держави. Зазначивши, що поза серйозною увагою істориків залишилися питання політичної системи, боротьби за владу, функціонування механізмів прийняття рішень тощо, автор назвав недоліки сучасної історіографії та фактологічні помилки в публікаціях ряду вчених⁵².

Як потенційного носія генофонду й цінностей суспільних інститутів, характеризує політичну еліту Ю. Фігатнер. Але номенклатура в цьому сенсі далека від такого призначення. Вона, на його думку, – суто управлінська група, яка формується за принципами призначенства і покликана застосовувати владу в управлінні суспільними процесами відтворення⁵³. У роботі, підготовленій у співавторстві з Т. Коржихіною, Ю. Фігатнер розглядає три аспекти номенклатури: директивні документи, котрі створюють нормативно-правову базу її існування; система призначення на посади; функціонери з властивими їм формами самовиокремлення (внутрішньокастовою організацією)⁵⁴.

Поряд із науковим пошуком на межі тотожності номенклатури з політичними елітами в сучасній історіографії набула поширення концепція

⁵² Сушков А.В. Президиум ЦК КПСС в 1957 – 1964 гг.: личности и власть / А.В. Сушков; науч. ред. А.В. Сперанский; Институт истории и археологии Уро РАН. – Екатеринбург: Уро РАН, 2009. – С. 6 – 10, 253 – 255.

⁵³ Фігатнер Ю.Ю. К проблеме прогноза постиндустриального технологического переворота: разработка системологических критериев / Ю.Ю. Фігатнер. – М.: Российский центр стратегических и международных исследований ин-та востоковедения РАН, 1998. – 170 с.

⁵⁴ Коржихина Т.П., Фігатнер Ю.Ю. Назв. праця. – С. 25 – 38.

кримінального пояснення номенклатури, порівняння її з мафією, як у політичному, так і в інших сенсах. По смерті Й. Сталіна, коли припинилися масові репресії стосовно управлінців, саме клієнтарні відносини розширилися й зміцніли настільки, що почали формувати паралельні офіційному облаштуванню структури влади: тіньову економіку, кадрову систему «блату», управлінський квазікорпоративізм у формі відомчості й місництва. «Зв'язки» стали способом реалізації інтересів не лише номенклатури, а й усіх соціальних груп. Логічним наслідком панування номенклатури було відродження не властивого соціалізму приватного інтересу⁵⁵.

Отже, сучасна російська історіографія проблеми доволі багата на застосування різноманітних концепцій пояснення феномену партійно-державної номенклатури.

Західні дослідники тісно пов'язують політично-практичне призначення номенклатури з кадровою політикою⁵⁶. Трактуючи апарат як управлінську партократію, котра експлуатує інші соціальні спільноти, дослідники дають здебільшого абстрактні характеристики цього явища. Сприйняття ними номенклатури як класу видається сумнівним, адже вона не володіла

⁵⁵ Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. 2-е изд., доп. / М.Н. Афанасьев. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с.

⁵⁶ Боффа Д. История Советского Союза: В 2-х томах. Т. 2. От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964 / Д. Боффа. – М.: Планета, 1990. – 632 с.; Геллер М.Я. Утопия у власти / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. – М.: МИК, 2000. – 856 с.; Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. – 544 с.; Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917 – 1991 / Дж. Хоскинг. Смоленск: Русич, 2000. – 496 с. та ін.

матеріальними благами, маючи тільки право розпоряджатися ресурсами в умовах «колективної власності».

Набули поширення інші характеристики та узагальнення стосовно номенклатурного феномена⁵⁷. Серед західних учених є послідовники концепцій М. Восленського, А. Авторханова, М. Джиласа⁵⁸, згідно з якими номенклатура – це управлінська партократія, «новий правлячий клас», котрий експлуатує інші соціальні спільноти. М. Восленський довів тезу про статус номенклатури як політичної бюрократії, котра володіла монополією на владу. Номенклатурна система визначала характеристику радянського тоталітаризму, а партійні апарати стали його основою, зайнявши місце політичної еліти. У працях А. Авторханова знаходить місце оцінка номенклатури як провідної сили в організації передачі вищої влади з рук у руки. М. Джилас показав риси номенклатури з позицій визначного комуністичного діяча в минулому. Поставивши задачу «із допомогою узагальнень створити портрет комуністичного світу», автор назвав владну бюрократію СРСР новим класом, до якого належали всі, хто при соціалізмові одержував особливі привілеї та

⁵⁷ Боффа Д. История Советского Союза: В 2-х томах. Т. 2. От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964 / Д. Боффа. – М.: Планета, 1990. – 632 с.; Геллер М.Я. Утопия у власти / М.Я. Геллер, А.М. Некрич. – М.: МИК, 2000. – 856 с.; Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. – 544 с.; Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917 – 1991 / Дж. Хоскинг. Смоленск: Русич, 2000. – 496 с. та ін.

⁵⁸ Авторханов А. Технология власти / А. Авторханов. – М.: Слово; Новый мир, 1991. – 638 с.; Джилас М. Лицо тоталитаризма: Пер. с сербско-хорватского / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 541 с.; Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.

матеріальні переваги. Номенклатурну організацію управління він уважав «партійною державою».

Більшість напрацювань західної історіографії базується на теорії радянського тоталітаризму, яка переважно складає методологічну основу досліджень. Між тим на часі модернізація цієї концепції, покликана принаймні пострадянським досвідом ліквідації тоталітарних засад організації суспільного управління. Однією з таких спроб є робота американського політолога С. Біалера, котрий характеризував типи радянських управлінців, визначаючи їх як класичних бюрократів, котрі, проте, перебували в залежності від правлячої політичної еліти. Серед них автор називав: тих, хто безпосередньо залежить від споживання (адміністрація фабрики, заводу, державного закладу тощо); безпосередньо підпорядкованих політичним лідерам; майже незалежну від «верхів» і «низів» корпоративну бюрократію, що тримає міцну кругову оборону власної страти⁵⁹. Остання є номенклатурою, яка витворює систему заміщення головних політичних функцій, котрі по праву належать усьому суспільству⁶⁰.

Ототожнення номенклатури з правлячим класом дозволило італійському вченому Г. Моска пояснити явище панування меншості над більшістю в різних суспільствах. Видаються вагомими його аргументи щодо впливу еволюції правлячого класу на зміни в суспільстві, стосовно залежності чисельності управлінців від розмірів політичної спільноти, зв'язку влади й багатства її носіїв тощо⁶¹. Г. Моска назвав якості, які відкривають доступ до правлячого

⁵⁹ Три лика бюрократа // Советская культура. – 1988. – 24 сентября.

⁶⁰ Сантос А. Номенклатура и мафия против патриотизма / А. Сантос // Вопросы экономики. – 1995. – № 1. – С. 129 – 142; Коновалов А.Б. Назв. праця. – С. 44.

⁶¹ Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 187 – 191.

класу, виокремив позитивні риси управлінців – організованість, уміння керувати, соціальну активність, політичну гнучкість⁶².

Французький радянолог Н. Верт спробував збагатити історіографію рядом понятійних дефініцій («розвинений сталінізм», «керована десталінізація» тощо), котрі, проте, не усталилися в наукових колах⁶³. Це – приклад, який характеризує одну зі сторін зарубіжної радянології як такої, що об'єктивно адресована іноземному читачеві. Вона послуговується не лише в понятійно-категоріальній сфері, а й у трактуванні явищ і процесів специфічно «європейськими» чи «американськими» інструментами досліджень. Так, скажімо, суспільна протидія в СРСР, на думку вченого, породила специфічну реакцію влади, котра створила номенклатурну форму управління.

Попри відірваність від джерельних матеріалів та певне спотворення реалій радянської дійсності, у зарубіжних радянологів було напрацьовано позитив – понад усе, сповідувалися принципи об'єктивності та системності досліджень, їхня «позитивістська історіософія всебічно обґрунтувала багатофакторність історичного процесу, вплив багатьох чинників на події, явища, факти»⁶⁴.

Серед здобутків західної історіографії виокремлюються аналіз забезпечення режиму закритості номенклатури, вивчення корпоративізму на різних етапах її функціонування, показ еволюції ролі регіональних еліт та їхніх лідерів, визначення особливостей радянського різновиду клієнтел (неофіційна форма соціальної взаємозалежності між «начальником» і підлеглими), перманентного розвитку сегментації номенклатури за специфічними інтересами груп її наповнення, розгляд стратифікації радянського суспільства, дію системи номенклатурних привілеїв тощо. Серед дослідників окресленого дискурсу

⁶² Самсонова Т.Н. Концепция «правлящего класса» Г. Моски / Т.Н. Самсонова // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 180 – 184.

⁶³ Верт Н. Назв. праця. – С. 23 – 93.

⁶⁴ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 108.

зазвичай називаються такі імена провідних радянологів, як Д. Міллер, Д. Хара, Х. Отторіно-Капеллі, Д. Лейн, Е. Модслі, Р. Страйер та ін.⁶⁵.

Однак спеціальних досліджень, присвячених історії номенклатури, західні вчені не створили, природа цього феномену подається ними за «європейськими» стандартами, суспільне сприйняття більшовицької диктатури залишається незрозумілим, регіональні особливості партійно-державних номенклатурних схем не аналізуються. Схематично трактуючи суспільно-політичні процеси в СРСР, західні радянологи поділяються на тих, хто в номенклатурі бачить монолітну, однорідну, структуровану владну силу (Зб. Бжезінський, С. Хантінгтон, К. Фрідріх, Т. Рігбі), і тих, на чю думку, радянська номенклатура – сукупність угруповань із різноманітними інтересами (Я. Іонідіс, Д. Келлер, Л. Дж. Черчуорд), а політичні процеси в Радянському Союзі – взаємодія кланових актів, за обставин певної конкуренції груп усередині номенклатури⁶⁶.

Західні вчені часто абсолютизують вплив історичного досвіду на дії більшовицького режиму, тоді як провідники СРСР зазвичай прагнули поводитися як модернізатори. Так, американський економіст Д. Норт переконує, що політичний вибір було сформовано минулим, котре слід розуміти як процес неперервного інституціонального розвитку⁶⁷. Гіпертрофоване трактування цієї закономірності призвело до того, що радянологи, залишаючись дистанційованими (хоч і значно меншою мірою, ніж раніше) від архівів, особливо регіональних, у напрацюваннях віддають перевагу теоретичним пасадам без їхнього належного фактологічного супроводу.

⁶⁵ Коновалов А.Б. Назв. праця. – С. 49.

⁶⁶ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 252 – 253.

⁶⁷ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М., 1997. – С. 12.

Отже, роботи західних дослідників, поряд із позитивним потенціалом, програють щодо інформативності вітчизняним та російським працям. Їм властиві певний консерватизм та залежність від стереотипів, зокрема розуміння номенклатури поза її соціальною сутністю, як такої, що функціонувала в суспільстві у вигляді окремої групи. Але феномен номенклатури як соціального інституту впливає з того, що вона виявляла себе в різні часи в різноманітних соціальних процесах кожного разу інакше.

Із складним багажем минулого розпочиналася вітчизняна історіографія доби незалежності. Її «молодість» породила як надії, так і упередження. У перші роки розбудови державності подолати тоталітарний стиль мислення науковцям не вдалося. «Відкинувши односторонність одного гатунку (парадигма класового підходу), історики одразу ж ухопилися за однобічність іншого гатунку (парадигма національного підходу). Унаслідок цього продовжує зберігатися стиль мислення, який визначає однолінійність думок»⁶⁸. Але, попри все, поступово вимальовувалися позитивні тенденції відновлення традиційних та опанування сучасних передових методик глибокого, виважено-наукового, об'єктивно відстороненого від політичної актуальності дослідження історії. Тема партійно-державної номенклатури в політичній системі Української РСР стала ще нагальнішою, оскільки перебувала в переліку проблем, жорстко цензурованих у попередні роки.

Доба незалежності України окреслила основну тенденцію вітчизняної історіографії (у тому числі в трактуванні явища партійно-державної номенклатури), зумовлену чинниками методологічного гатунку. Нині відбуваються пошук і «апробація модерних дослідницьких технологій, формування сучасних ідеалів науковості, удосконалення понятійного апарату, витвір «нової» мови науки»⁶⁹.

⁶⁸ Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник / Коцур А.П., Коцур В.П., Павко А.І. – К.: Либідь, 1996. – С. 125.

⁶⁹ Колесник І.І. Назв. праця. – С. 133.

У дослідницькому просторі України останніх десятиріч превалює відродження національних традицій наукового пошуку, водночас іде творення такого історіографічного проекту, котрий впливає з нової політичної ситуації. Звільнення істориків від стереотипів радянської ери відбувається в умовах непослідовного й непевного формування уявлень про нові парадигми дослідження історії України, концептуальної невизначеності більшості істориків. Процес методологічної переорієнтації⁷⁰ наукових інституцій та персональної діяльності науковців, спрямування спеціальних видань на відмову від теоретично-ідеологічних розбудов радянської доби є вкрай суперечливим, особливо в контексті проблемного державотворення в сучасній Україні. Складність визначення позицій стосовно методологічних засад вітчизняної історіографії сьогодні – вияв протиріч загальної трансформації українського суспільства. Проте проблеми в системі історичної науки є, понад усе, свідченням її поступального потенціалу⁷¹.

Щодо праць українських учених сучасної доби вважаємо за доцільне запровадити кілька зрізів класифікації. Варто говорити про три групи наративних джерел. Перш за все, виокремлюється масив робіт, присвячених повоєнній історії України, у яких прямо чи опосередковано зачіпається об'єкт дослідження, пропонуються узагальнення та концептуальне бачення сутності подій і явищ 1945 – 1964 рр.⁷² Другу групу складають доробки, які розглядають

⁷⁰ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 424.

⁷¹ Там само. – С. 432; Реєнт О. У робітнях історичної науки / О. Реєнт. – К.: Просвіта, 1999. – С. 310.

⁷² Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965 рр.) / В.М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.; Фролов Ю. Крушители империи СССР. Книга четвертая / Ю. Фролов. – Донецк: «Донеччина», 2002. – 480 с.; Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с. та ін.

практику створення та особливості функціонування тоталітарної системи⁷³. Її органічні чинники (перш за все, номенклатурний політичний супровід влади) важливі з огляду на екстраполяцію структурних елементів номенклатури стосовно окремих історичних періодів. До третьої групи наукової продукції слід віднести роботи, у котрих безпосередньо аналізуються інституціоналізація та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР протягом повоєнних років, а також ті, в котрих хронологічні рамки ширші або вужчі⁷⁴.

У новітній українській історіографії особливості функціонування партійно-державної номенклатури після 1945 р. відстежує В. Баран, який показав панораму суспільних процесів у радянській Україні після завершення Другої світової війни. Його праці є оціночним підґрунтям для розуміння й трактування як політичної системи пізнього сталінізму, так і доби «відлиги» в Українській РСР, у тому числі стосовно такого важливого елементу управлінських схем, як апаратно-чиновницьке управління⁷⁵. Зокрема, автор, обґрунтувавши концепцію

⁷³ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с. та ін.

⁷⁴ Дорошко М.С. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Тимцуник В.І. Назв. праця; Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / М.О. Фролов. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 828 с. та ін.

⁷⁵ Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

еволюції більшовицького тоталітаризму, описав відповідні зміни в правлячій верхівці, завдяки яким у часи М. Хрущова було відновлено першість партійної номенклатури щодо радянської⁷⁶.

У роботі В. Барана і В. Даниленка фундаментальний аналіз подій і явищ пропонується в трьох вимірах: політична, економічна, культурна сфери. Зміст партійно-державної номенклатури автори доповнили міркуваннями про його природу, наголосивши, що диктатура більшовицького режиму в особі соціалістичної бюрократії мала не лише надійний кадровий механізм, а й власну соціальну опору. Демократію було перетворено на ритуальний елемент суспільного життя. «У партійній, державній і господарській бюрократії корінилися головні джерела консервативних політичних тенденцій, основні сили антиреформаторського, просталінського напрямку»⁷⁷.

Розглянувши природу радянських республіканських апаратних утворень і номенклатурних структур, С. Кульчицький розкрив характерні риси комуністичного режиму в Українській СРР, визначивши місце номенклатури в більшовицькій організації влади⁷⁸. Він показав провідну роль управлінських

⁷⁶ Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.К. Баран. – Львів. – 1997. – 48 с.

⁷⁷ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 65 – 66, 93.

⁷⁸ Кульчицький С.В. Десталінізація в Україні: перша спроба / С.В. Кульчицький // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106 – 117; Його ж: Місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму / С.В. Кульчицький / Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 49 – 85; Його ж: Партійно-радянський апарат у системі влади / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3 – 15; Його ж: XX з'їзд КПРС – переламний пункт в історії радянського комунізму / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 106 – 128.

форм у комунізації політичної системи України. Природу сталінізму та сутність постсталінських років, котрі започаткували й удосконалювали номенклатурну політичну систему соціалістичної країни, досліджує Ю. Шаповал⁷⁹. В. Васильєв запропонував наукову характеристику українських управлінців вищого та середнього прошарків номенклатури, уточнивши обшир їхніх функціональних обов'язків⁸⁰.

Нові вектори вивчення проблеми української правлячої номенклатури започаткував теоретичними та фактологічними напрацюваннями В. Тимцуник. Дослідивши процес реформування владної системи в республіці хрущовської доби, автор здійснив аналіз альтернативних моделей партійно-державного правління, висвітлив особливості функціонування управлінських структур, відстежив зміст і правовий та фактичний вплив на становище номенклатури таких визначальних документів, як Програма і Статут КПРС, проект Конституції СРСР тощо⁸¹.

Ю. Фролов зарахував до номенклатури вищих партійно-державних керівників командирів військових з'єднань і органів державної безпеки, а також частину визначних науковців і культурних діячів⁸². Автор, таким чином, посутньо розширив коло осіб, об'єднаних поняттям «номенклатура».

⁷⁹ Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.; Його ж.: Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю.І. Шаповал. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 272 с. та ін.

⁸⁰ Васильєв В.Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) / В. Васильєв // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 318 – 331.

⁸¹ Тимцуник В.І. Наз. праця.

⁸² Фролов Ю. Назв. праця.

Різноманітні форми української елітарності, апробовані в ХХ столітті, розглянув Б. Кухта. Оскільки владу слід розуміти тільки в контексті прийняття політичних рішень, оскільки дослідник вважає більшовицьку номенклатуру однією з вітчизняних концепцій елітарності⁸³.

Питання формування більшовицьких керівних кадрів в Українській РСР проаналізовано в роботі М. Дорошка і В. Колесника⁸⁴. Автори обґрунтували доцільність вживання в науковій літературі терміну «номенклатура» на противагу визначенням «новий клас», «еліта», зазначивши, що номенклатура в УСРР не володіла такими ознаками еліти, як висока освіченість, інтелігентність, толерантність, відданість національним ідеалам. До всього радянська номенклатура з однаковим «поривом» бралася за будь-яку галузь керівництва, що зовсім не властиве класичній професійній еліті. Пізніше з'явилися дисертаційне дослідження та монографії М. Дорошка, присвячені політичній номенклатурі УСРР 20 – 30-х рр. минулого століття⁸⁵. У названих працях висвітлено становлення радянської номенклатури в історичному контексті формування тоталітарної системи.

Акцентування на ході та результатах апаратних реформ М. Хрущова в Українській РСР властиве роботі В. Литвина. Радикальність рішень ХХ з'їзду КПРС у сприйнятті номенклатурою визначалася призначенням апарату. Але

⁸³ Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів: ЦПД, 2011. – 420 с.

⁸⁴ Дорошко М.С. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки / М.С. Дорошко, В.Ф. Колесник // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 40 – 51.

⁸⁵ Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20 – 30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М.С. Дорошко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 154 с.; Його ж: Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

він, на думку вченого, був не носієм влади, а лише її транслятором. Через систему пільг та привілеїв номенклатура зберігала відданість вищій владі⁸⁶.

Визначення терміну «номенклатура» можна розвинути на підставі публікацій наукових біографій українських політиків радянської доби⁸⁷. Вони дозволяють наситити його прикладами персоналій конкретних представників номенклатури вищого рангу.

Констатуємо появу інших наукових розвідок, присвячених утіленню феномену номенклатури УРСР. Ю. Виговський дослідив його з точки зору організації освітньої справи в 1920 – 1930-ті рр.⁸⁸ У роботах Т. Першиної зроблено детальний аналіз діяльності партійно-радянської та господарської номенклатури в 1940-х рр.⁸⁹ Соціально-психологічну характеристику повоєнної номенклатури пропонує В. Крупина⁹⁰. Питання політичного лідерства вивчає

⁸⁶ Литвин В.М. Назв. праця. – С. 47 – 77.

⁸⁷ Шаповал Ю.І. М.С. Хрущов на Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.; Табачник Д.В. О.І. Кириченко: штрихи до політичного портрету першого секретаря ЦК Компартії України в 1953 – 1957 рр. / Д.В. Табачник, Ю.І. Шаповал. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1990. – 22 с. та ін.

⁸⁸ Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920 – 1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М.Ю. Виговський. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.

⁸⁹ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні 1943 – 1945 рр. / Т.С. Першина. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – 114 с.; Її ж: Партійно-радянська номенклатура в Україні, 1945 – 1948 рр.: деякі аспекти проблеми / Т.С. Першина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 264 – 276.

⁹⁰ Крупина В.О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України / В.О. Крупина // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина

О. Траверсе⁹¹, праця якого характеризує властиві номенклатурним очільникам риси, містить важливі узагальнення образу політичного лідера, що посутньо доповнює складові портрету керівників соціалістичної держави в різні історичні періоди. Чимало фактологічного матеріалу та теоретичних узагальнень містяться в роботах сучасних вітчизняних істориків, політологів, соціологів⁹².

Реформаційний потенціал «відлиги» як наслідок пошуку нових, ефективніших способів тоталітарного управління відстежено в працях Л. Ковпак, Ю. Лаєвської, В. Туренко, Ю. Шугайла, котрі, проте, номенклатурну складову режимних схем відстежують лише дотично⁹³.

1940-х – середина 1950-х рр.): Колект. монографія. – [Кн. 2], ч. 1-2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 139 – 176; Його ж: Номенклатура повоєнної України в сучасній історіографії // Український історичний збірник, Вип. 13, 2010. – С. 130 – 137 та ін.

⁹¹ Траверсе О.О. Політичне лідерство та керівництво доби «ліберального» тоталітаризму в СРСР / О.О. Траверсе. – К.: ІП і ЕНД, 2010. – 268 с.

⁹² Кухта Б.Л. Політичні еліти і лідерство. Навч. пос. / Б.Л. Кухта, Н.Г. Теплоухова. – Львів: МП «Хвилі», 1995. – 196 с.; Видрін Д. Українська політична еліта: особливості еволюції, еволюція особливостей / Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. – К.: Либідь, 1995. – 422 с. та ін.

⁹³ Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.; Лаєвська Ю.В. Перетворення в економіці України в 1953 – 1964 рр.: Історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю.В. Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 21 с.; Туренко В.В. Задуми та наслідки адміністративно-господарських реформ другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси. – 2010. – 21 с.; Шугайло Ю. Національне питання в УРСР у добу «хрущовської відлиги» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки

Номенклатурна еліта повоєнної Української РСР із точки зору трансформаційних змін стала предметом дослідження О. Штейнле. Він, зокрема, пропонує розглядати три рівні досліджень теми: біографії, студії про українську радянську еліту та загальні праці⁹⁴.

В академічному виданні «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)»⁹⁵ до кола проблем доби пізнього сталінізму включено й питання, пов'язані зі становищем тодішньої республіканської номенклатури. Оцінки, зроблені авторами стосовно трансформаційних суспільних змін, слід використовувати й розвивати під час розгляду функціонування номенклатури партійно-державних органів у післявоєнній політичній атмосфері.

Отже, одним із напрацювань сучасної історіографії слід визнати констатацію нею того, що партійно-державна номенклатура була суспільним явищем, котре треба розглядати в тісному зв'язку з системою влади. Вона стала схемою існування політичного режиму, котра ніби всотувала функціонерів управлінських апаратів, які виділялися завдяки характеристикам, що були на часі.

Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 22. – Рівне: РДГУ, 2011. – С. 113 – 115.

⁹⁴ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 – 1953 рр.: особливості формування та функціонування. Автореф. дис ... канд. іст. наук / О.Ф. Штейнле. – Запоріжжя: ПП «Брацило», 2010. – 21 с.; Його ж: Керівна верхівка УРСР другої половини 1940-х – початку 1950-х років: радянська та діаспорна історіографія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010, вип. ХХІХ. – С. 321 – 326.

⁹⁵ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко: У 3-х частинах. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010: Ч. 1, 2. – 351 с., Ч. 3. – 336 с.

Істориками найбільше уваги приділялося питанням кадрової політики, партійного будівництва, організаційним заходам КПРС і КПУ, спрямованим на перебудову внутрішньопартійного життя. Меншою мірою відстежено еволюцію радянської номенклатурної системи, оскільки в республіці атрибути державності носили переважно декларативний характер. Цим було зумовлено меншу увагу науковців до проблем діяльності радянських управлінців.

Питання номенклатурного керівництва комсомолом, профспілковим рухом та діяльністю громадських організацій досліджувалися з огляду на розуміння підпорядкованої щодо Компартії ролі їхніх апаратних форм.

Стосовно участі партійно-державної номенклатури в суспільних процесах, що розгорталися в республіці в повоєнне двадцятиріччя, відзначимо нерівномірний характер інтересу науковців до окремих його періодів у різні часи. Як наслідок, найбільш повно висвітлена діяльність управлінців під час критичних моментів історії, зумовлених політичною боротьбою, реформуванням соціально-економічної сфери, перебудовами керівних органів.

Узагальнення історіографічного огляду приводить до висновку: особливості інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР протягом 1945 – 1964 рр. досі не досліджено комплексно, вони розглядаються в контексті ширших або суміжних тем.

Окремі аспекти недостатньо вивчені і потребують наукового опрацювання. Перелік напрямів перспективних досліджень залишається доволі об'ємним. Варті подальшого аналізу структура та процедури функціонування республіканського, обласного та районного партійно-державних апаратів, порядок ухвалення й оформлення ними рішень, механізми номенклатурних призначень на всіх рівнях, питання взаємодії та субординації апаратів, процедурні напрацювання номенклатурних форм, регіональні особливості кадрової роботи тощо. Актуалізовані останнім часом проблеми уточнення понятійно-категоріального апарату, якісно-чисельні характеристики номенклатурних лав, біографістика, морально-політичні дані про партійно-

державне чиновництво також залишаються в переліку тем, котрі варті наукового опрацювання.

1.2. Характеристика та класифікація джерельного комплексу теми

Для вирішення поставлених у роботі задач було опрацьовано дані, що містяться в документальних джерелах. Порівняння цього комплексу з інформацією, викладеною в наукових працях, визначило змістове наповнення дисертації та авторські концептуально-практичні узагальнення. База джерел уключає як опубліковані документи, так і матеріали архівних сховищ. Їхні походження, зміст, форма, цільова спрямованість складають ту сукупність ознак, котра дозволила провести видову класифікацію матеріалів. Керуючись означеними критеріями, ми виокремили такі групи джерел:

- Офіційні документи партійних і державних органів. За видовою ознакою це – нормативи, що діяли, та їхні проекти, а саме: Конституції СРСР та Української РСР, закони, кодекси Радянського Союзу та УРСР, постанови союзного й республіканського урядів, накази, розпорядження міністерств та урядових управлінь тощо, Програма і Статут ВКП(б) / КПРС, резолюції з'їздів і пленумів партії. Вони були потужними регуляторами суспільних відносин.
- Постанови та директивні ухвали радянських і партійних керівних органів, у тому числі апаратних (управлінь, відділів, комітетів, президій, секретаріатів, бюро тощо).
- Доповіді, промови, виступи, заяви представників політичної еліти партійно-радянського масштабу на сесіях Рад депутатів трудящих, з'їздах партії, пленумах ЦК, конференціях комітетів різного рівня.
- Протоколи та стенограми сесій рад, партійних з'їздів, пленумів комітетів Компартії, а також різноманітна інформація, підготовлена для їхньої роботи.
- Номенклатурно-апаратна директивна, звітно-контрольна, періодична інформація партійних, державних і громадських органів.

- Матеріали діловодства партійних, радянських, громадських органів, їхні статистичні відомості, довідки, зведення, інформації, інструкції.

- Публікації періодичних видань: журналів і газет, зокрема ті, котрі несуть офіційну інформацію щодо поточних подій та хроніки партійно-державного життя, дані про кадрові зміни, біографічні довідки номенклатурних призначенців, некрологи і т. ін.

- Спогади, мемуари, записані бесіди, інтерв'ю, щоденники, листи представників партійно-державної номенклатури (україн неоднорідні за рівнем як статусу авторів, так і наукової цінності матеріалу).

- Енциклопедично-довідникові видання і статистичні документи, переважно ті, що відображають кількісно-якісний склад номенклатури, рух кадрів, анкетні дані апаратників тощо.

Серед опублікованих джерел, із огляду на їхню видову приналежність і науково-інформаційну цінність, наймасивнішу групу наповнюють документи, породжені радянською законотворчістю як на рівні СРСР, так і в республіканському форматі (закони СРСР та УРСР, укази Президій Верховних Рад СРСР та Української РСР, постанови урядів Радянського Союзу та УРСР). Їх вивчення вимагає застосування порівняльного методу, зокрема, коли йдеться про зіставлення опублікованих актів із аналогічними проектами, котрі зазнали доопрацювання і змін⁹⁶. Чималий масив представляють опубліковані

⁹⁶ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр. – К.: Політвидав України, 1946. – 66 с.; Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5 – 8 августа 1953 г.: Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1953. – 498 с.; Заседания Верховного Совета СССР. 2-я сессия 4-го созыва, февраль 1955 г. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1955. – 536 с.; Постанови Ради Міністрів Української РСР. – К.: [б. в.], 1972. – 280 с.; Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1975. В 4 т. – М.: Политиздат, 1975; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної

стенографічні звіти сесій Верховної Ради УРСР. Протягом 1945 – 1964 рр. вийшло 33 назви документальних матеріалів засідань цього органу⁹⁷.

До цієї групи документів наближені резолюції та рішення Комуністичної партії, ухвалені впродовж повоєнного двадцятиріччя. Компартія виконувала функції, що їх зазвичай покладено на державні органи. Опосередковано це підтверджують методологічні підходи до видання відповідних збірників документів⁹⁸. Із огляду на трафаретний шаблон «Партія та уряд про...» подібні книги містили спільні ухвали та осібні рішення ЦК партії, Верховної Ради, Ради Міністрів, а також регіональних керівних структур.

ВКП(б) / КПРС і КП(б)У / КПУ у повоєнне двадцятиріччя провели декілька з'їздів (XIX – XXII – КПРС, XVI – XXII – КПУ). Регулярно скликалися пленуми ЦК. Найоб'ємнішим збірником таких матеріалів стало видання «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»⁹⁹. Особливу увагу було приділено ухвалам, котрі зачіпали складові кадрової політики партії, визначали вектори номенклатурної

Ради та розпоряджень уряду Української РСР: В 7 т. – К.: Держполітвидав України, 1963 – 1964 та ін.

⁹⁷ Сьома сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 28 – 30 червня 1945 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1946. – 603 с.; Восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 27 – 30 серпня 1946 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1946. – 473 с.; Перша сесія Верховної Ради УРСР другого скликання. 4 – 6 березня 1947 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1947. – 700 с. та ін.

⁹⁸ В.И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. – М.: Политиздат, 1979. – 575 с.; В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. – М.: Политиздат, 1980. – 498 с. та ін.

⁹⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 8 изд., Ч. 1 – 10, М.: Политиздат, 1970 – 1972. – Т. 6 – 10.

діяльності, стосувалися (як безпосередньо, так і опосередковано) роботи управлінських структур, розкривали принципи та суть ієрархічних розбудов партійних і радянських форм, свідчили про апаратні переміщення тощо.

Змістовними джерелами є виданий 1958 р. збірник «Комуністична партія України в резолюціях...» та аналогічний оновлений двотомник 1977 р.¹⁰⁰ Попри те, що керівництво української компартії переважно дублювало (адаптуючи до регіональних реалій) кремлівські резолюції, ряд прийнятих КПУ документів впливав суто з місцевих потреб, у тому числі стосовно функціонування партійно-державної номенклатурної системи. Цінними є окремі видання матеріалів та стенографічних звітів з'їздів партії та пленумів ЦК. Вони містять питання, котрі перебували в колі номенклатурно-апаратних схем¹⁰¹.

Повоєнне двадцятиріччя залишило по собі масив листів (у тому числі закритих) ЦК Компартії, його звернень до партійців і позапартійних, відповідних ухвал обласних, міських і районних комітетів тощо. Офіційні документи ВКП(б) / КПРС (Статут (варіанти), Програма (проекти), резолюції, протоколи, стенограми пленумів, конференцій) ми розглядаємо в контексті з

¹⁰⁰ Комуністична Партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 704 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, Т. 2 / Ред. колегія: В.В. Юрчук (голова) та ін. – К.: Держполітвидав, 1977. – 640 с.

¹⁰¹ XX съезд КПСС. Стенографический отчет: в 2 т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 640 с., Т. 2. – 559 с.; 21-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января – 5 февраля 1959 года): Стенографический отчет. Т. 1, 2. – М.: Госполитиздат, 1959; XXII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 3 т. – М.: Госполитиздат, 1962; XXIII съезд КПСС: Стенографический отчет. Т. 1, 2 – М.: Госполитиздат, 1966; Пленум ЦК КПСС 10 – 15 февраля 1964 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1964. – 639 с.; Пленум ЦК КПСС. 1962. Ноябрь. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 607 с.; Пленум ЦК КПСС. 1963. Июнь. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1964. – 320 с. та ін.

виступами вищого та регіонального керівництва партії (промови на з'їздах КПРС і КПУ, пленумах ЦК, конференціях і пленумах обласних, міських і районних комітетів партії).

Важливо, що в тодішній політичній системі панувала комітетська субординація: постанови Політбюро (Президії), Оргбюро і Секретаріату ЦК ВКП(б) / КПРС неодмінно відображалися в аналогічних ухвалах (адаптованих стосовно регіональних реалій) ЦК та обкомів КП(б)У / КПУ. Останні входять у групу документів, оприлюднених як у радянські часи, так і в новітній період. Зазначимо спонукальний вплив партійних рішень щодо радянських, комсомольських і профспілкових органів, документальні ухвали котрих зазвичай розглядаються як похідні від партійних резолюцій.

У вказаному масиві слід виокремити спільні документи партії та уряду, причому в перше десятиріччя після війни визначилося домінування урядових структур, пізніше партійна ієрархія помітно переважала виконавчі структури¹⁰². Варто акцентувати увагу на документах партійно-державних органів і системних апаратних підрозділів, маючи на увазі директивне значення циркулярів і розпоряджень не тільки партійних комітетів і радянських виконкомів, а й їхніх управлінь та відділів. У роботі задіяно опубліковані матеріали, що відносяться до організаційно-розпорядчих та інформативно-звітних даних обласних, міських і районних комітетів партії та відповідних виконкомів рад, а подеколи й первинних парторганізацій та місцевих Рад депутатів трудящих. Значну їх частину вміщено до щорічників «Справочник партийного работника» (видавався від 1957 р.)¹⁰³.

¹⁰² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. – Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1958. – 457 с.

¹⁰³ Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – 490 с.; Справочник партийного работника. Выпуск второй. – М.: Госполитиздат, 1959. – 552 с.; Справочник партийного работника. – Выпуск третий. – М.: Госполитиздат, 1961. – 664 с. та ін.

До окремої групи опублікованих джерел варто віднести документальну творчість громадських організацій, перш за все, комсомолу та профспілок¹⁰⁴. Діючи в рамках номенклатурної політичної системи, вони залишили значний обсяг документів, частина котрих задіяна в дослідженні. Комсомольська та профспілкова періодика публікувала документи власних колегіальних органів, статистичні матеріали тощо.

Окрему групу документів презентують збірники вибраних (нерідко за еклектичним принципом) документів партійно-державних органів. За радянської доби видавалися переважно тематичні архівні матеріали, ретельно відібрані з комплексу документів. При цьому відбувалося суб'єктивне відсіювання матеріалів, котрі йшли врозріз із зарані заданими концепціями діяльності комуністичного режиму в різноманітних її проявах.

У роботі використано тематичні видання документальних джерел, які характеризують апаратну діяльність, кадрову політику КПРС і радянських органів, питання партійного будівництва¹⁰⁵. Принципи комплектування матеріалів у збірках були некритичними та зорієнтованими на «партійно-класову» заданість. Це породжувало упереджений підхід при відборі матеріалів, ігнорування невігідних політичному режимові інформативних джерел. Наприклад, у збірці «В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и

¹⁰⁴ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів і конференцій. 1919 – 1966. – К.: Молодь, 1969. – 248 с.; Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 300 с.; Товарищ Комсомол. Документы съездов, конференций, пленумов ЦК ВЛКСМ. 1918 – 1968: В 2 т. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 345 с.

¹⁰⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1958. – 457 с.; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1983. – 544 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1 – 6. – М.: Госполитиздат, 1967 – 1968 та ін.

государственного аппарата» зі 126 оприлюднених документів періодові 1945 – 1964 рр. відповідають лише 14¹⁰⁶ (у середньому – 0,7 документа на рік), що сприймається як купюри з масиву джерел.

Чимало даних означеного часу опубліковано в збірниках документів, присвячених історії УРСР. Так, в огляд нормативних партійно-радянських матеріалів післявоєнного двадцятип'ятиріччя (1945 – 1970 рр.), виданий 1972 р., увійшли 202 джерела документально-статистичного змісту¹⁰⁷.

У пострадянську добу перевагу надають якомога повнішим публікаціям архівних даних за хронологічно-тематичною ознакою. Серед них виокремлюються видані в Україні¹⁰⁸ та Росії¹⁰⁹ збірники документів, котрі

¹⁰⁶ В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. – М.: Политиздат, 1980. – 498 с.

¹⁰⁷ Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945 – 1970 рр.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 190 – 197.

¹⁰⁸ Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка, 1994. – 498 с.; Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – У 2-х ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа., 1997. – Ч. 1. – 583 с.; Политическое руководство Украины. 1938 – 1989 / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.; Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Зб. документів. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с. та ін.

¹⁰⁹ Молотов. Маленков. Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М.: МФД, 1998. – 848 с.; Никита Хрущев. 1964. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы / сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю. Прозуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук. – М.: МФД: Материк, 2007. – 576 с.; Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний.

увиразнюють невивчені аспекти проблеми, дозволяють уточнити, переглянути ряд концептуальних позицій, наповнити тему новим змістом.

Самостійною групою джерел є статистично-довідкові видання, завдяки яким проведено облік та уточнено кількісні параметри, якісні характеристики, анкетні інформаційні показники стосовно складу номенклатури, її структурних розбудов тощо. Особливо важливими в цьому масиві джерел є документи

Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – 1344 с.; Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2-х томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985 – 1996 гг.). Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд, доп. и испр. М.: РОССПЭН, 1999. – 303 с.; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945 – 1953; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945 – 1953 / Сост.: В.В. Денисов, А.В. Квашонкин, Л.Н. Малашенко, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменщиков, О.В. Хлевнюк; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова и др. – М.: РОССПЭН, 2004. – 496 с.; Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953 – 1964 гг. / сост.: О.В. Хлевнюк [и др.]; МГУ им. М.В. Ломоносова, Факультет государственного управления [и др.]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 773, [2] с.; СССР, 1946 – 1956. Каталог документов / Отв. сост. Е.Д. Гринько. – М.: РГНИ, 1994. – 886 с.; «Особая папка» Н.С. Хрущева (1954 – 1956 гг.). Переписка МВД СССР с ЦК КПСС (1957 – 1959 гг.). Из материалов секретариата МВД СССР, 1954 – 1959 гг. Каталог документов. М.: Благовест, 1995. – 364 с.; Н.С. Хрущёв: Материалы к биографии / [сост. Ю.В. Аксютин]. – М.: Политиздат, 1989. – 366 с. та ін.

кадрового діловодства, а також біографічні енциклопедії й довідники та статистичні публікації¹¹⁰.

До окремої групи джерел віднесено періодичні матеріали різного формату. Газети, журнали 1945 – 1964 рр. публікували дані про партійно-державні кадрові рішення, структурні перебудови апаратних утворень, статистичну інформацію, резолюції компартійних і радянських форм різного рівня: від центральних до місцевих. У періодиці повоєнної доби відстежуються зміни в політико-ідеологічній сфері правлячої системи, тенденції організаційно-виробничої еволюції правлячого режиму, оперативні тактичні дії на різних рівнях влади.

Серед інформації періодичної преси особливу цінність становлять передовиці органів КПРС та КПУ, Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР та УРСР, дописи про партійне та радянсько-урядове життя, хроніки діяльності органів влади тощо. У такому сенсі газети другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. і об'єктивно (за місцем у суспільному житті), і

¹¹⁰ Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. – М.: Госполитиздат, 1968. – 540 с.; Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-библиографический справочник. – М.: РОССПЭН, 1999. – 526 с.; Динамика населения СССР. 1960 – 1980 гг. / Э.К. Васильева, И.И. Елисеева, О.Н. Кашина, В.И. Лаптев. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 176 с.; Комуністична партія України в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Політвидав, 1988. – 112 с.; КПСС в цифрах: стат. сб. – Пермь: Кн. изд-во, 1974. – 191 с.; Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / гл. ред. Жуков Е.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1961 – 1976; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П.Л. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 488 с.; Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенко. – К.: Україна, 1991. – 478 с.; Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967). Стат. збірник. – К.: Політвидав, 1967. – 146 с. та ін.

суб'єктивно (за розумінням сучасних процесів тими, хто «робив пресу») були породженням свого часу. Загалом у досліджуваний період в УРСР видавалося понад 2 тис. назв газет загальним накладом близько 3 млн. примірників, у тому числі 17 – республіканських, 40 обласних, 436 міських і районних¹¹¹. Серед центральної (Московської та Київської) періодики ми приділили увагу матеріалам, уміщеним у газетах «Правда», «Известия», «Труд», «Радянська Україна», «Правда України» та ін.

Важливу інформацію з декларованої теми містять тогочасні журнали. У Москві видавалися такі часописи, як «Большевик» / «Коммунист», «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Молодой коммунист», а також академічні видання «Вопросы истории», «Вопросы философии», «Вопросы истории КПСС». В УРСР виходили «Більшовик України» / «Комуніст України» та наукові видання, серед котрих виокремлюються публікації «Українського історичного журналу».

Місцева преса подає матеріали регіонального характеру, свідчить про особливості обласних і районних владних утворень УРСР, передає специфічний колорит повсякдення. Вони вміщені на шпальтах газет «Бугская заря» (Миколаїв), «Вільне життя» (Тернопіль), «Деснянська правда» (Чернігів), «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), «Закарпатська правда» (Ужгород), «Ленінська правда» (Суми), «Знамя коммунизма» (Одеса), «Зоря Полтавщини» (Полтава), «Луганская правда» (Луганськ), «Придунайская правда» (Ізмаїл), «Радянська Волинь» (Луцьк), «Радянське слово» (Дрогобич), «Социалистический Донбасс» (Сталіно / Донецьк), «Соціалістична Харківщина» (Харків), «Черкаська правда» (Черкаси) та ін. Друковані ЗМІ областей Української РСР дозволяють аналізувати події та явища з

¹¹¹ Ганжуров Ю.С. Газетна періодика як джерело вивчення суспільних відносин в Україні (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр.). Дисертація ... канд. іст. наук / Ю.С. Ганжуров. – К., 1993. – С. 7, 16; Преса Української РСР. 1917 – 1966: Статистичний довідник. – Харків: Книжкова палата Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, 1967. – С. 116.

урахуванням їхнього оперативного сприйняття місцевими керівними колами. Рубрики висвітлюють окремі сторони діяльності номенклатури, нерідко в критичному ракурсі зображуючи виразників партійно-радянського бюрократизму місцевого масштабу.

До окремого масиву опублікованих джерел слід віднести праці, публічні виступи, листи, інтерв'ю, бесіди, мемуарну літературу учасників подій, зокрема керівників партії, уряду, громадських організацій СРСР, Української РСР та їхніх родичів і близьких людей, номенклатурних функціонерів, котрі формували владну систему повоєнного двадцятиріччя¹¹². Переважна більшість

¹¹² Воронов Г.И. Немного воспоминаний / Г.И. Воронов // Дружба народов. – 1989. – № 1. – С. 192 – 201; Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника / Л.М. Каганович. – М.: Вагриус, 1996. – 574 с.; Микоян А.И. Так было. Размышления о минувшем / А.И. Микоян; [сост., предисл., примеч. и общ. ред. С.А. Микояна]. – М.: Вагриус, 1999. – 616 с.; Хрущев Н.С. Воспоминания: Избранные фрагменты / Н.С. Хрущев. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.; Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым / Из дневника Феликса Чуева; [послесловие С. Кулешова] / Ф. Чуев. – М.: ТЕРРА, 1991. – 623 с.; Шепилов Д.Т. Воспоминания / Д.Т. Шепилов // Вопросы истории. – 1998. – №№ 3 – 11; Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина, 2-е изд. / Н.К. Байбаков. – М.: Изд-во «Нефть и газ», 2005. – 384 с.; Совет ветеранов книгоиздания, СИ-МАР, 1995. – 473 с.; Гришин В.В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / В.В. Гришин. – М.: Алгоритм: Эксмо Год, 2010 – 272 с.; Громыко А.А. Памятное. Кн. 2. – 2-е изд., доп. / А.А. Громыко – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.; Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / А.П. Ляшко. – К.: ИД «Деловая Украина», 1997. – Кн. 3, ч. I: На ступенях власти. – 2001. – 392 с.; Мухитдинов Н.А. Река времени (от Сталина до Горбачева). Воспоминания / Н.А. Мухитдинов. – М.: «Руссти-Рости», 1995. – 192 с.; Погребняк Я.П. Не предам забвению...: 2-е изд., испр. и доп. / Я.П. Погребняк. – К.: Издательство «Арт Эк», 2004. – 416 с. та ін.

означених робіт опублікована в 1990-ті рр., коли написання мемуарів перетворилося на видавничу індустрію¹¹³.

Виокремлення різновидів опублікованих джерел, звісно, не свідчить про те, що певна група даних може сприйматися самодостатньо. Тільки комплексне використання матеріалів у контексті постійних зіставлень і взаємоперевірок дозволяє вести мову про достовірність інформації.

Сказане поширюється на аналіз неопублікованих джерел, залучення котрих дозволило створити ґрунтовну базу дослідження завдяки вивченню даних, значний відсоток яких нами вводиться в науковий обіг уперше. Основу дисертаційного дослідження вибудовано на підставі документів центральних, республіканських, обласних, міських і районних партійно-державних органів. Їх ми опрацювали в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державних архівах Полтавської, Харківської областей.

Часті структурні перебудови, котрих зазнали як державні, так і партійні апарати всіх рівнів протягом досліджуваних років, спричинили певну невпорядкованість або фрагментарність збережених матеріалів. Значний масив документів виявився розпорошеним не тільки на рівні описів і фондів, а й поміж архівними установами. На жаль, відповідні служби не завжди дотримувалися чітких підходів до формування архівних зібрань. Постулати засекреченості внутрішньопартійних паперів і багатьох радянсько-державних справ нерідко ставали на заваді належного опрацювання та класифікації документів. Колишній апаратний працівник Л. Оніков описав одну з причин тотальної втаємниченості в архівному господарстві: парткоми часто навмисно

¹¹³ Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917 – 1991 гг. / Э. Модсли, С. Уайт; [пер. с англ. А.Л. Раскина]. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – С. 18.

включали до протоколу один секретний документ у комплекті десятків несекретних, перетворюючи тим самим усю теку на секретну¹¹⁴.

Ряд присутніх аспектів теми не забезпечено належним документальним супроводом. Наприклад, тривалу роботу Конституційної комісії Верховної Ради УРСР, створеної 1962 р. для підготовки проекту нового Основного Закону, відображено лише в чотирьох документах (32 аркуші) – списках членів комісії, пам'ятній записці, довідці про попередні конституції та пропозиціях підкомісії¹¹⁵.

Визначальну групу серед архівних матеріалів формують документи партійних комітетів різних рівнів 1945 – 1964 рр. Основний масив джерел, використаних у роботі, становлять одиниці зберігання ЦДАГО України: фонд 1 (ЦК КП(б)У / КПУ, описи 1, 6, 16, 18 – 24, 35, 45, 46, 67). За видовою ознакою до них належать: матеріали XV – XXII з'їздів КП(б)У / КПУ, пленумів ЦК, протоколи засідань Оргбюро, Політбюро (Президії), Секретаріату ЦК КП(б)У / КПУ та супровідні матеріали до них; циркулярні листи, інструкції, директиви, постанови ЦК; звіти, інформаційні повідомлення обкомів, доповідні, довідки, зведення місцевих партійних організацій, плани роботи, звіти, дані стосовно кадрових питань, структурних перебудов, скорочення та оптимізації апаратних підрозділів; листування ЦК КП(б)У / КПУ з ЦК ВКП(б) / КПРС та державними установами, обласними, районними й місцевими партійними та радянськими органами, громадськими утвореннями, господарськими формами тощо.

Описи 6, 8, 16, 17 включають протоколи засідань керівних парторганів, а також матеріали, інформації та додатки до них. Найбільше даних було взято з матеріалів, що супроводжували діяльність Секретаріату, оскільки переважно цей апаратний орган переймався кадрово-номенклатурними питаннями, контролюючи аналогічні структури на регіональних рівнях. Організаційна

¹¹⁴ Оников Л.А. КПСС: анатомия распада. Взгляд изнутри аппарата ЦК / Л.А. Оников. – М.: Республика, 1996. – С. 6 – 9.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 35, спр. 1, арк. 1 – 18; спр. 2, арк. 1 – 14.

робота, функціонування державних органів влади та управління, що перебували в компетенції відділу оргроботи (назва змінювалася: партійних, радянських, комсомольських органів; партійних органів; загальний), склали один із найчисельніших серед залучених до опрацювання джерельних масивів. Описи 23 і 24 (таємне діловодство), 31 і 32 (загальне діловодство) містять дані про різноманітну діяльність цього відділу ЦК, який безпосередньо відповідав за роботу з номенклатурою.

У документах особливого сектора та організаційно-інструкторського відділу (описи 30 – 32) відображено питання, пов'язані з формуванням номенклатурних утворень, розглядом персональних призначень, листуванням ЦК КП(б)У / КПУ тощо. Цінні дані було одержано з довідок ЦК, інформацій обкомів, міськкомів і райкомів партії, листування з питань штатів комітетів усіх рівнів, реорганізації та спроб удосконалення внутрішньопартійних і державних управлінських структур, установа апаратних посад, надання прав райкому або парткому, а також – від 1963 р. – функціонування комітетів партійно-державного контролю.

Матеріали Управління кадрів (функціонувало до 1949 р.), роботу якого було зосереджено на кадрово-номенклатурній політиці ЦК КП(б)У щодо партійних, радянських органів, промисловості, культури та науки, земельних і заготівельних установ, силових структур, сконцентровано в описі 45. Значне місце у визначенні особливостей розбудови повоєнної номенклатурної системи займає інформація, що її містять листування цього управління з аналогічною структурою ЦК ВКП(б), а також стенограми нарад у ЦК з питань кадрової роботи. Цінні дані одержано з кадрових звітів і доповідних записок парткомів.

У коло обов'язків Відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, котрий перманентно реорганізовував власну структуру, уходило вивчення та узагальнення інформаційних даних із областей і районів. Він збирав та обробляв інформацію до пленумів ЦК, партійних з'їздів, повідомлення з областей і районів про пленуми відповідних комітетів, збори первинних

парторганізацій. У фондах відділу містяться проекти постанов ЦК КП(б)У / КПУ та довідкова інформація до них.

Група матеріалів (46 і 47 описи) подає важливу інформацію республіканського партійного керівництва до ЦК ВКП(б) / КПРС, у тому числі дані про номенклатурні схеми та апаратні дії в республіці. У названих описах перебувають також документальні матеріали з питань партійної освіти та перепідготовки номенклатурних кадрів: довідки про діяльність ВПШ, радянсько-партійних шкіл, семінарів, вечірніх університетів марксизму-ленінізму та інших форм партійного навчання, списки слухачів та анкетні дані про них, статистична звітність. Документальні джерела описів 46 і 47 стосуються також номенклатурного керівництва роботою профспілок, містять доповідні записки, стенограми та протоколи з'їздів ЛКСМУ і пленумів його ЦК, статистичні та інформаційні повідомлення ЦК комсомолу України та керівних структур республіканських профспілок.

У 67 описі відібрано матеріали статистичних звітів про склад і змінюваність номенклатурних кадрів. Важливою складовою є систематизовані списки працівників апаратного рівня: кандидатів і членів ЦК, бюро і секретаріатів регіональних комітетів, парторгів ЦК ВКП(б), звільнених секретарів парторганізацій, резервів номенклатурно-апаратних функціонерів.

Завдяки цим матеріалам опрацьовано інформацію про стан партійно-державних органів, кадрову політику 1945 – 1964 рр., структурні перебудови, кількісно-якісні показники функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР. У них розкриті різноманітні сторони кадрової політики, перш за все, відбір, розстановка, рух, підготовка й перепідготовка номенклатурних працівників. Вивчення справ дає підґрунтя для аналізу роботи місцевих партійних організацій у царині висування, створення резервів, партійно-політичного виховання керівних кадрів за номенклатурними списками тощо.

За допомогою документів відстежуються заходи партійних комітетів, спрямовані на номенклатурний супровід кадрової політики. Поділяючи думку

Н.Романовського¹¹⁶ та А. Коновалова¹¹⁷, ми наголошуємо на змістовній достовірності даних із перелічених джерел, адже в сталінські (та й, за інерцією, у хрущовські) роки за офіційною інформацією зберігалися (навіть іноді міцнішали) системні функції. Будь-які письмові дані мали бути точними, інакше (усе дублювалося силовими структурами) могли бути застосовані «організаційні заходи» щодо виконавців.

Об'ємні матеріали було опрацьовано у фондах ЦДАВО України. Діяльність республіканських управлінських структур державного сектора, їхню взаємодію з союзними, обласними, міськими, районними, сільськими органами радянської влади та виконавчими структурами рад відображено в матеріалах описів, котрі відображають роботу державних номенклатурних утворень на різноманітних владних рівнях.

У ЦДАВО України науковий інтерес приваблюють, перш за все, матеріали, зібрані у фонді 1 – Верховна Рада України: опис 16 (Протокольна частина Управління справами (1938 – 1948 рр.) і Протокольна частина Канцелярії (1949 – 1969 рр.); опис 18 (Загальна частина Управління справами); опис 19 (Прийомна Голови Президії Верховної Ради УРСР і Президії Верховної Ради УРСР); опис 20 (Інформаційно-статистичний відділ Секретаріату Президії Верховної Ради УРСР і Відділ з питань роботи Рад та органів місцевого самоврядування); опис 27 (Комісія по виборах до Ради національностей Верховної Ради СРСР від Української РСР); опис 35 (Конституційна комісія). Фонд 2 представлений матеріалами діяльності Ради Народних Комісарів / Ради Міністрів Української РСР. Розпорядчо-виконавчі функції уряду забезпечувалися роботою номенклатурних структур, що дозволяє побачити як повсякденно-канцелярську, так і загальну діяльність державної номенклатури.

¹¹⁶ Романовский Н.В. Сталинизм и теория институциональных матриц / Н.В. Романовский // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 1 – 22.

¹¹⁷ Коновалов А.Б. Назв. праця. – С. 62.

Архівні матеріали ЦДАВО України засвідчують підпорядкованість державних органів партії на різних рівнях: структурні розбудови та функції органів радянської влади, їхнє кадрове комплектування, форми та порядок звітування, схеми узгоджень та підлеглості між партійними та державними структурами тощо. Аналіз документів дозволяє змалювати загальну картину функціонування номенклатурної системи, деталізувати схеми кадрових призначень, відстежити субординаційні засади діяльності апаратних форм, прослідкувати тонкощі роботи владних механізмів, характеризувати масштаби залежності української управлінської системи від союзного центру тощо.

У сховищах Державних архівів Полтавської, Харківської областей опрацьовано джерела фондів партійних, державних, комсомольських і профспілкових органів, котрі відображають організаційно-практичну діяльність обласних, міських і районних владних структур. Вивчення матеріалів Харківського обкому КП(б)У / КПУ та Харківського міського комітету партії (фонди 2, 69 Держархіву Харківської області) дозволило відстежити специфіку номенклатурної діяльності Компартії на регіональному рівні. Матеріали фондів 3, 15 Держархіву Полтавської області показали особливості розбудови номенклатурної системи в регіоні, де переважав аграрний сектор виробництва. Значна за обсягом і різноманітна за змістом інформація дала можливість розкрити дійсну роль обласної номенклатурної ланки в організації системи влади в республіці, відстежити певні еволюційні процеси у взаєминах регіонів із центром через призму апаратно-адміністративних схем.

Ці дані доповнюють бачення номенклатурних розбудов політичного режиму компонентом регіональних особливостей, показують важливі нюанси функціонування владних структур на обласному та районному рівнях, віддзеркалюють діяльність низових ланок політичної системи повоєнної Української РСР. У них становище та функціонування номенклатурних форм обласного й районного рівнів проілюстровано місцевим матеріалом.

Отже, дані офіційних документів, інформація, взята з ухвал радянських і партійних керівних органів, матеріали доповідей, промов, виступів

представників політичної еліти, у поєднанні з різноманітною інформацією партійних і державних колегіальних та апаратних органів створюють належну дослідницьку базу для розв'язання поставлених у роботі завдань та визначення методологічних засад реалізації мети.

Наявні джерела відображають кадрову політику КПУ в 1945 – 1964 рр., містять статистичні дані стосовно складу, професійної та освітньої підготовки чиновників, їхнього руху кар'єрними щаблями. Презентабельно в надрукованих та неопублікованих матеріалах представлені дані, пов'язані з внутрішньоапаратними перебудовами. Опрацьовані інформаційні одиниці дають змогу змалювати регіональну специфіку діяльності республіканської номенклатури, відстежити динаміку змін і реорганізацій.

Загалом матеріали діловодства партійних, радянських, громадських, господарських органів, їхні статистичні відомості, довідки, зведення, інструкції у порівнянні з інформацією, що її містять публікації періодичних видань, мемуарна література, енциклопедично-довідникові видання, статистичні документи, дозволяють вести об'єктивне відстеження особливостей функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя.

Можна констатувати, таким чином, що тема дисертації має достатню джерельну базу, належний супровід науковими матеріалами різного типу і походження. Критичне опрацювання наявних даних на підставі сучасних дослідницьких принципів, із застосуванням комплексу методів наукового пошуку дозволило зробити науковий аналіз становлення та функціонування республіканської партійно-державної номенклатури в 1945 – 1964 рр.

1.3. Методологічні засади роботи

Повоєнне двадцятиріччя вітчизняної історії тривалий час перебувало поза полем активних наукових досліджень в СРСР. Склався науковий стереотип трактування цього відрізка як такого, коли протягом 1945 – 1953 рр. тривала

відбудова зруйнованого війною господарства, а по смерті Й. Сталіна було здійснено виправлення помилкових крайнощів, породжених історичними обставинами та властивостями характеру «вождя». Лише з часом «перебудови» інтерес до періоду одержав «друге дихання». Повоєнні роки стали показувати як перехід від сталінізму до лібералізації політичного устрою. У період незалежності склалося оновлене трактування повоєнного двадцятиріччя як доби непослідовного відходу від крайнощів більшовицької системи в економіці, соціально-культурній сфері, зниження ступеня тоталітаризації політичної моделі влади¹¹⁸.

Говорячи про відхід від поліційних крайнощів політичного режиму в той час, пошлемося на думку іспанського філософа Х. Ортега-і-Гасета, який диференціював поняття «демократія» й «лібералізація». Перша вела до створення громадянського суспільства, якому мала перейти політична влада. Лібералізація ж відносин обмежувала свободами громадян право на владу з боку політичного режиму¹¹⁹. На нашу думку, саме процес лібералізації визначав загальну сутність 1945 – 1964 рр. Однак навіть такі зміни сприяли наближенню до громадянського суспільства.

Партійно-державна номенклатура повоєнного призову виросла з глибин корпоративного утворення, котрим стала управлінська верства в 1920 – 1930-х роках. Двадцятиріччя після війни видозмінило подобу партійно-державних функціонерів різних рівнів. Сталася політизація радянської й партійної номенклатури, завдяки якій регіональні секретарі парткомів набували певної автономії, витворюючи систему горизонтальних зв'язків і консолідуючи місцеві владні групи, здатні захищати потреби регіонів і свої власні¹²⁰.

¹¹⁸ Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – С. 91 – 115.

¹¹⁹ Ортега-і-Гасет Х.. Вибрані твори / Переклад з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко / Х. Ортега-і Гасет. – К.: Основи, 1994. – С. 9.

¹²⁰ Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 16. – С. 31 – 32.

Виходячи з такого бачення покликання партійно-державної номенклатури, ми формували погляди на інституціональні особливості та функціональні прояви цього феномену політичної історії нашої країни.

Протягом 1945 – 1964 рр. номенклатура оформилася в розгалужену політичну систему, яка виховувала таких апаратних виконавців, котрі забезпечували контроль за суспільними процесами. Таким чином, номенклатура слугувала силою, здатною не тільки оберігати, а й розвивати існуючий режим. Номенклатурні групи підтримували стратегічні позиції влади як у суспільстві в цілому, так і в його підсистемах (структурах, інституціях). Із огляду на це номенклатурна політична система реалізувалася на рівні соціальної групи чиновників. Така спільнота розвивалася згідно з власними законами, мала ядро керівників, котрі визначали поведінку корпорації, шляхи реалізації політичного курсу¹²¹.

У вивченні історії партійно-державної номенклатури оформилися різноманітні методологічні парадигми. Нині більшість учених є прихильниками плюралізму. Вони враховують напрацювання теорії елітизму, концепцій тоталітаризму, модернізації політичних інституцій, зважаючи на позиції традиційної радянології¹²². Ураховуючи зазначене та з огляду на досвід дослідження проблеми радянськими істориками, автор удався до максимального охоплення емпіричної бази дослідження, визначення об'єктивних загальнозначимих засад, повноцінного використання понятійно-категоріального апарату, якнайповнішого застосування відомих методологій трактування історичних процесів.

Названі рівні пізнання було взято до уваги при розгляді проблеми з діалектичних позицій, із урахуванням еволюційних чинників щодо конкретних аспектів теми. Виклад матеріалу витримано згідно з вимогами принципу історизму, із огляду на взаємозв'язок минулого, сучасного й майбутнього,

¹²¹ Мохов В.П. Номенклатурная организация власти. – С. 94.

¹²² Коновалов А.Б. Назв. праця. – С. 45.

відповідно до розуміння важливості оцінки подій і фактів суто в контексті історичної дійсності. Адже чиновництво радянського зразка було суспільним явищем, котре протягом 1945 – 1964 рр. переживало особливий період розвитку, маючи досвід минулого і проектуючи майбутні напрямки функціонування.

Аналіз проблеми проводився з позицій сприйняття об'єкту вивчення як цілісної, самодостатньої системи, котру витворили елементи політичної організації влади, зорієнтовані на використання номенклатурних форм. Партійно-державні управлінці вибудували після війни досконалий владний механізм із чіткими взаємозв'язками внутрішніх елементів, що дозволяло номенклатурі не тільки успішно монтуватися у владу, а й слугувати визначальною рисою політичної організації держави. Тому ми прагнули послуговуватися принципом системності в сприйнятті взаємозалежності номенклатури з усіма елементами архітектоніки тодішньої влади.

Науковці в поглядах на сутність більшовицької номенклатури, на нашу думку, розподіляються за чотирима концептуальними підходами до цього феномена. Першу групу представляє бачення номенклатури, котре впливає з уявлень про те, що вона є класом у суспільній структурі. Інші автори визначають це поняття як різновид еліти, що оформилася в специфічному радянському соціумі. До третьої групи ми відносимо вчених, які сприймають номенклатуру як радянську бюрократично-чиновницьку касту. Четверту групу виокремлює трактування номенклатури в образі системи формування, обліку, розподілу відповідальних партійно-державних працівників. До неї належать і ті, хто називає номенклатуру інститутом структуризації суспільства, відтворення влади, організації чиновництва¹²³.

¹²³ Кузьменко Ю.В. Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) / Ю.В. Кузьменко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 51. Регіональна історія та культура XVII – ХХ ст.: сучасний погляд на

Тема пов'язана з суміжними суспільними науками: політологією, соціологією, економікою, психологією, інструментарій котрих дозволив уточнити соціолого-психологічні форми номенклатури, об'єктивні демографічні та набуті ділові характеристики апаратників 1945 – 1964 рр., оцінити обриси їхнього специфічного портрету, стереотипи поведінки та стилю життя, відстежити сприйняття ними дійсності та рівень розуміння суспільної значимості задач і викликів, поставлених часом. У такому контексті суміщення методів суспільних наук дозволило робити оціночні висновки.

Говорячи про модернізовану форму тоталітаризму в історії повоєнного СРСР, слід послуговуватися теорією адміністративно-бюрократичного ринку, розвиваючи погляд на владу як таку, що переймалася суспільним функціонуванням специфічного обмінно-торгівельного облаштування, предметом інтересу на якому виступали влада, підлеглість і правила політичної поведінки. Номенклатура користувалася створеними нею «зв'язками», що фактично й визначали статусні потенції кожного її представника¹²⁴.

У нашому випадку дієвість названої теорії апробовано на матеріалах УРСР повоєнного двадцятиріччя. Підтверджено, що в республіці відобразилися як дія загальних закономірностей тоталітарного соціалізму, так і регіональна специфіка краю, де поведінку партійно-державної номенклатури частково коригував автономний адміністративно-бюрократичний ринок.

Ми послуговувалися теорією еліт, засновники якої запропонували концепцію, згідно з якою цивілізоване суспільство неодмінно поділяється на правлячу меншість і решту, котру складає більшість народу. Така структуризація природна, бо виступає як елемент захисту громадянського суспільства від загрози тоталітаризму. Проте функціонування владного

проблеми та особи / Відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 166 – 180.

¹²⁴ Коновалов А.Б. Назв. праця. – С. 45.

прошарку в більшовицькому Радянському Союзі суперечить таким теоретичним побудовам, оскільки, виконуючи роль правлячої політичної еліти, номенклатура успішно захищала саме тоталітарний різновид організації влади.

На природу комуністичної номенклатури поширюються визначення, притаманні недемократичним інституціям. Оскільки «величезна маса політиків другого рангу, риторів і трибунів, депутатів і журналістів, представників провінційних горизонтів тільки підтримує в нижчих шарах суспільства ілюзію самовизначення народу»¹²⁵, номенклатура є лише посередником між верхівкою й народними масами. Р. Міллс бачив у ній людей, чиї позиції возвеличують їх над оточенням, що дозволяє їм приймати рішення з політичними наслідками¹²⁶. Болгарська дослідниця А. Крестева додає, що комуністична еліта концептуалізується як номенклатура¹²⁷. М. Нарта обґрунтовує думку про те, що в соціалістичному таборі було витворено тоталітарну еліту з працівників вищої політичної сфери. Оскільки вона все більше відчужується від суспільства, остільки виникає передатковий прошарок у вигляді номенклатурної групи¹²⁸.

Ряд дослідників вибудовує поняття «еліта» та «номенклатура» в єдиному синонімічному рядові. Англійські автори Е. Модслі та С. Вайт указують, що всередині КПРС владу було сконцентровано в групі людей, котрі входили до Центрального Комітету. Уважаючи себе політичною елітою, члени апарату ЦК (Політбюро / Президія, Оргбюро, Секретаріат) формували правлячий клас номенклатури. При цьому йшлося не про персоналії, а про набір посад,

¹²⁵ Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Новосибирск: Наука, 1994. – С. 74.

¹²⁶ Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс; / [Пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1959. – 102 с.

¹²⁷ Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крестева // Социологические исследования. – 1996. – № 4. – С. 20 – 23.

¹²⁸ Нарта М. Теория элит и политика. К критике элитаризма. Пер. с чеш. / М. Нарта. – М.: Прогресс, 1978. – С. 13 – 67.

обіймаючи які, функціонери належали до вищої еліти. Утрата «крісла» означала автоматичне позбавлення такого статусу¹²⁹.

Американський учений М. Паренті обстоює теоретичну розбудову, згідно з якою номенклатура є державною бюрократією, котра функціонує в певному політичному й класовому просторі. У такому контексті він виводить характерні риси та дії номенклатури: систематична мобілізація людських і матеріальних ресурсів в ім'я накреслених режимом стратегічних завдань, використання професійно підготовлених кадрів, котрим надаються відповідні функціональні посади, професіональна спеціалізація й розподіл праці, згідно з якими координується вся «начальницька ієрархія». «Бюрократія може використовуватися для керівництва і національною охороною здоров'я, і таборами смерті»¹³⁰.

Видається доречною аналогізація понять «номенклатура» та «бюрократія». Російський історик А. Оболонський, покликаючись на концепцію М. Вебера і В. Вільсона, стверджує, що «бюрократизм складається з компонентів: у політичному сенсі – надмірне розростання і безвідповідальність виконавчої влади; у соціальному – відчуження влади від народу; в організаційному – канцеляристська підміна змісту формою; у морально-психологічному – бюрократична деформація свідомості»¹³¹.

Американський політолог Е. Мандел запропонував розрізняти в еліті «правлячих» і «управлінців», називаючи останніх дійсною бюрократією. Номенклатуру він визначає як «політичну бюрократію», котра виступає

¹²⁹ Модсли Э., Уайт С. Назв. праця. – С. 6 – 12.

¹³⁰ Паренти М. Демократия для немногих: Пер. с англ. / Предисл. А. Манькина / М. Паренти. – М.: Прогресс, 1990. – С. 349 – 350.

¹³¹ Оболонский А.В. Бюрократия и государство: Очерки / А.В. Оболонский. – М.: [б. и.], 1996. – С. 5 – 19.

посередником між правлячою елітою та народними масами¹³². У такому випадку управління слід вважати основною функцією номенклатури, котру позиціонують як менеджерів. Отже, номенклатурну систему доцільно розглядати як органічну складову тоталітарного суспільства¹³³.

У нашому випадку йдеться, з одного боку, про умовне ототожнення еліти з партійно-державним апаратом і вищим управлінським чиновництвом, а з іншого – про номенклатурний варіант елітної меншості. Позбавлена шансів піднятися над масами в силу відповідних культурно-етичних та інтелектуальних характеристик, страта номенклатури без відповідної на те компетенції не тільки підмінила еліту своїм сурогатним варіантом, а й виключила можливість приходу до влади представників справжньої суспільної еліти. Соціальний статус, реальна впливовість у сфері прийняття політичних рішень та причетність до керівних функцій, але не відповідний культурно-інтелектуальний і професійний рівень чиновника визначали його спроможність займати управлінські позиції, які в громадянському суспільстві обіймає еліта.

Група українських науковців із теорією еліт тісно пов'язує мафіозного сенсу поняття, породжені радянською дійсністю (зокрема, повоєнної доби): «клан», «коаліція», «угруповання», «олігархія», «корпорація» тощо. Покликаючись на думку М. Острогорського, котрий говорив про соціальні конуси – організаційні ядра політичних партій, учені роблять висновок: саме з них із часом формуються правлячі політичні інститути. Ставши апаратною

¹³² Мандел Э. Власть и деньги / Э. Мандел. – М.: Экономическая демократия, 1992. – 277 с.

¹³³ Шумпетер И. Капитализм, социализм и демократия / И. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – С. 276.

машиною, номенклатурна бюрократія проводить роботу всередині партійного підприємства¹³⁴.

Важливу роль під час підготовки праці було відведено положенням наукової концепції модернізації суспільств. Дійсно, на повоєнне двадцятиріччя припадають основні перипетії реалізації партійного курсу на перетворення України з аграрно-промислової на індустріально-аграрну. Трансформація таких масштабів у республіці спричинила не лише технологічні, а й соціально-політичні та культурні зміни глобального характеру. Отже, роль, чисельність, функціональні впливи партійно-державної номенклатури в 1945 – 1964 рр. значним чином залежали від модернізаційних процесів, котрі видозмінювали ієрархічні розбудови владного політичного режиму¹³⁵.

Названі методологічні напрацювання було використано в узагальненні історичних матеріалів. Ми прагнули вести групування одержаних даних переважно за проблемною приналежністю наукових фактів, рахуючись із вимогами хронологічної послідовності та періодизаційних констант. Окрім того, бралися до уваги принципи позиційного методу дослідження. Номенклатурний сегмент окремих груп завжди свідчив про те, наскільки кожна з них причетна до ухвалення рішень стратегічного чи тактичного рівня. Так вимальовувалася справжня роль учасників процесу політичного та господарського управління в повоєнне двадцятиріччя¹³⁶.

Усе перелічене, проте, змушує констатувати відсутність одностайності серед науковців при формулюванні змісту поняття «радянська номенклатура». Тому нами розглядалися різноманітні варіанти таких спроб в історичній літературі.

¹³⁴ Журавський В.С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика, трансформації / В.С. Журавський, О.Ю. Кучеренко, М.І. Михальченко. – К.: [б. в.], 1998. – С. 73 – 90.

¹³⁵ Коновалов А.Б. Назв. праця. – С. 48.

¹³⁶ Там само.

На думку Є. Гімпельсона, з приходом до влади більшовиків виникла надмірна централізація управління, котра тільки й вимагала взяти під абсолютний контроль усі соціально-економічні процеси, у тому числі призначення управлінців. Згори до низу запрацювала кадрова вертикаль, у якій вищий партійний чи (рідше) державний орган контролював ієрархічну розбудову нижчих структур, цілком підпорядкованих волі «верхів» у питаннях призначень, звільнень, переміщень, заміщень відповідальних працівників. Вочевидь, так закладалися передумови до створення нової професійно-управлінської соціальної групи, котра, завдяки монополії на правлячі функції, по суті розпоряджалася народною власністю¹³⁷.

У роботах радянських дослідників, присвячених виникненню та еволюції управлінського апарату, слово «номенклатура» було вживаним переважно в службовому обігу та діловодстві, частіше апелювали до термінів «працівники апарату», «державні службовці», «керівники (функціонери) громадських організацій» тощо. Загалом дослідження номенклатури розвивалися переважно в руслі питань кадрової політики партії на різних етапах¹³⁸.

Після падіння комуністичного режиму оформилася певна термінологічна плутанина, оскільки науковці, говорячи про радянську політичну систему, стали в одному синонімічному ряді вживати терміни «номенклатура», «чиновництво», «апаратники», «функціонери», «управлінці», «бюрократи», «партократи».

¹³⁷ Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917 – 1920 гг. / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Институт Российской истории РАН, 1998. – С. 194 – 195.

¹³⁸ Бизюкова И.В. Кадры: подбор и оценка; Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе / Под ред. М.Д. Кукина. – М.: Мысль, 1976. – 340 с.; Яцков В.А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В.А. Яцков // Проблемы партийного и государственного строительства. – Вып. 2. – М. Мысль, 1982. – 306 с. та ін.

Ряд дослідників розширює межі визначення номенклатури, пропонуючи вести мову про систему влади, адже (принаймні після смерті Й. Сталіна) із вельми аморфного механізму обслуговування тоталітарного більшовицького режиму СРСР вона дедалі впевненіше ставала господарем політичного становища в країні, де найважливіші рішення (від районного до найвищого рівня) приймалися апаратними структурами, первісно призначеними для виконання колегіальних ухвал, а не підміни представницьких владних органів, як регіональних, так і центральних.

Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер наголошують, що під номенклатурою слід розуміти й документи, які увібрали в себе сутнісні «механізми панування та відновлення касти керівників». Крім того, номенклатурою є система створення й запуску в дію названих механізмів. Отже, не просто організаційно-технічну процедуру, а найважливішу політичну та соціальну акцію покладалося на цю систему: формування й репродукція замкненого прошарку можновладців, «канонізованих начальників усіх рівнів»¹³⁹.

Російський історик М. Чешков акцентує на знаковості поняття «номенклатура», адже демократизм суспільства визначається його політичною свідомістю та залежністю від правлячої верстви. Він дав перелік ознак партійно-державної номенклатури, серед яких ключовими є концентрація й монополізація основних соціальних функцій влади, первинність неекономічних дій щодо економічних, відчуження від мас, виконання ролі конструктора соціуму тощо¹⁴⁰.

Є. Охотський вбачає в цій формі сукупність структур, покликаних обслуговувати тоталітарну владу. Їхня архітектоніка була ієрархічно вибудована, кожен елемент знав власні повноваження та обсяг службових функцій. Разом із тим самостійність номенклатурного апарату залишалася відносною, оскільки його влада лише забезпечувала організаційно-кадровий

¹³⁹ Коржихина Т.П. Назв. праця. – С. 25.

¹⁴⁰ Чешков М.А. «Вечно живая» номенклатура? – С. 32 – 34.

супровід законодавчо-представницького процесу адміністративного управління¹⁴¹.

О. Гаман-Голутвіна вбачає історичну зумовленість номенклатурної практики в СРСР прагненням режиму жорстко регламентувати кар'єрне просування кадрів та оберігати послідовність ієрархічних сходинок. Владну вертикаль дослідниця розглядає як піраміду з трьома рівнями: вищим (правляча еліта) – середнім (політичні групи, котрі трансформують рішення «верхів») – нижчим (народні маси як об'єкт управління). Тому радянська номенклатура – це класична модель еліти мобілізаційного типу¹⁴².

Номенклатура, таким чином, із одного боку, мала історичну даність, а з іншого – не була сталою величиною. Вона переживала внутрішню еволюцію, займаючи власне місце в політичному механізмі СРСР. Із форми існування бюрократії номенклатура стала інструментом організаційної політики та кадрової практики більшовицької партії¹⁴³. Не маючи спочатку власного обличчя, у середині 1950-х рр. вона стала системною величиною з високим положенням і ексклюзивними правами на привілеї та матеріальні блага.

Тому В. Мохов запропонував досліджувати номенклатурну організацію влади як політичну систему. У даному ракурсі дослідникові бачаться принаймні три аспекти в характеристиці номенклатури: організована соціальна група; суспільний інститут; структура, котра має ознаки розгалуженої самодостатньої форми. Отже, соціальний зміст номенклатури явно виходить за межі переліку посад і прізвищ номінантів на їх заміщення. Тому номенклатурою В. Мохов визначає перелік соціальних позицій, котрі дозволяють визначеному прошарку

¹⁴¹ Охотский Е.В. Государственная служба в парламенте: Отечественный и зарубежный опыт / Е.В. Охотский. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); РОССПЭН, 2002. – С. 20 – 21.

¹⁴² Гаман-Голутвина О.В. Назв. праця. – С. 10, 226 – 286.

¹⁴³ Королев С.А. Назв. праця. – С. 139.

осіб на їхньому певному рівні брати участь у процесах реалізації влади. Кадрова політика виступає головним засобом контролю за втіленням у життя рішень правителів усіх рівнів.

Методологічні засади дослідження зумовлені ще однією складовою функціональної характеристики радянської номенклатури. Слід вести мову про перманентні еволюційні процеси в самому номенклатурному середовищі. Партійно-державна номенклатура як політична система формувалася в обстановці загальної стратифікації радянського суспільства. Кожен громадянин мав певне відношення до управління державою та користування власністю, але потенційний статус людини мало залежав від її об'єктивної характеристики чи суто анкетних даних, визначаючись присутністю в органах влади або рівнем наближеності до неї. Соціальна роль, матеріальне становище, правові обшири, доступ до привілеїв, можливість використовувати загальнонародні кошти (навчання, лікування тощо) перебували в залежності від дистанціювання кожного від управлінських форм.

Таким чином, номенклатура номінувалася в суспільстві як каста фахівців професійного управління. Вона була консервативним соціальним інститутом, що слугувало стабілізуючим чинником у суспільстві, але гальмувало модернізацію політичної системи. Тому вплив номенклатури на владу важко переоцінити.

Для повноти характеристики явища «партійно-державна номенклатура» варто враховувати внутрішню диференціацію цієї соціальної інституції. Її можна виокремити на рівні декількох зрізів, як то: сфера діяльності, владні повноваження, функціональні обов'язки, підпорядкованість, соціальні інтереси тощо¹⁴⁴. За умов, коли успішність і результативність роботи політичних лідерів напряду визначалася активністю номенклатури та ефективністю її дій,

¹⁴⁴ Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы. – С. 43, 49.

становище на політичній вершині влади перебувало в безпосередній залежності від позиції кожного номенклатурного компонента.

Ураховуючи доробок дослідників, можемо запропонувати (як один із варіантів) авторське визначення поняття «партійно-державна номенклатура». Під нею слід розуміти соціальне кастове утворення, властиве країнам із соціалістичним політичним устроєм. Формально номенклатура представляла собою списки керівних посад, право призначення (звільнення, переміщення тощо) кандидатур на які належало винятково партійним комітетам. Фактично номенклатура УРСР 1945 – 1964 рр. стала універсальною схемою тоталітарного супроводу функціонування політичної системи соціалістичного зразка в усіх її проявах: кадрова практика, розподіл суспільного продукту, внутрішня й зовнішня політика, контроль над громадською активністю тощо. Упорядкована система горизонтальних і вертикальних кадрових каналів була основою життєдіяльності режиму за відсутності засад громадянського суспільства й ринкової економіки. Близькими за змістом поняттями (ми користуємося ними в роботі) є: «партійно-радянський апарат», «чиновництво», «управлінці», «функціонери», «політична еліта», «бюрократія», «етакратія», «партократія»¹⁴⁵.

Отже, характеристика основних тенденцій внутрішньополітичних процесів в Українській РСР протягом 1945 – 1964 рр. дає підстави вести мову про цілісний, виокремлений специфічними особливостями соціально-економічного та суспільного порядку період вітчизняної історії. Його змістом була трансформація сталінської тоталітарної моделі влади у номенклатурну політичну систему, у якій партійно-державні функціонери перебрали організацію управлінської роботи та контроль за проявами суспільного життя.

Лібералізація політичного режиму спричинила перетворення номенклатури з підпорядкованого правлячій еліті прошарку службовців на автономну соціальну касту з особливими корпоративними інтересами.

¹⁴⁵ Киридон П. Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії / П. Киридон // Укр. істор. журнал. – 2012. – С. 171 – 182.

Своєрідна політизація радянської й партійної номенклатури (особливо секретарського корпусу КПРС) забезпечувала певну автономність щодо центральної влади номенклатурних провідників Української РСР, котрі витворювали систему горизонтальних зв'язків, консолідуючись у регіональні кліки, здатні лобіювати потреби на місцях і обстоювати свої власні інтереси.

Відзначимо, що республіканська партійно-державна номенклатура практично не мала національних ознак і перебувала в статусі пересічного регіонального конгломерату чиновників-управлінців різноманітних рівнів. Попри елементи автономності Української РСР, її правляча верства була позбавлена суттєвих відмінностей від загальносоюзної, не була національною самостійною величиною, підпорядковуючись всесоюзному центру.

Сказане нами бралось до уваги під час роботи над проблемою, урахувалося в процесі застосування методологічних підходів до аналізу виявленого історичного матеріалу.

Завдяки застосуванню комплексу наукових способів ведення дослідження вдалося виробити історичний погляд на суть проблеми, підійти до розв'язання сформульованих задач, дати вивірені узагальнення, показати як рівень дослідженості аспектів теми, так і перспективи подальших пошукових дій. Неупередженість констатованих висновків впливає з максимальною об'єктивною інтерпретації фактів, що висвітлюють процеси та явища, зумовлені інституціоналізацією та функціонуванням республіканської партійно-державної номенклатури протягом 1945 – 1964 рр.

РОЗДІЛ 2

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОВОЄННОЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ

Успадкувавши напрацьовані протягом 1920 – 1930-х рр. прийоми добору управлінських кадрів, керівництво більшовицької партії в наступні десятиліття намагалося адаптувати їх до нових реалій, що впливали з обставин, зумовлених наслідками війни. Наразі надання селекції номенклатурних штатів сучасних форм стало однією з задач влади. Перегляд організаційних принципів, удосконалення системи підготовки, виховання та способів призначення апаратних працівників зберігали особливу актуальність. Від того, наскільки оперативно вирішувалися ці задачі, залежав узагальнений образ номенклатурного працівника, типологічні риси котрого визначали професійний рівень, складала ділову репутацію, формували морально-етичні цінності та норми поведінки. Привілейований статус партійно-державних управлінців, який передбачав надання їм пільгових переваг у суспільстві, створював передумови до службових зловживань, порушень законності й безконтрольного використання владного становища.

У розділі характеризуються ці аспекти інституціоналізації та функціонування апаратних кадрів повоєнної доби.

2.1. Організаційні принципи та методи формування правлячої номенклатури Української РСР протягом 1945 – 1964 рр.

Завоювання влади політичною партією одразу ставить на порядок денний питання якнайшвидшого заміщення ключових посад і налагодження кадрової системи загалом. Адже від якості апаратно-управлінських структур напряду залежить ефективність державної влади. Перемога більшовиків стала початком упровадження монопартійної системи. До початку Великої Вітчизняної війни компартійна диктатура окреслила головні контури нового режиму. Нею було цілком опановано кадрову політику, яка трималася на принципах

номенклатурної впорядкованості керівних структур. Узявши під контроль обіймання відповідальних посад відданими людьми, ленінці започаткували створення прошарку управлінців-апаратників, котрі й стали найпершою номенклатурою¹⁴⁶. Номенклатурний підхід проголошувався складовою державного курсу в кадровій сфері, обстоюваній правлячою комуністичною партією.

«Зміцнивши» радянські органи власними кандидатурами, покладаючись на партійну дисципліну та жорстку відповідальність функціонерів, більшовики висували, призначали, переміщали, замінювали апаратників в інтересах «політичної доцільності»¹⁴⁷. Органи управління поступово оформилися структурно, визначившись щодо функцій кожного елемента ієрархічної системи. Стосовно репрезентативності номенклатура складалася з двох джерел: із форм, що організують суспільство, та з соціального представництва (партійні, безпартійні, робітники, селяни, інтелігенція). Із цього випливало органічне протиріччя між регіональним характером функціонування й галузевим принципом розбудови номенклатурних утворень, що потребувало пошуку досконалої практики кадрових узгоджень¹⁴⁸.

На систему добору та розстановки кадрів упливали суб'єктивні чинники, властиві недемократичній організації влади. Призначення кандидата на ту чи іншу посаду залежало від прихильності до нього представників вищих інстанцій (кожен чиновник був «чиєюсь» креатурою, від «когось» прийшов або є «чийсь» родич). Така система вимагала від службовців розвитку суто виконавських якостей у час, коли був попит на нетрадиційні, новаторські

¹⁴⁶ Гимпельсон Е.Г. Назв. праця. – С. 171.

¹⁴⁷ Охотский Е.В. Государственная служба в парламенте: Отечественный и зарубежный опыт / Е.В. Охотский. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); РОССПЭН, 2002. – С. 215.

¹⁴⁸ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 91.

прийоми вирішення ділових питань. Тож первісно номенклатура формувалася як консервативно-регресивна сила¹⁴⁹. Таким чином, із перших років радянської влади запрацювало правило тоталітарної держави: відторгнення від влади гідних (еліти) і селекція гірших (антиеліти)¹⁵⁰.

Протягом 1920 – 1930-х рр. більшовики спромоглися розробити засади керованого відбору партійного, радянського та господарського чиновництва. Особливості формування номенклатури визначалися характером політичних задач, управлінськими потребами, технічними можливостями парткомівських апаратів. Соціальна база для рекрутування завжди обмежувалася об'єктивними параметрами: походження, партійність, освіта, кар'єрні сходинки тощо¹⁵¹. Таким чином, постали стандарти у сфері кадрової політики: «призначенство» та «висуванство» на посади перевірених працівників. Віддані комуністичній справі чиновники входили до списку осіб, котрі вважалися провідниками в житті волі вищого керівництва.

Розподіл найпрестижніших посад здійснювався персонально Й. Сталіним. На нижчих щаблях, у регіонах начальники певного рівня відбирали на відповідальні місця своїх прихильників. За список № 1 відповідало Політбюро, другим реєстром відало Організаційне бюро ЦК, решту призначень (список № 3) курував Організаційно-розподільчий відділ ЦК. У цих реєстрах розверстувалися вищі кадрові номінації за рівнем їхньої політичної ваги.

Крім посад у центральних установах, розписувалися переліки нижчих рівнів: республіканських, крайових і губерньських, згодом – районних комітетів партії та радянських органів. Номенклатура губкомів (обкомів) і райкомів сформувалася в 1930-ті рр. Тоді ж започаткували практику поділу номенклатурних посад на основні та обліково-контрольні. Ті, що були в

¹⁴⁹ Ашин Г.К. Мирное элитное образование / Г.К. Ашин. – М.: АПНИЛ, 2008. – С. 123.

¹⁵⁰ Оболонский А.В. Человек и власть: перекрестки российской истории / А.В. Оболонский. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2002. – С. 379 – 380.

¹⁵¹ Его же: Советская номенклатура как политический институт. – С. 21 – 40.

основному спискові, жорстко відстежувалися партійними комітетами, а ті, котрі потрапили в другий перелік, узгоджувалися в обкомі чи райкомі. Хоч до системи часто вносилися зміни, концепція партійно-номенклатурних призначень збереглася до кінця радянської влади¹⁵².

Номенклатурні призначення розрізнялися за трьома критеріями санкціонування: парткомом, котрий включив певну особу в номенклатуру; вищим органом, що схвалив або ініціював це входження; характером посади (штатна чи виборна). Тому, крім поділу номенклатури на основну та обліково-контрольну, вона ранжувалася за первісним походженням списків¹⁵³. Практично одразу запровадили резервну номенклатуру, котра доповнювала перелічені списки запасними перспективними кандидатурами. Поступово в кадровій політиці закріпилася жорстка практика номенклатурних пересувань службовою драбиною: переведення чиновника з контрольно-облікової номенклатури в основну (і навпаки); включення (виключення) у список контрольно-облікової номенклатури; уведення (виведення) до резерву – набули схематичної чіткості.

Після війни кадрове забезпечення управлінського апарату в Українській РСР зумовлювалося багатомільйонними втратами громадян на фронтах, унаслідок смертей серед мирного населення та тривалих депортацій у Німеччину. Республіка пережила кількарічну грабіжницьку окупацію, потерпала від усього комплексу проблем, пов'язаних із веденням тривалої війни. Тому кадрове комплектування управлінських структур перетворилося на одну з найважчих стратегічних задач влади.

Згідно з офіційними даними, 1945 р. дефіцит чиновництва всіх рівнів сягав в УРСР понад 50 тис. осіб. Тільки на відповідальну роботу в обкоми партії треба було підібрати 2 тис. 739, для райкомівської ланки – 5 тис. 480 чол.

¹⁵² Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность / М.Н. Афанасьев. – М.: Центр конституционных исследований, 1997. – С. 150.

¹⁵³ Восленский М.С. Назв. праця. – С. 146.

Необхідно було знайти очільників 23 тис. 401 первинної парторганізації, 935 кандидатських і 223 партійно-комсомольських груп. Крім парткадрів, ішлося про брак номенклатурних одиниць у комсомольських, радянсько-адміністративних, торговельних органах, системі МВС, МДБ, суді й прокуратурі, у промисловості, сільському господарстві та установах із заготівель, закладах науки, освіти, культури, мистецтва і друку. Із 16 тис. 696 посад, підконтрольних ЦК КП(б)У 1945р., партійна номенклатура виокремлювалася в 5 тис. 289 назв (32%), решта належала радянсько-господарським структурам¹⁵⁴.

Про гостроту кадрової ситуації свідчить питома вага відповідних питань серед тих, які вирішували по війні вищі органи влади. Протокол постанов Політбюро ЦК КП(б)У першої половини січня 1946 р. свідчить, що із 52 ухвал 42 стосувалися кадрових призначень¹⁵⁵. На цей напрямок роботи як головний орієнтувалися партійні комітети всіх рівнів.

Брак кадрів породжував похідні проблеми. Так, плутанину в кадровій практиці спричинювали висока плінність серед керівництва, нечіткість критеріїв розверстки номенклатурних посад, відсутність у працівників досвіду апаратної роботи, дефіцит компетентних виконавців. У Харківській області від середини 1945 до кінця 1946 р. змінилося 44% секретарів райкомів партії й 69% голів райвиконкомів. Із-за глобального браку кадрів нерідко керівники підприємств і установ були одночасно секретарями партійних організацій. У Валківському районі такими були два голови колгоспів, директор ветеринарного технікуму, завідуючий райторгвідділом та ін.¹⁵⁶

Найтривожнішою була ситуація в західних областях УРСР, де через тотальний брак власних управлінців прибулі з інших регіонів обіймали в перші

¹⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 577, арк. 5 – 9.

¹⁵⁵ Там само, оп. 6, спр. 900, арк. 1 – 18.

¹⁵⁶ Державний архів Харківської області (Держархів Харківської області), ф. 2, оп. 2, спр. 996, арк. 115, 156.

повоєнні роки близько 80% керівних посад¹⁵⁷. Станом на 1 січня 1947 р. в усьому номенклатурному загалі обкомів, міськкомів і райкомів Західної України місцевих було тільки 49%¹⁵⁸. Місцеві вкрай неохоче вступали в партію. Віднайти серед них здатних до номенклатурної роботи було ще складніше. Так, 1946 р. у Львівській області із 2 тис. 759 штатних працівників номенклатурного гатунку корінне населення представляли тільки 313 осіб (11,4%). Навіть серед керівників підприємств місцевої промисловості західні українці 1946 р. склали тільки 23%¹⁵⁹. До резервного списку ледве вдалося занести 154 чол.¹⁶⁰ Тому туди їхали 30 – 40-річні апаратники за направленнями східно-центральної і південної обласних комітетів партії. Отже, керівний склад західних областей, зважаючи на реалії в системі кадрів, цілком ідентифікувався населенням з прибулими з інших регіонів республіки та СРСР.

Після критики такого стану справ керівництво регіону спробувало поліпшити практику комплектування номенклатури. На відповідальні посади стали масово призначати тільки місцевих громадян, серед котрих часто зустрічалися зовсім непридатні до управлінської роботи. Критична ситуація змусила Політбюро ЦК КП(б)У ухвалити 13 вересня 1950 р. постанову з осудом Львівського обкому, котрий «припустився грубої помилки, підмінивши повсякденну копітку роботу з відбору, виховання і висування кадрів ... складанням і затвердженням бюрократичних заходів із установами райкомів КП(б)У і господарським організаціям контрольних цифр за посадами, де підлягають заміні раніше прислані працівники зі східних областей Союзу місцевими кадрами»¹⁶¹. Однак накреслені в документі заходи не містили конструктивної програми поліпшення ситуації.

¹⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 577, арк. 52.

¹⁵⁸ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 870.

¹⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, оп. 45, спр. 580, арк. 8.

¹⁶⁰ Там само, оп. 46, спр. 2853, арк. 32, 43.

¹⁶¹ Там само, оп. 6, спр. 1417, арк. 55.

Згодом ЦК ВКП(б) визнав підготовку, відбір та розподіл кадрів в українській парторганізації незадовільними. Серед вад відзначалися поспішність, схильність до використання знайомств і приятельських стосунків, відсутність резервних кадрів в апаратних справах. Назване породило надмірну змінюваність керівних працівників (тільки в другій половині 1946 р. звільнили 16% номенклатури ЦК), різке зростання чиновництва (у 1947 р. – на 1 тис. 522 посади більше, ніж у попередньому) та вакансії в управлінських структурах¹⁶².

У регіонах УРСР відчувалося переобтяження парткомів номенклатурною роботою. На нараді секретарів обкомів 1948 р. очільник Одеського комітету В. Маленкін наполягав: «Треба звільнитися від обліково-резервної номенклатури, яка існує тільки формально. Її скорочення дозволить краще вивчати номенклатурних працівників. Зараз в обкомі на 1 працівника відділу кадрів припадає в середньому по 160 чоловік, якби скоротили вдвічі, було б краще. Не тільки ми самі включаємо в номенклатуру посади, але нас і змушує ЦК це робити. Нещодавно, наприклад, уключили заступників директорів ФЗО, завідуючих районними бібліотеками та багато інших»¹⁶³. Колегу підтримав секретар іншого комітету В. Безхлібний: «Номенклатура Сталінського обкому дуже велика – 2084 посади, якщо додати резервну – 3127. Це – 242 чоловіки на одного інструктора і завідуючого сектором. Ми просимо ЦК скоротити до 100 чоловік. Треба виключити завідуючих райфінвідділів, секретарів райкомів комсомолу. Останніх передати міськкомам і райкомам партії. Обліково-резервну номенклатуру слід або вилучити зовсім, або скоротити до мінімуму». Подібні позиції обстоювали секретарі інших обласних комітетів¹⁶⁴.

Проте в їхній аргументації не було принципового підходу, йшлося тільки про надмірну завантаженість апаратних працівників, котрі не справлялися з масштабами справ. Сама ж номенклатурна система відбору кадрів критики не

¹⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4372, арк. 2 – 62.

¹⁶³ Там само, оп. 45, спр. 590, арк. 10 – 11.

¹⁶⁴ Там само, арк. 16 – 18.

викликала й одностайно сприймалася як безальтернативна в партійній роботі. Більшість бачила вихід у розширенні апаратних штатів. Тому номенклатурні списки практично не скорочувалися. Не відмовилися й від резервістів. Так, 1958 р. резерв номенклатури Харківського обкому налічував 150 – 200, міськкомів і райкомів області – по 50 – 75 осіб¹⁶⁵.

Складна обстановка в парткомах спричинювала помилки в кадрових питаннях. На вади в роботі партійних функціонерів щодо номенклатурного відбору вказував начальник управління кадрів ЦК КП(б)У О. Єпішев 1948 р.: «Щойно обрали 15 перших секретарів райкомів, жоден із них не з резерву. Значить, резерв складено без урахування потреби в кадрах». Формалізм у відборі кадрів шкодив ефективному пошукові здатних працювати функціонерів. Працівник ЦК КП(б)У А. Майхровський, обстеживши роботу обкомів 1948 р., констатував: «Ми взяли для порівняння висновки-характеристики на двох товаришів, і що ж? Треба тільки прізвища змінити, характеристики цілком однакові, штамповка, шаблон. Сидять люди і штампують!»¹⁶⁶. Повсюди переліки резерву існували тільки для звітності, їх ігнорували в повсякденній практиці. Так, у Миколаївській області майже всі секретарі обкому та голова облвиконкому виявилися після війни «завезеними», хоча списки власних резервів велися оперативно¹⁶⁷.

Натомість слід наголосити на політичному значенні проблеми добору номенклатурних кадрів. Персональне комплектування партійних і державних установ керівними працівниками залежало від протистояння у верхівці всесоюзних і республіканських органів. Очільники вищих партійних і державних установ намагалися вибудувати власні структурні ланцюги номенклатури з тим, щоб завдяки їй підтримці здолати політичних суперників.

¹⁶⁵ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 5, спр. 638, арк. 111.

¹⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 590, арк. 146.

¹⁶⁷ Там само, спр. 588, арк. 8 – 11; 110; 118 – 119; 132.

Отже, особливістю утворення чиновницьких ланок у повоєнні роки стало підпорядкування процесу особистим інтересам членів правлячої в країні групи.

Так починали діяти номенклатурні клани. Вони формувалися за різними критеріями: від земляцтва та кумівства до фронтового братерства, котре виникло в роки революції, Громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Склалося хитросплетіння боротьби політичних клієтел, очолюваних представниками правлячої еліти. Кадрові дії використовувалися ними для зміцнення власних позицій та послаблення конкурентів.

Характерним є випадок, що стався наприкінці 1958 р. з другим секретарем ЦК КПРС О. Кириченком. Він змушував секретаря ЦК О. Шелепіна переробити один із документів, пригрозивши, що відправить того на роботу до Ленінградського обкому. Скарга О. Шелепіна на адресу М. Хрущова спричинила гнів лідера держави, котрий зателефонував О. Кириченкові: «Ти що? (а сам б'є по столу кулаком і криє матом). Це номенклатурна посада... Ленінград – моя особиста номенклатура»¹⁶⁸. Ніде не прописані правила номенклатурних призначень збігалися з питаннями престижності у стані вищого керівництва, де кожен жорстко захищав власні номенклатурні права. Аналогічно «розверстувалися» кураторські списки всіх кадрових рівнів.

М. Джилас, твердячи, що радянські чиновники формувалися в окремий клас із нижчих, якнайширших прошарків народу, указував: головне, чого вимагали від кандидата в номенклатуру, – відданість апаратним ідеалам, здатність розуміти й втілювати бюрократичну доктрину¹⁶⁹. Це були ті критерії, за якими ідентифікувався претендент на номенклатурну посаду. На такому підґрунті виникали неформальні апаратні угруповання, котрі, об'єднуючи спільним кар'єрним інтересом чиновників, набували характеру автономних утворень, очолюваних впливовим високопосадовцем, який використовував

¹⁶⁸ Сушков А.В. Назв. праця. – С. 108.

¹⁶⁹ Джилас М. Назв. праця. – С. 221 – 222.

протегованих ним апаратників у власних інтересах і реалізував власний інтерес під час відбору та переміщень кадрів.

Діяв принцип рекомендацій, коли жоден працівник не міг обійняти номенклатурну посаду без позитивної характеристики на нього певного рівня функціонера. Рекомендований та той, хто його просував, ставали взаємозалежними: один із вдячності, інший – турбуючись про власний імідж. Таким чином, оформився номенклатурний рівень «патрон – клієнтела» (форма взаємної соціальної залежності між керівниками та підлеглими).

Кадровими номенклатурними призначеннями безпосередньо відали апарати – бюро та секретаріати партійних комітетів. Для них це була повсякденна робота. Так, бюро Харківського обкому КП(б)У на засіданні 23 лютого 1948 р. затвердило на посаду керівників колгоспів 28 кандидатур, звільнило з аналогічних посад 22 голів¹⁷⁰ (50 персональних справ). Зрозуміло, що цим ухвалам передували копітке вивчення анкетних даних, збирання різноманітної інформації, опитування, співбесіди тощо.

Наприкінці 1950-х рр. запрацювали номенклатурні канали щодо кандидатур, відібраних шефами клієнтел різних рівнів¹⁷¹, оформилися стрижні політичних кланів. Надалі процес відбору претендентів на посади набув упорядкованого характеру, регламенту, правил, закріпилися бюрократичні норми відбору номенклатури¹⁷².

Зрозуміло, що ділові якості номенклатурника завжди відігравали значну роль в його просуванні владною драбиною. Без сумлінності, старанності, адміністративних здібностей важко було сподіватися на успіх. Проте, незважаючи ні на що, ці характеристики залишалися другорядними. У кожному

¹⁷⁰ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 1447, арк. 24 – 25; оп. 4, спр. 48, арк. 10 – 15.

¹⁷¹ Афанасьев М.Н. Назв. праця. – С. 155 – 156.

¹⁷² Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» / В.Б. Пастухов // Полис. – 1993 – № 2. – С. 50.

випадку головним чином до уваги бралася відданість більшовицьким ідеям у трактуванні відповідним авторитетним начальником. Практично йшлося про персональне слугування кандидата на посаду вищому керівникові, від котрого функціонер ставав залежним, уходячи на певних умовах до його «команди». Останнє стало визначальним критерієм формування партійно-державної номенклатури, рельєфно означившись у повоєнні роки.

Одночасно номенклатурна система напрацьовувала фільтраційну схему соціально-політичних обмежень стосовно тих, хто не міг належати до неї з об'єктивних чи суб'єктивних обставин. Захистові верстви управлінців від потрапляння випадкових елементів сприяла схема кооптації кадрів, завдяки чому номенклатура формувалася не знизу, а зверху: старші начальники самі відбирали з нижчих прошарків ресурс «гідних». Бюрократичні клани таким способом боролися за владу. Корпоративні вертикалі просували кожна власного лідера, котрий виражав і обстоював інтерес клієнти. Положення «шефа» визначало дійсний статус кожного чиновника з кола його наближених¹⁷³.

Зазвичай індивідуальні показники претендента в номенклатуру сприймалися в комплексі. Хоча партійно-політичний підхід і потіснив професійні, світоглядні, загальнокультурні, особистісні якості людини, останні завжди фігурували в її характеристиці й могли бути використані тоді, коли це було комусь вигідно. Ідеологічні, особистісно-довірчі, політично-ангажовані ознаки кандидата мали слугувати гарантією персональної відданості та лояльності до керівника, однак потенційно компрометуючі нюанси анкети ніхто не ігнорував. Протекція, телефонне право визначали засади номенклатурних технологій. Але вони не були гарантією імунітету апаратника. У чиновницькому середовищі працювали внутрішні закони, котрі хоч і віддавали

¹⁷³ Королев С.А. Искус корпоративности и мутации системы: советская бюрократия в структурах политической власти / С.А. Королев // Бюрократия и общество. – М.: Философское общество СССР, 1991. – С. 150.

право на кадрові призначення в руки відповідних директивних органів і перших посадових осіб¹⁷⁴, але змушували останніх рахуватися з думкою інших.

Отже, номенклатурна практика спиралася на апробовані методи попередніх десятиріч, модернізовані відповідно до специфічних повоєнних умов. Збереження традиційних механізмів відбору, розстановки й просування номенклатурних кадрів, належний контроль над ефективністю їхньої діяльності були визначальним корпоративним принципом КППС. Проте з'явилися й нові характеристики.

У такому контексті окреслимо коло джерел формування партійно-державної номенклатури після завершення війни. Відстеживши конкретні шляхи її добору, А. Горбул виокремлював десять потоків, котрі живили номенклатурні лави в 1945 – 1964 рр.¹⁷⁵ Перш за все, це – підпільні та партизанські організації, котрі в ряді областей склали кістяк номенклатури повоєнного часу. На Чернігівщині по війні лише в обласній ланці таких налічувалося понад 100 осіб. Значний масив представляли реєвакуйовані з тилу колишні працівники апаратів, котрих, до прикладу, в Сталінську область прибуло 4 тис. 473 особи. Загалом зі східних регіонів СРСР у республіку приїхали близько 48 тис. колишніх чиновників партійно-радянських органів¹⁷⁶. До управлінських штатів уливалися випускники (переважно з числа молоді) короткотермінових (2-3 місяці) партійно-радянських курсів. Одні з них (у Саратові) готували апаратників для Української РСР. Потужним потоком у номенклатуру входили жінки, котрих у резервних списках набиралося до 50% складу, достроково демобілізовані з армії колишні партійно-державні функціонери, а також інваліди війни. Поповненням номенклатури стали

¹⁷⁴ Охотский Е.В. Назв. праця. – С. 214 – 215.

¹⁷⁵ Горбул А.Д. Назв. праця. – С. 49.

¹⁷⁶ Там само. – С. 62 – 64.

рекрутовані «активісти», котрі заявили про себе на рівні комсомолу та профспілок. В апарати йшли молоді висуванці з виробництва¹⁷⁷.

Окрім названих груп, в управлінських штабах по війні посилювався попит на «технарів» та «освітян». Робітники й колгоспники часто залишалися поза увагою, складаючи серед новобранців, тільки 6%¹⁷⁸. Значну масу в доборі номенклатури склали щойно реабілітовані. Багато з них поверталися на робочі місця в апарати. Але наймасовішим джерелом поповнення апаратних кадрів стали демобілізовані воїни, які склали нову соціальну спільноту, були однією з найбільш згуртованих груп суспільства. Об'єднані «духом фронтового братства», окрилені славою переможців, учорашні армійці, вливаючись у номенклатуру, створювали у владних кабінетах принципово іншу атмосферу. Демобілізація зайняла кілька років, протягом яких 8,5 млн. осіб улилося в мирне життя¹⁷⁹.

На номенклатурні посади претендували й офіцери та генерали, котрі звільнялися в запас у зв'язку зі скороченням армії, проведеним у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. М. Хрущов закликав їх, зокрема, йти працювати керівниками в радгоспи й колгоспи¹⁸⁰. Однак такий варіант сприймався ними неохоче: вони в більшості погано розумілися в аграрних питаннях і вважали такі посади не гідними їхнього рівня. Тож цей контингент переважно влаштовувався на районно-обласному номенклатурному щаблі. У першій половині 1946 р. серед висунутих на керівну роботу 50% забезпечували відставні офіцери, 5,7 тис. осіб із їхнього числа стали секретарями міських і районних комітетів, 7 тис. 640 – завідувачами відділів. Абсолютна більшість не

¹⁷⁷ Горбул А.Д. Назв. праця. – С. 47 – 71.

¹⁷⁸ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 90.

¹⁷⁹ История России. XX век / А.Н. Боханов, М.М. Горинов, В.П. Дмитренко и др. – М.: Издательство АСТ, 1996. – С. 471.

¹⁸⁰ Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени. – Т. 2. – С. 109 – 114.

обіймала раніше керівних посад¹⁸¹. У наступні роки відбувалися подібні процеси, хоча в менших масштабах.

Зі сказаного випливають такі наслідки, як переважання в повоєнних органах влади чоловіків, «армійська» атмосфера в чиновницькому середовищі, характерна скоріше для військових штабів, ніж для цивільних відомств. Відповідними були стиль управління, спілкування та правила субординації в апаратах.

Нова номенклатура мала перелік критичних вад: недостатній освітній рівень та досвід керівної роботи, схильність до адміністрування, надмірна самовпевненість, нездатність управляти цивільними установами. Брак компетенції часто підмінявся непродуманими командами та помилковими наказами. Разом із кадрами, котрі зберегли свої місця з довоєнних часів, нова генерація творила своєрідну касту, яка в подальшому остерігалася допускати молодих функціонерів у власні лави, особливо на вищі чиновницькі щаблі.

Отже, характеристиками формування повоєнної номенклатури стали такі чинники: входження до неї вчорашніх воїнів, «старіння» службовців та специфічна атмосфера корпоративної єдності управлінців із украй строкатим дономенклатурним минулим. Вище керівництво мусило реагувати на ці процеси, хоча не мало потенційної сили змінити ситуацію через об'єктивні обставини. Система відбору управлінців, котра сформувалася перед війною, була серйозно надламана й діяла не ефективно. Її слід було модернізувати, враховуючи сучасні реалії. Адже поставали задачі, виконання котрих висувало до функціонерів принципово інші вимоги. Критерії відбору працівників апарату потребували вдосконалення, уточнення та змін.

Проте зрушення в цьому напрямкові сталися лише після утвердження при владі М. Хрущова. Про певну внутрішню трансформацію управлінських структур та посилення їхньої ролі в управлінні свідчили його спроби зберегти

¹⁸¹ Сажин А.И. Кадровая политика КПСС: история и современность / А.И. Сажин. – М.: Знание, 1989. – С. 35.

вплив на номенклатуру, послабивши адміністративний контроль над її діями. Якщо за доби пізнього сталінізму діяв жорсткий механізм покарань відносно порушників номенклатурних норм, то хрущовська доба принесла помітну лібералізацію. Про це свідчить діяльність Комітету Партійного Контролю ЦК ВКП(б) / КПРС. За підрахунками О. Калініної, 1950 р. негативний для чиновників підсумок мав розгляд 98,4% розглянутих персональних справ, а 1956 р. – тільки 43%. До всього покарання пом'якшали. Раніше, скажімо, за приховування біографічних даних апаратника зазвичай виключали з партії, а від середини 1950-х рр. практикували переведення в кандидати в члени партії чи оголошення суворої догани¹⁸².

Сказане безпосередньо стосується відбору та просування управлінських одиниць. Номенклатура підлягала багаторівневному контролю, але після війни чистки, реорганізації тощо не створили ефективного механізму захисту професіоналізму чиновників від впливу дилетантських мас. Механізм призначення на номенклатурні посади базувався як на потенціях, що впливали з попередніх заслуг кандидата, так і на практичній перевірці його роботи без затвердження в номенклатурному спискові.

Процедура кадрових призначень була напівсекретним дійством, тому складно відстежити всі ланцюжки схеми допуску в номенклатуру. Про зазначену практику можна говорити тільки на підставі опосередкованих даних. Так, інспектор ЦК КПУ М. Бондарев у липні 1953 р. описав у звіті послідовність добору секретарів колгоспних парторганізацій у Волинській області. За дорученням ЦК він разом із двома працівниками відбув у Луцьк, прослухавши перед тим інструктаж секретаря ЦК О. Кириченка. Облаштувавшись, вони направили в кожен район працівників обкому, котрі оперативно здійснили відбір кандидатур. Після вивчення документів та

¹⁸² Калинина О.Н. Формирование и эволюция партийно-государственной номенклатуры Западной Сибири в 1946 – 1964 гг.: автореф. ... дис. канд. ист. наук / О.Н. Калинина. – Новосибирск, 2007. – С. 13.

співбесід, на які запрошували секретарів райкомів, одних рекомендували, когось відхилили, повторивши процедуру. Так відібрали 115 осіб із необхідних 132-х. Згодом провели ще один відбір. Кожну з кандидатур розглянув завідуючий відділом партійних, профспілкових та комсомольських органів ЦК і доповів секретареві цього органу. Потім обком організував відповідні вибори в партійних організаціях¹⁸³. В описаному випадкові йдеться про рекрутування найнижчої ланки партноменклатури – секретарів колгоспних організацій КПУ. Звичайно, прискіпливіше вели відбір кадрів районно-обласної управлінської організації.

Таким чином, номенклатура, оберігаючи канони власної кланової ідентичності, переймалася стабільністю апаратних структур, прагнучи на консервативних засадах захищати корпоративність і обмежувати приплив свіжих сил. Традиційною формою самозахисту була система номенклатурних переміщень, за якої кожен, хто потрапляв в «обойму» (синтаксична форма, народжена в повоєнні роки) апаратників, одержував належний імунітет щодо власної кар'єри та гарантії перебування в чиновницькій когорті.

У разі втрати номенклатурником посади його намагалися працевлаштувати. Так, Львівський обком у березні 1952 р. інформував ЦК КП(б)У про долю 15 скорочених номенклатурних працівників: 11 із них обійняли інші посади номенклатурного рівня, 3 ще не були забезпечені роботою і лише 1 працював будівельником¹⁸⁴. Так апаратні структури створювали собі відповідний імідж захисників власних кадрів, що в умовах повоєнної дійсності високо поцінювалося навіть пересічними громадянами й викликало у них підсвідому повагу до керівних органів.

Повоєнне двадцятиріччя свідчить: найпопулярнішим способом позбавлення номенклатурного працівника посади за те, що не справився, скомпрометував себе, порушив настанови тощо, було перекидання на іншу

¹⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2945, арк. 237 – 239.

¹⁸⁴ Там само, спр. 2609, арк. 60 – 61.

апаратну роботу. Часто це був рух лінією «партія – ради – господарські або громадські структури». Нерідко «штрафники» одержували аналогічні посади в інших регіонах.

Системну солідарність управлінців фіксувала газета «Социалистический Донбасс»: «Деякі недостойні працівники, одного разу потрапивши в номенклатуру керівних кадрів, пересуваються з однієї відповідальної ділянки на іншу й усюди, як правило, провалюють роботу. Директор Волноваського млина тов. Козлов працював у свій час головою колгоспу, потім головою сільради. Але на всіх посадах він виявив себе нездатним працівником. Лише нещодавно бюро Волноваського райкому партії ухвалило, нарешті, рішення про зняття його з роботи. Таких прикладів немало»¹⁸⁵.

Красномовним видається датований 1950 р. лист секретаря ЦК КП(б)У З. Сердюка до ЦК ВКП(б): «Перший секретар Димерського райкому партії Київської області Пальчиковський не справляється з обов'язками. Намічаємо перевести його головою райвиконкому (на виборну посаду – П.К.). Просимо дозволити»¹⁸⁶. Зі сказаного випливає, що компартійні комітети вважали одним із завдань вирішення кадрових питань не лише в своїх структурах, а й у державно-господарських відомствах, незалежно від того, як це узгоджувалося з правовими канонами. Адже звільнених апаратних діячів слід було працевлаштувати в менш престижних, але номенклатурних службах.

Формально картина кадрових призначень виглядала цілком демократичною. Специфічність рекрутування номенклатури полягала в тому, що первісно відбір проводився «із народу», лише потім елітний відсів насправді ставав цілком закритим¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Правильно подбирать и воспитывать кадры // Социалистический Донбасс. – 1953. – 17 апреля.

¹⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 2062, арк. 96.

¹⁸⁷ Траверсе О.О. Назв. праця. – С. 93.

По суті номенклатура повоєнної доби розробила автономну нормативну систему власного поповнення, котра набула довершених форм у пізніші часи. Із метою самозбереження та саморегуляції вона жорстко кодувала поведінку як членів корпорації, так і нових призначенців, котрі погоджувалися на такі правила поведінки. В основі регламенту лежала можливість апаратних авторитетів присвоювати посади тим кандидатам, котрі відповідали психологічним і світоглядним прерогативам бюрократії. Так постало своєрідне «номенклатурне право», котре гарантувало рекрутування відбірного поповнення чиновницьких лав і відповідало інтересам апаратних груп. Кадрова номенклатурна деспотія управлінців діяла ефективно¹⁸⁸.

Потрапляння в номенклатурну систему навіть не підготовленої до керівної роботи людини залишало, проте, для неї шанс на адаптацію в апаратному середовищі. Така особа первісно мала перевагу в кадровому відборі щодо інших, які були поза номенклатурною увагою. Виводити її з переліку «своїх» було не вигідно самій номенклатурі: поза її впливом опинився б працівник, уже обізнаний з тонкощами бюрократичної «кухні» й одночасно ображений номенклатурною системою, тож здатний завдати їй певної шкоди. Крім того, вилучення з номенклатурної команди її елемента означало потенційний конфлікт із тим, хто протегував цьому кандидатові завдяки неписаній квоті призначень. До всього кожне відлучення від верстви управлінців створювало прецедент, чого номенклатурники побоювалися.

Отже, як особливість формування керівних кадрів повоєнної України слід відзначити консервацію номенклатури в соціумі, набуття її ланками певної самостійності та успішний пошук форм корпоративного самозахисту. За таких обставин для номенклатури вкрай важливим було коригування процесу рекрутування кадрів із змінами політичного курсу. У часи десталінізації приплив молодих сил «повоєнного набору» замість особливо одіозних

¹⁸⁸ Коржихина Т.П. Советская номенклатура: становление, механизм действия. – С. 37 – 38.

ветеранів мав справити ілюзію позбавлення номенклатури від старих вад, адже в її лавах ставало більше непричетних до злочинів минулого. Номенклатура була зацікавленою в омолодженні свого обліку. Тому залучення молоді до когорти функціонерів слід розглядати як важливий принцип компартійної номенклатурної стратегії набору кадрів 1950 – 1960-х рр.

У повсякденні відбору номенклатури провідна роль належала секретаріатам і бюро партійних комітетів. Не випадково наприкінці 1953 р. М. Хрущов розпочав масштабну чистку секретарського корпусу КППС. Там йому були потрібні особисто віддані люди. XVIII з'їзд Компартії України в березні 1954 р. відзначив оновлення вищих керівних органів: членів Центрального Комітету – на 29,7%, кандидатів у ЦК – на 49,2%, членів ревізійної комісії – на 61,5%¹⁸⁹.

Як і раніше, із боку секретаріатів превалювали політичні вимоги до номенклатурних кадрів. Постанова ЦК КПУ 24 жовтня 1959 р. вимагала: «Висувати на керівну роботу людей підготовлених, ініціативних, політично зрілих, які вносять в роботу дух революційного горіння, більшовицької пристрасності, принциповості, володіють почуттям нового, добре розуміють лінію партії й здатні забезпечити проведення її в життя»¹⁹⁰. Але важливим критерієм відбору залишалася готовність виконувати волю вищого керівництва.

Особливістю формування партійно-державної номенклатури УРСР у роки хрущовської «відлиги» була її залежність від перманентної корекції кадрової політики. Саме на цій ділянці відзначалися такі хиби, як надмірна змінюваність у середовищі управлінців, збільшення чисельності апаратних штатів і поява багатьох вакансій, боязке висування молоді та жінок. Аби позбавитися таких

¹⁸⁹ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003. – С. 104 – 105.

¹⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1574, арк. 23.

ганджів, удавалися до номенклатурних реорганізацій. Так, у середині 1950-х рр. було введено посади відповідних («кадрових») секретарів в обкомах, крайових комітетах і республіканських ЦК¹⁹¹. Однак промахи в комплектуванні управлінських структур залишалися хронічною хворобою практично всіх парткомів, про що свідчить чисельне переважання розгляду саме кадрових питань секретаріатами та бюро парткомів.

У повоєнні роки окреслився типовий «шлях у номенклатуру» функціонерів. Своєрідною перепусткою в перелік претендентів був партійний квиток. У середині 1950-х рр. майже третина комуністів обіймала керівні посади різних рівнів. Так, у Криворізьському районі на Дніпропетровщині з 400 комуністів, що мешкали на селі, 27 були головами колгоспів, 37 – завідувачами ферм, 48 – ланковими, 33 – бригадирами¹⁹². Щільність чиновників із партквитком на вищих щаблях тільки посилювалася, сягаючи на обласному рівні майже 100-відсоткового показника. Складався стереотип: партійний – значить, як правило, якийсь начальник. Після 1945 р. на посади в апарати йшли переважно ті, хто вступив у партію в 1930-ті рр., згодом до них приєдналися комуністи з партстажем від війни. Початківець обов’язково проходив негласну перевірку стосовно ідейно-моральної благонадійності: практикувалося санкціонування призначень в апаратах із боку органів державної безпеки¹⁹³.

На першій апаратній сходинці чиновника чекала робота на нижчих щаблях партійних і радянських (рідше – профспілкових) органів. Після перевірки апаратник міг ступити вгору, на значиму посаду або застрягти в «низах» чи випасти з «обойми». Із першого місця в номенклатурі було три шляхи: підвищення (до 2/3), «горизонтально» (із партійної на радянську чи

¹⁹¹ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 146 – 147.

¹⁹² Воронин А. Главное, решающее звено / А. Воронин // Днепровская правда. – 1955. – 9 июля.

¹⁹³ История России. XX век / А.Н. Боханов, М.М. Горинов, В.П. Дмитренко и др. – М.: АСТ, 1996. – С. 518.

господарську посаду і навпаки) (до 10%), а також – уступ до партшколи (до 15%). Номенклатурник набував реноме, визначався його своєрідний коефіцієнт профпридатності. Службовець потрапляв у не завжди офіційні переліки кандидатів на вищі посади, відбувалося групування за рівнем готовності, чиновницькою спеціалізацією, клановими ознаками тощо. Далі починався кар'єрний рух функціонера.

Загалом у повоєнне двадцятиріччя характеристикою системи політичного управління стала висока внутрішня мобільність номенклатури. Принагідно зазначимо, що ознаки високої соціальної рухливості характеризують апаратне середовище з позитивної точки зору (із огляду на життєздатність політичної системи). Адже здібні та амбіційні функціонери мали шанси піднятися на вищі апаратні щаблі¹⁹⁴. Крім того, соціальна мобільність витворювала певну відкритість чиновницьких кланів для вихідців із неноменклатурного світу, придатних до відповідної посади.

Протягом 1950-х рр. відбулося поетапне перевпорядкування процедури кадрових рішень. Затвердження чи узгодження на призначення обліково-контрольної ланки номенклатури Української РСР проходили у відділах ЦК, основна номенклатура розглядалася в Секретаріаті, найвищі ж посади санкціонувалися в Президії ЦК КПУ. На рівні обкомів номенклатурні дійства курував секретар із кадрів. Але за ефективність кадрової політики в області чи районі завжди персонально відповідав перший секретар певного комітету.

Номенклатурним призначенням на виборні посади передувала серйозна робота з висування кандидатів. Секретаріати всіх ланок, формально діючи від імені комітетів, мали забезпечити «правильний» відбір. Процедуру можна відстежити на прикладі виборів парторганів КП(б)У у 1947 – 1948 рр. Так, у Закарпатській області обком уніс до ЦК пропозиції щодо рекомендації чи

¹⁹⁴ Мохов В.П. Региональная политическая элита: к определению содержания понятия // «Экватор» 90-х / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1995. – С. 112, 154.

нерекомендації секретарів міськкомів і окружкомів та їхнього переміщення. Управління кадрів та Управління з перевірки партійних органів частину пропозицій підтримали, інші вмотивовано відхилили. Із претендентами провели бесіди. «Відфільтровані» кандидатури висувалися на процедуру виборів. Оскільки дві з них виявилися забалотованими, відділ кадрів обкому згодом одержав серйозний закид із Києва. В Одеській області не рекомендували на обрання 18 діючих секретарів (із 120). ЦК скоротив список до 15. На виборах було забалотовано 1 кандидатуру. Подібні процедури діяли в усіх областях Української РСР¹⁹⁵. Отже, хоча демократичне обрамлення номенклатурної практики було пошановано, насправді справу вирішували апарати.

Із часом процес номенклатурних призначень усе більше обростав бюрократичним формалізмом, провокував надмірну паперотворчість. Із іншого боку, склалося тотальне перестрашування чиновників та виявилася нездатність жодного з них на персональну відповідальність за щонайменше кадрове рішення. Так, 1950 р., щоб обрати на пленумі ЦК КП(б)У І. Назаренка членом Політбюро, секретар української парторганізації Л. Мельников надіслав клопотання Й. Сталіну, лист на ім'я Г. Маленкова та ще чотири його копії¹⁹⁶. Вочевидь, Л. Мельников мав на увазі колективне вирішення питання у Москві. Подібними перестрашуваннями відзначалися керівники всіх рівнів.

26 січня 1956 р. Бюро Президії ЦК КПРС затвердило постанову «Про завдання й організацію роботи відділу ЦК КПРС із відбору і розподілу кадрів», яким робилася спроба впорядкувати цей напрям роботи. Ухвала визначала названий відділ як єдиний орган, відповідальний за кадрові рішення. Від нього вимагалася підвищити пильність, покінчити з бюрократизмом, поліпшити якість кадрів, покращити розподіл молодих фахівців і виховання управлінців. Окрім того, на відділ покладалася завдання провести канцелярські заходи:

¹⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3180, арк. 1 – 4, 51 – 53.

¹⁹⁶ Там само, оп. 24, спр. 22, арк. 8.

оформити на кожного номенклатурника особову справу, наповнивши її серйозними аналітичними, а не тільки анкетно-біографічними матеріалами¹⁹⁷.

У листопаді 1959 р. кадрову практику було кориговано постановою Президії ЦК КПРС «Про організацію роботи Секретаріату ЦК». У ній, зокрема, говорилося: «Установити, що в подальшому пропозиції про затвердження і переміщення найвідповідальніших працівників – перші і другі секретарі обкомів, крайкомів партії та секретарі ЦК компартій союзних республік, голови облвиконкомів і крайвиконкомів, голови Рад Міністрів і голови Президій Верховних Рад союзних і автономних республік, міністри СРСР, керівники центральних організацій і відомств, голови раднаргоспів, командувачі військових округів, армій і флотів, голови республіканських комітетів держбезпеки, начальники обласних і крайових управлінь КДБ – мають доповідатися відповідними Відділами ЦК безпосередньо Секретаріату ЦК КПРС, як органу колективного керівництва. Визнати за необхідне, щоб питання, пов'язані з затвердженням перелічених вище керівних працівників, розглядалися на засіданнях Секретаріату ЦК за присутності цих працівників»¹⁹⁸.

Про намір удосконалити номенклатурну систему свідчить постанова Секретаріату ЦК КПРС 1961 р. про порядок затвердження керівних кадрів. Процедура вимагала представляти щодо кожної кандидатури узгоджений з відповідним відділом проект рішення, біографічну довідку-об'єктивку та характеристику на претендента. Особові справи концентрувалися у секторі обліку керівних кадрів, що означало подальшу бюрократизацію практики відбору номенклатури та посилення ролі апаратних структур у цих питаннях¹⁹⁹.

Український партійний функціонер 1960 – 1970-х рр. О. Ляшко свідчить про рівні затвердження на посади номенклатури. Обліково-контрольна група

¹⁹⁷ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 95 – 96.

¹⁹⁸ Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. – Т. 3. – С. 57.

¹⁹⁹ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 53.

санкціонувалася відділами та відповідними секретарями, претенденти на найвищі посади – Президією та Секретаріатом ЦК. Характеристики на кандидатів розроблялися у відділах Центрального Комітету²⁰⁰. Подібна практика розподілу номенклатурних посад діяла в обкомах, міськкомах і райкомах партії, проте чіткої регламентації процедури на цьому рівні в документах не зафіксовано.

Загалом у колах партійно-державної ієрархії діяв механізм селекції кадрів. Близько половини номенклатурників починали рух нагору з партійно-комсомольських посад, до 20% йшли з виробництва. На партійну роботу, як правило, приходили після служби на радянській посаді. Без депутатства у Верховній (обласній) Раді важко було потрапити в ЦК (обком). І партійна, і радянська системи вели відбір та своєрідне фільтрування номенклатурників²⁰¹.

При цьому на всіх щаблях ієрархічної драбини відбір партійно-державної номенклатури впливав із субординації. Так, у липні 1963 р. призначений на посаду секретаря ЦК КПУ О. Ляшко просив лідера КПУ П. Шелеста дозволити поїздки з Києва в Донецьк, де він працював раніше, щоб узяти участь у виборах першого секретаря обкому. П. Шелест відмовив, зауваживши: «Першим секретарем із Вашої подачі рекомендували Дегтярьова. Він був у Вас другим, значить, спадкоємність витримано...»²⁰². Випадок підтверджує правило, у котрому рідко допускалися винятки: не передбачене регламентом утручання в рух чиновника номенклатурною драбиною вважалося за недоцільне.

На республіканському, обласному та районному рівнях призначення здійснювалися секретаріатом відповідного партійного комітету. Механізм участі парткому в цьому процесові реалізувався через ухвалу наказів і постанов із кадрових питань, завдяки рекомендації чи згоді на обрання або звільнення кандидатури. Нерідко від імені комітету кадрові ухвали приймали два

²⁰⁰ Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 19.

²⁰¹ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Назв. праця. – С. 36.

²⁰² Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 8 – 9.

секретарі. Згода або рекомендація («є думка») означала переконливе бажання парткому саме так вирішити питання²⁰³.

Таким шляхом удосконалювалася система відбору номенклатурних працівників, котра відточувала фахово-чиновницьку майстерність кожного, давала можливість вищим керівникам оцінити якості претендента на посаду, у тому числі щодо його корпоративної сумісності. Проте компетенцію комітетів різних рівнів стосовно кадрових призначень окреслити складно. Формально кожна посада була розписана за парткомом певного рангу. Але завжди діяв «регіональний чинник»: зв'язки, кумівство, земляцтво, родинні відносини. Тому часто працівники одного номенклатурного рівня мали різний «імунітет»²⁰⁴. Отже, й повноваження комітетів у кадрових питаннях залежали від впливовості їхніх керівників.

Упродовж 1945 – 1964 рр. йшов пошук оптимальних форм взаємовідносин апаратних структур. Статутно ці нюанси регулювалися в загальних рисах, більше залежало від досвіду та традиційної практики. Номенклатурні питання попередньо вивчалися у секретаріатах та відділах комітетів, які готували проекти рішень, котрі обговорювалися з секретарем парткому за участі зацікавлених осіб. За умови, коли були зауваження, документ повертали на доопрацювання, потім питання включали в порядок денний засідання пленуму, де ухвалювалося рішення.

Виокремимо ще одну закономірність кадрової політики КПРС другої половини 1940 – початку 1960-х рр. Вона зумовлена постійним зростанням партійних лав, а отже, й збільшенням чиновництва. Якщо протягом 1956 – 1961 рр. Компартія України збільшувалася в середньому на 95 тис. осіб щороку, то наступного п'ятиріччя цей показник піднявся майже до 115 тис.²⁰⁵ Відповідно зростала чисельність номенклатури. 1940 р. в ВКП(б) (обкоми,

²⁰³ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 212.

²⁰⁴ Там само. – С. 211.

²⁰⁵ Політична історія України ХХ століття. – Т. 6. – С. 115.

крайкоми, республіканські ЦК) працювали 16 тис. 719 осіб, а станом на 1956 р. – 20 тис. 563. Найпомітніші зміни фіксувалися в кількості завідувачів відділів (зросла на 77,2%) та їхніх заступників (на 68%). Наголосимо на «лідерстві» КПУ, апарат якої поповнився протягом 16 років на 52,6%²⁰⁶.

Іншою тенденцією років «відлиги» стало розширення рамок автономії регіонів. Останнім надавалися ширші повноваження щодо номенклатурних призначень. Всесоюзне керівництво розвантажувало централізовану управлінську машину, перекладаючи частину компетенції на місця, одночасно посилюючи власний авторитет завдяки оновленню керівників республік і областей. Відбувалося розмежування права кадрових призначень між регіонами й центром. Ситуація, утім, була неоднозначною. Чиновництво центру не хотіло надто поступатися повноваженнями. Так, 1954 р. українські провідники спробували одержати дозвіл на збільшення республіканських списків номенклатури. Одержавши відмову, керівники КПУ застосували інший спосіб: призначали номенклатурників на посади з формулюванням «виконувач обов'язків», обходячись без затвердження в ЦК КПРС. Такі порушення, про що в Києві «забували» інформувати Центр, викликали звинувачення на адресу керівництва Української РСР у перевищенні повноважень²⁰⁷.

Окреслилися й інші проблеми взаємин номенклатур столиці СРСР і республік. Досвід кадрових призначень регіональними (особливо обласного та районного рівнів) керівними органами був часто недостатнім, що спричинювало перебої в проведенні відбору управлінців. Тому делегування прерогатив у кадрових питаннях згори вниз погіршувало ефективність номенклатурної селекційної роботи. Так, у лютому 1957 р. завідувач сільськогосподарського відділу ЦК КПУ М. Андрієнко констатував: «Після передачі керівних кадрів МТС у номенклатуру обкомів партії та Міністерства сільського господарства значно збільшилася плінність директорів МТС. Із

²⁰⁶ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 105.

²⁰⁷ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 109.

1.08.56 по 1.02.57 замінено 154 директори МТС, або майже в 2 рази більше, ніж за відповідний період 1955 – 1956 рр., коли директори були в номенклатурі ЦК КПУ»²⁰⁸.

Серед чинників, котрі визначали методи й принципи формування партійно-державної номенклатури протягом 1945 – 1964 рр., виокремимо реформаційні заходи, котрі потребували оперативного чиновницького супроводу. Нестабільність ситуації об'єктивно ускладнювала канцелярсько-технічну діяльність апаратних структур, стан кадрової стратегії загалом. Часто номенклатурна система не справлялася з обсягами роботи. Проводити кадрові дії в умовах хрущовських реорганізацій було вкрай складно. Номенклатурні схеми з великими потугами витримували такий виробничий режим. Останнє не могло не позначитися на ефективності селекційної політики. Отже, чинник нестабільності значною мірою характеризував зміст і стиль формування партійно-державної номенклатури в повоєнне двадцятиріччя.

Політичні підходи до методів комплектування управлінців часто перебували в центрі дискусій керівництва держави. Члени правлячої еліти розуміли справжню роль апаратних утворень. Саме помилки в кадрових питаннях щонайперше інкримінувалися М. Хрущову на засіданні Президії ЦК КПРС у жовтні 1964 р. Зокрема, лідер українських комуністів П. Шелест заявив: «На партроботу кадрів не підібрати, суцільні реорганізації»²⁰⁹.

Секретаріати партійних комітетів, котрі в повоєнні роки визначали кадрову політику режиму, не встигали адекватно реагували на актуальні задачі апаратного наповнення кабінетів влади. Апарат узагалі не може швидко перебудовувати роботу, живучи за своїми бюрократичними законами. Його консервативність не завжди є синонімом гальмування, нерідко завдяки неквапливості відторгалися непродумані ініціативи. У підсумку здебільшого саме номенклатура гарантувала успіх чи провал починань влади.

²⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 707, арк. 171.

²⁰⁹ Никита Хрущев. 1964. – С. 217 – 227.

Отже, політика відбору партійно-державної номенклатури по війні все більше визначалася апаратом, який чомусь мав стовідсоткову переконаність у непорушності політичної системи²¹⁰. Намагання дедалі слабшого державного механізму порятуватися за рахунок зростання й зміцнення управлінського складу були неефективними, приреченими на провал, оскільки викреслювали можливість застосування інтенсивних заходів.

Таким чином, відпрацьована перед війною система відбору номенклатурних кадрів у 1945 – 1964 рр. неодноразово переглядалася з метою модернізації. Розширення управлінських повноважень УРСР дозволило її керівництву більшою мірою контролювати наповнення чиновницьких структур. Проте, перебуваючи в субординаційній залежності від центру, керівники Української РСР не мали можливості здійснювати політику з урахуванням національних інтересів. Вони виконували волю центрального керівництва.

Слід визнати, що кадрове забезпечення управління ставало все масштабнішою задачею номенклатурних підрозділів. Але кадрова практика здебільшого залишалася консервативною, відторгала новації, демонструючи гальмівну суть тоталітарної форми управління. Зрештою, більшовицька система добору та просування функціонерів керівних ланок спричинила кризовий стан управління в період пізнього сталінізму, зумовила політичні провали М. Хрущова.

Протягом 1945 – 1964 рр. функціонування кадрової системи відбувалося на засадах номенклатурної впорядкованості керівних структур. За умов тоталітарної організації влади жорстко контрольовані режимом методи відбору, підготовки та перестановок функціонерів управлінських ланок різних форм і рівнів видавалися як безальтернативні.

Повоєнна номенклатура формувалася як із суспільних структур, так і з соціального представництва. Така її презентативність створювала ілюзію долучення до управлінської роботи якнайширших мас. Проте комплектування

²¹⁰ Прибытков В.В. Аппарат / В.В. Прибытков. – СПб.: ВИС, 1995. – С. 94 – 97.

номенклатури цілком визначалося характером політичних задач правлячої партії та потребами її апаратів.

Особливістю 1945 – 1964 рр. стало те, що до наповнення номенклатурних переліків безпосередньо долучилася сама номенклатура. Послабивши залежність від сталінського диктату, вона витворила систему клієнтел і кланових груп, котра визначала призначення та подальший рух службовців. Кожен із тих, хто потрапляв в апаратні лави, міг досягти високих посад тільки в разі відповідності номенклатурним правилам і принципам.

Секретаріати та бюро партійних комітетів переймалися переважно кадровими питаннями. Намагання хрущовського керівництва переглянути засади кадрової політики залежали від того, наскільки його новації сприймала номенклатура. Її здебільшого скептичне ставлення до реформування на цій ділянці зумовило невдачі спроб унести зміни до номенклатурної системи добору управлінських кадрів.

2.2. Типологічні характеристики представника правлячих структур

Організаційно-політичні особливості функціонування номенклатурної системи УРСР протягом післявоєнного двадцятиріччя породили специфічний тип управлінця. Ні в українській, ні в світовій політичній практиці досі не було аналогів такого різновиду сумлінного апаратного виконавця волі режиму, реалізатора владної парадигми. Вивчення його портретних рис має значення з огляду на розуміння змісту номенклатурної управлінської системи, осмислення її функціонування в республіці впродовж 1945 – 1964 рр.

У повоєнні часи не лише відбулося відновлення статусу номенклатурно-апаратної форми управління, а й сталися суттєві органічні зміни в її розбудовах, системі бюрократичного апарату загалом. У подальшому в середовищі партійно-радянського чиновництва розвивалися показові метаморфози, спричинені нововведеннями в суспільно-політичному житті, переглядом доктринальних положень державного будівництва.

Утаємниченість статистичної інформації щодо кількісно-якісних даних про номенклатуру, як і приховування особливостей внутрішньоапаратного життя загалом унеможлиблюють достеменну характеристику її діяльності. Дані про соціальний та службовий склад управлінців партії, державних органів були засекреченими. Тому змалювати портрет номенклатурника повоєнного двадцятиріччя можливо тільки скомпонувавши фрагменти, взяті з різноманітних джерел. Серед них зустрічаються дані, що суперечать одні іншим, розходяться щодо статистичних показників, є гіпотетично зумовленими. Проте наявний масив джерел, напрацювання науковців дозволяють змалювати узагальнені характерні риси працівників номенклатурних утворень УРСР повоєнного двадцятиріччя.

Об'єктивне зображення образу номенклатурника середини 1940 – початку 1960-х рр. із огляду на його психічні, соціальні та ділові характеристики доповнює розуміння особливостей функціонування партійно-державної управлінської машини в радянській Україні тієї доби. Уявлення про портрет апаратника формується «зсередини» (самосприйняття) і «ззовні» (бачення особи пересічними громадянами та колегами-номенклатурниками). Зазвичай самооцінка не збігалася з іміджем, створюваним нею в очах інших. Цим визначається певна неоднозначність сприйняття образу номенклатурника.

Важливо врахувати, що соціально-правовий статус чиновника був недостатньо інституціонально виписаним. Відомо, що перелік службових прав і обов'язків не завжди відповідав реальному становищу апаратника. Часто не фіксованими були кроки просування номенклатурного працівника службовою драбиною, права та обов'язки за посадою тощо. Юридично положення номенклатурника визначалося його причетністю до влади, наближеністю до керівних установ. Де-факто «вага» функціонера не в усіх випадках впливала з займаної посади. Нерідко роль управлінця демонструвалася його позицією в хитросплетіннях владних комбінацій, професійним досвідом, неформальними «зв'язками» тощо. Зрештою, вагомим чинником була участь номенклатурника в розподілі та використанні соціальних благ, із чого вимальовувалася дійсна

наближеність особи до влади. Зазначене справляло вплив на портрет представника номенклатури.

Слід виокремити риси образу чиновника того часу, які випливають із узагальнених даних анкетного порядку: вік, освіта, національність, соціальне походження, трудовий та партійний стаж тощо. Не менш важливими є психолого-особистісні властивості типового номенклатурника на різних щаблях владної драбини. У сукупності вони й формують загальну схему реконструкції портрету представника партійно-державної номенклатури. Важливо акцентувати увагу як на успадкованих від попередніх апаратних когорт рисах, так і на характеристиках, набутих чиновницькою верствою в повоєнних умовах суспільного життя.

Номенклатурник другої половини 1940-х – початку 1960-х рр. перебрав як «позитиви», так і вади типового довоєнного більшовицького службовця. Тому варто зауважити притаманні функціонерам жорсткість, фанатизм, авторитарність, «класову ненависть», безкомпромісність, непримиренність до небільшовицьких поглядів²¹¹. Окрім того, портрет апаратного функціонера активно формували умови повоєнного морального стресу. Психологія комбатанта – воїна, що перебуває в стані битви, тривалий час визначала характеристику повоєнних функціонерів. В. Вернадський писав: «Війна мала величезні жахливі наслідки: її глибоке вторгнення в людство»²¹².

На особливості управлінців уплинув порядок формування цього прошарку. Значна частина апаратних працівників здійснила кар'єрний стрибок наприкінці 1930-х рр., коли репресії та «великий терор» призвели до виникнення численних вакансій в апаратних структурах. Війна посилила дефіцит номенклатури й попит на «резерви», цілеспрямованого формування яких навіть

²¹¹ Гимпельсон Е.Г. Назв. праця. – С. 206 – 207.

²¹² Важно содержание: свобода слова, мысли, веры: Из дневников В.И. Вернадского 1922 – 1925 гг. // Архив РАН. Волков В.П. // Исторический архив. –1996. – № 5-6. – С. 109.

формально не велося. Таким чином, для роботи в партійних, радянських і господарських органах відбирали молодих «активістів». Отже, одні прийшли в номенклатуру напередодні або в час війни, інші опинилися на управлінських посадах після неї. Поєднання різних категорій в єдину номенклатурну масу робило сумнівною однотайність чиновницьких лав. Тому в цьому середовищі виникли помітні розбіжності, що змушує зазначити суперечливість та деяку умовність узагальненого портрета партійно-державного працівника 1945 – 1964 рр.

Типова біографія номенклатурника пізньосталінсько-хрущовської доби містить, як правило, факт пролетарського або батрацько-селянського (із часом – із робітничої або колгоспної родини) походження. У ній неодмінно наголошувалося на злиденному існуванні до 1917 (щодо вихідців із Західної України – до 1939) р. Властивими біографічним записам про номенклатурника були його ранній (нерідко у віці до 20 років) вступ у партію, посередня (за незначним винятком) освіта, причетність із ранніх років до комсомольсько-профспілкового середовища, статус «активіста» колгоспного чи індустріального руху, участь у нещодавній війні чи трудова діяльність у тилу.

Проте головним чином акцентувався факт залучення особи до керівної роботи, що свідчило про її номенклатурну придатність. Останнє було своєрідним паролем, бо визначав потенційний рейтинг претендента на обіймання відповідної посади.

Наведемо приклад пересічної анкети повоєнного чиновника нижчої ланки. М. Нікіфоров, 1908 р. народження, позапартійний, мав незакінчену середню освіту. Син робітників, працював ливарником, відзначився тим, що брав участь у роботі штабу соціалістичного змагання, де й оформилися ділові риси «активіста». Невдовзі М. Нікіфоров став заввідділом обкому комсомолу, секретарем організації ЛКСМУ заводу. Від цієї діяльності його відволікла служба в Збройних Силах, із якої він повернувся на посаду секретаря міськради. Потім була робота завідувачем політвідділу МТС. Під час війни, при німцях, він працював шевцем. Після визволення України Червоною Армією

М. Нікіфоров з'явився в структурі Наркомату заготівель, обійнявши посаду заступника обласного вповноваженого. 1946 р. його зарахували до облікової номенклатури. Так колишній робітник став управлінцем²¹³.

Показовими є дані біографічної характеристики видатного діяча Компартії України, члена її Політбюро в 1970-ті рр. І. Грушецького. Його номенклатурна дорога розпочалася з посади секретаря, згодом – голови комнезаму, сільської ради, районного комітету незаможників. Він працював завідувачем фінчастини й заступником голови, головою райвиконкому, секретарем облвиконкому. Із радянських органів І. Грушецький потрапив у партійні: секретар кількох обкомів, член Військрази Армії, Фронту під час війни, а від 1945 р. – перший секретар Львівського обкому²¹⁴. Крокування кар'єрними сходами свідчить, що шлях у номенклатуру потребував, крім наполегливості, виконавської дисципліни кандидата в номенклатуру.

Лідер ЦК Компартії України 1953 – 1957 рр. О. Кириченко перед війною змінив посади інженера-механіка, викладача і завідувача навчальної частини технікуму. Репресії сприяли його висуванню на вакантне місце в апараті ЦК КП(б)У, де він у червні 1941 р. став секретарем із промисловості. Для такого просування вимагалися активність і рішучість, хоча цих рис у О. Кириченка не відзначалося. Проте йому вдалося виробити модель поведінки з елементами грубощів та жорсткості, оскільки саме вони доводили спроможність обіймати високі посади²¹⁵. Подібні метаморфози характеру властиві більшості апаратників, котрі просувалися вгору, набуваючи необхідні характерні риси.

Типовим образом номенклатурника, на нашу думку, є узагальнений портрет секретарів парткомів та голів виконкомів Рад депутатів трудящих, адже саме вони найповніше презентували комуністичний режим як нагорі, так і в регіонах. Провідна ланка номенклатури КП(б)У – секретарі обласних комітетів

²¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 443, арк. 81 – 84 зв.

²¹⁴ Там само, оп. 46, спр. 3841, арк. 2 – 2 зв.

²¹⁵ Сушков А.В. Назв. праця. – С. 54 – 55.

– по війні складалася зі 123 осіб. Зведений портрет чиновника цього рівня середини 1950-х рр. показує, що він – переважно українець (72%), із вищою освітою (52%), із п'яти – десятирічним стажем партроботи (56%). Керівники обласних радянських органів – голови виконкомів рад – 25 осіб – у більшості були українцями (88%), із середньою або незакінченою середньою освітою (56%) та досвідом апаратної роботи понад десять років (44%). Серед 893 перших секретарів райкомів і міськкомів 74% представляли українці, переважали працівники віком 41 – 45 років (45,5%), із середньою освітою (45%), партстажем від 1930 – 1940-х рр. (51,2%), досвідом номенклатурної роботи понад 5 років (45%)²¹⁶.

Поміж 2 тис. 749 секретарів міських, районних та окружних комітетів Української партійної організації 1952 р. переважали ті, хто мав довоєнний партстаж (60,5%), вік до 45 років (82,4%), середню освіту (28,7%) і працював на номенклатурних посадах понад 5 років (56,1%). Більшість склали українці (73,3%)²¹⁷. У радянських органах були показники аналогічного змісту. Із роками в парткомах та виконкомах зростала кількість росіян, представництво українців суттєво не змінювалося. Так формувався склад партії взагалі. Доля українців у КПУ впродовж середини 1940 – 1960-х рр. ледве зменшилася: із 63 до 62%, а росіян – зросла: із 19 до 28%²¹⁸.

Серед номенклатури рівня ЦК 83% мали досвід апаратної роботи понад п'ять років. Із 14,5 тис. осіб, що входили до цього списку на початку 1946 р., тільки кожен десятий працював на аналогічній посаді до війни. Абсолютна більшість зайняла керівні крісла завдяки висуванню після її закінчення²¹⁹.

Показовою щодо анкетного портрету чиновника повоєнної доби є інформація про первинні парторганізації. 1947 р. в Українській РСР було

²¹⁶ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Ч. 3. – С. 144 – 145.

²¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 6142, арк. 44.

²¹⁸ Сторінки історії Компартії України. – С. 484, 485.

²¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 577, арк. 44 – 45.

zareєстровано 43 тис. 257 таких осередків. Більшість партторгів належала до службовців (понад 51%), решта мала робітничо-селянське походження. За віковою ознакою найчисельнішою була категорія від 40 до 50 років (кожен третій), за партстажем переважали ті, хто став комуністом у 1945 р. – 9,5%, тільки в 6,6% цей показник перевищував п'ять років²²⁰.

Окреслюється гендерний дисбаланс у характеристиці номенклатури. Серед функціонерів другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. жодна жінка не очолювала обласних комітетів КП(б)У чи виконкомів рад, із 763-х осіб тільки 3 представниці слабкої статі керували районними радянськими структурами. Лише 2,6% жінок було серед голів усіх рад, 5,4% – серед їхніх заступників²²¹. Із часом ситуація дещо поліпилася, але й надалі жіноче представництво відчутно поступалося перед чоловічим. У складі секретарів первинних парторганізацій станом на 1959 р. жінок було 17,4%²²².

Від 1950-х рр. зберігалася тенденція до коренізації українського партійно-радянського апарату. Формувалася республіканська політична еліта з певними відцентровими інтересами²²³. На початку 1960-х рр. у категорії перших секретарів міськкомів і райкомів партії (893 особи) українців налічувалося 661 (74%)²²⁴. Вони абсолютно переважали в Президії та Секретаріаті ЦК, Верховній Раді, урядові УРСР. Виявляючи лояльність до союзних структур, українці, проте, обстоювали розширення власних прав на управління республікою²²⁵.

Повоєнної доби з року в рік зменшувалася кількість молодих номенклатурних керівників. Так, у республіках СРСР (без РРФСР) напередодні війни 56,9% секретарів обласних комітетів були віком до 35 років, а 1959 р.

²²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3420, арк. 1 – 1 зв.

²²¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 18, спр. 60, арк. 28.

²²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5102, арк. 26.

²²³ Політична історія України ХХ століття. – С. 107 – 109.

²²⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. I. – С. 144 – 145.

²²⁵ Политическое руководство Украины. – С. 11.

люди до 40 років складали тільки 14%, зате кожен п'ятий був старший від 50 років²²⁶. На нижчих щаблях (район, місто) відзначалося деяке омолодження функціонерів. Так, у Запорізькій області 1959 р. серед перших секретарів районних і міських комітетів партії особи віком до 40 років складали 28%, а 1962 р. – половину. Із 17 до 55% омолодився й корпус голів виконкомів рад²²⁷. У складі секретарів міських і районних комітетів КПУ переважали особи 41 – 45 років (45,5%)²²⁸.

Серед працівників апаратів обласних, міських і районних комітетів КП(б)У в 1951 р. (13 тис. 396 осіб) більшість була за чоловіками (84,1%), особами віком до 35 років (54,2%), із партстажем до 10 років (38,6%), тривалістю партроботи понад 5 років (41%)²²⁹. Ланка секретарів первинних парторганізацій КП(б)У включала 1947 р. 43 тис. 257 осіб. Переважали чоловіки – 90,7% та вихідці з робітництва й селянства – половина. За віковою ознакою превалювали працівники 31 – 40 років (41,8%). 88,4% цих апаратників мали кількарічний партійний стаж, тривалістю партроботи понад 5 років відзначалися 6,5%. 11,5% працівників одержали вищу освіту, 35,9% мали її нижчий рівень²³⁰.

На початку 1960-х рр. номенклатурна система стабілізувала вікові показники, котрі суттєво не змінювалися в наступні часи. Особливо це помітно в складі радянських органів. В обраній у березні 1963 р. Верховній Раді УРСР 4,5% представляла молодь до 25 років, люди віком 26 – 40 років мали 35% місць, 32% мандатів належало депутатам у віці 41 – 50 років, 28,5% – старшим за 50 років²³¹. Серед голів сільських рад (10 тис. 697 осіб) після виборів 1959 р.

²²⁶ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 11.

²²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5493, арк. 6 – 7.

²²⁸ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії: Т. I. – С. 145.

²²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 5819, арк. 85 – 86.

²³⁰ Там само, спр. 3420, арк. 1 – 1 зв.

²³¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 51, арк. 4.

переважали 30 – 39-річні (44,2%), далі йшли 40 – 49-річні (28,4%), старші за 50 років (16,6%), решту (10,8%) складали керівники, молодші від 30 років²³².

За соціальним походженням у номенклатурі більшість належала селянам та некваліфікованим робітникам: у середині 1960-х рр. таких налічувалося понад 70%. Лише 8% походили з сімей, де культивувалася розумова праця²³³.

Характеризуючи типологічний портрет номенклатурного працівника Української РСР 1940 – 1960-х рр., слід зупинитися ще на двох аспектах. По-перше, важливо відстежити динаміку освітньої підготовки службовців апаратів, аби розглянути професійний рівень чиновництва. Із іншого боку, представляє інтерес організація партійно-політичної (ідеологічної) підготовки управлінців, оскільки вона суттєво визначала риси портрету номенклатурника.

Одразу по закінченні війни загальний рівень освіти номенклатурних працівників не відповідав вимогам, покладеним на них завданнями управлінської роботи. Так, із-поміж секретарів обкомів і райкомів КП(б)У вищу чи незакінчену вищу освіту мали 21,1%; 38,4% не одержали й середньої освіти²³⁴. Критичною була характеристика керівників господарських установ. 1955 р. близько 18% начальників головних управлінь міністерств, 27% очільників трестів і об'єднань не здобули вищої освіти²³⁵. Номенклатуру рівня заступників названих осіб та начальників управлінь і відділів відзначали ще нижчі показники. Такий стан відповідав освіченості суспільства, але претензії номенклатури на елітарність потребували поліпшення ситуації.

Інтерес політичного режиму до піднесення освітнього показника серед чиновництва був цілком очевидним: підвищення елементарної компетенції управлінців, прагнення створити імідж влади як інтелектуальної еліти

²³² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 17, спр. 93, арк. 178 – 179.

²³³ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Назв. праця. – С. 32.

²³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 577, арк. 12.

²³⁵ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 140.

суспільства, спричинене науково-технічною революцією зближення політичної еліти з технократичними колами²³⁶.

Реалізація цих задач здійснювалася переважно адміністративними методами. Наявність диплому стала вимогою до чиновника, котрий сподівався на номенклатурне просування. Комуністи мали не афішовані пільги при вступі до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів та під час навчання в них. Із часом ситуацію вдалося поліпшити. У другій половині 1950-х рр. понад 93% перших секретарів комітетів партії, 84% голів виконкомів обласних, міських і районних рад мали вищий освітній рівень²³⁷. Загалом число працівників із вищою освітою у секретарському корпусі КПУ протягом 1952 – 1966 рр. зросло: у райкомах і міськкомах – із 18,4 до 89,4%; в обкомах, крайкомах і ЦК Компартій союзних республік – із 67,7 до 97,0%²³⁸. Прогресував освітній ценз усієї номенклатури. 1961 р. в Полтавському обкомі КПУ із 93 членів 72 мали вищу, 8 – незакінчену вищу освіту²³⁹. Серед 3 тис. 108 членів і кандидатів у члени всіх обласних комітетів КПУ 2001 особа (64,4%) мала вищу освіту²⁴⁰.

Показово низьким був показник освіти в середовищі керівників первинних партійних організацій. Серед них після війни відсоток працівників із вищою освітою складав в областях: Запорізькій – 8,9%, Кам'янець-Подільській – 9,5%, Миколаївській – 9,4%, Сумській – 10,2%, Харківській – 14,8%. Натомість секретарів із початковою освітою налічувалося 45 – 55%²⁴¹. Піднесення цих показників сталося пізніше. Протягом 1952 – 1966 рр. число секретарів

²³⁶ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 42.

²³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7273, арк. 110; спр. 7338, арк. 138.

²³⁸ Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе. – С. 11.

²³⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 15, оп. 2, спр. 1951, арк. 40.

²⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5411, арк. 3 – 33.

²⁴¹ Там само, оп. 46, спр. 2893, арк. 8 – 8 зв., 10 – 10 зв., 15 – 15зв., 21 – 21 зв., 23 – 23 зв.

первинних парторганізацій з вищою освітою збільшилося втричі²⁴². 1963 р. у Миколаївській області таких було 31,9%, Луганській – 28,3%, Полтавській – 23,2%, Хмельницькій – 20,1%²⁴³. На селі поступово вищувався освітній рівень парторгів колективних господарств. 1960 р. 64% цього контингенту мали щонайменше середню освіту, 25% були аграрними фахівцями²⁴⁴.

Після війни тривожною була ситуація в середовищі радянської та господарської номенклатури. У складі голів райвиконкомів 1946 р. вищу освіту мали тільки 7,5%²⁴⁵. Серед директорів радгоспів, керівників МТС, районних уповноважених із заготівель такі складали 12 – 20%, серед голів колгоспів – близько 4%²⁴⁶. 1952 р. не мали вищої освіти 59% директорів промислових підприємств і радгоспів, 90% голів районних планових комісій тощо²⁴⁷.

Найскладніше було організувати навчання керівників аграрних господарств, котре передбачало відрив їх від виробництва на тривалий час за умов критичного стану більшості колгоспів і радгоспів. Для підготовки очільників цих господарств 1947 р. в Українській РСР було організовано 18 дворічних шкіл, у кожній області функціонували шестимісячні курси²⁴⁸. Проте цього було замало, загальний освітній рівень аграрних керівників залишався дуже низьким. Серед голів колгоспів наприкінці 1951 р. спеціальну освіту (вищу і середню) одержали 12,6%. Близько 5% закінчили дворічні школи керівників колгоспів²⁴⁹. Ситуація спонукала Політбюро ЦК КП(б)У прийняти

²⁴² Сажин А.И. Назв. праця. – С. 39.

²⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 7566, арк. 5, 22, 50, 123.

²⁴⁴ Вівдиченко І. На передньому краї / І. Вівдиченко // Радянська Україна. – 1960. – 13 лютого.

²⁴⁵ Авторханов А.Г. Технология власти. – С. 114.

²⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 586, арк. 27, 28, 33.

²⁴⁷ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 140 – 143.

²⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 586, арк. 34.

²⁴⁹ Там само, оп. 24, спр. 2665, арк. 2.

21 квітня 1951 р. постанову «Про заходи поліпшення підготовки і перепідготовки голів колгоспів», яка реорганізувала відповідні дворічні школи на середні сільськогосподарські заклади (усього – 19, із контингентом учнів – 7 тис. 110 осіб) із трирічним терміном навчання²⁵⁰.

Але й надалі освітній показник серед керівних кадрів аграрних господарств залишався одним із найнижчих у господарській номенклатурі. 1961 р. тільки 10% із них мали вищу освіту. Перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний просив ЦК КПРС поліпшити ситуацію шляхом відкриття при чотирьох сільськогосподарських інститутах республіки спеціальних факультетів із трирічним терміном навчання²⁵¹. Після відмови створили 11 міжобласних однорічних шкіл підготовки керівників колгоспів і радгоспів із контингентом слухачів 960 осіб. Окрім того, діяли шестимісячні курси підвищення кваліфікації керівних кадрів аграрних господарств (400 осіб).

Важливого значення надавалося виробничій підготовці номенклатурників, залучення яких до господарських процесів ставало все масштабнішим. Так, станом на 1959 р. серед секретарів обласних і крайових комітетів КПРС було 23,6% інженерів, 12,7% фахівців вищої аграрної кваліфікації. Щоправда, у числі секретарів сільських райкомів вищу сільськогосподарську освіту мали тільки 5,6% працівників²⁵². Серед голів колгоспів та їхніх заступників у масштабах Радянського Союзу майже 30% одержали тільки початкову освіту²⁵³. Із огляду на викладене закономірним чином 1958 р. змінився кожен п'ятий

²⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1516, арк. 9 – 14.

²⁵¹ Там само, оп. 24, спр. 5283, арк. 188.

²⁵² Про підготовку і підвищення кваліфікації керівних кадрів колоспів і радгоспів. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР 19 вересня 1961 р. № 1417 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: Том сьомий. 1961 рік. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 279 – 281.

²⁵³ Яцков В.А. Кадровая политика КПСС. – С. 17.

керівник колгоспу, із яких близько 60% не справилися з роботою чи якимось себе скомпрометували²⁵⁴.

Але, незважаючи на труднощі, загальним підсумком повоєнного двадцятиріччя стали позитивні зрушення рівня освіченості партійно-державної номенклатури. Сприяння влади в наданні освітніх послуг апаратним працівникам, мотивація одержання ними освіти через відповідні вимоги до відбору перспективних функціонерів, поліпшення організації освітньої справи загалом спричинили те, що 1959 р. 97% керівників партійних, комсомольських, профспілкових органів, громадських організацій середнього та вищого рівнів мали щонайменше неповну середню освіту²⁵⁵.

Для об'єктивного розуміння стану освіченості політичної номенклатури доцільно порівняти його з рівнем освіти населення загалом. Так, згідно з даними всесоюзного перепису 1959 р., у республіці вищу освіту мали лише 1,7% громадян, 43,3% обмежилися початковим або 7-класним рівнем²⁵⁶. УРСР мала нижчий від середньосоюзного показник²⁵⁷. Отже, освітній рівень чиновництва на порядок переважав середньостатистичні дані серед громадян.

Не меншого значення надавалося ідеологічній підготовці управлінських кадрів. Система партосвіти відновилася 1945 р. Українське незадовільно, часто суто формально, проте почали діяти заочна ВПШ при ЦК ВКП(б) (446 слухачів), 30 вечірніх комуністичних університетів (4 тис. 267 слухачів), 825 районних партшкіл (27,8 тис. слухачів), 2 тис. 103 школи при низових парторганізаціях (47,5 тис. чоловік). Загалом в Українській РСР 1945 р. понад 83 тис. відповідальних працівників було залучено до партійно-політичного навчання в різних формах²⁵⁸. Зазвичай це були молоді комуністи та комсомольці –

²⁵⁴ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 161, 164.

²⁵⁵ Яцков В.А. Кадровая политика КПСС. – С. 17.

²⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 17, спр. 81, арк. 1.

²⁵⁷ Динамика населения СССР. – С. 150.

²⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 577, арк. 98 – 99.

кандидати в номенклатуру. Найчисельнішим був потік до шкіл із західних областей²⁵⁹. У березні 1946 р. відкрили республіканську школу парторгів, вищу школу пропагандистів при ЦК КП(б)У з дворічним терміном навчання, п'ять міжобласних річних шкіл (у Харкові, Сталіно, Одесі, Львові, Дніпропетровську) та 15 шестимісячних курсів у різних регіонах УРСР. Політбюро ЦК ВКП(б) тоді ж ухвалило створити мережу радянсько-партійних шкіл обласного, крайового та республіканського масштабів²⁶⁰.

В обласних центрах у перші повоєнні роки наспіх створювалися вечірні університети марксизму-ленінізму (наприклад, на Харківщині 1946 р. їх було 35, із контингентом слухачів 974 особи²⁶¹), семінари для секретарів районних комітетів, парторгів ЦК і звільнених секретарів парторганізацій, шести - та одномісячні курси підготовки партпрацівників, пропагандистів і завідуючих партійними кабінетами райкомів КП(б)У. Із часом мережу університетів марксизму-ленінізму було впорядковано: вони функціонували тільки в обласних центрах та містах із високим показником населення. 1966 р. в республіці діяла 41 така установа²⁶². Наймасовішою формою навчання партійно-державної номенклатури залишалися вечірні університети при міськкомках партії, котрих у республіці 1947 р. було 21 (4 тис. 443 слухачі). Однак їхню роботу невдовзі визнали формальною через гонитву за кількістю контингенту, непринциповість при відборі на навчання, недосконалість навчальних планів²⁶³.

Крім обласних центрів, партійні школи відкривалися в районах. Але з огляду на матеріальний стан закладів і брак викладацьких кадрів більшість із них функціонувала тільки на папері. Так, 1946 р. у Львівській області мали

²⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 394, арк. 1 – 13.

²⁶⁰ Політбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 32 – 33.

²⁶¹ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 996, арк. 29.

²⁶² Спирин А.А. Подбор, расстановка и воспитание кадров. – С. 102.

²⁶³ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. Т. I. – С. 142.

діяти 40 партшкіл для навчання 1 тис. 044 осіб. Проте реально працювали тільки 9 закладів, котрі проводили заняття нерегулярно, із великими перервами в роботі, а багато дисциплін там просто нікому було читати²⁶⁴.

Мережа партійно-політичної освіти розширялася. У 1946 р. в СРСР налічувалося близько 60 тис. різноманітних партшкіл, а наступного року – вдвічі більше. Подвоїлася кількість партійних гуртків, сягнувши 1948 р. 88 тис., із числом відвідувачів 1,2 млн. чоловік²⁶⁵. Як додаток до партшкіл, функціонувала мережа комсомольської освіти. Так, за офіційними даними, 1955 р. на Тернопіллі 17 тис. членів ЛКСМУ навчалися в 975 гуртках²⁶⁶. У Луганській області в 1957 – 1958 навчальному році політосвітою було охоплено 76 тис. чол.²⁶⁷ Названі показники, вочевидь, потерпають на приписки, проте свідчать про значну увагу влади до навчання номенклатури.

Станом на 1947 р. у двох республіканських (у Києві та Харкові), в обласних партшколах та на курсах навчалися 3 тис. 903 слухачі. Загалом підготовку номенклатури здійснювали 27 закладів, наступного року показник збільшився до 39. У партшколах працювали 282 викладачі, у тому числі 9 професорів, а щорічний випуск складав понад 1,1 тис. осіб²⁶⁸.

Найвищу партійно-політичну підготовку в СРСР (ВПШ і АСН при ЦК КПРС) у 1946 – 1970 рр. пройшли близько 45 тис. осіб²⁶⁹. Із числа українських керівників упродовж чотирьох повоєнних років ВПШ закінчили 337, АСН –

²⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2853, арк. 50.

²⁶⁵ История России. XX век. – С. 500.

²⁶⁶ Обласна комсомольська конференція // Вільне життя. – 1955. – 19 листопада.

²⁶⁷ Половенко В. Неустанно підвищують рівень партійного просвіщення // Луганская правда. – 1958. – 11 юня.

²⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 586, арк. 60 – 64; оп. 46, спр. 3010, арк. 1 – 3; спр. 4759, арк. 11.

²⁶⁹ Вопросы работы КПСС с кадрами. – С. 56, 231.

близько 200 чол. Загалом, протягом 1946 – 1970 рр. в УРСР навчалися в різного типу партійних навчальних установах 30 тис. 804 особи²⁷⁰.

Більшість тих, хто закінчував навчання, ішла працювати на партійно-радянські посади. Так, 1951 р. із 986 випускників обласних шкіл 172 одразу стали секретарями міських і районних комітетів, 232 – заввідділами, 100 – лекторами та інструкторами комітетів КП(б)У²⁷¹.

Навчатися в партшколах у перші повоєнні часи не дуже хотіли. Головною причиною була помітна втрата слухачів у зарплаті. Скажімо, 1948 р. радянським і партійним керівникам установили доплату до окладів, а в партшколах слухач утрачав щомісяця 500 – 600 крб. Голови колгоспів, їдучи на курси чи в школи, мусили жити на стипендію 200 крб. і 15% трудоднів для сім'ї²⁷².

Підставою до небажання вчитися в партшколах був також страх чиновників стосовно власного рівня підготовки. Так, із звіту Харківської партшколи (1946 р.) слідувало, що у перших диктантах курсанти (150 чоловік) зробили помилки: із російської мови – 15 чол. – від 20 до 100, із української мови – 42 особи – від 20 до 196²⁷³. У ВПШ при ЦК КП(б)У 1947 р. кожен п'ятий слухач написав диктант на «незадовільно»²⁷⁴. Навчання часто відтерміновувалося, розтягувалося в часі. Так, протягом 1947 – 1948 рр. жодного заліку не склали три секретарі Львівського обкому (навчалися заочно), у тому числі перший – І. Грушецький, не кажучи про інших слухачів²⁷⁵.

²⁷⁰ Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 77.

²⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 5870, арк. 1 – 3.

²⁷² Там само, оп. 45, спр. 588, арк. 8 – 9; спр. 590, арк. 137.

²⁷³ Там само, оп. 46, спр. 2866, арк. 5.

²⁷⁴ Там само, спр. 3323, арк. 64.

²⁷⁵ Там само, оп. 23, спр. 4574, арк. 37.

Умови навчання в школах були складні. Бракувало навчальних площ, меблів, елементарних навчальних приладів, підручників, обладнання, зошитів тощо. Заклади майже не мали власних помешкань, курсанти мусили винаймати кутки, витрачаючи на це немалі кошти. Незадовільним було харчування слухачів. Слабким залишався рівень викладацьких кадрів, серед яких переважали сумісники, а осіб зі званнями чи ступенями налічувалося одиниці. Так, у Сталінській партшколі із 18 викладачів наукові відзнаки мали 2²⁷⁶.

Часто обкоми направляли до партшкіл тих, від кого хотіли позбавитися. Більшим попитом користувалися заочні форми навчання, оскільки в такому разі слухачі зберігали місце роботи та заробітну плату. Так, 1947 р. на заочному відділенні ВПШ в Києві навчалося 444 керівні працівники²⁷⁷, а на стаціонарному – був недобір. На денних відділеннях не рідкими були випадки дострокового залишення слухачами шкіл, неповернення після канікул, симуляції хвороб тощо²⁷⁸.

У складі тих, хто навчався в партшколах, переважали секретарі комітетів міського, районного рівнів, а також радянські, комсомольські працівники та газетярі, поміж яких не всі одержали навіть середню освіту. Із часом партійні школи стали розглядатися як початковий ступінь освіти для комуністів, котрі «не мали необхідного мінімуму політичних знань», а гуртки та семінари разом із вечірніми університетами марксизму-ленінізму призначалися для «підготовлених» партійців²⁷⁹.

Серед слухачів шкіл виділялися демобілізовані фронтовики. Частина з них мала бойові заслуги. У Сталінській школі, наприклад, по війні кожен другий

²⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2862, арк. 1 – 2.

²⁷⁷ Там само, оп. 45, спр. 586, арк. 64.

²⁷⁸ Там само, арк. 68 – 69.

²⁷⁹ Об итогах учебного года в системе партийного просвещения и задачах партийных организаций в новом учебном году. Постановление ЦК КПСС 21 августа 1956 г. // Справочник партийного работника. – М., 1957. – С. 350 – 351.

був орденосцем. Замало навчалось жінок (до 15%), абсолютну більшість склали комуністи²⁸⁰. Проте із часом ситуація змінилася на користь молоді з комсомольського «активу».

У навчальних програмах шкіл довго панував різнобій щодо переліку та обсягів дисциплін. Викладалися історія ВКП(б), історія СРСР, географія, російська, українська мови та літератури, а також предмети: «П'ятирічний план», «Конституція», «Питання партійної та радянської роботи». Обсяг навчального навантаження слухача складав від 830 до 2 тис. 800 годин²⁸¹. На початку 1950-х рр. навчальні програми та плани було уніфіковано²⁸².

Система ідеологічного навчання номенклатури зазнала перебудов. 1956 р. постановою ЦК КПРС «Про підсумки навчального року в системі партійної освіти і завдання партійних організацій в новому навчальному році» рекомендувалося дотримуватися в регіонах єдиної схеми партосвіти. Згідно з нею обов'язковим початковим ступенем для комуністів із мінімумом політичних знань ставали партшколи. Термін навчання у вечірніх університетах марксизму-ленінізму скорочувався з трьох до двох років²⁸³. Семінари для секретарів партійних організацій мали проводитися один раз на два тижні²⁸⁴.

Партшколи набули статусу міжобласних, із три - чотирирічним терміном навчання. В УРСР таких було п'ять (Харківська, Львівська, Одеська, Дніпропетровська і Сталінська), приймалися тільки члени партії, віком до 35

²⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2862, арк. 3.

²⁸¹ Там само, оп. 45, спр. 549, арк. 3, 7, 63, 546.

²⁸² Там само, оп. 46, спр. 6867, арк. 1.

²⁸³ Об итогах учебного года в системе партийного просвещения. – С. 350 – 351.

²⁸⁴ Пустинник В. Навчання секретарів партійних організацій / В. Пустинник // Черкаська правда. – 1956. – 22 березня.

років, щонайменше з середньою освітою²⁸⁵. Щорічно до них вступали понад 700 осіб. На початку 1960-х рр. школи стали називатися радянсько-партійними, оскільки в них готували й державних функціонерів. Заклади діяли в шести українських містах. Освіту такого рівня в УРСР одержали 6 тис. 776 чол., із яких майже половину було направлено на партійну роботу, решту – в радянські та комсомольські органи, керівниками колгоспів, радгоспів тощо. Обласні радпартшколи називали найефективнішою формою забезпечення номенклатурою сільських районів, особливо колгоспно-радгоспного рівня²⁸⁶.

ВПШ при ЦК КПУ стала чотирирічною. Від 1956 р. до Заочної ВПШ при ЦК КПРС приймали лише комуністів із вищою освітою і досвідом керівної роботи²⁸⁷. Спочатку в республіці функціонувало шість ВПШ, 1960 р. їхнє число обмежили трьома (при ЦК КПУ, Харківська і Львівська). 1962 р. Харківську школу закрили, перевівши слухачів до Києва²⁸⁸.

Навчальні плани цих установ підпорядковувалися задачам ідеологічної підготовки, відтак до 30% годин займали історичні дисципліни. Після ХХ з'їзду, на якому М. Хрущов заявив, що апаратники погано знають практичну економіку, різко (до 60%) збільшили частку дисциплін економічного циклу.

Поділ парткомів і радянських органів за виробничим принципом спричинив упровадження в партшколах нової структури, в якій функціонували

²⁸⁵ О мерах по дальнейшему улучшению подготовки руководящих партийных и советских кадров. Постановление ЦК КПСС. 26 июня 1956 г. // КПСС в резолюциях. – Т. 9. – С. 106 – 110.

²⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5998, арк. 2.

²⁸⁷ Сажин А.И. Назв. праця. – С. 39; О мерах по дальнейшему улучшению подготовки руководящих партийных и советских кадров. – С. 111 – 113.

²⁸⁸ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 90 – 95.

три відділення: керівництва промисловістю; управлінців для сільського господарства; працівників ЗМІ²⁸⁹.

Постановою ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» 9 січня 1960 р. фіксувалася нова система партійно-політичної освіти. Вона передбачала п'ять рівнів: політична школа (початковий ступінь); гуртки й теоретичні семінари з вивчення історії КПРС; гуртки й теоретичні семінари з вивчення основ марксизму-ленінізму; гуртки й теоретичні семінари з вивчення марксистсько-ленінської філософії, політекономії, економіки, атеїзму, поточної політики, міжнародного становища, світового комуністичного руху; університети марксизму-ленінізму, а також самостійна робота, участь у теоретичних семінарах із вивчення творів класиків марксизму-ленінізму²⁹⁰. У 1960 – 1961 навчальному році в республіці політичним навчанням було охоплено 860 тис. чол.²⁹¹ До прикладу, у Кримській області функціонували 12 партійно-політичних університетів і 270 шкіл передового досвіду. Навіть у колгоспах і радгоспах діяли 80 кабінетів політосвіти²⁹². Вочевидь, жоден номенклатурник не був поза списками слухачів.

Таким чином, упродовж 1945 – 1964 рр. було створено розгалужену мережу підготовки партноменклатурних діячів і радянських функціонерів. Вони опановували гуманітарну освіту на засадах більшовицької ідеології. Випускники ВПШ одержували дипломи про вищу освіту, обласні партшколи

²⁸⁹ О перестройке работы партийных школ согласно постановлениям ноябрьского пленума ЦК КПСС. Постановление ЦК КПСС 19 марта 1963 г. // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1964. – С. 257.

²⁹⁰ Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах. Постанова Центрального Комітету КПРС // Радянська Україна. – 1960. – 12 січня.

²⁹¹ Организовано завершить учебный год в системе политического просвещения // Крымская правда. – 1961. – 7 мая.

²⁹² Чирва И. За дальнейший подъем идеологической работы / И. Чирва // Крымская правда. – 1961. – 8 января.

прирівнювалися до педінститутів. Станом на 1953 р. кожен п'ятий зі списку номенклатури ЦК КПУ пройшов навчання в системі партосвіти²⁹³, у тому числі 30-35% секретарів районних і міських комітетів²⁹⁴. У роки «відлиги» показник із року в рік зростав. Загалом протягом 1945 – 1964 рр. понад 35 тис. комуністів УРСР закінчили партійні навчальні заклади, близько 8 тис. із них одержали дипломи про вищу політосвіту²⁹⁵.

Проте престиж партшкіл був сумнівним. Адже справжніх фахівців готували «непартійні» заклади. Тому наприкінці 1950-х рр. серед керівників переважали «технарі» (до 50%), суто партійну освіту мали менше 10%²⁹⁶.

Отже, типовий портрет номенклатурника все більше визначався фаховим рівнем адміністратора-практика. Належна спеціальна освіта поряд із жорсткістю, умінням іти до мети стали домінувати в образі номенклатурного діяча²⁹⁷. Технічний прогрес, зростання масштабів господарського будівництва створювали запити на апаратників зі знаннями інженерно-технічної, аграрної, економічної, фінансової справи. Дж. Хоскінг так характеризував ситуацію: «Вискочкам у шкіряних куртках, таким характерним для двадцятих років уже не було місця в світі, де панували протокол і формальні дипломи»²⁹⁸. Щоправда, варто піддати сумніву надмірний скептицизм цього автора стосовно формалізму освітньої підготовки, оскільки багато партійно-державних номенклатурників засвідчили власну компетентність не тільки в політичному полі, а й на господарських посадах.

Щодо морального рівня типового представника партійно-державної номенклатури Української РСР доби пізнього сталінізму та «відлиги» варто

²⁹³ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 142 – 143.

²⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 6172, арк. 51 – 51 зв.

²⁹⁵ Там само, спр. 7523, арк. 1.

²⁹⁶ Гаман-Голутвина О.В. Назв. праця. – С. 279 – 280.

²⁹⁷ Там само. – С. 281.

²⁹⁸ Хоскінг Дж. Назв. праця. – С. 314.

назвати кілька упереджень. Насамперед, відзначимо закритість інформації про життя управлінців. Адже чим більше секретності, тим ширші можливості чиновників діяти без належної відповідальності. Утаємниченість породжувала невідзвітність і корупцію²⁹⁹. За відсутності гласності зловживання владою з боку номенклатурних працівників було поза контролем пересічних громадян.

Іншим наслідком приховування інформації стало те, що деталі особистого життя номенклатурників супроводжували плітки та вигадки. Наголосимо, що провінційне чиновництво перебувало у фокусі безпосередньої уваги громадян, оскільки в невеликому населеному пункті доволі складно приховувати подібну інформацію. Життя ж номенклатури вищих ланок (область – Київ) була куди більше засекреченою, обмежене коло пересічних громадян знало навіть про місце помешкання керівників, не кажучи про деталі їхнього повсякдення, поведінку чи матеріальні статки.

Про побут номенклатури жодних повідомлень не містили ЗМІ. Будь-які розмови громадян із приводу зазначеного кваліфікувалися як плітки й могли спричинити відповідальність за поширення неперевірених даних, тож велися напівголосом. Проте в управлінські інстанції (партійні, державні, профспілкові), покликані відповідати за моральність керівного підрозділу, надходили «сигнали» від громадян (частіше анонімні) про випадки правопорушень, хабарництва, протекціонізм, моральну розпусту тощо з боку номенклатурних чиновників³⁰⁰.

На фоні критичного сприйняття населенням привілейованого становища чиновництва формувалися органічні властивості типологічного характеру апаратного працівника повоєнного штабу. Першою з них була зневага до оточення, яке розглядалося як не гідне особливої уваги. По-друге, своєрідне трактування виробничої субординації породило таку ганебну практику, як загальноприйняте, демонстративне підлабузництво підлеглих відносно

²⁹⁹ Паренти М. Демократия для избранных. – С. 339 – 341.

³⁰⁰ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. 1. – С. 147.

начальства та заохочення названого з боку останніх. У мемуарах П. Шелеста як приклад цієї ознаки морального обличчя номенклатурників згадується засідання Президії ЦК КПРС 26 вересня 1964 р. За три тижні до повалення М. Хрущова заколотники з витонченим лицемірством вихваляли керівника, причому найстаранніше це робив Л. Брежнєв, «і не вистачило ні в кого мужності сказати правду»³⁰¹.

Атмосфера нещирості, запозичена з часів «обоожнювання» Й. Сталіна, залишилася присутнім чинником у внутрішньономенклатурних стосунках і в добу М. Хрущова. Славослів'я на адресу начальства, супроводжуване аплодисментами присутніх, було нормою майже для всіх ораторів. Особливо це вражає, коли йдеться про функціонерів доби «відлиги», значно краще, ніж їхні попередники, професійно підготовлених, освіченіших, менше схильних до адміністрування. Адже це було покоління тих, хто прагнув унести в життя прогресивний струмінь³⁰². Проте номенклатурники зберігали патріархальне сприйняття вищого начальства і вважали лестощі на його адресу природними. Означене впливало на моральність функціонера. Він, попри індивідуальні риси характеру, був перед начальством об'єктивно слабкою фігурою. Сподіватися на дієвість критики чи самокритики за таких обставин було не варто.

Отже, із констант, що вимальовувалися в Українській РСР по війні, окреслювалися характерні моральні риси номенклатурного працівника, який, переживши певний шок після конверсії, змін у політичній верхівці, хоч і зберіг здатність впливати на перебіг політики, до самостійних, активних вчинків був органічно не здатним. Перестановки нагорі, кадрові пертурбації на рівні регіонів сприймалися ним переважно з позицій пасивного спостерігача. Парадоксальним чином саме такий номенклатурник утримував контроль над ситуацією в країні, зміцнюючи засади командно-адміністративної системи. На нашу думку, працівник партійно-державної служби іншого типу (із активними

³⁰¹ Петро Шелест: «Справжній суд історії...». – С. 188.

³⁰² Погребняк Я.П. Назв. праця. – С. 216.

життєвими позиціями) не мав шансів на місце в номенклатурі. Адже парадигма номенклатурної системи передбачала пріоритетність виконавської дисципліни та органічно не сприймала надмірну ініціативність апаратників.

Загалом організованість чиновницьких утворень зміцнювала політичну систему і посилювала здатність номенклатури захищатися, тримати натиск і удари як «згори», так і «знизу». Але, попри силу і згуртованість, верства номенклатури не мала імунітету від втручання політичної еліти.

Портрет номенклатурного працівника визначався його етико-культурним рівнем, котрий виявлявся, зокрема, в манерах поведінки та спілкування в колі собі подібних та з пересічними громадянами. Наслідувати, калькувати дії політичних лідерів було одною зі складових культу особи. За інерційним принципом її дотримувалися й апаратні працівники часів «відлиги».

Про невисокий ценз освіченості та інтелігентності М. Хрущова свідчать багато даних. Вражає також цинізм цього діяча. Показовими є його слова на засіданні Президії ЦК КПРС 1957 р.: «...Був такий письменник Хваливих (М. Хвильовий – П.К.). Це був націоналіст, а, мабуть, усі українці знають, що за національністю він росіянин, але був український націоналіст. Його потім розстріляли»³⁰³. Насправді, він наклав на себе руки, але як жахливо-буденно перший секретар партії говорив про загибель непересічного митця.

Формуючись в умовах тоталітарного часу, керівник держави всотував усе, що здавалося йому, людині низької загальної культури, нормою поведінки справжнього більшовика. Промови М. Хрущова, особливо коли він відхилявся від написаного, не можуть не вражати примітивністю мислення, стереотипними сентенціями та крайньою, навіть показною простакуватістю. Як правило, він часто відволікався від головного, говорив сумбурно, перескакуючи з однієї проблеми на іншу³⁰⁴.

³⁰³ Президиум ЦК КПСС. – Т. 1. – С. 378.

³⁰⁴ Погребняк Я.П. Назв. праця. – С. 113.

На жаль, в інших працівників номенклатури культурна сірість теж переважала, була чи не визначальною в стилі життя та спілкування. Своєрідний номенклатурний етикет формував директивний стиль керівництва, котрий у повоєнні роки абсолютно переважав демократично-ліберальні етичні норми управління. Повоєнна номенклатура пережила інтелектуальне виродження, що характеризує моральний бік партійно-державного функціонера.

Груба, часом хамська і навіть вульгарна манера обходження з підлеглими Й. Сталіна, М. Хрущова та їхнього оточення сприймалася переважно як належна навіть в офіційному спілкуванні. Перебивати, коментувати, висміювати колег на зібраннях було особливо характерним для М. Хрущова. У листопаді 1962 р. про начальника відділу Держплану СРСР М. Гусева глава держави привселюдно заявив: «...Він ні біса не розуміється у виробництві», про заступника голови Держплану П. Ломако у вересні 1963 р. сказав: «...що таке Ломако – це по-народному колода», голова РНГ Радянського Союзу В. Димшиць почув: «...Ви ...ні біса не розумієте, особливо у вирощуванні цукрового буряка... І всі працівники у вас такого самого масштабу». Заступника голови уряду СРСР Д. Полянського, який вступив у серпні 1964 р. з М. Хрущовим у дискусію з приводу рентабельності радгоспного виробництва, останній обізвав: «Товаришу Шелепін (голова Держконтролю, секретар ЦК – П.К.)! Ви візьміть довідку й суньте до носа члену Президії, про що він говорить... Ви спотворюєте. Ви не праві»³⁰⁵. 1961 р., звертаючись на багатолюдній нараді в Києві до першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, М. Хрущов визначив його рівень: «Раз розуму не вистачило у вас у минулому, а цього року додалося, тоді прохання: сумістіть учорашнє з сьогоднішнім... Коли ми старішаємо чи дурнішаємо, треба звільнити місце...»³⁰⁶.

Таким М. Хрущов став давно, тільки-но почавши підніматися владною драбиною. 1948 р. на нараді секретарів обкомів КП(б)У виступ

³⁰⁵ Президиум ЦК КПСС. – Т. 1. – С. 659, 750, 751, 838 – 839.

³⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5364, арк. 22 – 24.

Дніпропетровського очільника Л. Брежнєва головуєчий М. Хрущов переривав 23 рази. Його репліки займають близько 5 із 17 сторінок у стенографічному звіті виступу секретаря обкому³⁰⁷. Подібна поведінка була властивою більшості політичних діячів того часу. Показовою є стенограма червневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС. За підрахунками А. Пижикова, фразами, репліками, зауваженнями учасників зібрання супроводжувалися виступи членів «антипартійної групи»: Г. Маленкова – 115, Л. Кагановича – 117, М. Булганіна – 129, В. Молотова – 313 разів³⁰⁸.

Низька політична культура, неінтелігентність, грубі манери діяча не існують самі по собі. Вони завжди є індикаторами низької моральності людини. Саме цим, на нашу думку, слід пояснити масу ганджів, котрі були властивими багатьом представникам номенклатурного чиновництва. Певно, слід уважати справедливою фразу М. Хрущова, мовлену в лютому 1963 р. під час зустрічі з інтелігенцією: «...У партії у нас є ще розбійники, є злодії і вбивці, а вони з партійним квитком і в масі своїй можуть фігурувати як члени партії»³⁰⁹. На нашу думку, визнаючи цей факт, лідер КПРС давав оцінку морального обличчя не лише пересічного комуніста, а й типового представника партійних функціонерів.

Вражає вкрай низька лінгвістична культура, убогість словникового запасу представників номенклатури повоєнних десятиріч. Звичним було попанібратськи звертатися до підлеглих на «ти», застосовувати грубі порівняння, розповідати масні анекдоти й говорити непристойності. За цим показником «вожді» повоєнних років помітно поступаються навіть невисокому рівневі інтелігентності державних керманічів попередніх часів.

³⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5212, арк. 1 – 18.

³⁰⁸ Пыжиков А.В. Внутрипартийная борьба и эволюция системы власти (1953 – 1957) / А.В. Пыжиков // Вестник Российской Академии наук, 2001, том 71, № 3. – С. 250.

³⁰⁹ Никита Сергеевич Хрущев: два цвета. – Т. 2. – С. 626.

Норми поведінки провідників держави переймали номенклатурні чини нижчих рангів. Зокрема, у спогадах сучасників як груба, жорстока людина постає Л. Каганович. Він міг вилаяти чи вдарити підлеглого, після телефонної розмови іноді так жбурляв слухавку, що трощив апарат і товсте скло на столі³¹⁰. Працюючи в Україні 1947 р., Л. Каганович змусив усі організації трудитися з 9.00 до 2.00, із невеликою перервою на обід. Сам він демонстративно з'являвся на роботу під обід, встигнувши скупатися в Дніпрі. На засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, у спілкуванні з підлеглими цей діяч уживав нецензурні вислови, вигонив із кабінету негодних, кидав в обличчя апаратним працівникам документи і навіть чинив обшуки в кабінетах. Тримаючи службовців у страхі, він мав співробітника зі спецзавданням: слідкувати за роботою чиновників³¹¹.

Племінник Л. Кагановича С. Каган, вочевидь, перебільшує, стверджуючи, що дядько вигнав в УРСР майже всіх працівників центрального апарату. Проте він слушно наголошує на його злочинній ролі в організації масштабних репресивних кампаній проти «українського націоналізму» в республіці³¹².

Подібним чином поводитися інші керівники різних номенклатурних масштабів. Ю. Мухін зазначає з цього приводу: «Життя в бюрократичній системі управління не тільки перетворює начальника в негідника, воно задає йому й певний стандарт поведінки. ... Він ніколи не винен ні в чому. У нього завжди винні або підлеглі, або начальники, але повсякчас і ті, й інші...»³¹³.

Розуміючи кастовий характер власних номенклатурних груп, апаратники та чиновники завжди прагнули виокремлюватися в суспільстві стандартами

³¹⁰ Гаман-Голутвина О.В. Назв. праця. – С. 281.

³¹¹ Алидин В.И. Государственная безопасность и время / В.И. Алидин. – М.: Изографус, 2001. – С. 164 – 166.

³¹² Каган С. Кремлевский волк: Пер. с англ. / С. Каган. – М.: Прогресс, 1991. – С. 227.

³¹³ Мухин Ю.И. Власть над властью / Ю.И. Мухин. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 116.

поведінки, одягом, манерами тощо. Останнє відображалось навіть у зовнішній атрибутиці. Так, до 1954 р. як декоративне доповнення до номенклатурного статусу практикувалися мундири й службові знаки для управлінців у понад двадцяти міністерствах³¹⁴.

Зовнішність номенклатурника особливо впадала в очі іноземцям. Посол Великобританії в СРСР повоєнної доби В. Хейтер зазначав: «Їх упізнавали відразу. Це були дебелі, міцно збиті, напевне, дещо громіздкі люди. Вони носили глухі чорні плащі й на урочистих парадах стояли на трибуні ленінського мавзолею. ... Їх важко було відрізнити одне від одного; хіба що хтось носив вуса, а дехто інший – окуляри; це люди приблизно однакової комплекції: невисокі, коренасті, м'язисті, але описати кожного з них неможливо»³¹⁵.

Окрім суто зовнішніх прикмет, номенклатурному працівникові були властивими й стереотипи поведінки. Р. Даніелс пише, що Й. Сталін принципово рекрутував номенклатурників із лав робітничого класу та селянства. Це додавало характерові представника радянсько-бюрократичної ієрархії схильність до авторитаризму, недовіру до інтелектуалів, ксенофобію, сплав сторожкості з квазі-параноїдальною, але прагматичною політичною культурою російської бюрократії³¹⁶.

Професор Гарвардського університету Е. Кіннан виокремлює в характеристиці номенклатури тенденцію до стабільної рівноваги спільноти, стремління уникати ризикованих кроків, відстороненість від приватної ініціативи, спрощення владного механізму, значну свободу думок і дій

³¹⁴ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Назв. праця. – С. 30.

³¹⁵ Модсли Э., Уайт С. Назв. праця. – С. 5.

³¹⁶ Is Russian Reformable? Change and Resistance from Stalin to Gorbachev / R.V. Daniels. – Boulder, 1988. – P. 78.

усередині апарату, налаштованість на анонімне вирішення потенційно небезпечних, спірних питань³¹⁷.

Визначальною рисою номенклатурника була відповідність управлінським вимогам. Групова соціалізація в суспільних зрізах ставила його перед необхідністю ретушувати позитивні ознаки характеру з метою набуття іншої власної натури. Відбувалося масштабне мімікрування особистостей, освячене логікою номенклатурної доцільності та уявленнями про власне апаратне покликання. Номенклатурниками не народжувалися – ними ставали. Вони перероджувалися на виконавців, сприймали дійсність, ігноруючи саму можливість інтелектуальних дебатів, духовних пошуків, «самокопання». У внутрішньому світі номенклатурника переважала безпроблемність. Номенклатура повоєнного двадцятиріччя сумлінно переймалася творенням саме такого власного іміджу³¹⁸. «Абсолютизація слухності вказівок вождів, безпомилковості партійної лінії й партійна дисципліна заклали основу антиінтелігентного способу буття, прислужництво й безхребетність номенклатури», – відзначає Б. Кухта³¹⁹.

Іншою ознакою поведінки повоєнної номенклатури був перманентний спадковий страх за власну долю, котрий зберігався й у часи «відлиги». Академік Є. Чазов свідчить, що К. Ворошилов у 1960-ті рр., ідучи до спальні, закривав зсередини всі замки: на вікнах і дверях, а під подушку клав пістолета³²⁰.

³¹⁷ Keenan E.L. *Moscovite Political Folkways* / E.L. Keenan // *Russian Review*. 1968. # 45 (2). – P. 169.

³¹⁸ Фицпатрик Ш. *Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века* / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л.Ю. Пантиной]. – М.: Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – С. 13 – 14.

³¹⁹ Кухта Б. *Політична еліта*. – С. 76.

³²⁰ Чазов Е. *Здоровье и власть* / Е. Чазов. – М.: Новости, 1992. – С. 30.

У роки «відлиги» з'явилася нова тенденція: хрущовський курс передбачав піднесення суспільного статусу партійно-державного апарату після стрімкого зниження його ролі від середини 1930-х рр. Тож, здавалося, слід було сподіватися на модернізацію портрету чиновника. Однак, апаратники звично втілювали в життя новий стратегічний курс старим шляхом адміністративного тиску на всі структури. Таку задачу міг вирішити тільки номенклатурник з портретом, «написаним» у сталінські часи.

Переоцінка апаратного функціонера, що відбулася за хрущовської доби, додавала лише відтінків його образу, який змінювався пропорційно престижності місця в певній номенклатурній ланці. При цьому бюрократична «вага» визначалася масштабністю контролюючих функцій апаратника. Сам статус «перевіряючого» (інспектора, контролера, уповноваженого) створював навколо чиновника особливу атмосферу. За ним ніби закріплювалося право безапеляційно судити про все, до чого функціонер мав справу, навіть без відповідної компетенції в конкретних питаннях.

Проведене в червні 2010 р. в Україні соціологічне опитування показало, що в сучасному керівникові підлеглі понад усе цінують уміння приймати ефективні рішення, комунікабельність і порядність³²¹. Із ретроспективного погляду, жодна з цих характеристик не була властивою портретові номенклатурного очільника повоєнного двадцятиріччя.

Характеристику типового номенклатурника 1945 – 1964 рр. доповнює інформація про режим його праці. Робочий день чиновника середнього рівня припадав на 10.00 – 20.00, відповідальні працівники нижчих ланок трудилися на 2 години довше. Перерва на обід складала 1,5 години. Завжди діяла заборона викликати співробітників апарату на роботу в позаурочний час і подовжувати

³²¹ Савченко Б.Г. Психологічний портрет сучасного керівника органу державної влади (експертне бачення) / Б.Г. Савченко, Ю.В. Боковикова // Теорія та практика державного управління: збірник наукових праць. – Харків: Видавництво ХарРІНАДУ «Магістр», 2011. – Вип. 3 (34). – С. 406 – 412.

робочий день, щоб не перевищувати фонд зарплати. Незмінною була практика незбігу графіку робочого часу апарату і пересічних працівників. Навіть таким елементом виокремлювався статус партійно-державної номенклатури.

У роки «відлиги» було введено заборону залишатися на роботі після 20.00³²². Але часто робочий час був ненормованим, особливо коли йшлося про відрядження, перевірки, роботу з нижчими ланками. Крім того, багато часу номенклатурників забирала участь у зібраннях, виступи в ЗМІ, зустрічі в трудових колективах. Повсякденна рутинна праця апаратника зводилася переважно до опрацювання документів, проектів рішень, аналітичних записок, матеріалів до доповідей і виступів керівників. Отже, стиль діяльності управлінця визначався його номенклатурним статусом³²³.

Таким чином, узагальненому портретові представника номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя були притаманні характеристики, котрі виокремлювали апаратного функціонера з загальної маси громадян і свідчили про його кастову особливість, специфічну політичну елітарність у тоталітарному суспільстві. Номенклатурнику 1945 – 1964 рр. була властива декласована свідомість. Соціальне походження в певному сенсі ставало не принциповим. Одномірність сприйняття світу у нього зазвичай межувала з відсутністю потреби в самоаналізі. Боротьба за власні інтереси вимагала постійної налаштованості на рішучі дії. Номенклатурники були носіями менталітету, що живився усвідомленням статусу представників влади. Цей чинник, попри розбіжності в таких об'єктивних параметрах, як національність,

³²² Емельянов Ю.В. Хрущев. От пастуха до секретаря ЦК / Ю.В. Емельянов. – М.: Вече, 2005. – С. 368.

³²³ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – 2 - е изд. / Худож. оформитель Л.П. Вировец / Г.К. Крючков. – Харьков: Фолио, 2009. – С. 42.

соціальне походження, кар'єрні нахили, освіта тощо, групував номенклатуру, формував її інституційну позицію³²⁴.

Типологічний портрет в узагальненому вигляді вимальовує загалом малопривабливий тип цинічного пристосуванця до комфортних життєвих умов. Виокремлюючись у суспільстві в особливу, вищу касту, функціонери бачили себе господарями життя. Характеризуючи їх, Й. Сталін казав: «Люди, які стали вельможами, люди, які вважають, що партійні та радянські закони не для них, а для дурнів»³²⁵.

У повоєнне двадцятиріччя оформився особистісний тип бюрократа «нової хвилі». Набула довершених форм корпоративна презентабельність партійно-державних службовців, викристалізувалися специфічні морально-психологічні риси. Серед них, щоправда, були й позитивні характеристики: почуття підвищеної соціальної відповідальності; перспективне мислення; прагнення до аналізу та обліку якомога ширшого кола чинників і наслідків пропонованих рішень; виробнича енергійність; діловитість тощо. Однак бюрократ-чиновник набував здебільшого негативних якостей, до яких слід віднести риси, котрі не компенсуються компліментарними ознаками (компетентністю не можна виправдати непорядність): байдужість до соціального сенсу, призначення і наслідків власної діяльності; надання пріоритетів формі справи стосовно її змісту; підміна державних інтересів на приватні, відомчі, корпоративні, кар'єристські; ставлення до службової ієрархії як самодостатньої цінності («начальству видніше»); консерватизм та орієнтація на незмінність, стійкість положення і максимальну підконтрольність ієрархічно нижчого – вищому,

³²⁴ Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России / Дж. М. Истер; [пер. с англ. Т.Н. Саранцевой]. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. – С. 51.

³²⁵ Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. – 10-е изд. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1934. – С. 592 – 593.

виключення ризиків і невизначеності. Внутрішня номенклатурна шкала цінностей мала за критерії не ініціативність та самостійність особи, а її старанність і слухняність, здатність «не висуватися», підлаштовуватися під начальство³²⁶.

Мало досліджене питання повсякденності чиновника в екстраполяції на типологічний портрет номенклатурного службовця різних рангів спонукає зупинитися на типажі свідомості, набутому партійно-державним функціонером. Її першою ознакою є підпорядкованість апаратній дисципліні, котра вимагає при виконанні службових обов'язків зректися морально-громадянських засад. Бюрократична корпоративна етика та психологія псевдоколективізму на ґрунті групової поруки й знеособлення передбачають імітацію активності в поєднанні з технікою «спихування» справ і турбот на підлеглих чи рівнозначних колег. Неординарні працівники сприймалися як порушники правил, «чужі» елементи, котрі заслуговують на відсторонення за замах на «кабінетні» процедури.

Келійність вирішення питань, монополізація інформації, застосування засекреченості поряд із ужитком мовних «кліше» також виокремлювали номенклатурного працівника в соціумі. Домінували перестраховка, канцеляризм, ритуалізація звичних дій, остерігання від змін та масштабне окозамилування.

Таким чином, протягом 1945 – 1964 рр. оформився стереотип, пов'язаний з умінням номенклатурного апаратника переносити атрибути власної службової ролі на позапрофесійну значимість особи. Останнє живило такі явища номенклатурного порядку, як панство, показова демонстрація власної значущості, можливостей вирішувати (або забороняти вирішувати) «питання»³²⁷.

Загальним підсумком повоєнного двадцятиріччя стали позитивні зрушення рівня освіченості партійно-державної номенклатури, її професійно-виробничої

³²⁶ Оболонский А.В. Бюрократия и государство. – С. 51 – 53.

³²⁷ Там само. – С. 54 – 56.

підготовки. Система професійного навчання номенклатури протягом 1945 – 1964 рр. зазнала перебудов, котрі сприяли піднесенню рівня компетенції апаратних працівників. Мережа партійних навчальних закладів справно продукувала функціонерів, потрібних політичному режимові, формуючи необхідний владі типологічний портрет партійно-державного чиновника. Надалі, працюючи у відповідному апаратному оточенні та перебуваючи у специфічній управлінській атмосфері, номенклатурні працівники вдосконалювали характеристики, котрих вимагала служба в партійно-державних структурах.

Узагальнюючи портретні риси номенклатури 1945 – 1964 рр., слід зауважити, що поведінка управлінця не рідко визначалася споживацьким сприйняттям життя, зверхнім ставленням до підлеглих, грубощами у спілкуванні. Проте йдеться переважно про «начальство». Чиновники низових ланок здебільшого були професійними виконавцями службових обов'язків. Останніми власне й забезпечувалося функціонування партійно-державного механізму.

Закритість влади, її віддаленість від народу, ігнорування демократичних засад суспільного життя спричинювали кастову ізолюваність партійно-державної номенклатури, завдяки чому її представники набували специфічних характеристик. Вони виокремлювали управлінців в ізолювану групу номенклатурників 1945 – 1964 рр. Тільки принципова відповідність цим вимогам дозволяла функціонерам просуватися кар'єрними сходами.

2.3. Пільги та привілеї партійно-державного керівництва й апаратної бюрократії

Ідеалу соціальної справедливості, декларованої більшовиками з перших років перебування при владі, практично не було досягнуто ні в правовому, ні в фактичному сенсі. Однією з ознак відступу від марксистських принципів розбудови суспільства рівних громадян стало виокремлення в тоталітарній

державі касти управлінців, котрі одразу підносили себе надзвичайним, особливим, винятковим статусом. Лише на словах залишаючись «слугами народу», номенклатурні функціонери насправді постійно турбувалися, понад усе, про збереження свого привілейованого стану в соціалістичній державі.

Власні привілеї та пільги більшовицькими управлінцями було сприйнято як здобуток революції. Ними було створено систему переваг, котра не лише всебічно насичувала життєві потреби чиновників, а й фактично вивищувала їх над населенням. Відтак демонструвався дійсний порядок у країні диктатури партії. Склавши окрему соціальну групу, ті, хто захопив владні крісла, наділили себе вищими правами на користування суспільними матеріальними благами та послугами. Навколо них гуртувалися подібні, потенційні претенденти на обмежений доступ до національного багатства. Формувалася система, названа М. Афанасьєвим номенклатурним соціальним контрактом: «керуючі одержували ренту, а керовані (за факт терплячого ставлення до цього) – користування державними послугами в соціальній сфері й можливість привласнювати народне добро на певних («своїх») підприємствах. Діяло правило «Треба ділитися!»³²⁸

Гарантування преференцій управлінців становило невід'ємну частину тоталітарної номенклатурної політичної системи СРСР³²⁹. По-справжньому ніхто не зазіхав на обмеження споживацьких можливостей владних одиниць, не відважився замахнутися на узурповане номенклатурою «право жити краще».

Рівень апаратної посади не тільки визначав соціальний статус, доважок привілеїв і пільг носія звання, а й передбачав потенційні можливості зловживання службовим становищем, адже дієвого механізму протидії цьому явищу тоталітарна система не виробила. Безвідмовно діяла й така властива недемократичному суспільству традиція, як неписане право першочергового забезпечення благами саме управлінців. Відтак питання про пільги та привілеї

³²⁸ Афанасьєв М.Н. Клиентелизм и российская государственность. – С. 168.

³²⁹ Політична історія України ХХ століття. – С. 114.

номенклатури варто розглядати у взаємозв'язку з проблемою зловживань, що їх коїли функціонери-управлінці.

Преференції апаратникам було надано у перші роки радянської влади. Надалі їх ретельно охороняли. Відомий радянолог А. Авторханов підрахував, що 1935 р. в СРСР робітник одержував у середньому 1,8 тис. крб. на рік, а секретар райкому (разом із доплатами) – близько 45 тис. крб.³³⁰ (у 25 разів більше). Попри ймовірне завищення наведених цифр, помітний відрив у зарплаті між чиновниками й пересічними трудящими зберігався завжди. За цим показником найперше вимальовувалися переваги номенклатури в комуністичному суспільстві. Інші привілеї були похідними.

Пільги номенклатури зумовлювалися наближеністю верстви до влади, яка перетворилася на засіб одержання наднормових матеріальних благ. Для реалізації цього було побудовано систему зверхності чиновництва, яка мала плекати особисту зацікавленість управлінця в збереженні та зміцненні політичного режиму, цинічний інтерес щодо збереження особливого власного становища. Забезпечення пільгами управлінців набуло системного характеру. Різноманітні переваги номенклатури (як офіційні, так і приховані та незаконні) доволі швидко перетворилися на звичний атрибут життя «владу імущих».

Сповідуючи на словах етику егалітаризму, більшовики не комплексували, коли відійшли від ідей зрівнялівки заради досягнення кращого становища елітних груп³³¹. При цьому радянські можновладці не переймалися моральною стороною питання. Номенклатура в комуністичній системі власне владу вважала рівнозначною володінню, використанню й розпорядженню національними ресурсами, запровадивши правило: «Маєш владу – маєш привілеї, маєш власність»³³².

³³⁰ Уралов А. Сталин у власти / А. Уралов. – Париж: [б. и.], 1951. – С. 202 – 215.

³³¹ Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве / М. Мэтьюз // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С. 60.

³³² Джилас М. Назв.праця. – С. 207.

Номенклатура принципово виокремлювала себе не тільки з-поміж пересічних громадян, а й однопартійців «без портфелів». Привілеї комітетського корпусу партії робили його фактично незалежним від рядових комуністів. Останні не могли навіть виключити з партії апаратника, оскільки статутні норми вимагали на те згоди 2/3 членів пленуму відповідного комітету³³³. Номенклатура часто задовольняла власні потреби, демонстративно ігноруючи запити громадян. По завершенні війни такий стан справ особливо принижував населення знекровленої країни, адже звичайні матеріальні блага були глобальною проблемою, йшлося про забезпечення елементарним: їжею, житлом, одягом. Однак у недостатній увазі до інтересів громадян номенклатурники вбачали принциповий чинник власного всевладдя. Система привілеїв, як вона склалася, екстраполювалася практикою нерівності громадян, культивувалася режимом на всіх рівнях взаємин влади з народом.

Рівень життя соціальних груп визначався їхнім положенням у суспільній структурі, де щаблі було розписано: вищий – для головної номенклатури, нижче були управлінці середньої ланки і т. д. Етакратія (правлячі прошарки, які монополюють розпоряджались державною власністю) посіла найкращі місця серед тих, хто мав привілейований статус. Далі розташувалися менш привілейовані, проте такі, яким (разом із сім'ями та нащадками) гарантувалися пільги та належне матеріальне забезпечення³³⁴. Вочевидь, за обсягом доступу до привілеїв і слід визначати дійсне місце того чи іншого управлінця в номенклатурній схемі: чим більші можливості – тим вищий начальник.

Серед ознак привілейованості номенклатури пріоритетним було фінансове забезпечення, яке після війни передбачало кілька рівнів: заробітну платню, «тимчасове грошове постачання» та «спеціальне забезпечення». Певний час функціонувала система безплатного відпуску продовольства, видачі грошово-

³³³ Авторханов А.Г. Технология власти. – С. 116 – 117.

³³⁴ Шестак О.И. Стратификационная иерархия дальневосточного общества в 1950-е – 1980-е годы / О.И. Шестак // Ойкумена. – 2010. – № 3. – С. 58 – 59.

продовольчих і промтоварних «лімітів» номенклатурним працівникам. Від 1948 р. цей порядок було скасовано. Натомість запроваджувалося тільки «тимчасове грошове постачання», як додаток до зарплати чиновникам. Воно складало 2 – 3 посадові оклади щомісяця, не обкладалося податком і навіть не обліковувалося при сплаті партійних внесків. Пересічним громадянам подавалася інформація тільки про зарплату чиновників, а не про весь оклад. Тому вважалося, що фінансування апаратника є близьким до забезпечення робітників і службовців, хоча реальні умови життя номенклатури переважали побут інших громадян.

Після завершення війни в УРСР діяло правило, згідно з яким «тимчасове грошове постачання» одержували чиновники згідно зі списками. До першого з них (реєстр ЦК КП(б)У) потрапила 261 особа: 6 чоловік одержували потрібні доплати, решта – від 1,0 до 2,9 окладу. Список № 2 (урядовий) уключав 273 радянських керівників, серед котрих 35 осіб одержували по 3, решта – по 1,0 – 2,5 окладу на місяць. Аналогічні переліки осіб на це постачання включали обласних номенклатурних управлінців, а також господарських і кооперативних діячів (списки №№ 3 – 5). Норма поширювалася на газетярів і керівників видавництв та навіть шоферів керівництва ЦК, Ради Міністрів і Верховної Ради. Також було складено реєстри апаратників усіх рівнів (від міністрів до їхніх консультантів), котрим належало надавати фінансову підтримку на лікування. Окрім того, у центрі та на місцях з'явилися спеціальні магазини закритого типу, в яких обслуговувалися тільки номенклатурні працівники³³⁵.

У квітні 1956 р. практику виплати «тимчасового грошового постачання» було закріплено постановами ЦК і Ради Міністрів УРСР. Відтоді доплати мали фіксовані розміри. Скажімо, члени, кандидати в члени Президії і секретарі ЦК КПУ одержували 5 – 7 тис. крб., керівні працівники обласного масштабу та ряду центральних відомств – 1,3 – 6,0 тис. крб.³³⁶

³³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 70, арк. 2 – 5, 9 – 101, 246 – 252, 267 – 269.

³³⁶ Там само, спр. 84, арк. 9 – 104.

1 лютого 1957 р. «тимчасове грошове постачання» скасовувалося. Замість цієї форми встановлювалися нові посадові оклади партійно-державним чиновникам. Керівний склад обкомів, міськкомів і ЦК КПУ мав їх у межах 3,4 – 6,3 тис. крб. Президія ЦК затвердила (діяв такий порядок партійного схвалення рішень уряду) проект постанови Ради Міністрів про нові розміри зарплати номенклатурних працівників. Скажімо, голова уряду мав оклад 7,0 тис., заступник міністра – 3,5 тис. крб.³³⁷ Таким чином, зарплата номенклатурних чинів у повоєнні часи, на відміну від пересічних працівників, постійно зростала. У середині 1950-х рр. вона подвоїлася від рівня 1947 р.

Спроби обмежити привілеї номенклатури час від часу відображалися в рішеннях ЦК, котрі потім (на відміну від вище перелічених – секретних – постанов) усіяко пропагувалися ЗМІ. Такий крок було здійснено 1952 р., коли Політбюро ЦК ВКП(б) скоротило оклади та грошове утримання функціонерів різних ланок, започаткувавши нові «тимчасові» ставки з огляду на те, що дешевшали товари масового споживання. Відтоді члени Політбюро, секретарі ЦК, заступники голови Ради Міністрів СРСР замість 20 тис. одержували 8 – 12 тис. крб., причому оклад залежав від кількості членів сім'ї кожного. Членам ЦК ВКП(б), міністрам і керівникам центральних апаратних структур замість 15 тис. платили 6 – 9 тис. крб.³³⁸ Відповідним чином реагували обласні та районні управлінські структури, зменшивши грошові виплати чиновникам. Проте загальний рівень матеріального стимулювання управлінців не постраждав – було збільшено «тимчасове грошове постачання».

Заробітна плата секретарів первинних парторганізацій, як правило, була нефіксованою, визначаючись окладом керівника підприємства (80 – 85%) або показником виконання виробничого плану³³⁹. Але й там діяло «тимчасове

³³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 85, арк. 29 – 32, 38 – 42.

³³⁸ Політбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 402.

³³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7113, арк. 1, 4.

грошове постачання», аби гарантувати високий рівень доходів партійному функціонерів.

Прихід до влади «колективного керівництва» ознаменувався ухвалою Президією ЦК КПУ (хоча питання фінансів контролювалося центральними органами) постанов про додаткове грошове забезпечення членів Президії, секретарів ЦК, керівників партійних і радянських органів. Належні кошти йшли на зарплату апаратників ЦК КПУ і ЛКСМУ, редакторів республіканських та обласних газет, обкомівських керівників, секретарів міськкомів і райкомів, працівників Ради Міністрів, міністерств і відомств, інших чиновників³⁴⁰.

Повні дані про зарплату управлінців не афішувалися, тому важко навести достеменні факти про їхнє фінансове забезпечення. Проте відомо з ксерокопії партійного квитка першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, опублікованої в одній із книг³⁴¹, що його оклад 1954 р. дорівнював 8 тис. крб. на місяць. Секретарі ЦК КПУ одержували 7 – 7,5 тис. крб., заступник голови Ради Міністрів УРСР – 7 тис. крб.³⁴² 1959 р. ставки зарплати (без доплат) складали: у секретарів райкомів (залежно від категорії району) – 1,3 – 1,5 тис. крб., у завідувачів відділів – 950 – 1000 крб., у інструктора, пропагандиста – 850 – 950 крб. Голова райвиконкому мав 850 – 950 крб., його заступник – 740 – 760 крб.³⁴³

Піклувалися й про родини номенклатурних працівників. Коли, наприклад, останні їхали навчатися в партійні чи радянські школи, за місцем їхньої колишньої роботи (за рахунок коштів облвиконкомів і уряду) для сімей зберігалися грошові та продовольчі дотації³⁴⁴.

³⁴⁰ Політична історія України ХХ століття. – С. 114.

³⁴¹ Лурье Л. 1956 год. Середина века / Л. Лурье, И. Малярова. – СПб: издательский дом «Нева», 2007. – 640 с.

³⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3474, арк. 262 – 264.

³⁴³ Там само, оп. 46, спр. 7349, арк. 78.

³⁴⁴ Там само, оп. 23, спр. 4868, арк. 19 – 22.

Знаменно, що помітні «стрибки» в підвищенні грошового забезпечення номенклатури припадали на кризові для влади моменти. Так, по смерті Й. Сталіна, після усунення Л. Берія, по закінченні червневих (1957 р.) подій партійним і радянським чиновникам справно збільшували заробіток³⁴⁵. Це було схоже на плату за підтримку ними керівництва.

Водночас середньомісячний заробіток населення залишався низьким. В Українській РСР 1957 р. голова колективного господарства одержував (залежно від категорії) 920 – 3,5 тис. крб. Колгоспник заробляв 150 – 530 крб.³⁴⁶ Задля визначення дійсного фінансового забезпечення громадян треба зазначити масштаб тодішніх цін. Навесні 1959 р. в державній торгівлі картопля коштувала 93 копійки, м'ясо – 13 – 15 крб. (кілограм), молоко – 2,5 крб. (літр), яйця – 8 крб. (десяток)³⁴⁷.

Упровадження реформ в останній період правління М. Хрущова теж лицемірно обставлялося фінансовим зацікавленням функціонерів. 1961 р. апаратним працівникам підняли зарплату в 2 – 2,5 рази. Крім того, керівникам увели надбавки на «представницькі витрати» (офіційні банкети, наради, збори тощо), котрі складали 30 – 35% зарплати³⁴⁸. Загалом оклади відповідальних працівників комітетів партії та виконкомів рад відбирали до 80 – 85% витрат на утримання апаратів³⁴⁹. У 1963 р. місячний фонд зарплати партпрацівників УРСР сягнув 4,75 млн. крб.³⁵⁰, що майже на 40% переважало їхнє фінансове забезпечення на початку 1950-х рр. Варто покликатися на думку О. Штейнле,

³⁴⁵ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 9.

³⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2889, арк. 116.

³⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 17, спр. 82, арк. 82.

³⁴⁸ Шестак О.И. Назв. праця. – С. 60 – 61.

³⁴⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 15, оп. 2, спр. 1385, арк. 4.

³⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5616, арк. 4.

котрий твердить, що розрив рівня добробуту номенклатури та пересічних громадян складав 10 – 30 разів³⁵¹.

Частину зарплати від 1950-х рр. номенклатура одержувала в інвалютних карбованцях («сертифікатах»), котрі приймалися в спеціальних магазинах «Берізка» (в УРСР – «Каштан»). Імпортні промтовари продавалися апаратникам через спецрозподільники, за цінами вітчизняних аналогів. Потім до 60% придбаного таким шляхом опинялося на «чорних ринках», приносячи номенклатурі неофіційні доходи³⁵².

Утримання партійного апарату не обмежувалося коштом власних надходжень ВКП(б) / КПРС, воно значним чином лягало на державний бюджет. У 1962 р. доходи української партійної організації склали 28 млн. 580 тис. крб., а витрати – 57 млн. 748 тис. крб.³⁵³ Таким чином, 29 млн. 168 тис. крб. (50,5%) витратного бюджету Компартії України забезпечувалося не з партійної каси, а державним коштом.

Окрім того, партбюджет не передбачав асигнувань на користування телефонами, поточні ремонти, охорону приміщень парторганів. Ці витрати здійснювалися за кошторисами місцевих бюджетів³⁵⁴. Ідеться про привілейоване становище в тодішньому суспільстві громадської організації, якою КПРС була за визначенням. Зрозуміло, комуністи, котрі опинилися поза номенклатурою, жодним чином не причетні до цього, перевагами послуговувалися управлінці.

Населення нерідко висловлювало обурення завищеним забезпеченням номенклатури. Так, під час обговорення в трудових колективах доповіді М. Хрущова на XX з'їзді часто звучало запитання: «Чим виправдати таку

³⁵¹ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 – 1953 рр. – С. 15.

³⁵² Шестак О.И. Назв. праця. – С. 60.

³⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5576, арк. 6.

³⁵⁴ Там само, спр. 5389, арк. 4.

високу зарплату працівників апарату? Якою мірою праці вона вимірюється?»³⁵⁵
 Вочевидь, доповідачі не мали відповіді, котра б задовольнила аудиторію.

Натомість післясталінська влада час від часу вдавалася до популістських жестів. Але кілька показних кампаній зменшення витрат на утримання бюрократії відчутних наслідків не дали, розрив у доходах населення і представників влади не змінився. Провалилася й ідея запровадити залежність оплати праці обласних і районних керівників від виробничих показників регіону. 1957 р. провели відповідний експеримент у 50 районах Української РСР. Зарплата працівникам партійного й державного апаратів визначалася підвищенням продуктивності праці, виконанням плану доходів і виробництвом валової продукції. У підсумку доплати одержали секретарі, заввідділами, інструктори, пропагандисти, голови райпланів та їхні заступники в 32 районах із 50³⁵⁶. Проте нововведення не прижилося через складність підрахунків.

1959 р. ЦК КПУ було розроблено ще один проект постанови про вмотивованість зарплати партійного та радянського керівництва районів і областей успішністю роботи місцевості. Партійно-державна верхівка регіонів відреагувала на документ негативно, наголошуючи, що він дуже складний. Дійсно, додаткові нарахування до гарантійного мінімуму зарплати чиновників мали проводитися за понад десятьма показниками щомісячно, а переважну більшість останніх можна було вивести лише за зведеними річними звітами колгоспів і радгоспів, котрі готові тільки в березні-квітні наступного року. Постанова не враховувала зональних особливостей сільськогосподарського виробництва, а рівень продуктивності праці було неможливо визначити за кількістю трудоднів. Тому пропонувалося брати до уваги тільки виконання плану заготівель і продуктивності праці та собівартість продукції³⁵⁷. Зрештою,

³⁵⁵ Лурье Л., Малярова И. – Назв. праця. – С. 182.

³⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7349, арк. 3 – 4, 43.

³⁵⁷ Там само, оп. 31, спр. 1205, арк. 98 – 100.

починання не одержало розвитку. Так номенклатура одержувала незначні, але показові перемоги в боротьбі за збереження власних позицій. Незважаючи на спроби здешевити її утримання, апарат залишався високовартісним. Таким чином, завищення (порівняно з усім суспільством) зарплати партійно-державних функціонерів у повоєнні роки залишалося принциповим елементом елітарності (матеріальної) статусу номенклатури.

Ознакою належності до правлячої групи була видача службовцям безплатних продовольчих пайків та промислових (часто дефіцитних) товарів. Практика, запроваджена в 1920-ті рр., проіснувала до останніх днів радянської влади. Відомо, що в Російській Федерації її відмінили тільки в часи президентства Б. Єльцина, який ліквідував 40 тис. «кремлівських» пайків³⁵⁸.

Значної уваги приділялося пільговому харчуванню управлінців, котре було відрегульовано в середині 1940-х рр., коли номенклатурників розподілили на категорії. Першу групу складали обласні й міські секретарі та завідувачі відділів, котрі безплатно одержували продовольчі й промислові набори («ліміти»). Завідувачі секторів із заступниками користувалися додатками до продуктових карток (жири, м'ясо, риба, цукор тощо). Інші апаратні категорії (інструктори, пропагандисти, лектори) мали щоденний безплатний обід³⁵⁹.

Харчувалися управлінці в спеціальних установах. Зокрема, їдальню Управління справами ЦК КПУ щодня відвідували до 1,2 тис. осіб, із яких понад 500 споживали там їжу двічі-тричі на день. Продукти для цієї установи заготовляли в підсобному господарстві, котре мало 639 га землі³⁶⁰. Відповідним чином дбали про харчування номенклатури і в обласних та районних центрах.

Спроби переглянути цю складову привілеїв номенклатури здійснювалися неодноразово. Але справу звично підміняли формою. Так, у листопаді 1947 р.

³⁵⁸ Караулов А.В. Вокруг Кремля / Книга политических диалогов / А.В. Караулов. – М.: Новости, 1990. – С. 106.

³⁵⁹ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. – С. 145.

³⁶⁰ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 170.

комісія Політбюро ЦК ВКП(б), очолювана заступником голови уряду О. Косигінім, представила пропозиції з упорядкування та обмеження пайків продовольства і промтоварів. Із 1 січня 1948 р. припинявся їх продаж, котрий до того часу здійснювався через Міністерство держбезпеки³⁶¹. Насправді ж відбулося перепідпорядкування роботи спецмагазину, котрий перейшов у відання Управління справами ЦК.

Показником соціального статусу номенклатурника була наявність службового автомобіля. Одразу по війні ситуація з забезпеченням транспортом була вельми скрутною. Станом на 1 вересня 1947 р. тільки половина керівників обласного масштабу могла послуговуватися ним. Скажімо, в Ізмаїльському та Кіровоградському обкомах із чотирьох транспортних засобів функціонували тільки по одному, Херсонське начальство не мало жодного автомобіля. Райкоми було забезпечено на 33 – 36, міськкоми – на 58, обкоми – на 62%. ЦК КП(б)У мав на балансі 181 автомобіль, із яких 30 були несправними. 120 партійних комітетів республіки не мали цього засобу³⁶².

У січні 1948 р. з'явилася постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про порядок обслуговування легковими автомобілями керівних працівників в Українській РСР», яка мала поліпшити забезпечення транспортом центральних і обласних відомств. По автомобілю закріплювалося за секретарями ЦК, міністрами, керівниками центральних установ, заступниками голови Президії Верховної Ради, членами Політбюро ЦК, по транспортному засобові надавалося сім'ям перелічених категорій. Обкомівські перші секретарі та голови виконкомів областей мали по два авто. Користування транспортом рештою номенклатури залежало від того, скільки машин малося на балансі в партійному чи державному органі. На обліку ЦК КП(б)У 1950 р. перебувало 193 автомобілі, в обкомах – 1 тис. 642, але третина з них потребувала

³⁶¹ Політбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 402 – 403.

³⁶² Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 167 – 168.

капітального ремонту³⁶³. Понад 200 виконкомів міських і районних рад УРСР взагалі не мали машин³⁶⁴. Лише з часом ситуація дещо поліпшилася.

Місцева номенклатурна верства нерідко зловживала державними дотаціями для придбання автомобілів, використовуючи їх для персональних цілей. Так, 1949 р. лідер українських комуністів Л. Мельников критикував керівника Дніпропетровського обкому Л. Брежнєва, котрий «невірно зрозумів постанову ЦК і до кінця справу не довів». Ішлося про розподіл одержаних областю машин між господарствами, тоді як секретар обкому залишив їх у райкомах та райвиконкомах рад³⁶⁵.

Послугування машинами відображало номенклатурну ієрархію. Автомобіль із двома водіями закріплювався за членами Президії ЦК, секретарі, заввідділами Центрального Комітету, міністри користувалися автівками з одним водієм. Інші апаратні працівники в службових цілях їздили на чергових автомобілях за викликом із гаража³⁶⁶.

М. Хрущов, розуміючи критичне ставлення пересічних громадян до бюрократичних обладунків життя партійно-радянського чиновництва, у тому числі стосовно забезпечення автомобілями, спробував упорядкувати питання. На його пропозицію, Президія ЦК КПРС у червні 1959 р. ухвалила секретну постанову «Про порядок використання легкових автомобілів», яка відміняла закріплення в персональне користування цих транспортних засобів за працівниками центральних установ, організацій та підприємств. Натомість пропонувалося послуговуватися автомобілями відомчих гаражів, за окрему оплату, з огляду на що належало видавати апаратним працівникам 0,5 –

³⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 70, арк. 260 – 261; оп. 24, спр. 180, арк. 61.

³⁶⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 169.

³⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 6279, арк. 1 – 8.

³⁶⁶ Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 22 – 23.

1 тис. крб. щомісяця. Зайві автомобілі, гаражі та ремонтні майстерні передавалися автогосподарствам³⁶⁷.

На папері виконання постанови давало відчутну економію. Секретар ЦК КПУ І. Казанець інформував у лютому 1960 р. ЦК КПРС: «До постанови ... для обслуговування керівних працівників ... утримувалося 11 тис. 490 легкових автомобілів. Після впорядкування для службових роз'їздів залишено 4 тис. 634 легкові автомобілі»³⁶⁸. Насправді підприємствам, закладам, колгоспам передали техніку, котра відслужила своє й потребувала списання чи капітального ремонту. Постанова не справила позитивного ефекту, додавши в гаманці чиновникам суми, зекономлені на «паперовому» використанні службового автотранспорту. Замість економії одержали канцелярські маніпуляції навколо оформлення, списання, звітності тощо. Чиновники, як і раніше, забезпечувалися транспортними засобами відповідно до службового положення кожного з них.

Невдовзі керівництво ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР прохало центральні органи влади: розширити (із 79 до 131) перелік посадових осіб, за якими закріплюються автомобілі; створити в обласних центрах гаражі розгоночних машин без плати за проїзд та лімітів; зберегти в ЦК і Раді Міністрів відомчі гаражі для обслуговування «спецпотреб», маючи на увазі тільки скорочення транспортних одиниць. Пропонувалося також виокремити в список персон із правом користуватися службовими автомобілями 183 службовців КДБ, МВС і Міністерства іноземних справ³⁶⁹.

До пільгового статусу номенклатурників слід додати право на щорічну відпустку в спеціальних санаторіях та будинках відпочинку, лікування в елітних установах. Сказане поширювалося на сім'ї управлінців. Нормативи, розраховані на пересічних громадян, у таких оздоровницях не діяли. Підпорядковані Лікувально-санаторним управлінням різного рівня (від ЦК до

³⁶⁷ Президиум ЦК КПСС. – Т. 3. – С. 27 – 28.

³⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5102, арк. 55 – 58.

³⁶⁹ Там само, спр. 4910, арк. 97 – 102.

обкому), номенклатурні санаторії одержували новітнє обладнання, мали поліпшені норми харчування, найкраще кадрове забезпечення.

Відпочинок апаратні вельможі використовували належним чином, із показовим розмахом, щоб не зіпсувати імідж номенклатурних працівників, витворений ними в перші роки радянської влади, коли більшовики перебралися в палаци дореволюційної знаті. Тож слід було відпочивати на широку ногу, аби зміцнювати статус функціонера відповідним масштабом панства.

Досі побутує міф про те, що Й. Сталін майже не відривався від роботи й аналогічні вимоги ставив перед соратниками. Насправді «вождь» мав тривалі щорічні відпустки. Так, 1945 р. він був у відпустці 77 днів, 1946 – 106, 1947 – 98, 1948 – 87, 1949 – 94, 1950 – 129, 1951 – 124³⁷⁰ (у середньому – 102 дні на рік). Зрозуміло, не всі терміни було присвячено безпосередньо відпочинку, проте тривалість відпусток не може не вражати, тим паче порівняно з тим, скільки відпочивали пересічні трудящі.

Проект постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи збереження здоров'я керівних кадрів партії та уряду», підготовлений наприкінці 1940-х рр., констатував перелік відповідних «турбот»: обов'язкова диспансеризація, щорічна місячна відпустка, фізичні заняття, покращення раціону, заборона відпочивати в прокурених кімнатах, неприпустимість надмірного вживання алкоголю та куріння...»³⁷¹. Подібного не зустрічаємо, коли йдеться про інші категорії громадян. Номенклатурна каста виокремлювалася як така, що потребувала особливого піклування про її здоров'я.

Про випадки захворювання вищої номенклатури начальник спеціального управління Міністерства охорони здоров'я УРСР персонально інформував Управління справами ЦК КП(б)У / КПУ, керуючого справами уряду та міністра охорони здоров'я. Інформація про перебіг хвороби надавалася в зазначені інстанції щоденно, аж до одужання пацієнта.

³⁷⁰ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 398.

³⁷¹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 171.

Формальні витрати на лікувальні заходи в партбюджеті були незначними (1947 р. в КП(б)У ледь перевищували 3%³⁷²), проте реальні обсяги покривалися з бюджету держави. Офіційно декларувалося урізання коштів на медичне обслуговування партійно-державних працівників. Так, 14 жовтня 1958 р. ЦК КПРС інформував українське керівництво про зменшення асигнувань за статтею «Лікувальна допомога» на 1 млн. 588 тис. крб. у зв'язку зі скороченням штатів міськкомів та райкомів КПУ³⁷³. Проте це не позначилося на рівні медобслуговування номенклатурників, оскільки мережа та штатні розписи лікувальних установ не зменшувалися. 1958 р. було створено Четверте управління МОЗ із елітними лікарнями та поліклініками в обласних центрах, на перебування в комфортабельних палатах котрих мали право тільки працівники номенклатурних структур. Із року в рік збільшувалися витрати на утримання баз відпочинку апарату ЦК, Ради Міністрів, Президії Верховної Ради та обласних керівних органів³⁷⁴.

Партбюджет КПУ 1961 р. передбачав асигнування на медичну допомогу відповідальним апаратникам розміром 80% від фонду зарплати³⁷⁵. Це значно переважало практику перших повоєнних років, коли показник обмежувався 40 – 50%. Окремо виділялися гроші на оплату чиновникам путівок у санаторії та будинки відпочинку, а також проїзд до певного місця й назад (із сім'єю). Отже, немає підстав говорити про зниження рівня медобслуговування номенклатури.

Окрім лікування номенклатурників, влада опікувалася їхнім повсякденням. Так, критерієм престижності була наявність у чиновника державної дачі. Упродовж 1945 – 1950 рр. для їх будівництва, контрольованого Міністерством

³⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5020, арк. 1.

³⁷³ Там само, оп. 31, спр. 1199, арк. 295.

³⁷⁴ Там само, спр. 1625, арк. 243 – 244.

³⁷⁵ Там само, оп. 24, спр. 1640, арк. 12.

державної безпеки, було виділено зі складу Збройних Сил 4 воєнно-дорожні загони (1 тис. 856 чол.), котрі займалися винятково вказаними роботами³⁷⁶.

Для оздоровлення вищої номенклатури в Українській РСР утримувалося господарство «Межигір'я». Разом із помешканням першого секретаря ЦК КП(б)У в Києві (вул. Герцена 12 – 14) «об'єкт» фінансувався за окремою статтею в бюджеті партії³⁷⁷. Київські чиновники користувалися збудованими в 1949 – 1951 рр. (із дозволу Й. Сталіна, на персональне прохання М. Хрущова) «дачними будинками» в приміській зоні, на що пішло 4 млн. крб.³⁷⁸

Міністри, голови Держкомітетів, завідувачі відділами ЦК, Ради Міністрів, Верховної Ради та їхні заступники, помічники секретарів ЦК, голів уряду й Президії Верховної Ради, вищі керівники громадських організацій, інші номенклатурні чини (понад 600 осіб, список яких щорічно переглядався) користувалися дачами на базах відпочинку в Конча-Заспі та Пущі-Водиці. Розміри та комфортабельність дач диференціювалися залежно від посади номенклатурника. Ті, хто мешкав у Києві (близько 80 осіб), безплатно послуговувалися такими будинками з двома особами обслуги. Інші вносили платню як за площу квартири (символічний показник). До їхніх послуг були безплатна їдальня, продуктова крамниця, кіно тощо³⁷⁹.

Працівниками апарату ЦК КПУ використовувалися бази відпочинку, утримання яких коштувало 75 тис. крб. щорічно³⁸⁰. Подібними місцями облаштовувалися й обласні партійно-радянські органи. Такий відпочинок для апаратника та його сім'ї безплатним. Для порівняння назвемо номінальну

³⁷⁶ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 407 – 408.

³⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5443, арк. 4.

³⁷⁸ Там само, оп. 23, спр. 6258, арк. 202.

³⁷⁹ Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 19 – 20.

³⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1625, арк. 243 – 244.

вартість путівки до пересічного санаторію. Так, відпочинок в Одесі протягом 28 днів коштував громадянину 1959 р. 1,2 тис., 50 днів – 2,2 тис. крб.³⁸¹

М. Хрущов здійснював спроби обмежити санітарно-медичні пільги чиновництва. Проте його дії звелися до формальних одноразових акцій. «Не помічаючи» обласної та районної складових, він доклав зусиль до закриття або зниження рівня матеріально-технічного забезпечення столичних лікувальних закладів і «зіркових» санаторіїв на півдні країни. У підсумку медично-санаторну систему (замість поширення доступу до неї трудящих) зруйнували. Академік Є. Чазов говорить, що навіть президента Єгипту Г. Насера не було де прийняти належним чином, коли він прибув на відпочинок до Грузії³⁸².

Улюбленою формою дозвілля партійно-державної знаті було полювання, котре проводилося з панським розмахом, у традиціях поміщицьких розваг. Одну з таких «акцій», що відбулася в заповіднику Залісся під Києвом у січні 1964 р., описує П. Шелест. М. Хрущов, кубинський лідер Ф. Кастро, секретар ЦК КПРС М. Підгорний і автор спогадів разом із численною свитою розважалися: «Хрущов убив двох великих кабанів, двох козлів, чотирьох зайців. Кастро убив оленя, двох козлів, кабана. У Підгорного теж були хороші «трофеї». У лісі біля вогнища пообідали. Після цього ще зробили пару «загонів», здобич теж була немалою. Через кілька днів полювання повторили, на цей раз дуже вдало стріляли в кабанів зі спеціальних вишок»³⁸³. Попри варварську пристрасть «вождів» до винищення тварин у заповіднику, вражає число вбитих звірів, котре явно переважало потреби ситих можновладців. Наслідуючи московських і київських босів, подібним чином розважалися номенклатурні начальники нижчих рівнів.

Чинником привілейованості чиновника було першочергове одержання ним помешкання, як правило, поліпшеного планування та завищених норм площі. У

³⁸¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 17, спр. 82, арк. 170.

³⁸² Чазов Е. Назв. праця. – С. 44.

³⁸³ Петро Шелест: «Справжній суд історії». – С. 165.

повоєнне двадцятиріччя квартирне питання було одним із найболючіших. Проживання в підвалах, непристосованих приміщеннях, а в перші повоєнні роки – у землянках та бараках – перетворювало житло на справжнє благо для мільйонів людей. Але в таких умовах номенклатурні працівники забезпечувалися ним якнайкраще. У чергах на одержання безплатних квартир перші місця займала номенклатура. Цей атрибут привілейованості особливо пошановувався можновладцями.

Надання квартир партійно-радянським чиновникам відбувалося державним коштом. Так, у бюджет парторганізації Київської області 1962 р. закладалося фінансування будівництва для апарату 44-квартирного житлового будинку в Києві, 12-квартирного – у Білій Церкві, 8-квартирних – у шести районних центрах, на що мало піти 972,8 тис. крб. Принагідно зауважимо, що в річних витратах обкому на зведення будинків (не лише житлових) відводилося 539,8 тис. крб.³⁸⁴ Різницю вартості будівництва помешкань для номенклатури мав покрити державний бюджет. Відбувалося цинічне використання правлячою партією державних коштів для задоволення потреб власних чиновників.

Різновидом привілеїв для партійно-державних функціонерів були закордонні поїздки, у тому числі до капіталістичних країн, що для пересічного громадянина було практично неможливим. Вирватися за «залізну завісу» означало перебувати на особливому рахунку в тодішній державі.

Сприйняття населенням привілеїв номенклатурних «слуг народу» було негативним, час від часу набуваючи розголосу. Якщо в часи пізнього сталінізму допускалася дозована критика панства чинуш, то в роки «відлиги» звинувачення та обурення з цього приводу зазвучали в літературі, на театральній сцені, в кінематографі, що неабияк турбувало номенклатуру. У «Записці» відділу науки, шкіл і культури ЦК КПРС по РРФСР 12 вересня 1956 р. «Про серйозні ідеологічні недоліки в сучасній радянській літературі» висловлювалася помітна тривога з цього приводу: «У багатьох творах звучить

³⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5450, арк. 3, 24 – 24 зв.

неправильне, огульне, а часом і злостиве заперечення значення партійного і радянського апарату та робиться спроба очорнити наш апарат у цілому... Стало модним зображувати «вельможу з поважним чином», котрий є носієм численних вад і залишається не замінимим і безкарним, стало модним зображувати «керівні інстанції», «голоси зверху» (не вказуючи конкретно), котрі своїми «інструкціями», «рішеннями» нагадують дії і вчинки щедрінських градоначальників»³⁸⁵.

Подібні мотиви містить і «Записка», підготовлена названим відділом 1 грудня 1956 р.: «Викривання та виявлення партійних працівників і керівників набуває нерідко характеру дешевої сенсаційності і верескливості, міщанського зубоскальства. Типи голів колгоспів, начальників главків, міністрів та їхніх заступників, загалом усіляких «номенклатурних» працівників стали основним об'єктом викривання на сторінках «Крокодила», вони також «кочують» із одної вистави в іншу... Критика бюрократичних збочень у діяльності партійного й радянського апарату в нашій літературі має вестися з позицій боротьби за його зміцнення й удосконалення, а не з позицій обивателів, котрі обстоюють анархічну сваволю й прагнуть скомпрометувати в очах народу органи пролетарської диктатури»³⁸⁶. Номенклатура болісно сприймала критику, виправдовуючи привілеї мало не революційними заміряннями суспільства.

М. Хрущов час від часу заохочував антиапаратні кампанії в друці, кіно, театрі тощо. Одного разу він заявив, що керівний працівник має боятися людей, адже ті можуть написати на його дії скаргу. Цим мусувалася ця народна традиція боротьби з бюрократами, зі зловживаннями начальства³⁸⁷. Загалом, ототожнення номенклатури з бюрократією в 1950 – 1960-ті рр. стало звичним.

³⁸⁵ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 257.

³⁸⁶ Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953 – 1957: Документы. – С. 573 – 574.

³⁸⁷ Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта: В 3-х томах / А.С. Ахиезер. – М.: Философское общество СССР, 1991. – С. 571 – 572.

Розвінчування привілейованого стану апаратників побутувало в трудових колективах, армії, особливо – у сфері культури, серед інтелігенції.

Значного розмаху процес набув після XX партз'їзду. Під час обговорення його рішень у Київському педінституті іноземних мов член партбюро М. Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх працівників, у тому числі і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік. Одержують не тільки заробітну плату, а і «платню» в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготівельних цінах. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, а й їхні дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Всі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. У товариша Кириченка (першого секретаря ЦК КПУ – П.К.) охорона більша, ніж була у царя. Діти цих привілейованих людей не мають ні в чому відмовлення і, цілком ясно, у них виховується барське відношення до оточуючих»³⁸⁸.

Розвивалося таке принизливе явище, як прислужництво, що культивувалося з перших років радянської влади. Доречно покликатися на зауваження голови Центральної контрольної комісії більшовицької партії А. Сольца, опубліковані в «Правде» 1921 р.: «Запопадливість набуває іноді потворних розмірів. Розсилаються карколомні телеграми. Піднімаються на ноги цілі залізничні лінії, щоб комісарська величність у дорозі не затрималася, вичищаються квартири для гідного прийому, заготовлюються і надаються спеціальні вагони, потяги й автомобілі, продукти й усілякі інші надлишки»³⁸⁹.

³⁸⁸ Бажан О.Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України. / О.Г. Бажан / Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб-к статей. – Вип. 16 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2011. – С. 114.

³⁸⁹ Бордюгов Г. Личность, доктрина, власть / Г. Бордюгов, В. Козлов, В. Логинов // Коммунист. – 1990. – № 5. – С. 75.

Пізніше розголосу набуло панство лідера Ленінградського обкому ВКП(б) С. Кірова, котрий, їдучи відпочивати до Криму, наказував звільняти для улюблених псів сусідній вагон від пасажирів³⁹⁰.

Зазначимо, що етичні норми поведінки партійного діяча мали визначатися певними ідейними положеннями. Окремі з них було зафіксовано ХХІІ з'їздом КПРС у «Моральному кодексі будівника комунізму». Ряд заборон стосовно поведінки управлінців діяв у середовищі номенклатури доволі жорстко. Йдеться про «статут адміністративної моралі», який певним чином стримував розвій безкарності бюрократичних можновладців³⁹¹. Проте, зазвичай, «начальству» дозволялося ігнорувати правила, створені для «рядового складу».

Трудящі висловлювалися проти місцевих «культиків». Так, громадяни обурювалися позицією газети «Крымская правда», котра опублікувала передову статтю «Из речи товарища Комяхова» – першого секретаря обкому, миколаївськими обласними газетами, які багато місця приділяли промовам секретаря обкому В. Маленкіна (неодмінно з портретами)³⁹² тощо.

Критичні настрої в суспільстві щодо бюрократії ставали небезпечними для режиму. М. Восленський писав, що «лише терміновими заходами ... величезного Ідеологічного відділу ЦК КПРС ... вдалося не допустити загрозу перетворення номенклатурника на усвідомлений радянською літературою і тим самим її читачами образ»³⁹³. Надалі порятунок престижу чиновників вимагав від влади постійних зусиль, бо важко було приховувати від населення реальний стан речей. У привілеях для партійно-державних функціонерів убачалася несправедливість суспільного ладу.

Мусила реагувати на масову неприязнь до неї й сама номенклатура. Діючи заради задоволення власних інтересів, вона все більше покладалася на

³⁹⁰ Модсли Э., Уайт С. Назв. праця. – С. 351.

³⁹¹ Там само. – С. 138 – 139.

³⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7338, арк. 165.

³⁹³ Восленский М.С. Назв. праця. – С. 144.

неофіційні схеми самозахисту. Наслідком стало посилення системи «зв'язків», які часто підміняли офіційні стосунки, доповнювали прогалини планової економіки, що породжували дефіцит товарів, відставання сфери обслуговування тощо. Чиновницька верства нав'язала суспільству таку модель взаємин, за якої знайомства та приятельські стосунки з управлінцями давали громадянам можливість доступу до користування суспільними благами.

Завдяки загалом пасивній реакції населення на розвиток відносин «блату» «зв'язки» оформилися в неприступні сфери впливу номенклатурних кланів. М. Джилас зазначає: «Дома за вечерею, на полюванні, у бесіді 2 – 3-х вирішуються питання, які документуються потім на сесіях, пленумах, конференціях, з'їздах»³⁹⁴. Зрозуміло, поруч зі «зв'язками» була корупція. Номенклатура створювала неофіційні «центри влади», котрі ставали майже самостійною величиною. Апарат розумів, що здатен і мусить реально утримувати владу. Нові риси самовпевненості та нахабного демонстративного хизування власним положенням ставали для номенклатурника ще одним обґрунтуванням претензій на привілеї.

Оскільки до користування привілеями допускалися тільки «свої», практичні міркування спонукали партійно-державне чиновництво окреслювати межі впливу, аби точно знати, хто входить у коло обраних. У цьому – об'єктивний сенс номенклатурної системи, зауважує М. Восленський³⁹⁵.

Законодавча база, статутні норми компартійного життя формально обмежували свободу дій функціонерів. Тому почали ширитися тенденції до створення незаконних привілеїв, котрі сприймалися як природний довісок до владних крісел. Згодом постала розгалужена система зловживань становищем, котра дозволяла номенклатурі ігнорувати та обходити закони.

Сказане впливає з характеру комуністичної політичної системи, яким диктувалися правила поведінки правлячого прошарку, визначалися моральні

³⁹⁴ Джилас М. Назв. праця. – С. 241.

³⁹⁵ Восленский М.С. Назв. праця. – С. 111.

норми взаємин. Переродження, часто навіть моральне розтління номенклатури впливали з устоїв диктатури. Війна та повоєнна доба каталізували їхній розвиток. На цьому підґрунті бюрократична верства коригувала суспільну атмосферу, в якій перебували колективи людей від жовтенятсько-піонерських до громадських організацій. У їхню діяльність вживлювалися ідеали, породжені радянською дійсністю. На нашу думку, таким шляхом відбувалася номенклатурна структуризація суспільства, за критерій якої взято командно-адміністративні принципи, поширені на сферу моралі. Формувалася тоталітарна догма індивідуальної підпорядкованості особи владі. Привілеї начальства впливали з нав'язаної владою моральної пасивності громадянина.

Разом із тим номенклатура, котра вивищилася над пересічними членами суспільства, була безправною щодо вищої влади. Рядовий чиновник не міг, приміром, як звичайний громадянин, провести вихідний чи відпустку, як хотів. Відомий політик і господарник М. Байбаков згадував, як через нараду в Л. Кагановича (у неділю) спізнився на власне весілля³⁹⁶. Таким чином, партійно-державні чиновники перебували в складній психологічній ситуації, котра ніби сплющувала особистість. Від них вимагалось бути постійно зібраними, фізично здоровими, готовими відмовитися від особистого життя і перманентно мобілізованими на роботу³⁹⁷. Напівармійська дисципліна регламентувала діяльність номенклатурних утворень. А жорсткість становища ніби передбачала для чиновників своєрідні компенсаційні привілеї.

Громадяни часто надсилали в обкоми, райкоми та міськкоми партії, виконкоми рад «сигнали», які ставали підставою для формування персональних справ. В останніх містилися матеріали, котрі свідчили про зловживання та навіть злочини окремих представників партійно-державної номенклатури. Винних карали, але системи убезпечення від цього ганджу не існувало. Тому механізми контролю, закладені в статутні норми життя партії, працювали

³⁹⁶ Гаман-Голутвина О.В. Назв. праця. – С. 265.

³⁹⁷ Там само. – С. 289.

скоріше як деструктивна сила, що підривала номенклатурні структури зсередини³⁹⁸, хоч і не могла змінити їхню природу. Скарги у вищі політичні інстанції, офіційні установи, ЗМІ залишалися найдієвішим і найпоширенішим методом боротьби населення проти зловживань правителів. Так, 1946 р. до Секретаріату ЦК КП(б)У надійшло 47 тис. 931 листів і заяв від громадян. У 2 тис. 992 із них містилися компрометуючі матеріали на певних осіб.

Серед резонансних справ виокремлюються звільнення наприкінці 1940-х років міністра охорони здоров'я УРСР (низький науковий рівень дисертації, плагіат), першого секретаря Знам'янського райкому партії Кіровоградської області (спекуляції житлом), голови Житомирського міськвиконкому (розкрадання державних коштів), директора Нікопольського вчительського інституту (інтимні стосунки зі студентками), завідувача Полтавського облвідділу культпросвітустанов (адміністрування, пияцтво) та ін.³⁹⁹.

Надійшла скарга на М. Хрущова, котрого звинуватили в тому, що під час голоду 1946 р. в Україні він, працюючи в Києві, надто зловживав спиртними напоями із друзями – переважно фронтовиками. Працівник служби безпеки В. Алідін у ході оперативної перевірки підтвердив ці факти, про що пізніше написав у мемуарах⁴⁰⁰. Подібних випадків було немало. Отже, у анонімого автора з Західної України були підстави писати секретареві ЦК ВКП(б) А. Жданову 1948 р.: «Не дивно робітники кажуть, що наші керівники мало відрізняються від буржуїв»⁴⁰¹.

Із огляду на поширеність зловживань владою переконливо виглядають дані про виключення з партійних лав. Протягом 1945 – 1951 рр. ВКП(б) мусили залишити близько 600 тис. чоловік (у середньому 85,7 тис. щорічно), у 1957 – 1960 рр. виключали з КППС 40 – 55 тис. осіб щороку. На початку 1960-х рр.

³⁹⁸ История России. XX век. – С. 507.

³⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 1425, арк. 3, 12 – 20, 33 – 34.

⁴⁰⁰ Алідин В.И. Назв. праця. – С. 161 – 164.

⁴⁰¹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії: Т. III. – С. 159.

показник сягнув 65 – 70 тис. чоловік. Близько 50% виключених мали формулювання: «за поведінку, несумісну з високим званням комуніста»⁴⁰². 42,2% було звинувачено в злочинах: хабарництві, крадіжках, моральному розтлінні. Більшість переліку склали керівні кадри⁴⁰³.

Період «відлиги» підсилив потяг номенклатури до благ і привілеїв. 1959 р. набув розголосу випадок, що стався з другим секретарем ЦК КПРС, колишнім лідером КПУ О. Кириченком. Під час інспекторської поїздки півднем УРСР можновладець обладнав для резиденції великий теплохід, перетворивши службове відрядження на розважальну екскурсію для себе і свити⁴⁰⁴. Невдовзі порушника понизили посадою, вивівши з Президії ЦК. Але за О. Кириченком було залишено високий номенклатурний статус. Право на привілеї та пільги, навіть у разі потрапляння в немилість, як правило, зберігалось, гарантувалося відносно благополучне майбутнє⁴⁰⁵.

Найбільше порушень законності і випадків злочинів у повоєнне двадцятиріччя припадає на керівництво українського села. Колгоспники, як і раніше, залишалися найупослідженішою соціальною групою, приниження котрої місцевими номенклатурними елементами видаються найбільш показовими в зносінах привілейованих представників влади і безправних громадян. Голодного 1947 р. голова колгоспу Барвінківського району на Харківщині зайняв із сім'єю дитячі ясла: три кімнати – під помешкання, їдальню – для корови, кухню – для свиней, повиймавши вікна, щоб викидати гній. Захопивши колгоспний овочевий погріб та комору з хлібом, він із

⁴⁰² Rigby T. Communist Party Membership in the USSR 1917 – 1967. – Princeton: Princeton University Press / 1968. – P. 311; Кулевиг Э. Народный протест в хрущевскую эпоху. Девять рассказов о неповиновении в СССР / Э. Кулевиг; перевод с англ. С. Иванова. – М.: АИРО-XXI, 2009. – С. 106.

⁴⁰³ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 155 – 158.

⁴⁰⁴ Сушков А.В. Назв.праця. – С. 109.

⁴⁰⁵ Хоскинг Дж. Назв. праця. – С. 357.

дружиною торгував продуктами на базарі. Від голоду в селі тоді померло 10 колгоспників, сотні хворіли через дистрофію⁴⁰⁶. У 1951 р. голова й секретар сільради в Самгородському районі на Вінниччині після пиятики влаштували в чужому помешканні дебош, зв'язали й підвісили на поперечині в погрібній надбудові колгоспника. За це голова ради лише одержав партійну догану. Керівник Перещепинського райвиконкому Дніпропетровської області безплатно одержував в одному з колгоспів борошно, яблука, помідори тощо, технічних працівників виконкому змусив робити ремонт власної квартири. За таку провину бюро обкому звільнило його з роботи⁴⁰⁷ (не маючи на те права, адже голова виконкому обіймав виборну радянську посаду). Очільник колгоспу в Підгаєцькому районі Тернопільської області побив 9 селян, а потім не допускав їх до роботи. Голові оголосили партійну догану⁴⁰⁸.

Про порушення законності місцевими можновладцями свідчать щомісячні доповідні записки начальника канцелярії Президії Верховної Ради, котрий відповідав за листування з населенням. Недоліки в роботі та порушення законності з боку партійних, радянських керівників і господарників були предметом скарг у більшості дописів до Верховної Ради. Наведемо, як типові, кілька сюжетів серед 2 тис. 668 скарг трудящих на чиновників, надісланих лише протягом січня 1956 р.⁴⁰⁹

У селі Мошни на Черкащині до оселі вдови, чоловік якої загинув на фронті, за її відсутності, зайшли голова сільради і три представники райфінвідділу, зламали замок, забрали з сараю свиню, намагаючись потрапити в хату, пошкодили вікна. Колгоспника села Мотижин Київської області побив голова сільради, а очільник колгоспу заборонив проводити з ним розрахунок за

⁴⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 43 – 45.

⁴⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2021, арк. 8 – 9, 20.

⁴⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 65, арк. 16; спр. 90, арк. 2; спр. 136, арк. 1, 2, 6.

⁴⁰⁹ Там само, спр. 80, арк. 2.

трудоднями. У селі Бабинепілля Станіславської області фінансовий агент зробив обшук у громадян, забрав речі, документи, гроші, завдав людям побоїв⁴¹⁰. Фактично владні функціонери в українському селі повоєнного часу перебрали на себе права судових і адміністративних органів. Привілейоване становище, безкарність цих номенклатурників диктували норми такої поведінки. Тому керівники партійно-радянських ланок асоціювалися серед населення з поліцейсько-терористичною владою.

Порушення ними законності вирізнялися цинізмом і чиновницьким чванством, що випливали з переконання у вседозволеності. Отже, слід сприймати з розумінням те, що громадяни чинили опір самоуправству управлінців. У перші повоєнні роки було зафіксовано навіть убивства сільської номенклатури в Київській, Кіровоградській та інших областях⁴¹¹.

Проте сільське начальство лише презентувало управлінсько-деспотичну систему. Самі низові номенклатурники перебували в повній залежності від вищих керівників. Безправ'я цих очільників щодо начальства проілюструємо прикладом. У листопаді 1946 р. перший секретар Коростишівського райкому партії (Житомирська область) на партактиві, де були присутні голови колгоспів і сільрад, заявив: «15 днів тому ... ви всі мені обіцяли виконати весь комплекс сільськогосподарських робіт до 29 річниці Жовтневої революції, а виконали з усіх тільки колгоспи сіл Кашперовка і Лазарівка, решта обманули мене і радянську владу. Я запитую вас, доки ви будете обманювати мене і радянську владу? Доки ви будете брехати й займатися саботажем? Я більше цього не потерплю і всіх вас пов'яжу і відправлю на схід. Там на сході є такий тунель, у котрий усіх кого туди відправляють, назад уже ніхто не повертається, от з вами я це зроблю»⁴¹². Певно, районний очільник екстраполював на сільську номенклатуру той тоталітарний диктат, якого зазнавав із боку обласного

⁴¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 80, арк. 3, 12.

⁴¹¹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 161.

⁴¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4379, арк. 59.

начальства, а останнє – від вищих щаблів. Система трималася на страхові, котрий формував образ її носіїв.

Отже, апаратна посада не тільки визначала соціальний статус, доважок привілеїв і пільг її носія, а й створювала потенційні можливості зловживання службовим становищем та зумовлювала безпосередню залежність кожного управлінця від старшого начальника. Механізму протидії цьому явищу чи бодай його регулювання тоталітарна система не виробила та й не відчувала в ньому потреби. Факти незаконних учинків номенклатури, використання нею посадових можливостей для самоуправства підтверджують властиву недемократичному суспільству відсутність правової системи.

У документах зафіксовано фінансові зловживання з боку керівників різних рівнів під час грошової реформи 1947 р. Системну мережу злочинців було викрито в апаратних структурах Сталінської області, голову Єнакіївського міськкому засудили⁴¹³. До махінацій під час обміну грошей вдалися 5 членів Чернігівського обкому та їхні сімейства. Подібні порушення було зафіксовано в Миколаївській, Харківській областях, в Одесі⁴¹⁴.

Фінансові зловживання взагалі стали характерною ознакою номенклатури. Згідно з офіційними даними, протягом 1961 – 1963 рр. органами КДБ Української РСР було розслідувано кримінальні справи щодо «валютчиків» і розкрадачів, із яких було виокремлено матеріали на 667 осіб. Серед останніх називалися 12 директорів раднаргоспів, 4 керівники підприємств місцевої промисловості, 14 радянсько-партійних працівників, 43 директори підприємств, 2 голови колгоспів (усього – 65 осіб)⁴¹⁵.

Привілейований стан партійно-державних функціонерів породжував тенденцію до розвитку корупції в рядах номенклатури. Спричинена кар'єристськими міркуваннями, пристрастю до розкошів і владолубством

⁴¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4379, арк. 164.

⁴¹⁴ Там само, спр. 5056, арк. 2.

⁴¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 21, спр. 101, арк. 13 – 14.

жадібність послідовно живила цю хворобу в надрах самої політичної системи, роблячи її «самокорумпованою, такою, що невгамовно плодоносить привілеями та паразитичними функціями»⁴¹⁶. Часто грубим обходженням із громадянами функціонер тільки демонстрував свій фактичний статус, номенклатурну значущість і справжню, хай і протизаконну, компетенцію належного до привілейованої касти чиновника. Показуючи жагу до користування розкошами, апаратники керувалися не тільки звичайною людською слабкістю чи спокусами, а й тим, що їм, носіям влади, була органічно притаманна потреба втілювати «свій блиск, могутність і, понад усе, магію управління людьми, мистецтво, доступне тільки таким от істотам особливого гатунку»⁴¹⁷.

Отже, повоєнне двадцятиріччя засвідчило формування республіканської номенклатури, яка відрізнялася від довоєнних управлінців більшою свободою дій, що базувалася на послабленні контролю з боку центру, зменшенні загрози репресій та покарання за зловживання владою, переконанні стосовно власного права на сваволю. Намагання керувати жорсткими адміністративно-командними методами, схильність до бюрократизму, за умов відчутних преференцій номенклатурного становища, характеризували чиновника середини 1940 – початку 1960-х рр.⁴¹⁸

Загалом привілеї та пільгові надбання, поряд із претензіями на необов'язкове дотримання законів і правил, диктували номенклатурникові норми поведінки, якими він демонстративно стверджував статус носія влади. Виходило, що «справжній комуніст – це покруч фанатика з негнузданим правителем. Тільки таке поєднання дає справжнього комуніста. Решта – або ідеалісти, або кар'єристи»⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Джилас М. Назв. праця. – С. 240.

⁴¹⁷ Там само.

⁴¹⁸ Гимпельсон Е.Г. Назв. праця. – С. 214 – 215.

⁴¹⁹ Джилас М. Назв. праця. – С. 240.

Особливістю радянсько-партійного апарату було небажання працювати на повну силу без мотивації особистих або кланових інтересів. У часи Й. Сталіна зовнішньою спонукою «сумлінної» роботи номенклатурника був переважно страх перед репресіями. Хрущовська доба не знайшла нічого кращого, за умови припинення цієї загрози, як стимулювання чиновництва системою привілеїв і пільг. Зникнення страху за власну долю супроводжувалося розширенням допуску управлінців до матеріальних вигід. Утратити останнє було так само небезпечно, як і поступитися місцем в ієрархічній системі.

Таким чином, соціальні переваги партійно-державної номенклатури в 1945 – 1964 рр. стали органічною складовою політичного режиму, котрий тримався на командно-адміністративних засадах. Спираючись на чиновницько-апаратні структури, влада всіляко заохочувала привілейоване становище функціонерів, оскільки цим умотивовувалася підтримка останніми того курсу, що його втілювала в життя Комуністична партія.

Як бачимо, верства управлінців вивищила себе в суспільстві надзвичайним статусом. Номенклатурні працівники постійно турбувалися про захист свого привілейованого стану. Бюрократичні службовці оточили себе завищеними щодо пересічних громадян нормами матеріального та фінансового забезпечення. Преференції апаратників не афішувалися, однак трактувалися як природний супровід їхньої належності до правлячих груп. Служіння народові, котрому нібито присвячували життя функціонери, мало компенсуватися забезпеченням для останніх кращих умов життя.

Бажання апаратників жити краще від інших в умовах номенклатурної системи вилилося в мало контрольоване зловживання владою. Чиновництво відмежувалося від населення матеріальними та моральними перевагами, виокремившись у пануючу верству. Зловживання владою та неписане правило першочергового користування суспільним багатством трактувалися номенклатурою як природний чинник, визначений характером компартійної диктатури.

Отже, організаційні принципи та методи формування правлячої номенклатури в 1945 – 1964 рр. пережили еволюційні перетворення, зумовлені суспільно-політичними процесами в повоєнній країні. На зміну режимові одноосібної сталінської диктатури постав новий різновид тоталітарної форми організації влади, який характеризувався становленням номенклатурної політичної системи.

У принципових підходах зберігши головні характеристики кадрової політики попередніх років, протягом повоєнного двадцятиріччя комуністичний режим здійснював постійний пошук досконаліших, суголосних часові форм і методів добору, підготовки, виховання та розстановки номенклатурних кадрів.

Джерелами формування нової генерації управлінців слугували різноманітні соціальні групи. За умов глобального дефіциту апаратних кадрів значну масу новопризначених функціонерів склали вчорашні фронтовики, партизани, підпільники, а також звільнені в запас унаслідок скорочення Збройних сил, котрі внесли специфічний стиль командно-адміністративного здійснення управлінських задач. До керівних кабінетів невдовзі повернулися також евакуйовані в тил та репресовані чиновники, які внаслідок реабілітації поверталися на колишні місця роботи. Серед нових управлінців почала з'являтися молодь, котру відбирали в комсомолі, серед «активістів», готували в партійних, радянських і комсомольських школах.

В Українську РСР, зокрема до її західних регіонів та Ізмаїльщини, перекидалися на керівну роботу апаратники, що прибували з-за меж республіки. Спостерігалися переміщення для служби в апаратах Західної України працівників зі східних, південних і центральних областей республіки. Більшість із них не мала достатнього рівня фахової підготовки та досвіду роботи, недостатньо розуміла специфіку праці в областях, котрі нещодавно приєдналися до УРСР і не мали стабільної мережі партійно-радянських органів. Цим було зумовлено ряд проблем в організації управлінської діяльності.

Відбором та розстановкою кадрів, їх рухом займалися апаратні органи партійних комітетів. Цей напрямок роботи з кожним роком відбирав у них усе

більше зусиль. Зосередившись на формуванні номенклатурних кадрів, секретаріати парткомів усе менше рахувалися з колегіальними структурами КП(б)У / КПУ. Наповненням номенклатурних утворень дедалі більше займалася сама партійно-державна номенклатура. Формуючи відповідні резерви, організовуючи мережу закладів із підготовки кадрів, проводячи селекційну роботу, вона створила дієву систему управлінського забезпечення важливих суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, які розгорталися в республіці в 1945 – 1964 рр.

Протягом зазначеного періоду відбувалася еволюція типологічної характеристики партійно-державного службовця. Успадкувавши риси управлінців 1920 – 1930-х рр., апаратники нового покоління набули ряду нових особливостей, відповідних до вимог часу вмінь і навичок. Серед них виокремлюються як позитивні риси функціонерів, покликаних забезпечити оперативність дії партійно-державних механізмів, так і здатність утримувати консервативні тенденції в суспільному житті. Не сприймаючи новації та реформи як такі, що суперечили їхнім переконанням та клановим інтересам, номенклатурники виявили набуту ними здатність до самозахисту і збереження власного становища. Солідарні характеристики дозволили партійно-державній номенклатурі утримати у власних руках панівне суспільне положення.

Як природній додаток до управлінської роботи, партійно-державна номенклатура розвивала власний особливий статус завдяки розгалуженій системі пільг і привілеїв. Ранжуючись залежно від посад і управлінських рівнів, чиновники одержували преференції матеріально-фінансового порядку, користувалися благами життя понад норми для пересічних громадян.

Цей елемент номенклатурного функціонування був своєрідною платою політичної еліти за лояльність управлінської верстви, виступав специфічною формою розподілу влади, причетність до якої розглядалася як право користуватися суспільними багатством.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ НОМЕНКЛАТУРНОГО СКЛАДУ У ВЛАДНИХ СТРУКТУРАХ УРСР ПРОТЯГОМ 1945 – 1964 РР.

Розділ присвячено показові діяльності номенклатурних структур у партійних, радянських, господарських органах, громадських організаціях Української РСР протягом повоєнного двадцятиріччя. Єдину задачу забезпечення належного кадрового та організаційного управління було реалізовано завдяки опануванню номенклатурою не тільки Компартійних, а й державних утворень, а також суспільних об'єднань громадян. Діяльність у кожній очолюваній апаратом ланці мала певну специфіку, проте неодмінно коригувалася ідеєю безумовного підпорядкування політичної системи правлячій партії, комітети якої вивищувалися в ієрархічних розбудовах влади.

3.1. Становлення номенклатури Комуністичної партії України

Особливості інституціонального оформлення номенклатури КПУ від 1945 до 1964 р. впливають з аналізу змін кількісного та якісного потенціалу управлінців партійного гатунку, дослідження ролі апаратів партії в діяльності політичної системи, висвітлення структурних організаційних перебудов у парткомах тощо. Тому доцільно розглянути апаратну діяльність комітетів КП(б)У / КПУ різних рівнів, виокремивши напрями роботи її чиновництва в процесі партійного будівництва. Слід відстежити практику завоювання компартійною номенклатурою керівних позицій у владному механізмові повоєнної доби.

Партійна номенклатурна система тісно перепліталася з управлінською схемою радянських органів, апаратами громадських організацій (комсомол, профспілки). Однак, по-перше, не йшлося про злиття партійних і державних структур, розмежування функцій партії й державної влади постійно перебувало в процесі еволюції, по-друге, саме партноменклатура утримувала елітарне

положення в суспільстві, а престиж партійних посад став у повоєнне двадцятиріччя найвищим. Тільки певний час (на зламі 1940 – 1950-х рр.) перевагу мали державні органи. Але вже в перші роки по смерті Й. Сталіна ситуація змінилася: КПРС підпорядкувала радянські та громадські форми.

Головний чинник, що його слід брати до уваги при вивченні владного положення партійного апарату в умовах командно-адміністративної системи, треба вбачати в диктатурі партії в суспільстві, котра прикривалася іміджем радянської влади. Зрештою, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності партійних органів залишалось помітно вищим, ніж у номенклатури радянського та господарського гатунків.

Іншою константою, котра визначає концептуальні підходи до розуміння функціональної ролі КПРС повоєнного двадцятиріччя, є сприйняття її як напівзакритої групи, усередині котрої виокремлена партійна верхівка робила все заради створення анклаву цього утворення, з обмеженим колом доступу. Внутрішньокорпоративні зв'язки, завдяки яким приплив свіжих сил на щаблі партійної влади було ускладнено, визначали сутнісний консервативний характер номенклатури Компартії, здатної аналогічним чином впливати на всю суспільну організацію. Основою такої системи стала ієрархічна розбудова партійних комітетів – від районних до ЦК.

Таким чином, протягом 1945 – 1964 рр. відбулася модерна інституціоналізація політичних організацій Радянського Союзу, а партія утвердилася як панівна сила. У ній провідним чинником стали апаратні форми, які формально прикривалися принципами демократизму та колегіальності, оскільки (згідно зі статутними канонами) діяли від імені парткомів.

Сказане дає підстави виокремити дослідження діяльності номенклатури Комуністичної партії як осібною (щоправда, із певними застереженнями) явища вітчизняної історії повоєнної доби. Саме вона була стрижневим фактором політичного механізму країни. Постійно мусувалася думка про причетність партії до всього, що відбувається в країні, принципово заперечувалася наявність другорядних напрямів її діяльності.

Партноменклатура зосередилася на супроводі як визначальних ділянок (зовнішня політика держави, основні напрямки соціально-економічного розвитку, ідеологія, культурно-освітня робота), так і всіх інших виявів суспільної активності. Цим диктувалася організація внутрішньопартійного життя, спрямування роботи апаратно-управлінських форм.

Після колосальних кадрових утрат у роки війни більшовики, понад усе, опікувалися кількісним і якісним відновленням лав ВКП(б), а невдовзі – нарощуванням чисельного складу партії, розширенням мережі парткомів усіх рівнів. Компартія більшовиків України також виявилася відчутно знекровленою, адже стан окупації та фронти, які прокотилися територією республіки, означали гуманітарну катастрофу гігантських масштабів.

Разом із тим воєнна доба спричинила масове входження в лави партії фронтової молоді, завдяки чому склад ВКП(б) зріс із 3,6 млн. у 1941 до 6,3 млн. у 1947 р. Останнього року війни 60% партійців служили в Збройних силах⁴²⁰. Її закінчення, крім іншого, означало потужний потік учорашніх військових на роботу до цивільних установ, що позначилося й на внутрішньопартійному становищі. Наприкінці 1945 р. ті, хто одержали партквиток на фронті, склали понад 40% членів і кандидатів у члени ВКП(б) – 2,5 млн. з 5,7 млн. Це означало наявність потенційної здатності учасників бойових дій впливати на партійну стратегію й тактику⁴²¹.

Станом на 1947 р., коли пройшли перші хвили демобілізації, у партійній організації республіки на обліку перебувало 638 тис. 407 комуністів, у тому числі понад 2/3 – тих, хто повернувся з фронту⁴²². У 1946 – 1953 рр. КП(б)У щороку в середньому поповнювалася на 65,9 тис. осіб. Наступні роки зафіксували зменшення зростання: у середньому 37,9 тис. осіб щороку⁴²³.

⁴²⁰ Авторханов А.Г. Технология власти. – С. 114 – 115.

⁴²¹ Верт Н. Назв. праця. – С. 370.

⁴²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2258, арк. 42; спр. 2262, арк. 9.

⁴²³ Політична історія України ХХ століття. – С. 111 – 112.

У 1952 р. в КП(б)У перебувало 652 тис. 327 членів і 99 тис. 918 кандидатів у члени Компартії⁴²⁴. Надалі збільшення числа комуністів залишалося стійкою тенденцією. Кількісно-якісні характеристики відносно стабілізувалися в середині 1950-х рр., коли в лавах КПУ налічувалося близько 850 тис. комуністів, об'єднаних у майже 50 тис. первинних організацій⁴²⁵. Протягом 1956 – 1965 рр. вона зросла на 69%⁴²⁶, до 1,83 млн. осіб⁴²⁷. Отже, відбулося організаційне відновлення та розпочалося зростання КПУ.

Номеклатурно-апаратні структури КП(б)У оперативно, часто поспіхом починали діяти одразу після визволення регіонів. До липня 1944 р. 23 обкоми відновили роботу. Станом на 1 січня 1945 р. функціонували 12 тис. 726 парторганізацій, 979 кандидатських, 406 партійно-комсомольських груп. Наступного року було зареєстровано 25 обласних, 13 окружних (у Закарпатті), 77 міських, 82 районних у містах і 743 сільських районних комітетів КП(б)У. Число первинних організацій зросло 1946 р. до 36 тис. 181, 1949-го – 47 тис. 765⁴²⁸. Кількість парткомів усіх рівнів збільшувалася й надалі.

Штати партапарату 1952 р. налічували 16 тис. 935 відповідальних і майже 4 тис. технічних працівників. Секретарський корпус партії об'єднував 2 тис. 783 службовців. У вересні 1953 р. було збільшено (із 3-х до 5-ти) число секретарів у райкомах із метою обслуговування зон МТС⁴²⁹. В Українській РСР,

⁴²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 6142, арк. 10.

⁴²⁵ Там само, спр. 6882, арк. 2 – 3; Комуністична партія України. Навчальний посібник з партійного будівництва. – С. 35.

⁴²⁶ Кожин В. Россия. Век XX (1939 – 1964). Часть третья. От Сталина до Брежнева. 1953 – 1964. Глава 8. О так называемой оттепели [Електронний ресурс]: http://hrono.info/libris/lib_k/kozhin20v11.php.

⁴²⁷ Політична історія України ХХ століття.–Т. 6. – С. 112.

⁴²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 6324, арк. 29.

⁴²⁹ Авторханов А.Г. Технология власти. – С. 116.

окрім того, перебували 107 парторгів ЦК ВКП(б) на підприємствах⁴³⁰. Згідно зі Статутом ВКП(б) в обкомах було по 4 – 5 секретарів. Рішенням XX з'їзду КПРС ці показники встановлював ЦК в кожному окремому випадку. Відтоді секретаріати райкомів стали номенклатурою обкомів і не залежали від власних комітетів, хоча формальні процедури виборів та затвердження витримувалися⁴³¹.

Організаційне становище партії характеризувалося рядом проблем. Серед них – дефіцит управлінців, на підготовку яких був потрібен час. Із огляду на високі темпи реанімації комуністичної системи в УРСР кадрово-номенклатурне забезпечення апаратних структур партії не могло встигати за її ходом, і до апаратів нерідко потрапляли не підготовлені працівники. Протягом 1946 р. Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У прийняли 44 рішення з кадрових питань, унаслідок чого майже кожного третього працівника партноменклатури було змінено⁴³². Нестабільність кадрів залишалася проблемою ще декілька років.

Іншою актуальною задачею стала комунізація західних областей. У передвоєнні роки там (крім Закарпаття) тільки розпочалося організаційне становлення партійних комітетів, перерване в 1941 – 1944 рр. Слабкість партійних лав у регіоні визначалася незначною кількістю організаційних структур КП(б)У, украй низьким показником членства в партії вихідців із місцевого населення, невисоким авторитетом комуністичної ідеї загалом. Ситуація виглядала критичною. Так, 1952 р. з 9 тис. 988 комуністів Дрогобицької області населення регіону представляли 1 тис. 932 (19,3%), на Тернопільщині з 1 тис. 151 прийнятого до ВКП(б) місцевих було 589 (51,2%). У цілому, в західних областях із 89 тис. 848 комуністів корінні мешканці складали

⁴³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 180, арк. 7 зв. – 8.

⁴³¹ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 65.

⁴³² Юрчук В.І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства. – С. 31 – 32, 55 – 56.

15 тис. 421 особу (17,2%)⁴³³. Ще меншими були показники в партапаратах. У Дрогобицькій області «західняки» становили 2,3% серед чиновників обкому, 2,4% – міських та районних комітетів, 1,4% – секретарів первинних організацій КП(б)У. Жодного такого не було в органах МВС і МДБ, судах і прокуратурі⁴³⁴.

Навесні 1953 р, як випливало з доповідної записки, підготовленої Л. Берія, у західних областях вихідців із місцевого населення представляли: 62 з 742 секретарів обласних, міських і районних комітетів КП(б)У; 22 із 599 відповідальних працівників обкомів, 285 із 2 тис. 776 – міських і районних комітетів⁴³⁵. В обстановці форсованої радянської організації регіону, що супроводжувалася систематичними репресіями та примусовою колективізацією, за умов збройного опору з боку націоналістичного підпілля, населення Заходу УРСР сприймало комуністів, особливо номенклатурний склад, зазвичай негативно. Оскільки кадрове комплектування парткомів здійснювалося переважно за рахунок працівників зі східних та центральних регіонів, вони оцінювалися населенням прохолодно, як представники чужої влади.

Іти на чиновницькі посади місцеві не хотіли, та й вищим керівникам областей було зручніше використовувати запрошених із інших регіонів, ніж займатися відбором і вихованням функціонерів із місцевого населення, адже «східняки» були політично надійнішими і відносно більш компетентними. Тому в обласних, окружних і районних комітетах склалося засилля прибулих з інших областей УРСР та союзних республік. Так, на приєднаній до УРСР за рік до початку війни Ізмаїльщині 1951 р. з 368 працівників, що входили в номенклатурні списки ЦК КП(б)У, вихідців із краю було всього 3. В обласній Раді з 70 депутатів місцевих налічувалося 32. Усього корінних мешканців за

⁴³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 797, арк. 1; спр. 1623, арк. 15, 137.

⁴³⁴ Там само, оп. 23, спр. 6209, арк. 172 – 173.

⁴³⁵ Там само, оп. 1, спр. 1117, арк. 8 – 10.

всіма номенклатурними переліками було 7,1%, у тому числі лише 5 зі 142 секретарів первинних партійних організацій⁴³⁶.

На часі була коренізація режиму шляхом активного залучення до роботи в структурах КП(б)У місцевого населення і завоювання партією політичних позицій в цих областях. Однак проблему частіше вирішували шляхом збільшення функціонерів за рахунок прибулих комуністів. Практикувалися короткотермінові (два – три місяці) відрядження партчиновників. Так, 1950 р. до західних областей, згідно з указівкою ЦК, прибули 1 тис. 964 комуністи з метою створення колгоспів⁴³⁷. Принагідно вкажемо на фінансові витрати, що супроводжували ці перекидання номенклатурних діячів. Згодом багато відряджених залишалися за вказівками керівництва на триваліші терміни.

Підсумком такого курсу було те, що разом із прибулими фахівцями різних галузей народного господарства партійні номенклатурники витворювали своєрідний клан, відмежований від місцевого населення ментально-психологічними, мовними, релігійними та іншими бар'єрами. Формувалося стійке взаємне відчуження між населенням і партійною номенклатурою.

Зрозуміло, що в західних областях ішлося про становлення не тільки компартійних структур, а й радянської влади загалом. Комітети КП(б)У ставали першими осередками нового режиму і надалі несли відповідальність за комунізацію регіону. Цим визначалися функціональні особливості діяльності партноменклатури в цих областях. Але часті провали в радянзації краю перетворювали проблемні питання на хронічні.

Значні управлінські сили було кинуте Компартією України на відродження в республіці колгоспної системи, адже поруйнований війною, знекровлений голодом 1946 – 1947 рр. аграрний сектор був найслабшою ланкою соціально-економічної сфери. Понад усе ставилася задача створення парторганізацій первинного рівня та забезпечення їх секретарськими кадрами. Однак її

⁴³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 716, арк. 126.

⁴³⁷ Там само.

виконання зтягнулося на багато років, оскільки партійна номенклатура на селі не мала належного кількісного й якісного рівнів працівників, іще менше – опори серед населення. У ряді населених пунктів комуністів були одиниці, тобто не йшлося навіть про створення партгруп.

У колгоспах, котрі відтворювалися або формувалися вперше, часто партійні структури поставали тільки на папері. Згідно з партійною статистикою, 1947 р. з 6 тис. 315 новостворених парторганізацій КП(б)У 4 тис. 239 (понад 2/3) припадало саме на колгоспи⁴³⁸. Такі осередки відігравали незначну роль у житті господарств. Їх не шанувало населення, не брали до уваги районні керівники. Секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов на нараді в лютому 1948 р. обурювався ігноруванням обкомами й райкомами партструктур колгоспів: «Ніяких партійних організацій не потрібно створювати, діяти через голів колгоспів. Ось єдина система зв'язку і керівництва обкому з районами. Райком же спирається на голів колгоспів, і тому ніяких парторганізацій не потрібно... Це є згубна система»⁴³⁹.

Слабкість партійного прошарку номенклатури на селі ускладнювалася позиціями ВКП(б) серед керівництва аграрних господарств. Станом на 1950 р. у республіці партійним квитком володіли тільки 14 тис. 529 із 26 тис. 849 голів колгоспів (54%)⁴⁴⁰. У західних областях станом на березень 1952 р. у 72,2% колгоспів зовсім не існувало партійних організацій⁴⁴¹. Отже, запровадження контролю з боку партійної номенклатури над українським селом тоді видавалося як нагальне стратегічне завдання. Перелому вдалося досягти лише в середині 1950-х рр. Так, у Тернопільській області 1953 р. партійні організації

⁴³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3187, арк. 2.

⁴³⁹ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 258.

⁴⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 716, арк. 244.

⁴⁴¹ Підраховано за: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1615, арк. 13, 15, 18, 20, 22, 25, 30.

діяли в 225 із 695 колгоспів, а станом на серпень 1955 р. – у 438⁴⁴². Створення парторганізацій у вісьмох із сімнадцяти господарств Старосамбірського району Дрогобиччини розцінювалося 1952 р. як значний здобуток⁴⁴³.

Роки пізнього сталінізму породили інші проблеми, пов'язані з утриманням тотального партійного контролю над виробничою діяльністю суспільства. Непростою була ситуація в промисловості, будівництві, на транспорті, де бракувало партійних кадрів. Через слабкість управлінського потенціалу вплив парткомів на господарське життя часто був суто номінальним. Керівництво країни розуміло потребу в посиленні ролі партійних комітетів на цих ділянках роботи. Перед ними висувалося завдання очолити процес відбудови. Тому парткоми поверталися в цивільне виробництво, прискорено формуючи там власні структури.

За таких умов у республіці зростало управлінське навантаження на апарати партійних комітетів. Відбувалося не деклароване перетворення їх на виробничі центри. Разом із господарськими органами вони відповідали за вирішення задач загальнодержавного та галузевого рівнів. Осередком реальної влади була Рада Міністрів із міністерствами та відомствами, але на місцях виробничо-управлінські повноваження перебирали партійні комітети. Державно-господарська номенклатура центру, таким чином, ставала залежною від партійних апаратів регіонів. Відносно економічних можливостей і соціального впливу останні ставали над державно-господарськими утвореннями. Це був один із шляхів вивищення партійно-номенклатурних кланів над радянськими.

Після війни правляча партія перетворювалася на ніби управління керівних кадрів. Її члени обіймали з кожним роком усе більший відсоток керівних посад, а функціонери, військові, силовики, господарники зазвичай на початку кар'єри

⁴⁴² Підносити боєздатність колгоспних парторганізацій // Вільне життя. – 1955. – 30 серпня.

⁴⁴³ Семененко А. Більше уваги питанням ідеологічної роботи / А. Семененко // Радянське слово. – 1952. – 5 січня.

вступали до лав ВКП(б). Як зауважує М. Маля, остання перетворилася на корпоративну організацію номенклатури, котра виступала інструментом урядування Й. Сталіна. Професійні звички, які для цього вимагалися, визначали відносну стабільність кадрів⁴⁴⁴.

Разом із тим відновлення зруйнованого народного господарства поступово трансформувалося в процес науково-технічної реконструкції та управлінсько-виробничих новацій. Тому доцільним було першочергово посилювати урядові та господарські управлінські утворення, радянські органи влади. Адже саме в них зосереджувався потенціал фахівців технічно-інженерного профілю, організовувалася практична робота всіх галузей. Проте у владних кабінетах ішлося не стільки про виробничу ефективність політичної системи, скільки про те, кому належить реальна влада в країні: партійним чи радянським органам. Отже, парткомам відводилася провідна роль в управлінні виробничими процесами. Утвердився саме такий варіант утримування владних повноважень у номенклатурних верхах.

Щоправда, навколо проблеми розмежування управлінських функцій між партійними та державними органами певний час точилася боротьба номенклатурних структурних кланів. Партія мала, на думку Й. Сталіна, зосередитися на відборі номенклатурно-управлінських кадрів та ідеологічних питаннях. Управлінські задачі вирішували б уряд і радянські органи. Своєрідний демарш «вождя» на XIX з'їзді КПРС у 1952 р., коли він звернувся з проханням звільнити його від обов'язків секретаря ЦК свідчив про продовження лінії на посилення впливу державно-господарської номенклатури. Адже від керівництва Радою Міністрів Й. Сталін не відмовлявся.

Тенденції до піднесення ваги державних структур на противагу партійним підтримувала частина соратників керівника СРСР, у тому числі такі діячі, як

⁴⁴⁴ Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991 / Пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І. Клещенко, В.П. Павленка / М. Маля. – М.: Мегатайп, 2000. – С. 323.

Л. Берія і Г. Маленков. У записці Й. Сталіна на ім'я останнього, підготовленій 1947 р., схвалювався номенклатурний перегляд повноважень партії та державних органів на користь останніх. Відтепер пропонувалося затверджувати кандидатури на посади голів виконкомів Московського і Ленінградського регіонів у ЦК ВКП(б), аби запобігти шкідливому диктатові місцевого партійного керівництва в цих областях і містах⁴⁴⁵.

Реалізація сталінського бачення партійно-державних відносин спричинила ситуацію березня 1953 р., коли у вищому органі влади – Президії ЦК КПРС – перебував тільки один суто партійний діяч – М. Хрущов, інші представляли державні (переважно урядові) структури. У подальшому відбулася зміна цього показника на користь партійного представництва: 1957 р. – три, у жовтні 1964 – сім секретарів ЦК входили до складу Президії⁴⁴⁶.

Отже, перегляд співвідношення політичної ваги партії та рад по смерті Й. Сталіна закінчився, практична діяльність органів КПРС під тиском М. Хрущова набувала масштабності. Він домогся перерозподілу владних повноважень між партійними та державними структурами на користь перших⁴⁴⁷. Відтоді парторгани послідовно витісняли радянські апарати з виробничої сфери. Так, у середині 1950-х рр. секретар одного з райкомів партії в Киргизії відверто заявляв про пріоритети в роботі й (опосередковано) про вторинну (щодо партійної) роль державної номенклатури: «У мене на першому місці хліб, на другому тютюн, на третьому тваринництво, на четвертому – пропаганда». Перший секретар ЦК Компартії України початку 1960-х рр. П. Шелест зазначав, що на проблеми сільського господарства в нього йшло 75 – 80% робочого часу⁴⁴⁸. Якщо до турбот секретаря додати промислово-

⁴⁴⁵ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 322.

⁴⁴⁶ Сушков А.В. Назв. праця. – С. 233, 286.

⁴⁴⁷ Політична історія України ХХ століття. – Т. 6. – С. 109.

⁴⁴⁸ Гаман-Голутвина О.В. Назв. праця. – С. 279.

транспортні та інші виробничі питання, а також соціальну сферу, то виокремити час на організаційно-партійну роботу було практично неможливо.

У роки «відлиги» партчиновники впевнено підміняли апарати радянських і господарських структур на всіх ділянках виробничої сфери. Відтак номенклатура КПРС ставала вищою інстанцією, відповідальною не тільки за політичні чи ідеологічні напрямки, а, передусім, - за економічні процеси. Тож від її стану залежали не лише соціальні, а й економічні перспективи країни.

Констатуємо, що зовні партійний диктат щодо рад маскувався показовим піклуванням про розподіл управлінських функцій між партією і державними органами. Однак, попри демагогію, КПРС твердо тримала в своєму політичному полі ключові питання життєдіяльності рад, визначала співвідношення вертикальних рівнів державного керівництва, координувала виробничі взаємини територіальних утворень і монополю визначала характер соціального планування. Тому партія одночасно виступала і як державний, і як наддержавний орган⁴⁴⁹. Ефект партійного диктату підсилювався контролем над громадськими організаціями, неформальними суспільними процесами.

Поставало завдання витримати належний баланс між регіональними управлінськими утвореннями та підпорядкованим центром виробництвом. В Українській РСР додавався компонент національної специфіки, зумовлений, хай і видимою, правовою автономією республіки. Тому структурні зміни та кадрові перестановки у вищих партійно-урядових інстанціях спричинювали не лише подальші корективи контрольованих цими органами номенклатурних списків, а й дії, спрямовані на дотримання співвідношення інтересів різних політичних сил.

Провідна роль у всіх внутрішньопартійних процесах належала Центральним Комітетам ВКП(б) / КПРС і КП(б)У / КПУ. Структура і склад цих органів визначалися Статутом організації. По завершенні війни органи ЦК ВКП(б) було переконструйовано. Використовуючи апарати партії всіх рівнів як

⁴⁴⁹ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 45 – 47.

власні допоміжні контрольно-наглядові органи, Секретаріат став визначальним номенклатурним щаблем партійної ієрархії⁴⁵⁰. У ЦК функціонувало Організаційне бюро, члени якого, на відміну від Секретаріату, працювали в ньому «за сумісництвом». Оргбюро не мало аналогічних регіональних форм. Тому постійно діючий Секретаріат після війни поглинув цю структуру, котра, проте, формально проіснувала до 1952 р.

Показово, що Центральний Комітет мав значно меншу, ніж фіксував Статут партії, організаційну владу. Він не був «партійним парламентом», де б обговорювалися важливі питання, дебатовалися спірні позиції тощо. ЦК (протягом 1917 – 1990 рр. змінилося 22 його склади) так і не набув інституціоналізації. Пленуми цього органу по війні зазвичай були формальними зібраннями. У період 1953 – 1964 рр. лише одного разу інтервал між ними склав 10 місяців, в інших випадках він не перевищував 6 – 7 місяців. Тривалість пленумів варіювалася від 5 до 16 днів. За цей час було ухвалено 108 постанов⁴⁵¹. Проте ці представницькі форуми здебільшого санкціонували рішення, зарані підготовлені партапаратом, головним чином Секретаріатом ЦК.

Роботу Секретаріату координувала колегіальна форма – Політбюро / Президія ЦК, що інституціоналізувалася як вищий орган державної влади. Він був практично невідомим статутним органам партії. У резолюціях ЦК КПУ, що ввійшли до другого тому видання «КПУ в резолюціях...» (1941 – 1976 рр.), немає жодного випадку оцінки діяльності Політбюро / Президії, котре безконтрольно приймало рішення, у тому числі номенклатурного порядку. За необхідності ухвали оформлялися в актах Верховної Ради чи уряду⁴⁵². Секретаріат переймався тактичними справами, будучи підпорядкованим Політбюро / Президії ЦК.

⁴⁵⁰ Жуков Ю.Н. Сталин: тайны власти / Ю.Н. Жуков. – М.: ВАГРИУС, 2008. – С. 348 – 350, 371 – 372.

⁴⁵¹ Модсли Э., Уайт С. Назв. праця. – С. 8, 225, 235 – 236.

⁴⁵² Крючков Г.К. Назв. праця. – С. 74 – 77.

XIX з'їзд КПРС 1952 р. відмінив Організаційне бюро, перейменував Політбюро на Президію. Післяз'їздівський пленум ЦК обрав Бюро Президії в складі 9 осіб. Останній орган не було передбачено Статутом партії, хоча до березня 1953 р. він діяв не тільки як найвища установа партії, а й як верховний орган влади в СРСР. Бюро Президії («дев'ятка») засідало щопонеділка, а Президія – один раз на місяць⁴⁵³.

Президія ЦК тримала в колі номенклатурної відповідальності кадрові призначення найпершої ваги. Неофіційний перелік вищої категорії компартійної номенклатури можна визначити за постановою ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР 16 квітня 1947 р. «Про режим праці й відпочинку працівників Партії та Уряду». Із 240 посад, що були в спискові, до партійної підпорядкованості належали по 5 секретарів і начальників управлінь ЦК, 20 їхніх заступників, голова Центральної ревізійної комісії, 24 інспектори Центрального Комітету, заступники голови Комітету партійного контролю при ЦК, головний редактор газети «Правда», по 4 секретарі Московських обкому й міськкому та 4 члени партії, котрі займали не високі, але почесні посади⁴⁵⁴. Усього йшлося про 76 осіб, котрі фактично складали вищу компартійну еліту.

У перші роки «відлиги» роль Президії ЦК КПРС безперечно зросла. Тому М. Хрущов постійно прагнув тримати в ній баланс сил на свою користь. На нашу думку, успішність його лінії базувалася на запропонованій лідером партії концепції десталінізації, котра, зокрема, передбачала посилення колегіальних засад у політичному керівництві. Однак продуковані міцніючими позиціями першого секретаря ЦК тенденції до зміцнення авторитаризму невдовзі призвели до розбіжностей між М. Хрущовим і частиною членів Президії. Перестановки в складі вищих і регіональних партійних органів, здійснені ним, хоча й додавали керівникові політичної ваги, не послабили протистояння в Президії.

⁴⁵³ Крючков Г.К. Назв. праця. – С. 420.

⁴⁵⁴ Там само. – С. 399 – 401.

На становище номенклатури впливала нестабільність у царині вищих керівних органів. Переважно з ініціативи М. Хрущова в Президії неодноразово проводився перегляд функціональних обов'язків секретарів і відповідальних працівників ЦК, що викликало перерозподіл «шефства» вищих апаратників над номенклатурними списками. Як відлуння Кремлівських перестановок, відбувалися структурні зміни в ЦК КПУ, обкомах і райкомах української компартії. Наприкінці 1945 р. в штатній розбудові ЦК КПУ було 3 управління, 14 відділів і особливий сектор.

Кадрово-номенклатурні рішення в КП(б)У / КПУ готувало Управління кадрів (7 відділів). Нарощування обсягів роботи спонукало до постійного зростання штатів управління: 1947 р. воно налічувало 120 одиниць (1941 р. було 69)⁴⁵⁵. 1948 р. управління було скасовано, кадрові питання розпорозили між відділами. Ліквідація розверстала штати у відділах ЦК КП(б)У. Але чисельність працівників, що відповідали за номенклатурні списки, збереглася, а в наступні роки весь час зростала.

ЦК КП(б)У неодноразово переглядав власний штатний розпис. Робилося це як за вказівками Кремля, так і з його власної ініціативи. Станом на 1 березня 1947 р. в ньому налічувалося 484 штатні одиниці. Розбудова ЦК фактично дублювала структуру Ради Міністрів, проте відрізнялася від останньої наявністю агітаційно-пропагандистських форм. Комітет уключав 30 відділів, особливий сектор, управління справ і партколегію⁴⁵⁶. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 21 червня 1948 р. апарат українського керівного партійного центру зменшився на 28 осіб і включав 420 відповідальних та 174 технічних працівників (12 відділів). За два роки показник знизився до 353 і 152 осіб відповідно⁴⁵⁷. Цей рівень ЦК КП(б)У в подальшому був відносно стабільним.

⁴⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3768, арк. 52.

⁴⁵⁶ Там само, оп. 23, спр. 4012, арк. 92 – 98; спр. 4070, арк. 136 – 150.

⁴⁵⁷ Там само, оп. 24, спр. 180, арк. 7 зв., оп. 46, спр. 3767, арк. 5, 88 – 89.

Станом на середину 1954 р. функціонувало 9 відділів ЦК КПУ. Але реорганізаційні перестановки тривали. Після структурної перебудови КПРС у 1963 р. ЦК КП України мав Бюро з керівництва промисловістю і будівництвом (8 відділів) та Бюро з керівництва сільським господарством (4 відділи)⁴⁵⁸. Узагалі, ніколи так активно не змінювалися розбудови вищого партійного органу КПУ, як у часи перебування на вершині влади М. Хрущова.

Важливе значення мали підконтрольні ЦК номенклатурні переліки партійно-державних і господарських органів. У вересні 1946 р. ЦК ВКП(б) переглянув списки посад, підпорядкованих партійним комітетам, збільшивши їх приблизно на чверть. Якщо в довоєнному 1940 р. реєстр основної номенклатури фіксував 16 тис. 719 назв, то нова номінація налічувала близько 22 тис. одиниць. Разом із контрольно-обліковою номенклатурою списки включали майже 45 тис. посад⁴⁵⁹.

У червні 1953 р. М. Хрущов звернувся в ЦК КПРС із пропозицією переглянути власну номенклатуру з тим, щоб передати кадрові призначення регіональним комітетам. Секретар ЦК хотів скоротити номенклатурний список цього органу на 45% – до 25,3 тис. посад. Зменшення відбулося. 1954 р. основна та обліково-контрольна номенклатура ЦК КПРС складала 23 тис. 576 осіб. У 1957 р. показник опустився до 12 тис. 645, 1958 р. стало 14 тис. 342 посади⁴⁶⁰.

Одночасно акція мала наслідком зростання номенклатури, підзвітної республіканським ЦК. На рівні Центрального Комітету КПУ списки розподілялися між відділами, включаючи в підконтрольні кадрові переліки міністерства, відомства, підприємства, організації, установи та заклади. Кожен із відділів «здійснює відбір і розподіл керівних кадрів... і вносить їх на затвердження ЦК, ... контролює виконання відомствами, організаціями і

⁴⁵⁸ Лозицький В.С. Політбюро ЦК КП України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) / В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 136 – 140.

⁴⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 4989, арк. 22 – 24.

⁴⁶⁰ Там само, арк. 22 – 28.

підприємствами директив партії та уряду»⁴⁶¹, – говорилося в інструктивному матеріалі ЦК КПУ 1956 р.

Кількісно-якісна розбудова апарату Центрального Комітету Компартії України набула завершеного характеру тільки наприкінці «відлиги». 1965 р. до його структури входили Політбюро і Секретаріат, яким підпорядковувалися 12 відділів, партійна комісія та управління справами⁴⁶². Кожен відділ відповідав за певний номенклатурний перелік відомств і організацій. Контролеві підлягала, крім кадрових питань, виконавська дисципліна управлінців. Скажімо, за відділом пропаганди й агітації закріплювалися керівники Міністерства освіти, Академії Наук, Спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів, Головліту, газет і журналів, добровільних товариств тощо (31 назва)⁴⁶³.

Президія ЦК КПУ на початку 1960-х рр. мала в штаті 170 працівників, вищий прошарок котрих складали перший секретар, 5 секретарів, 4 заввідділами, голова парткомісії, начальник управління справами та керівник особливого сектору (усього – 13 осіб)⁴⁶⁴.

Елітна верхівка вищої партійної номенклатури – секретарський корпус – по війні налічувала, крім ЦК КПРС, близько 70 посад у ЦК Компартій республік, 875 працівників обласного та крайового рівнів, 180 – окружного, 2 тис. 770 – міських, 23 тис. 658 – районних комітетів. Разом із керівниками первинних організацій у КПРС, таким чином, несли службу понад 377,5 тис. секретарів. Ядром цього осередку номенклатури були комітетські секретарі (від райкому до ЦК) – близько 27,6 тисячі осіб⁴⁶⁵, решту складали очільники первинних організацій. Показники свідчать про розлогість і потужність

⁴⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 4989, арк. 23.

⁴⁶² Партийное строительство. Учебное пособие. Изд. 5-е, доп. – М.: Политиздат, 1978. – С. 167.

⁴⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 4889, арк. 22 – 28.

⁴⁶⁴ Там само, оп. 24, спр. 5761, арк. 37.

⁴⁶⁵ Авторханов А.Г. Технология власти. – С. 116.

потенціалу компартійних структур, котрі були осердям номенклатурного управлінського організму.

Точно чисельний та якісний склад партноменклатури ЦК КПУ через відомчу втаємниченість інформації визначити складно. Кількість власне апаратного чиновництва можна обрахувати на підставі даних про працівників комітетів різних рівнів. Облік управлінців, призначення яких велося за номенклатурними списками, виглядає проблематичнішим. Окрім режиму секретності, складність полягає в недостатньому технічному рівні тодішнього діловодства (особливо в перші повоєнні роки), що спричинило суперечливі статистичні дані облікового характеру.

1953 р. було ліквідовано архів кадрів ЦК КПРС, до якого входили й дані КП(б)У. Матеріали було передано у відділ партійних органів по союзних республіках, утворений у травні наступного року внаслідок розділення відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів, що спричинило технічну плутанину, а подеколи втрату даних в обліково-технічній інформації.

Таким чином, інформація про номенклатуру КПРС в УРСР і номенклатуру КПУ повоєнного двадцятиріччя потребує уточнення щодо кількісно-якісних параметрів. Доступні документальні матеріали не дозволяють точно визначити кадровий потенціал партійних комітетів різних рівнів та зміст персональних номенклатурних переліків, які ними визначалися. У наявних даних лише відстежуються очевидні тенденції змін в облікових характеристиках партійної номенклатури УРСР.

Не краще виглядають справи з обрахунком номенклатурних посадових списків. Стосовно переліків, підконтрольних ЦК КП(б)У маємо покликатися на інформацію В. Крупини, який говорить, що реєстри ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У після війни об'єднували в республіці 13 – 15 тис. посад, у тому числі були перші секретарі, заввідділами й секторами обкомів, секретарі обласних комітетів ЛКСМУ, завідувачі кафедр історії партії, марксизму-ленінізму,

радянські та адміністративно-господарські діячі⁴⁶⁶. Парти́йне чиновництво складало приблизно третину названого показника. Тож логічно припустити, що до облікових списків власне партійних працівників по лінії обох ЦК входило до 5 тис. одиниць, до обкомівських переліків – близько 16 тис. назв. Загальний показник чисельності партноменклатури рівня «центр-області» в Українській РСР повоєнних років уключав, таким чином, понад 20 тис. посад.

У подальші часи збільшення партійної номенклатури об'єктивно зумовлювалося зростанням лав КПРС та відділів комітетів за рахунок підміни партією радянських і громадських структур, загальної бюрократизації політичної системи. Нарощування партчиновництва було наслідком реформаторських заходів періоду «відлиги». До номенклатури постійно включали нові виробничі посади, число котрих множилося через економічне піднесення країни другої половини 1950-х рр., що трактувалося як посилення партійного керівництва розвитком суспільства.

Кожен випадок включення до номенклатурних переліків нових посад викликав зростання апарату відповідного парткому. Так, 1950 р., після введення в номенклатуру обкомів голів колгоспів пішли звернення до ЦК КП(б)У щодо розширення штатів обласних і районних комітетів⁴⁶⁷. Запити було в більшості випадків задоволено. Аналогічним чином комітети реагували на інші реформаційні дії влади, котрих було немало. Наприклад, створення 1957 р. раднаргоспів зумовило відповідне розширення мережі парткомів. Не менш значні перебудови в комітетах викликали поділ партійних обласних комітетів за галузевою ознакою, спроба ліквідувати райкоми партії тощо. Тому штатний склад партноменклатури весь час зростав, у підсумку на порядок збільшившись на початку 1960-х рр. порівняно з повоєнним часом.

⁴⁶⁶ Крупина В. Номенклатура повоєнної України в сучасній історіографії. – С. 130 – 137.

⁴⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 28, арк. 59.

У ЦК КПРС нарощуванню числа партапаратних працівників протягом 1945 – 1964 рр. намагалися протидіяти, робилися спроби організувати зворотний процес. Хрущовське оточення балансувало між розумінням власної залежності від партноменклатури й бажанням підтримувати симпатії до влади популістськими кроками. Але партапарат набував стійкого імунітету: готуючи нововведення, він завжди дбав про маневрування на захист власних інтересів.

Зміни в штатних списках організацій, управлінь, установ і закладів були передумовою до перегляду структурних розбудов у відповідних комітетах партії. Хоча кількісні параметри були важливою характеристикою діяльності партноменклатури, їхнє регулювання не було впорядковане законами партійного життя. Середньостатистичні показники свідчать, що в райкомі працювало близько 40 відповідальних працівників, у міськкомі та окружкомі – до 60, в обласному комітеті – близько 80 апаратників. ЦК союзних республік налічували до 100 управлінців. Усього на початку 1960-х рр. окреслився показник номенклатури КПРС: близько 245 тис. осіб⁴⁶⁸.

Употужнити дієвість комітетів намагалися шляхом створення при них постійних комісій, робочих та інструкторських груп. Але частіше вдавалися до випробуваного методу: нарощували число апаратних чиновників, сподіваючись на поліпшення управлінської роботи завдяки залученню більшої кількості функціонерів. Однак відставання партноменклатури від рівня управлінських завдань було очевидним. Діяла природна система відторгнення діяльності апаратного чиновника від досягнення мети задуманого. Адже сумлінне виконання доручення залишало номенклатуру без роботи, позбавляючи її впливу на процеси управління.

Доцільно розглянути партійні номенклатурні розбудови обласного зрізу. Секретарську частину обкомівського складу в роки «відлиги» представляли в Українській РСР 109 осіб⁴⁶⁹. Облпарторгани України по війні поділялися

⁴⁶⁸ Авторханов А.Г. Технология власти. – С. 116.

⁴⁶⁹ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 624 – 625.

(залежно від територіальних меж, виробничого потенціалу, кількості комуністів тощо) на три групи⁴⁷⁰, від чого залежали штати утворень.

Списки, підконтрольні цій номенклатурі, включали заступників завідувачів відділів обкомів, міськкомів і райкомів, секретарів парторганізацій вищих навчальних закладів, а також значний радянсько-господарський та адміністративний контингент функціонерів – усього в УРСР на зламі 1940 – 1950-х рр. близько 48,5 тис.⁴⁷¹. До прикладу, Ізмаїльський обком мав у номенклатурі 394 особи партійних і комсомольських кадрів та 335 – системи торгівлі, освіти, охорони здоров'я, суду, прокуратури, МВС, МДБ, кооперації⁴⁷². До реєстру, що його склав Сумський обласний комітет партії, належало 1 тис. 207 осіб. Основна та обліково-контрольна номенклатура Запорізького обкому налічувала 1 тис. 080 службовців⁴⁷³. При цьому наповнення реєстрів було проблемним. Станом на 1950 р. у номенклатурі обкомів були вакантними 1 тис. 903 посади⁴⁷⁴.

Станом на 1953 р. в обласних комітетах діяли 6 відділів (організаційно-інструкторський, кадрів, пропаганди й агітації, шкіл, військовий, сільськогосподарський), а також партійна колегія, особливий і фінансово-господарський сектори. Окрім того, у чотирьох обкомах КП(б)У було по 10 галузевих відділів, в одному – 7, у трьох – по 6, у восьми – по 5, у дев'яти – по 4. У західних областях функціонували відділи по роботі серед жінок, у Дніпропетровській, Харківській та Одеській до квітня 1947 р. працювали вповноважені Комітету партконтролю при ЦК ВКП(б)⁴⁷⁵. Загалом на виборних партійних посадах (члени і кандидати в члени обкомів, міськкомів, окружкомів

⁴⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5020, арк. 109.

⁴⁷¹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – Т. III. – С. 140.

⁴⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5053, арк. 12, 31, 34, 38, 47.

⁴⁷³ Там само, оп. 24, спр. 5493, арк. 9; спр. 1486, арк. 146 – 147.

⁴⁷⁴ Там само, оп. 30, спр. 2062, арк. 10 – 11.

⁴⁷⁵ Там само, оп. 46, спр. 1505, арк. 2 – 3.

і райкомів та ревізійних комісій перелічених комітетів, секретарі первинних партійних організацій) в Українській РСР перебувало 75 тис. 353 працівники⁴⁷⁶.

Номенклатурні списки, підконтрольні обласним комітетам КПУ, різнилися в регіонах: 1952 р. Львівський обком відповідав за 468 посад, а Херсонський – за 236⁴⁷⁷. Із початком «відлиги» структури обкомів стабілізувалися. Чисельність Кам'янець-Подільського комітету в 1956 р. визначалася 89, Полтавського – 84 чиновниками, Дніпропетровський обласний комітет 1959 р. представляли 93 працівники, у Запорізькому обкомі в 1962 р. було 86 службовців, у Київському – 69⁴⁷⁸. Отже, відбулася певна уніфікація кількісного складу обкомівської ділянки компартійного апарату.

Але з огляду на стабільність кадрів обласний щабель залишався непевною ланкою Компартії України. Керівне ядро наприкінці 1940-х рр. представляли 117 секретарів обкомів. Протягом 1950 р. в цьому корпусі було звільнено майже 30%, наступного – 39,2% працівників⁴⁷⁹. Незначна частка йшла з роботи у зв'язку з підвищенням, переважали ті, хто не забезпечив належного виконання обов'язків або скомпрометував себе. Зрозуміло, заміна секретарів супроводжувалася перестановками в управліннях, відділах і секторах, що підсилювало плінність партноменклатурних кадрів.

Обкомівські структури перебували під вогнем критики за неналежний номенклатурний супровід соціально-економічних процесів у регіонах. Приймалися відповідні постанови, робилися кадрові дії, проте помітних зрушень не відбувалося. Начальник управління ЦК КП(б)У Л. Мельников зазначав наприкінці 1947 р.: «Наші відділи (обкомів – П.К.) виявилися

⁴⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2258, арк. 25.

⁴⁷⁷ Там само, оп. 24, спр. 2611, арк. 49, 99.

⁴⁷⁸ Там само, спр. 3448, арк. 137 – 151; спр. 5493, арк. 9; спр. 5813, арк. 12; оп. 31, спр. 1205, арк. 134; Держархів Полтавської області, ф. 15, оп. 2, спр. 1602, арк. 14.

⁴⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 6142, арк. 14.

укомплектованими людьми, які по суті впливати на хід партійного життя, поліпшувати організаційно-партійну і партійно-політичну роботу, піднімати рівень значною мірою виявилися не здатні»⁴⁸⁰.

Протягом 1945 – 1964 рр. відбувався перегляд розбудови апаратів обласних і міських структур парткомів. Спочатку найвпливовішими були адміністративні відділи, котрі контролювали номенклатурні списки в силових відомствах. Наприклад, в адмінвідділі Харківського міськкому партії 1949 р. нараховувалося 216 осіб⁴⁸¹. Після 1953 р. основну роль відігравали галузеві (промисловий, транспортний, сільськогосподарський) відділи, які відповідали за реальні економічні показники в регіоні. Апаратний склад обкомів ставав переважно виробничо-управлінським, брав на себе завдання керівництва розвитком народного господарства (юридично питання вирішували радянські установи). Недостатня компетентність більшості партійних чиновників часто завдавала непоправної шкоди справі, оскільки обкомівська номенклатура бралася керувати фахівцями в питаннях організації господарства.

Із залучення парткомів до безпосереднього управління виробничими процесами впливало кілька наслідків. По-перше, утрачала позиції ідеологічна сфера, котрою в КПУ опікувалася недостатня кількість працівників. Політична робота здійснювалася переважно на рівні ЦК, на місцях вона видавалася другорядною на фоні задач економічного характеру. По-друге, провали в господарському будівництві, особливо на початку 1960-х рр., були підставою для невдоволення з боку населення не стільки радянськими, скільки партійними органами⁴⁸².

Становище в КПРС і КПУ визначалося ситуацією в секретарській номенклатурі, від якої значною мірою залежала обстановка в країні. Саме підтримкою секретарів обласних комітетів скористався в боротьбі за владу

⁴⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3162, арк. 18.

⁴⁸¹ Держархів Харківської обл., ф. 69, оп. 5, спр. 87, арк. 7.

⁴⁸² Бобков Ф. КГБ и власть / Ф. Бобков. – М.: Ветеран МП, 1995. – С. 151 – 152.

М. Хрущов. Він узяв під контроль діяльність і службовий рух секретарів обкомів, увівши мало не всіх до Центрального Комітету і зробивши їх основним контингентом політичного керівництва КПРС⁴⁸³. Від обкомівсько-секретарської номенклатури регіонального рівня відтепер залежали позиції всіх лідерів КПРС. Українські керівники обкомів могли користуватися ситуацією, аби відігравати в політичних процесах авангардні ролі.

Отже, внутрішньопартійні пертурбації протягом другої половини 1940 – початку 1960-х рр. свідчили, що обласні лідери набували впевненості, ставши не тільки номенклатурними, а й політичними діячами щонайменше республіканського масштабу. Секретарі обкомів як очільники вищої влади на місцях⁴⁸⁴ активно впливали на політичний курс країни.

Важливу роль у діяльності партії відігравали районні та міські комітети. Структура КП(б)У станом на 1947 р. нараховувала 765 районних, 83 районних у містах, 82 міських комітети⁴⁸⁵. Склад перших секретарів цих форм обмежувався 924 особами, серед яких 99,5% були чоловіками, 90,9% – старшими за 46 років, 68,8% – із досвідом партроботи понад 5 років. Менше 15% мали вищу, 12,3% – початкову освіту⁴⁸⁶. Така кадрова ситуація в цих комітетах явно не задовольняла потреб часу. Штатний розклад секретарського контингенту даного щаблю мав у другій половині 1940-х рр. 2 тис. 612 посад. Чисельність відповідальних працівників райкомів і міськкомів КП(б)У складала 11 тис. 074 одиниці. У жовтні 1953 р. було затверджено нові структури й штати сільських райкомів, які поділили на групи. Перша категорія передбачала наявність 3 – 4

⁴⁸³ Верт Н. Назв. праця. – С. 378.

⁴⁸⁴ Геллер М. История России в 1917 – 1995 годах. В 4-х томах. Кн. вторая. Мировая империя / М. Геллер, А. Некрич. – М. : Изд-во «МИК», изд-во «Агар», 1996. – С. 78.

⁴⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4012, арк. 129.

⁴⁸⁶ Там само, спр. 5229, арк. 16.

секретарів, 4 – 5 інструкторських груп, 1 – 2 секторів (разом 18 – 20 апаратників)⁴⁸⁷. Друга та третя групи мали меншу штатну чисельність.

Низький рівень компетентності більшості працівників сприяв високій змінюваності кадрів у райкомах, щороку складаючи майже третину⁴⁸⁸. Отже, на звітно-виборних конференціях районних організацій КП(б)У 1948 р. роботу 25 райкомів було визнано незадовільною⁴⁸⁹. Тривалий час невпорядкованим залишався розподіл функціональних обов'язків апаратників. Наприклад, інструкторів райкомів використовували як уповноважених, направляючи на тривалий час у відрядження до колгоспів і сільських рад⁴⁹⁰.

Плинність номенклатури в райкомах та міських комитетах була високою. ЦК КПУ констатував численні звільнення цих працівників: протягом 1955 р. змінилися 54% секретарів районно-міської ланки на Львівщині, 34% секретарів первинних партійних організацій у Сталінській області⁴⁹¹. Слабкість кадрового складу районних та міських комитетів КПУ спричинила структурні перебудови. Адміністративні важелі використовувалися задля паліативних успіхів. На цьому якнайкраще рефлексувала особливість номенклатурної політичної системи: кожен із її елементів переймався сьогоденним здобутком, оскільки знав, що про віддалені підсумки ймовірно звітуватимуть інші. Райкоми, максимально наближені до виробничих і соціальних реалій, реагували на постановку задач як належить нижчій номенклатурній ланці – організовували виконання. Там 1955 р. було створено інструкторські групи на чолі з секретарями райкомів по зонах МТС, що знову додало чисельності апаратних працівників у комитетах.

⁴⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1959, арк. 20; оп. 24, спр. 180, арк. 7 зв.; спр. 2752, арк. 3 – 4, 12.

⁴⁸⁸ Там само, оп. 46, спр. 6142, арк. 14.

⁴⁸⁹ Там само, оп. 24, спр. 5076, арк. 54.

⁴⁹⁰ Совецание работников оргинструкторских отделов // Бугская заря. – 1946. – 20 июня.

⁴⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 325, арк. 20 – 41.

Але вже 1958 р. постановою ЦК КПРС названі групи ліквідовувалися через технічну некомпетентність працівників (незважаючи на схвалення нововведення XX з'їздом), скорочувалися штатні списки районних комітетів.

Організаційні інновації в райкомах (1957 р. було ліквідовано 19 сільських районних комітетів, наступного року в 139 сільських та 35 райміськкомах КПУ скасували відділи, в інших комітетах переглянули структури тощо⁴⁹²) бажаного ефекту, із огляду на інтенсифікацію роботи апарату, не дали. Розпуск відділів райкомів і ряду міськкомів у квітні 1958 р. спричинив ілюзію вирішення управлінських питань за рахунок відповідного множення інструкторів. Дійсно, у Луганській області останні складали понад 58% чисельності партійних апаратів⁴⁹³. Інструкторів стали лицемірно величати центральними фігурами райкому, закріпивши за кожним із них по 6 – 7 парторганізацій⁴⁹⁴. Проте спроби піднести їхню роль так і не дали результату. Невдовзі відновили колишні штатні розписи. Районні щаблі партноменклатурної драбини зазнали кадрових перестановок, оскільки вважалися слабкою ланкою номенклатури. Загалом про ефективність роботи районно-обласного щабля Компартії України свідчить те, що до нього весь час було прикуто увагу всесоюзного керівництва.

Складним був стан первинних партійних організацій української компартії. Перш за все, давався взнаки низький професійний рівень їхніх секретарів. 1946 р. 67% відповідного складу не мали й середньої освіти, половина працювала на посаді менше року. У Гадяцькому районі Полтавщини, у супереч Статуту ВКП(б), у первинних парторганізаціях було 22 секретарі, партійний стаж котрих не перевищував 6 – 8 місяців⁴⁹⁵. Кожного четвертого з таких

⁴⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1199, арк. 2 – 3; оп. 46, спр. 7338, арк. 160.

⁴⁹³ Шевченко В. Совершенствовать работу инструкторов партийных комитетов / В. Шевченко // Луганская правда. – 1958. – 31 октября.

⁴⁹⁴ Гуляев Д. Организаторскую работу – на уровень новых задач / Д. Гуляев // Луганская правда. – 1958. – 28 мая.

⁴⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4060, арк. 111.

очільників республіки у другій половині 1940-х рр. звільнили з посади, у тому числі до 20% – як таких, що не справилися з обов'язками. Плинність серед низових партпрацівників у 1946 – 1948 рр. склала 70,9%, а в окремих областях виглядала просто катастрофічною (у Волинській – 132%, Житомирській – 113%)⁴⁹⁶. Природно, звітно-виборні збори 1948 р. визнали незадовільною роботу 3 тис. 134 первинних організацій КП(б)У⁴⁹⁷. Із часом кадрове забезпечення первинних парторганізацій дещо поліпшилося, хоча залишалася високою змінюваність їхніх номенклатурних керівників. Підсумки виборів 1962 р. показали, що на посаду парторга обрані вперше: у Вінницькій області – 70%, Сумській – 69%, Одеській – 67%⁴⁹⁸.

На організаційних розбудовах партії позначилося те, що в повоєнні роки вона пережила адаптаційний період. Відновився вплив ВКП(б) / КПРС на політичні процеси, показово диференціювалися внутрішні сили (номенклатурний апарат) та зовнішнє коло рядових партійців. Але номенклатуризація партійного життя одночасно свідчила, що інтереси партфункціонерів усе більше розходилися з прагненнями більшості членів партії, котрі, залишаючись без керівних посад, тільки формально відповідали за внутрішньопартійні процеси. Від імені багатомільйонної компартійної маси владу реалізувала номенклатурна верства.

На підтвердження сказаного звернімося до представництва на XIX з'їздові КПРС (1952 р.). Серед 18 делегатів Вінниччини найменшою посадою володів голова колгоспу; із 32 делегатів Київщини поза номенклатурою був один – токар; у складі 28 представників Харківського регіону найнижчу посаду обіймав заступник головного конструктора ХТЗ⁴⁹⁹. Номенклатурники переважали у складі делегатів обласних та районних конференцій партії. Отже,

⁴⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 590, арк. 167; оп. 46, спр. 1503, арк. 6 – 7.

⁴⁹⁷ Там само, оп. 23, спр. 5076, арк. 55.

⁴⁹⁸ Там само, оп. 46, спр. 7515, арк. 1, 88, 121.

⁴⁹⁹ Там само, оп. 23, спр. 6123, арк. 1 – 2, 14 – 16, 27 – 28, 33 – 35.

пересічні партійці не були представлені на зібраннях, покликаних вирішувати питання життя організації. Навіть формальної можливості впливати на це позаноменклатурні комуністи були позбавлені. Природа розбудови партії свідчила, що вона поділялася на внутрішню (номенклатура) та зовнішню (інші).

Юридичний статус партії згідно з Конституцією СРСР інституціоналізував її як «передовий загін трудящих в їхній боротьбі за побудову комуністичного суспільства, ... керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»⁵⁰⁰. Таке становище дозволяло Комуністичній партії якнайширше використовувати повновладдя в країні. «Ядро» фактично потіснило інші елементи владної системи на другий, декоративний, часто символічний план. Усередині партії номенклатура виокремилася в осібну цілісність, котра була над (поза) масою комуністів.

Відмінність від сталінської моделі організації компартійної влади у часи «відлиги» полягала в пом'якшенні внутрішньої атмосфери в КПРС, яка перестала бути, за висловлюванням Ю. Фролова, «слідчим ізолятором»⁵⁰¹. Натомість соціальною хворобою суспільства, що так довго жило в страхі, став комплекс неповноцінності. Партійна номенклатура користувалася цим. За сталінізму владу й пільги вона могла втратити миттєво. У часи «відлиги» бюрократія, що стомилася від такого стану, прагнула до нової форми власного всевладдя – без диктатора⁵⁰².

Було збережено принципові засади організаційної диктатури партії та її апаратного засилля. Колишній лідер КПУ П. Шелест явно перебільшував, стверджуючи, що з приходом до влади М. Хрущова настало справжнє відновлення демократії, розгорнулася боротьба зі свавіллям адміністративних

⁵⁰⁰ Кукушкин Ю.С. Очерк истории Советской Конституции / Ю.С. Кукушкин, О.И. Чистяков. – М.: Политиздат, 1987. – С. 310.

⁵⁰¹ Фролов Ю. Назв. праця. – Кн. 5. – С. 339.

⁵⁰² Геллер М.Я., Некрич А.М. Назв. праця. – С. 518.

органів⁵⁰³. Адже партія й надалі оберігала жорсткість політичної системи, управляла країною адміністративно-командними методами. Усе вирішувалося в її комітетах, державні установи проводили партійні ухвали «в радянському порядку», були безпосередніми їх виконавцями. Замість демократизації режиму сталося його ліберальне переформатування, яке звелось до відмови від крайнощів тотального контролю за суспільним життям. У внутрішньопартійній сфері декларовані принципи колегіальності, демократизму, критики й самокритики практично не діяли. Така обстановка сприяла набуттю партійними апаратними утвореннями статусу, який дозволяв їм як визначати партійну лінію загалом, так і втримувати першість у владній ієрархії. Партійна номенклатура інституціоналізувалася як дієва організаційна структура.

Іншою силою, котру апаратна компартійна номенклатура поставила на службу, став Ідеологічний відділ ЦК. Захищаючи чистоту партійної лінії, його форми оберігали номенклатурні інтереси КПРС. Саме цим пояснюються неймовірно високі темпи зростання штату структури. Кількість посад у відділі складала 1959 р. 26,4% складу ЦК (у 1940 р. – 6,7%)⁵⁰⁴. Відповідним чином комплектувалися відділи в регіональних комітетах. У роки «відлиги» відбулося виокремлення ідеологічної роботи в партапаратах: більшість переймалася виробничими питаннями, «ідеологи» спеціалізувалися у власній сфері. Щоправда, номенклатурній єдності чиновництва це не шкодило. Більше того, М. Хрущов постійно вимагав теоретичних обґрунтувань новаторських кроків, аби долучати до відповідальності за їхні наслідки «ідеологів». Посилення впливовості номенклатурних утворень мало «освячуватися» комуністичною демагогією, хоча партійні маси дистанціювалися від теоретичних проблем. Так партбюрократію було виведено з-під контролю партійних інстанцій. Апарат

⁵⁰³ Петро Шелест: «Справжній суд історії...». – С. 113.

⁵⁰⁴ Фролов Ю. Назв. праця. – Кн. 5. – С. 274.

став наглядачем над партійними комітетами. Групи управлінців визначали політичний курс країни⁵⁰⁵.

Пленуми Центральних Комітетів КПРС та КПУ залишалися здебільшого формальними зібраннями, котрі двічі на рік санкціонували розроблені апаратом ухвали. Такі збори були схожими на добре організовані мітинги⁵⁰⁶. М. Хрущову імпонували розширені зібрання, на які запрошували виробників різних рангів, через що доводилося засідати в багатотисячомісних приміщеннях на кшталт палаців спорту. Тим позірніше виглядали пленуми ЦК КПУ, котрі переважно дублювали рішення московських форумів, ілюструючи їх власними статистичними даними.

Виконавчі структури партії – апарати комітетів – самочинно визначали перспективи розвитку парторганізацій. Представницькі форми – з'їзди, конференції, пленуми, збори – стали своєрідним прикриттям номенклатури, покликаним надавати статутної правомірності рішенням, наперед написаним у чиновницьких кабінетах⁵⁰⁷. Акцентування уваги на колегіальності в роботі було облудним прийомом номенклатурного «реформування». Хоча на зібраннях комуністів часто наголошувалося на потребі дотримуватися колективності.

Позатим партійна ієрархічна система показала неприйнятність колегіальних засад, демонструючи їх відторгнення. М. Хрущов, здолавши суперників, невдовзі став вибудовувати в партії одноосібний владний механізм, усе більше ігноруючи колективну думку. Такий політичний підхід сповідували й республіканські та обласні очільники. Кожен із них мав у регіоні широкі права, хоча мусив рахуватися як із інтересами центру, так і з настроями керівників виробництва, галузево підпорядкованих міністерствам. Отже, успішність роботи провінційного начальника зазвичай зумовлювалася вмінням балансувати в сфері інтересів різноманітних номенклатурних утворень.

⁵⁰⁵ Верт Н. Назв. праця. – С. 367 – 368.

⁵⁰⁶ Власть и оппозиция. – С. 212.

⁵⁰⁷ Політична історія України ХХ століття. – Т. 6. – С. 113.

Здобутки доби десталінізації пов'язані з посиленням апаратного панування. Піку політичного контролю номенклатура досягла 1957 р., утримавши його до останнього періоду існування СРСР⁵⁰⁸. М. Хрущов усіляко сприяв сталості контролюючих функцій партійно-державного апарату. Разом із тим він значно послабив тиск на регіональну номенклатуру, похвалявся, що не оголосив жодної догани керівникам обкомів, тоді як у роки сталінізму стягнення мав майже кожен із них⁵⁰⁹.

Таким чином, відбулася модерна інституціоналізація апаратів КПУ. Її чиновницькі підрозділи, а не статутні органи зміцнили основи управлінського організму партії, радянської влади в цілому. Прошарок апаратників від ЦК до райкомів було покликано реалізувати політику від імені всієї партії⁵¹⁰. Номенклатурна система управління набула стабільності.

Апаратом відпрацьовувалася система корпоративного самозахисту, котра дозволяла номенклатурі оперативно відновлювати втрачене. Після скорочень штатів, ініційованих М. Хрущовим, на місцях (часто в обхід центральних органів) робилися поповнення поріділих номенклатурних лав. ЦК КПРС виголошував дані про скорочення й замовчував інформацію про нові апаратні нарощування.

Загальна лібералізація внутрішньопартійного життя в роки «відлиги» спричинила певне розширення прав місцевих організацій партії, піднесення рівня їхньої автономності. Секретаріат ЦК КПРС передав 1955 р. в ЦК Компартій союзних республік, обкоми та крайкоми партії для самостійного вирішення питання ділової документації, переміщення штатних посад та установку ставок секретарям первинних парторганізацій, використання власних бюджетних коштів, урахування місцевих мов у директивних документах

⁵⁰⁸ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 151 – 152.

⁵⁰⁹ Молотов, Маленков, Каганович. 1957. – С. 450 – 451.

⁵¹⁰ Гимпельсон Е.Г. Назв. праця. – С. 171.

тощо⁵¹¹. Лінія набувала характеру довготривалого процесу. Республіканські ЦК та обкоми позитивно реагували на розширення власних повноважень. XX з'їзд змінами до Статуту КПРС збільшив їхні фінансові та штатні права, що теж сприяло автономізації регіонів. Обговорення питання зафіксовано в Президії ЦК КПРС у квітні 1956 р., коли секретар ЦК Д. Шепілов заявив: «Максимум функцій – республікам»⁵¹².

Позитив оновлення полягав у тому, що після організаційних заходів в апаратні кабінети могли прийти ті, хто піднявся до належного рівня або об'єктивно виокремився внаслідок розв'язання протиріч між інтересами номенклатурних угруповань. Отже, кадрові переміщення трималися на компромісах апаратних груп. Центрові залишалося тільки визнати нову обстановку та делегувати частину владних функцій нижчим ланкам. Так запроваджувалися нові конструктивні схеми, за якими мали повніше враховуватися регіональні інтереси⁵¹³.

Українські компартійні лідери прагнули швидшого розвитку починання. Секретар ЦК КПУ М. Підгорний у листі до секретаря ЦК КПРС М. Сулова 1957 р. висловлював невдоволення тим, що «має місце ряд фактів, коли керівні працівники, котрі входять у номенклатуру ЦК Компартії України, переміщаються ЦК КПРС на роботу за межі УРСР. У кожному такому випадку ЦК Компартії України не повідомлявся про планові переміщення і дізнавався про них лише з отриманих рішень ЦК КПРС»⁵¹⁴.

Прохання розширити автономні права української парторганізації викладено в дописі ЦК КПУ до ЦК КПРС (січень 1957 р.). Постановою ЦК КПРС у серпні 1957 р. Центральні Комітети партій союзних республік одержали право затверджувати штати та категорії для міських і районних

⁵¹¹ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 124 – 125.

⁵¹² Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. – Т. 1. – С. 126.

⁵¹³ Гимпельсон Е.Г. Назв. праця. – С. 7.

⁵¹⁴ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 161.

комітетів. Спільно з обкомами вони самостійно призначали керівників навчальних закладів та ряду виробничих установ, лише подаючи до Москви відповідні довідки. В. Мохов зауважує, що сталася заміна директивного управління на інформативні зв'язки рівня «центр-регіони»⁵¹⁵.

Масштабні наслідки мала постанова ЦК КПРС 30 вересня 1958 р. «Про подальше розширення прав ЦК Компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, міськкомів, райкомів партії та первинних парторганізацій у вирішенні організаційно-партійних і фінансово-бюджетних питань»⁵¹⁶. Поряд із лібералізацією партійного життя лінія на розширення прав регіональних комітетів неминуче спричинювала збільшення обсягів роботи та зростання штатів республіканських ЦК, обкомів, райкомів, міськкомів.

У контексті скорочення партійної номенклатури та надання провінційним комітетам ширшої автономії 1956 – 1957 рр. було скасовано посади парторгів ЦК КПРС на підприємствах, залізничному транспорті, у системі міліції, Міністерствах морського флоту і рибної промисловості. Ці структури опинялися поза безпосереднім контролем центру, підпорядковуючись, щоправда, союзній відомчій номенклатурі⁵¹⁷.

Посутньо зміцнили автономні позиції обласні комітети КПУ. В. Васильєв відзначає, що курс Кремля на автономізацію регіонів зумовив політизацію їхньої номенклатури, зокрема обкомів, які стали серйозно впливати на союзне керівництво, котре потребувало підтримки від провінцій. Одночасно певна незалежність і самодостатність місцевих керівників супроводжувалися бюрократизацією регіональних апаратів і розгортанням їхнього свавілля⁵¹⁸.

Явище насправді характеризувалося суперечливими процесами. Перекидання номенклатурного контролю в республіки та області велося

⁵¹⁵ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 49 – 52.

⁵¹⁶ Справочник партийного работника. Выпуск второй. – С. 555 – 556.

⁵¹⁷ Сажин А.И. Назв. праця. – С. 41.

⁵¹⁸ Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Вип. 10. – С. 31.

обережно через загрозу послаблення впливу центру на кадрові дії. Місцеві очільники сприймали позбавлення від надмірної московської уваги загалом позитивно. Але кожен конкретний функціонер, «випадаючи» з найвищої номенклатури в регіональну, відчував значне зниження власного посадового статусу, кар'єрних і соціальних гарантій⁵¹⁹. Так у регіонах виникло протиріччя й апаратне відторгнення цієї лінії.

Об'єктивним гальмом автономізації внутрішньопартійного номенклатурного процесу слід визнати зростання лав КППРС. Зменшення квот комітетів для створення цехових парторганізацій на правах первинних, за якого звільнені секретарі вводилися там, де на обліку стояло 100 комуністів, запровадження позаштатних відділів і груп при комітетах компенсувалися централістськими тенденціями, аби зберегти партійну єдність і втримувати керованість у багатомільйонній організації.

Нестабільність моделі влади, вибудованої більшовиками (залежала від розстановки сил у «верхах»), була постійним чинником політичної системи Радянського Союзу, створювала тенденцію до виродження в одноосібну диктатуру. Хрущовська доба сказане підтвердила⁵²⁰. Час від часу виникали ілюзії демократизації партійного життя завдяки спробам реалізації колегіальності керівництва. Але номенклатурна розбудова вищої влади СРСР мала взаємообернений характер: вище керівництво завжди почувалося настільки впевнено, наскільки йому вдавалося контролювати апаратників нижчих рівнів.

У повсякденному функціонуванні зусилля партійних комітетів зводилися значною мірою до «паперотворчості» та засідань. Ця складова політичної номенклатурної системи ілюструвала бюрократизм в організації роботи Компартії. Складання директив, резолюцій, довідок, листів і звітів, чисельні засідання з «актуальних» питань критикувалися як застарілі методи управління,

⁵¹⁹ Региональная политика Хрущева. – С. 7.

⁵²⁰ Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Вип. 10. – С. 74.

котрі відволікають увагу і сили апарату від конкретної живої роботи. Боротьба з цим явищем у роки «відлиги» пов'язувалася з думкою про безправ'я парторганізацій стосовно вищих інстанцій. Тому вимоги скорочення й спрощення звітності місцевих управлінських структур, як правило, межували в циркулярах центру з указівками подавати пропозиції про розширення прав і підвищення відповідальності комітетів⁵²¹.

М. Хрущов неодноразово висловлювався проти бюрократизму в партійних кабінетах. «Треба рішуче припиняти як протидержавну справу всіляке прагнення роздмухувати апарат, ...а також спеціалістів із написання паперів. У канцеляріях має сидіти стільки, скільки можуть сидіти, мінімум», – заявив він 1955 р.⁵²² Основними кроками в боротьбі з бюрократизмом стали вилучення пунктів чи розділів зі звітів, перегляд їхньої періодичності. Однак намагання зменшити звітність нижчих органів перед вищими виливалися в безуспішні акції. Чиновницькі структури й надалі в таких функціях (давати вказівки, перевіряти й контролювати їх виконання) убачали власне призначення.

Незважаючи на певні успіхи десталінізації партійного життя, бюрократична машина загалом утрималася на усталених позиціях. Паперообіг мало зменшився. У березні 1960 р. керівництво Рівненського обкому скаржилося, що протягом одного місяця на адресу ЦК КПУ подало 16 інформацій, серед яких значилися, скажімо, дані про роботу передових зоотехніків області⁵²³. Полтавський обком КПУ самокритично констатував у травні 1959 р., що районні керівники не завжди встигають навіть прочитати папери, надіслані з області. Справді, райкоми одержували 300 – 400 директив на рік із обкомів, останні – не менше листів із ЦК⁵²⁴.

⁵²¹ Региональная политика Хрущева. – С. 103 – 104.

⁵²² Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени. – Т. 2. – С. 265.

⁵²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1437, арк. 118 – 119.

⁵²⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 15, оп. 1, спр. 1686, арк. 12.

Помітний вплив на стабільність республіканської партноменклатури справило ухвалене ХХІІ з'їздом КПРС (1961 р.) положення про ротацію керівних кадрів. Раніше партійному чиновнику було гарантовано обіймання управлінської посади якщо не довічно, то принаймні до досягнення пенсійного віку. Відтепер керувати можна було не більше двох термінів. Отже, функціонер партійного масштабу невдовзі мусив повертатися на виробництво, утрачати номенклатурний статус і ставати не управлінцем, а підлеглим⁵²⁵. Неминучість такого майбутнього вкрай непокоїла номенклатурну верству КПУ, породжувала кланову солідарність, налаштовувала чиновників на протидію.

Нововведення спричинило надмірну змінюваність серед керівників партії, що скоріше шкодило лібералізації, ніж обмежувало бюрократію. Протягом першої половини 1960-х рр. оновлення секретарського корпусу на рівні первинних парторганізацій зросло від 30-35 до 60%, причому 2/3 залишали посади через завершення терміну⁵²⁶. Як зауважує В. Мохов, приходили нові, не досвідчені секретарі, котрі почасти не орієнтувалися в правилах апаратної роботи⁵²⁷, бо мали обмаль часу, аби навчитися. Одночасно очікування неминучого звільнення позбавляло діючого виконавця мотивації в роботі.

Суттєвим організаційним потрясінням для номенклатури КПУ стали постанови ЦК КПРС 20 грудня 1962 р. «Про реорганізацію керівних органів в областях, краях, автономних і союзних республіках»⁵²⁸ та ЦК КПУ 22 січня 1963 р. «Про структуру і штати керівних органів Комуністичної партії

⁵²⁵ Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 69.

⁵²⁶ ХХІІІ съезд КПСС: Стенографический отчет. – Т. 1. – С. 99.

⁵²⁷ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 80.

⁵²⁸ Справочник партийного работника [Редколлегия: Е.И. Бугаев и др.]. – М.: Госполитиздат, 1963. – Вып. 4. – С. 433 – 435.

України»⁵²⁹, згідно з якими впроваджувався поділ обкомів на два: із керівництва промисловістю та з управління сільським господарством. Ці акції було піддано негласному осуду в середовищі номенклатури, а восени 1964 р. – найдошкульнішій критиці з боку опонентів М. Хрущова. Аргументи зводилися до звинувачення в замахові на робітничо-селянський союз, спробі занизити роль КПРС до рівня економічних питань, потуранні множенню бюрократичних утворень, розколі партсекторів: ідеології, торгівлі, освіти, охорони здоров'я⁵³⁰. Найбільше ж номенклатурі дошкуляли намагання М. Хрущова зламати її кланові утворення, розвалити корпоративну єдність на обласному щаблі.

Після марних намагань не допустити в республіці перебудови Комісія ЦК КПУ мусила оперативно підготувати «Записку» до ЦК КПРС обсягом 187 арк. стосовно нової оргструктури партії⁵³¹. Згідно з пропозиціями, обкоми поділялися на два комітети, замість райкомів мали постати 250 виробничих колгоспно-радгоспних управлінь і 78 промислово-виробничих парткомів (підпорядковували парторганізації промпідприємств і будов на селі). Міські парторганізації промислових, будівельних, транспортних структур і системи зв'язку підпадали під опіку 92 міських і 71 районного (у містах) комітетів. У ЦК КПУ створювалися два Бюро (із керівництва сільським господарством та з управління промисловістю й будівництвом), котрі склалися з 5 – 7 осіб. Промислове бюро мало 8, сільськогосподарське – 4 відділи. 10 відділів (невиробничих) залишалися в безпосередньому віданні Президії ЦК⁵³², яка мала координувати роботу обох бюро.

⁵²⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2 / Ред. колегія: В.В. Юрчук (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1977. – С. 124 – 125.

⁵³⁰ Верт Н. Назв. праця. – С. 420.

⁵³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1911, арк. 1 – 187.

⁵³² Там само, оп. 24, спр. 5761, арк. 37.

У регіонах до поділу поставилися негативно, хоча мусили виконувати постанову. «Така перебудова викликала здивування навіть у палких прихильників М. Хрущова, – зазначає В. Баран, – адже протиприродний симбіоз партії-держави ускладнювався ще подвійною структуризацією правлячої КПРС»⁵³³.

Одним із наслідків новації стало збільшення партійної бюрократії. Штат Президії Центрального Комітету КПУ в 1963 р. налічував 170 осіб. У ЦК стало 311 відповідальних і 117 технічних працівників. Загалом компартійний номенклатурний склад об'єднував 15 тис. 352 відповідальних і 3 тис. 507 технічних працівників⁵³⁴. В Українській РСР перебудова зачепила 19 обкомів КПУ (у західному регіоні, крім Львівщини, реформа не вводилася). В обласних комітетах бюро й секретаріати промислових і сільських форм (по 3 – 4 особи) ставали рівнозначними органами. До них уходили відділи парторганів, агітації й пропаганди, адміністративний, торгово-фінансових і планових органів, науки й культури та шкіл, а також парткомісія, особливий і фінгосподарський сектори.

Штат промислових обкомів складався з 65 – 85 (І група) або 48 – 55 (ІІ група) відповідальних працівників (усього в промислових обкомах 1963 р. налічувалося 834 чиновники). У штаті сільського обкому таких було від 42 до 61 особи. Разом в обкомах (сільських) КПУ працювало 809 відповідальних чиновників⁵³⁵. Таким чином, обласна партапаратна ланка в республіці об'єднувала 1 тис. 643 особи.

У ряді міст залишали тільки райкоми, ліквідувавши міськкоми, в інших – скасовувалися районні комітети⁵³⁶. Станом на 1963 р. в Українській РСР налічувалося 1 тис. 736 апаратних працівників міськкомів, 1 тис. 222 – міськ-

⁵³³ Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр. – С. 98 – 99.

⁵³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5761, арк. 7, 37.

⁵³⁵ Там само, арк. 7.

⁵³⁶ Там само, оп. 31, спр. 1911, арк. 1 – 8; спр. 2844, арк. 32.

райкомів, 5 тис. 845 – парткомів виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, 1 тис. 047 – промислово-виробничих парткомів та 115 – комітетів обласних сільськогосподарських установ⁵³⁷. Стосовно апарату області наведемо, як приклад, штати партійних працівників Київщини. Станом на 1963 р. у промисловому обкомі налічувалося 489 відповідальних і 326 технічних працівників, у сільському – 405 і 160 відповідно⁵³⁸.

Відтак загальний номенклатурний показник обкомівсько-міськкомівського гатунку в УРСР 1963 р. становив 9 тис. 965 осіб. Усього в Компартії України після поділу обкомів мали функціонувати 556 різних парткомів із 12 тис. 222 (на 1 тис. 871 менше, ніж було) відповідальними та 3 тис. 336 технічними (на 126 менше, ніж було) працівниками⁵³⁹. У їхніх структурах число апаратних працівників мало зменшитися з 2 тис. 125 до 1 тис. 741 особи⁵⁴⁰.

Проте скорочення апаратних штатів не відбулося, невдовзі стала очевидною штучність кампанії, про наслідки якої секретар ЦК КПУ М. Підгорний звітував Кремлю в січні 1963 р. Дані про скорочення в партійному апараті подавалися ним по лінії КПУ загалом. Подальше збільшення чисельності номенклатури в кожному окремому випадку фіксувалося лише як факт місцевої статистичної звітності. «Лукава» цифра ілюструвала райдужну картину спрощення та зменшення партапарату КПУ, спотворюючи дійсність. Насправді поділ обкомів зумовив хіба що символічне скорочення штатів – із 2 тис. 125 одиниць відповідальних працівників у 1962 р. до 2 тис. 115 – у 1963 р.⁵⁴¹

Російський історик В. Логінов наголошує, що М. Хрущову потрібно було не стільки зменшити, скільки змінити керівний склад КПРС, котрий його не

⁵³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5761, арк. 7.

⁵³⁸ Там само, спр. 5813, арк. 4-а, 29-а.

⁵³⁹ Там само, спр. 5644, арк. 83 – 84.

⁵⁴⁰ Там само, оп. 31, спр. 325, арк. 15.

⁵⁴¹ Там само, оп. 46, спр. 7520, арк. 15.

влаштував. Унаслідок поділу обкомів утворювалося два «хазяїни» в регіоні. М. Хрущов міг обирати потрібнішого на місце в ЦК⁵⁴², тим самим увиразнюючи «старшого» з двох перших секретарів. Але, навіть переміщаючи партфункціонерів із місця на місце, лідер партії цілком зберіг систему номенклатурних вакансій. Учені звертають увагу на те, що, на відміну від Й. Сталіна, котрий «викорінив» «старих більшовиків», М. Хрущов працював переважно з колишньою номенклатурою. Законсервувавши управлінсько-чиновницькі структури, він так і не створив «свою партію»⁵⁴³.

Секретар ЦК КПУ початку 1960-х рр. О. Ляшко, відзначаючи помітну настороженість у стосунках між Президією та новоствореними Бюро ЦК КПУ, говорив, що він тільки з часом зрозумів наміри М. Хрущова. Руйнуючи звичні номенклатурні схеми, перший секретар шукав підтримки серед республіканського та обласного керівництва в боротьбі з московськими апаратними кланами, керованими старими кадрами⁵⁴⁴.

Окрему сюжетну лінію представляє позиція М. Хрущова в липні 1964 р., коли він оприлюднив розлогі «міркування принципового характеру» щодо майбутньої Конституції СРСР. Вражає, що серед них не знайшлося згадки про партію, зате акцентувалося на посиленні радянських органів і зростанні громадських засад⁵⁴⁵. На нашу думку, М. Хрущов хотів реанімувати ідею піднесення ролі державної номенклатури, як було за доби пізнього сталінізму. На радянсько-господарські кадри покладалися перспективні завдання розвитку країни. Але сказане залишилося «проектом». Діючий управлінський механізм КПРС було збережено, лише створювалися нові комбінації його компонентів⁵⁴⁶, зросло число компартійної номенклатури, її мережі в суспільній організації

⁵⁴² Караулов А.В. Назв. праця. – С. 50.

⁵⁴³ Модсли Э., Уайт С. Назв. праця. – С. 237 – 238.

⁵⁴⁴ Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 10 – 11.

⁵⁴⁵ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета. – Т. 2. – С. 427.

⁵⁴⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 239.

стали щільнішими. До пасиву останніх років перебування М. Хрущова при владі слід занести колосальні фінансові витрати від перманентних реорганізацій.

У підсумку позбавлення лідера держави всіх керівних посад у жовтні 1964 р. засвідчило, що реформаторське крило партапарату було слабким і нездатним протистояти консервативним силам. Із точки зору останніх, діяльність першого секретаря виявилася неефективною, недостатньою для забезпечення панівного становища номенклатури⁵⁴⁷. П. Шелест коментував резонанс в Українській РСР від зміни влади в Кремлі: «...Факти про наявну ненормальну обстановку в Президії ЦК КПРС унаслідок неправильної поведінки т. Хрущова були сприйняті з повним розумінням і знайшли всезагальний осуд. Учасники активів повністю схвалили діяльність Президії та Пленуму ЦК КПРС із упередження розвитку культу особи Хрущова і припинення його неправильних дій»⁵⁴⁸.

Вельми оперативно партійна номенклатура повернула порушені засади організаційних структур. У листопаді 1964 р. пленум ЦК КПУ прийняв ухвалу про об'єднання обкомів⁵⁴⁹. До 15 грудня 1964 р. в 19 областях відбулися партконференції, на яких обрали єдині обласні комітети КПУ⁵⁵⁰. Відвоювали втрачені позиції й районні апаратні структури. 1965 р. в парторганах сільських районів працювало 7 тис. 237 чиновників (майже на 20% більше, ніж у попередньому році)⁵⁵¹.

Таким чином, протягом 1945 – 1964 рр. політична система оперативно відтворювала організаційно-управлінські позиції компартійної номенклатури,

⁵⁴⁷ История государственного управления в России: Учебник. Изд. 3-е / Под общ. ред. проф. Р.Г. Пихои. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – С. 331.

⁵⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5885, арк. 119 – 120.

⁵⁴⁹ Там само, спр. 1903, арк. 1 – 3.

⁵⁵⁰ Там само, спр. 5948, арк. 314.

⁵⁵¹ Там само, оп. 31, спр. 2361, арк. 95.

зміцнюючи апаратні розбудови навіть в екстремальних умовах суспільної трансформації. Практика опанування партапаратом провідних позицій у владному механізмові відзначалася різноманітними методами управління соціально-економічними процесами та засобами контролю над життям суспільства. Проте критерієм функціонування партійних апаратів було зміцнення їхнього пануючого статусу в тандемі з радянськими управлінськими формами. Партійні комітети завдяки секретаріатам тримали під повним контролем кадрову політику, формуючи основні напрями розбудови Комуністичної партії.

Перманентне збільшення управлінського навантаження на чиновницькі групи партійних комітетів протягом 1945 – 1964 рр. зумовило перетворення їх на політичні, ідеологічні та виробничі центри. Уникаючи чіткого розмежування управлінських функцій між партією й Радами депутатів трудящих, парткоми всіх рівнів разом із державними та господарськими органами спільно відповідали за вирішення задач загальнодержавного та галузевого рівнів. Наслідком співпраці апаратів КПУ з радянсько-управлінськими структурами (завдяки підміні та дублюванню функціонального обширу останніх) було підпорядкування державних органів волі партійних апаратів. Покликанням номенклатури партії було забезпечення саме такого спрямування розвитку політичної системи.

Наголосимо, що протягом 1945 – 1964 рр. відбувся перегляд балансу повноважень між центральними та регіональними партійними комітетами переважно на користь останніх. Витримуючи централістські засади, Компартія вдалася до перекладання на провінційні органи частини управлінських функцій, що сприяло певній автономізації української парторганізації в межах її статутного становища. Партійна номенклатура постійно змінювала власні структурні та чисельно-якісні характеристики. Апарати зазнали суттєвих реорганізаційних впливів. Проте їм удалося витримати консервативне спрямування як еволюції КПУ, так і суспільного розвитку загалом.

3.2 Чиновницько-апаратна розбудова державних форм Української РСР

Тоталітарна природа компартійно-радянського зразка продукувала політичну систему, базовану на диктатурі правлячої партії. На переконання комуністів, вона «означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»⁵⁵². Осердям такої політичної системи виступала Комуністична партія. Проте тоталітарна влада мала структуру виборних, формально демократичних органів – Ради депутатів трудящих. Виконавчу владу представляв уряд (Рада Народних Комісарів / Рада Міністрів). Підконтрольні більшовицькій партії органи радянської влади функціонували як державна гілка й були органічною складовою номенклатурної політичної системи СРСР, на котру покладалися законодавча й виконавча функції.

Повоєнна еволюція системи рад у напрямку громадянського суспільства могла стати реальною перспективою державотворення. Але комуністи включили ради в коло форм диктатури партії, котра гарантувала верховенство останньої, точніше її апаратних утворень. Головним призначенням Рад депутатів трудящих стало виконання вказівок і рішень партії, нормативно-правове оформлення заходів влади, юридичний супровід усіх політично значимих дій диктатури комуністів. Навіть Верховна Рада лише імітувала корисну діяльність⁵⁵³. Далекою від належної була роль рад нижчих ланок, котрі функціонували в підконтрольному партійним комітетам полі. Особливо

⁵⁵² Ленін В.І. До історії питання про диктатуру (Замітка) // Повн. збір. тв. – Т. 41. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 364.

⁵⁵³ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 122.

відчутним виглядало безправ'я рад на обласному рівні. Після війни їхня діяльність остаточно втратила політичне навантаження⁵⁵⁴.

Разом із тим роль рад у тоталітарній системі не слід вважати суто декоративною. У тандемі «партія-ради» обидві складові розрізнялися лише зовнішніми ознаками та формальними характеристиками. Насправді ці суб'єкти були органічними компонентами єдиного тоталітарного владного механізму, котрий функціонував у Радянському Союзі, витворивши альтернативний капіталістичному цивілізаційний проект і намагаючись нав'язати його світу. Із огляду на сказане слід вести мову не про злиття партійно-державних структур в один механізм, а про специфіку системи управління в державі, монополюю керованій однією партією, котра, проте, маскувала тоталітарну сутність демократичними державними формами (головні з них – ради). Останні не були «поза грою», адже на ради покладалася значна частина виконавсько-управлінської роботи у країні загалом і в регіонах зокрема. Ради депутатів трудящих визначальним чином демонстрували народовладдя, створюючи ілюзію долучення громадян до державних справ. Підпорядкованість радянських структур партійним реалізовувалася переважно через механізми номенклатурної організації.

Отже, слід висвітлити основні характеристики діяльності номенклатури в апаратах держави – радах та урядових структурах різних рівнів Української РСР – протягом 1945 – 1964 рр. Метою видається обґрунтування думки щодо провідної ролі номенклатурних утворень у діяльності державних органів та показ реального стану апаратів радянських структур.

В Українській РСР партійний диктат щодо державних утворень здійснювався двома методами. Перший полягав у формуванні в кожній

⁵⁵⁴ Молдавська Т.І. Обласні Ради депутатів трудящих у системі владних відносин радянського суспільства у 1947 – 1990 рр. (на прикладі південних областей УРСР): автореф. ... дис. канд. іст. наук / Т.І. Молдавська. – Запоріжжя, 2010. – С. 17.

радянській структурі групи (фракції) комуністів, яка обстоювала лінію КПУ під час вирішення (не обов'язково колегіального) будь-яких питань. Іншим методом підпорядкування державних установ стало включення всіх їхніх керівних посад у номенклатурний перелік, що складався, контролювався і змінювався відповідним партійним комітетом.

Коли йшлося про радянські органи, посади в яких здебільшого були виборними, діяла система рекомендацій: партійний орган пропонував (як правило, безальтернативно) кандидатуру на певну посаду й домагався позитивного голосування за неї. Стосовно виробничих установ та організацій, підпорядкованих урядові (не виборних), діяла практика номенклатурних призначень. Тільки схвалені комітетом партії кандидатури могли обіймати посади урядового спектру, хоча й відбувалося оформлення відповідного наказу міністерським начальством. Так само кадри переміщалися і звільнялися. Фактично призначеннями відали парткоми.

«Партія здійснює керівництво, а держава і всі ... органи та організації управляють, перебуваючи під партійним керівництвом... Роль Комуністичної партії полягає в тому, що вона управляє державою, громадськими організаціями і через них – усіма процесами будівництва соціалізму і комунізму», – так, дещо прямолінійно, проте переконливо визначав сутність політичної партійної першості радянський дослідник⁵⁵⁵. «Наше завдання в керівництві Радами полягає в тому, щоб посилити контроль за їхньою діяльністю, усунути практику підміни та дрібної опіки цих органів; підкріпити їх кадрами; досягти посилення зв'язку депутатів із виборцями», – казав 1958 р. П. Шелест⁵⁵⁶. Такі настанови слід визнати провідними напрямками партійної співпраці з радянськими органами.

⁵⁵⁵ Мартанус Р.В. Социальное управление: кадры и кадровая политика / Р.В. Мартанус. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 19.

⁵⁵⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 213.

Крім того, утручання в роботу рад зводилося до завоювання в них комуністичної більшості, прямої участі в кадровій практиці, контролю та керівництва діяльністю радвиконкомів, політико-правових дій парткомів (ухвали про роботу рад, спільні постанови), безпосередньої праці комуністів у радах. Природним було зростання комуністів серед депутатів усіх рівнів. За підрахунками М. Гудзь, в Українській РСР відсоток членів КПУ в радах змінювався так: 1953 р. – 36,9, 1959 р. – 43,9, 1965 р. – 46,3%. У виконкомах рад показник присутності комуністів змінювався ще переконливіше: 1953 р. – 49,5, 1959 р. – 68,5, 1965 р. – 73,4%⁵⁵⁷. Щоправда, указані зміни відбувалися за об'єктивних умов зростання серед населення чисельності комуністів.

На фоні домінування партійців у радах вражає низька ефективність діяльності там партгруп. Оскільки їхній статус був тимчасовим, цей напрям підпорядкування рад зазвичай ігнорувався. Секретарі місцевих парткомів, як правило, не вважали за потрібне навіть приходити на збори таких груп⁵⁵⁸.

Безпосередній вплив на роботу державних органів комуністи здійснювали завдяки ідеологічній роботі серед радянських працівників та ініційованим партією «удосконаленням» структури й роботи державних органів⁵⁵⁹. За сприяння Й. Сталіна від середини 1940-х рр. розвиток радянської державності дедалі більше розглядався як першорядна задача нової архітектоніки політичної

⁵⁵⁷ Гудзь М.В. Ради депутатів трудящих України в 1953 – 1964 роках: Дисертація ... канд. іст. наук. – К., 1992. – С. 32, 33, 39.

⁵⁵⁸ Там само. – С. 69.

⁵⁵⁹ Корнеева Н.В. О некоторых формах партийного руководства Советами в период семилетки / Н.В. Корнеева / Коммунистическая партия Украины – боевой отряд в борьбе за построение социализма и коммунизма. Республиканская научная конференция работников кафедр истории КПСС вузов Украинской ССР (25 – 28 июня 1968 г.). – Днепропетровск: [б. и.], 1968. – С. 181 – 182.

системи⁵⁶⁰, тому він потребував належного ідеологічного супроводу. Посилення рад вважалося ідентичним нарощуванню впливу управлінського апарату.

Охарактеризуємо номенклатурні особливості інституціоналізації Рад депутатів трудящих Української РСР повоєнного двадцятиріччя. 1946 р. функціонувало 25 обласних, 13 окружних, 77 міських, 82 районні у містах, 743 районні сільські, 452 селищні та 13 тис. 952 сільські ради⁵⁶¹. Їхні виконкоми були значним номенклатурним потенціалом, від задіяння якого залежало функціонування апаратних схем політичної системи УРСР.

Після війни через недостатній вплив депутатського корпусу виконкоми рад практично узурпували владу. Сесії рад скликалися нерегулярно і майже не впливали на ситуацію. Згідно з Конституцією УРСР такі зібрання на районному рівні мали відбуватися не рідше шести разів на рік, у містах, селищах і селах – одного разу на місяць. Проте графіки часто ігнорувалися. Обстеження в Дніпропетровській області показало, що міськвиконком обласного центру протягом 1946 р. скликав 4 сесії, Дніпродзержинська – 2, а 5 районних виконкомів обмежилися однією сесією. У 10 міських і районних радах 1947 р. сесій не було взагалі⁵⁶².

Радянські номенклатурні списки ЦК КП(б)У тоді не були стабільними. У перші повоєнні роки до них уходило 1 тис. 720 вищих посад працівників державних установ. Понад половину складали голови виконкомів обласних, районних і міських рад та їхні заступники, решту представляли керівники сільських і селищних рад. Іншу категорію формували республіканські міністри та їхні заступники, а також керівники великих управлінь, у тому числі структур КДБ та МВС, прокурори. Близько 40 позицій радянських працівників уходило

⁵⁶⁰ Повоєнна Україна. – Ч. 1, 2. – С. 8.

⁵⁶¹ Юрчук В.І. Боротьба КП України за відбудову. – С. 65.

⁵⁶² Корецкий М. Регулярно и по-деловому проводит сессии местных Советов / М. Корецкий // Днепровская правда. – 1947. – 15 июля.

до обкомівських списків⁵⁶³: голови, їхні заступники, секретарі виконкомів області, району, міста. Наприклад, Полтавський обком у середині 1950-х рр. контролював за номенклатурним списком близько 100 радянських керівників⁵⁶⁴.

Крім основних номенклатурних списків, вівся відбір резервістів. До резерву кандидатів на державні посади в ЦК КП(б)У 1947 р. потрапили 160 осіб. У цілому, разом із списками обкомів у державному номенклатурному полі перебувало близько 2,4 тис. назв⁵⁶⁵. Таких кадрових ресурсів було недостатньо, адже наприкінці 1940-х рр. тільки номенклатура облвиконкомів зросла до 11 тис. одиниць, райвиконкомівські списки містили понад 51 тис. назв. Загальна потреба в претендентах на посади радянської номенклатури зводилася до 62 тис. 075 осіб. Скорочення цих списків по війні не відбувалося⁵⁶⁶. Отже, слід констатувати відставання в номенклатурному супроводі радянського будівництва. Вакансії порівняно з резервами були занадто масштабними.

Змінюваність кадрів у державних структурах залишалася високою, склавши 1950 р. 41%⁵⁶⁷. У повоєнні часи становище в органах партійної та державної влади було схожим, оскільки розмежування повноважень між ними, рівень компетенції, окресленість функціонального призначення видавалися доволі розмитими й непевними. Номенклатурні страти партійно-радянських утворень залишалися стереотипними. Органам держави всіх ієрархічних рівнів були притаманні аналогічні партійним кількісно-якісні характеристики, подібні розбудови, ідентичні проблеми функціонування.

Від 1953 р. М. Хрущов усіляко намагався обґрунтувати посилення ролі парткомів, роблячи це з різних позицій, проте деякий час такому курсу

⁵⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1486, арк. 146.

⁵⁶⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 15, оп. 2, спр. 1560, арк. 2.

⁵⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 586, арк. 65 – 66.

⁵⁶⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 162.

⁵⁶⁷ Там само. – С. 55.

перечили соратники, що перебували на державних посадах. Позиції сторін виглядали не переконливими, надто прозоро проглядалася боротьба за владу. Зрештою політична перемога першого секретаря ЦК КПРС об'єктивно означала вивищення партійної номенклатури над державною. Але, на нашу думку, спадкоємці Й. Сталіна нічого принципового не внесли щодо постулату первинності державних чи партійних органів. М. Хрущов підняв парткоми над радами, тому в період «відлиги» превалювали тенденції до розширення виробничих повноважень партійних комітетів. Хоча державній владі й надавалося відповідної ваги, реальні функції радянських установ поступово «перетікали» в кабінети комітетів КПУ. Так, секретар Дрогобицького обкому скаржився 1948 р., що він працює методами воєнного часу, підмінюючи радянські та господарські органи, виховуючи в них безвідповідальних нероб⁵⁶⁸. Переважно таким способом (виконання парткомами функцій радянських структур) «підсилювали» роль номенклатури ВКП(б) / КПРС на всіх регіональних рівнях.

Згодом зусиллями передовсім М. Хрущова у суспільній свідомості та номенклатурній апаратній практиці оформилася установка: нарощувати роль партійних органів, не применшуючи впливу державних структур. Тривало одержавлення партії, але вона набирала політичної ваги, не послаблюючи статусу радянських органів. «Не знесилювати останні, а підпорядковувати собі» – так можна сформулювати партійну тактику. В Українській РСР, оскільки КПУ бралася за виконання управлінських функцій радянсько-урядового поля, вона фактично далі вросла в систему влади, стаючи її визначальним елементом. Розмежування функцій партійних і державних установ не відбувалося, ішлося про уточнення повноважень. Отже, інституціоналізувалося системне дублювання партійними органами державних установ.

Претензії радянського апарату на самостійність востаннє було продемонстровано на початку 1953 р., коли постановою уряду розширили права

⁵⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 590, арк. 129.

міністрів⁵⁶⁹. Надалі першість упевнено брали партійні комітети. Найважливіші питання вирішували в ЦК, де зосереджувалася вища влада. Так, протягом 1956 – 1960 рр. у ЦК КПРС питання керівництва народним господарством розглядалися 37 разів, підвищення матеріального та культурного рівня життя трудящих – 24 рази, радянського будівництва та зміцнення соціалістичної законності – 8 разів⁵⁷⁰. Із цього випливала константа: у політичному керівництві провід належав постатям, впливовість яких визначалася членством у ЦК, але не в Раді Міністрів. Подібним чином формувалися номенклатурні центри ваги в регіонах.

Державна номенклатура була затребувана в галузі виробничо-управлінської роботи, із чого випливало зосередження зусиль радянсько-урядових структур на соціально-економічних проблемах. Їхні органи було вмонтовано в тоталітарні механізми влади, із визначенням для них позаполітичних галузей відповідальності. Ця сфера діяльності виявилася для держноменклатури цілком придатною з точки зору реалізації претензій на адекватний розподіл владних функцій із партійною номенклатурою. Саме таку роль Радам депутатів трудящих було відведено в політичній системі.

Поряд із тим постійно зверталася увага на відповідальність виконкомів рад за стан справ у народному господарстві та соціальній сфері конкретної місцевості. Хоча контроль парткомів над державно-виробничим будівництвом практично не зменшувався, безпосередня відповідальність за перебіг соціально-економічних процесів частіше покладалася на радянську номенклатуру. Партійні підрозділи від середини 1950-х рр. здебільшого задовольнялися політичною присутністю в радянських установах, що відповідало тоталітарним

⁵⁶⁹ История государственного управления в России: Учебник. Изд. 3-е / Под общ. ред. проф. Р.Г. Пихои. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – С. 316.

⁵⁷⁰ Барановська Н.П. Зміна засад тотального партійного контролю за суспільством у добу М.С. Хрущова / Н.П. Барановська // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р. – С. 95.

уявленням про контроль над структурами влади. Цього було достатньо для проведення в радах партійної лінії. Конституційний статус, демократичний фасад функціонування обраних народом рад не могли змінити їхнього фактичного відсторонення від політичних процесів. Штучність владної ваги державних органів була очевидною, адже вплив, повноваження, активність, значимість рад усіх рівнів визначалися їхньою підпорядкованістю партійним комітетам. Особистість у сфері державних органів управління мала мінімальні шанси реалізуватися з політичної точки зору поза номенклатурою партійних комітетів. Кар'єра радянського чиновника мала бути суголосною частоті та діапазону дій номенклатури партії, яка інтегрувала індивіда в роботу заради функціонування соціального ладу⁵⁷¹.

Окреслений напрям кадрової політики всіляко культивувався центральною владою. У повсякденній практиці йшлося про використання переважно адміністративних важелів у співпраці партії з органами влади, особливо на регіональних рівнях. Секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов, критикуючи 1948 р. недбалу господарську діяльність обласних та районних комітетів, закликав брати приклад із ЦК ВКП(б), котрий «керує... всіма справами. Керує Політбюро, воно охоплює всі галузі: і господарську, і політичну, і міжнародну ... Я вважаю, що будь-яке рішення райкому буде тим авторитетнішим, чим більше питань він підготує для відповідних радянських органів...»⁵⁷².

А. Жданову вторив М. Хрущов: «Партійне керівництво – це свята святих... Я прямо заявляю: якщо обкоми партії не вимагатимуть від районних партійних комітетів утрючання в усе, що знаходиться на їхній території, якщо перелому не буде, ми таких керівників обласних і районних комітетів партії будемо карати аж до виключення з партії, як за порушення директив нашої партії»⁵⁷³. Отже, тиск парткомів на радянські форми визначався як політична задача. Партійний

⁵⁷¹ Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность. – С. 151.

⁵⁷² Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 259 – 260.

⁵⁷³ Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени. – Т. 1. – С. 223.

диктат у державних структурах не лише заохочувався, а й трактувався як найважливіший показник управлінської діяльності ВКП(б) / КПРС.

Проблеми, які впливали з юридичної невизначеності такого ставлення партійних органів до радянських, у роки пізнього сталінізму провокували пошук варіантів розділення компетентності партійної та державної форм політичної системи. У серпневій 1946 р. постанові ЦК ВКП(б) вимагалось: «Боротися з фактами зрощування партійного апарату з державними й господарськими апаратами, викорінювати практику преміювання господарськими керівниками партійних і радянських працівників, що ставить останніх у залежність від господарників»⁵⁷⁴. Подібні рішення приймалися впродовж наступних років. Проте розмежування функціональних призначень партійних і державних органів у політичній системі, що її вивершили комуністи, могло бути хіба що номінальним, адже монополія партії на владу означала її одержавлення. Власне ВКП(б) / КПРС була суб'єктом політичної диктатури в тоталітарно організованому суспільстві і не особливо переймалася статусом рад, які сприймалися як складова монолітного політичного механізму.

В Українській РСР (єдиній такій республіці Радянського Союзу) до березня 1947 р. посади голови Ради Міністрів і першого секретаря партії суміщав М. Хрущов, що виправдовувалося специфічними умовами війни⁵⁷⁵. Надалі від цього відійшли, і державні структури дистанціювалися від політичної сфери, лише виконуючи рішення партійного керівництва.

Щоправда, очільники країни не забували демагогічно нагадувати про конституційну неупередженість партії стосовно законодавчих і виконавчих

⁵⁷⁴ О решении ЦК ВКП(б) по отчету ЦК КП(б)У «О подготовке, отборе и распределении руководящих партийных и советских кадров в Украинской партийной организации». Постановление пленума ЦК КП(б)У. 15 – 17 августа 1946 года // КПУ в резолюціях. – Т. второй. 1941 – 1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С. 175.

⁵⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 734, арк. 3.

прерогатив Верховної Ради та уряду УРСР. На XIX з'їзді КПУ 1956 р. перший секретар ЦК О. Кириченко закликав: «покінчити з практикою підміни партійними комітетами радянських та господарських органів. Подібна практика і є однією з причин фактів бюрократизму та безвідповідальності в деяких ланках державного апарату»⁵⁷⁶.

Риторична традиція апелювати до усамостійнення радянських органів (усупереч практиці) підтримувалася роками. Постанова ЦК КПРС 22 січня 1957 р. констатувала втручання парткомів в адміністративно-розпорядчу діяльність радянських структур, підміну їх у розв'язанні господарських питань: «Правильне керівництво Радами з боку партійних комітетів, перш за все, полягає в зміцненні радянських органів досвідченими, підготовленими та ініціативними працівниками, здатними на ділі здійснювати лінію партії. ... Необхідно також покінчити з практикою кооптації на виборну роботу в ради й звільнення радянських працівників без рішення Рад депутатів трудящих»⁵⁷⁷.

Роль Верховної Ради зменшувалася і через підміну її основних функцій власним виконавчим органом. Президія (як на рівні СРСР, так і в республіках), відповідно до Конституції, була інстанцією, котра обиралася Радою й була їй підзвітною. Фактично Президія стояла над Радою, мала право на її розпуск, контролювала уряд, генерального прокурора, Верховний суд⁵⁷⁸. Вона (складалася з 50 осіб) у політичному сенсі важила більше, ніж Верховна Рада УРСР (415 депутатів). На нижчих щаблях відповідним чином номенклатурна влада визначалася виконавчими комітетами (обласна ланка – до 20, районна –

⁵⁷⁶ Отчетный доклад ЦК КП Украины XIX съезду Компартии Украины. Доклад секретаря ЦК КПУ А.И. Кириченко 18 января 1956 г. // Правда Украины. – 1956. – 20 января.

⁵⁷⁷ Об улучшении деятельности Советов депутатов трудящихся и усилении их связей с массами. Постановление ЦК КПСС. 22 января 1957 г. // КПСС в резолюциях. – Т. 9. – С. 163 – 164.

⁵⁷⁸ Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР. – С. 182.

до 10, міська – близько 15, сільська, селищна – 10 – 11 осіб⁵⁷⁹). Отже, не ради, а їхні виконавчі комітети займалися конкретною управлінською роботою.

Служби виконавчих комітетів, котрі включали помічників, інструкторів, референтів, технічних секретарів тощо, супроводжували діяльність голови, його заступника і секретаря ради. У кожній ланці лінійного (підлеглий має одного начальника) управління створювалося своєрідне ядро, де збиралися фахівці з певних напрямів державної роботи. Вони готували рішення рад, які потім затверджувалися сесіями та передавалися до виконання нижчим ланкам. Такі «штаби» за природою функціонування мали тенденцію до усамостійнення щодо колегіального органу⁵⁸⁰. Отже, ідеться про номенклатурну схему розбудови виконкомівських структур. Завдяки цьому радянські апарати було підпорядковано представницьким утворенням, які вирішували питання компетенції рад, залишаючи за останніми формальне візування підготовлених ухвал. Самі виконкоми залежали від партійних комітетів, тому були апаратними посередниками між партією і радами.

Отже, номенклатурна організація влади в державному секторі політичної системи функціонувала, виходячи з того, що партія використовувала радянські форми для реалізації власної політичної програми. 1957 р. було здійснено спробу врегулювати повноваження місцевих рад та їхніх структурних підрозділів: Президія Верховної Ради УРСР ухвалила відповідне положення⁵⁸¹. Проте перегляду практики апаратного диктату в радах так і не відбулося,

⁵⁷⁹ ЦДАВО України, ф.1, оп. 16, спр.81, арк. 40 – 41.

⁵⁸⁰ Совершенствование аппарата управления областного Совета народных депутатов / Бутко И.Ф., Чалый П.Ф. и др. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 75, 84.

⁵⁸¹ Про положення про місцеві Ради та постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР. Постанова Президії Верховної Ради УРСР 31 травня 1957 р. // Хронологічне зібрання законів. – Том четвертий. – С. 168 – 189.

зберігалася відпрацьована схема взаємин парткомівської номенклатури з апаратами радянських виконавчих комітетів, котрі майже не залежали від рад.

На повоєнних виборах 1947 р. в Українській РСР було обрано 17 тис. 998 рад усіх рівнів⁵⁸². Виконкоми цих органів налічували більше 91 тис. депутатів, серед яких майже половину склали комуністи та комсомольці. Таке наповнення номенклатурної радянської верстви гарантувало гегемонію партії в апаратах державних форм. Відтак у республіці комуністам і членам ЛКСМУ належало 63,3% місць голів та 42,2% посад заступників голів виконкомів рад. Серед 415 депутатів Верховної Ради УРСР перевага комуністів була абсолютною (79,8% місць). Безпосередньо номенклатура КПУ була представлена в цьому органі 9 першими і 15 другими секретарями обкомів, 13 головами обласних виконкомів, 328 керівниками великих підприємств⁵⁸³. Із часом присутність у вищому законодавчому органі номенклатури такого рівня посутньо не змінювалася. Так, унаслідок виборів 1957 р. частка комуністів у Верховній Раді УРСР дорівнювала 70,2%⁵⁸⁴.

Чисельність місцевих рад переглядалася, оскільки коригувався адміністративний поділ республіки. Перевагу членів партії в цих органах було зафіксовано на всіх рівнях. 1953 р. в обласних радах члени партії займали 71,9%, окружних – 66,1%, районних – 64,7%, міських – 56,3%, сільських – 27,9% місць. Іще вагомішою була гегемонія комуністів у номенклатурному радянському керівництві. Партійні квитки мали всі голови виконкомів

⁵⁸² Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період Хрущовської «відлиги» / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Випуск 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 10.

⁵⁸³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 169, арк. 1; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4012, арк. 109 – 113.

⁵⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 78, арк. 37; оп. 17, спр. 70, арк. 162; спр. 75, арк. 56; оп. 18, спр. 75; оп. 20, спр. 119, арк. 1, 4 – 5, 29 – 30; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 586, арк. 65 – 66.

обласних, міських та окружних радах, 746 із 749 – у районних, 473 із 477 – у селищних радах. У сільрадах комуністи займали 16 тис. 262 із 16 тис. 295 посад голів. Якщо 1953 р. у виконкомах рад усіх рівнів комуністи склали 49,5%, то 1955 р. – 59,9%⁵⁸⁵. Цей показник надалі суттєво не змінювався. Серед 381 тис. 477 депутатів усіх рівнів рад VII скликання (1957 р.) майже 44% представляли КПУ⁵⁸⁶.

У республіканській Верховній Раді 163 (30,5%) депутати з 435 представляли номенклатуру керівників партійних, радянських, комсомольських і профспілкових управлінських структур, не кажучи про апаратників, котрі проходили від органів освіти, науки, охорони здоров'я тощо⁵⁸⁷. Номенклатурні функціонери комітетів КПУ дбайливо слідкували за заданою статистичною стабільністю складу рад та їхніх виконкомів, захищаючи демагогічний принцип «непорушного блоку комуністів і позапартійних» депутатів у радах.

Ради призвичаювалися до ролі напівбутафорських утворень. На короткоплинних (один – три дні) сесіях панувало одноманітне відбування процедури. Така депутатська пасивність була природною, оскільки зібрання обмежувалися прийняттям ухвал та затвердженням поточних рішень виконкомів (Президії). Отже, виконавчі комітети рад мали значно вищий коефіцієнт дієвості. В. Тимцуник стверджує, що протягом лютого 1956 – жовтня 1964 р. союзна Верховна Рада ухвалила 124 Закони, тоді як її Президія спромоглася видати (без обговорення депутатами) 1 тис. 868 указів і постанов⁵⁸⁸ (у 15 разів більше). Аналогічним чином відзначалися й виконкоми нижчих рівнів, потісняючи функціональну ефективність рад. Це, безперечно, свідчить про номенклатурну схему керівництва представницькими органами влади.

⁵⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 115, арк. 26; оп. 20, спр. 486, арк. 1.

⁵⁸⁶ Даниленко В. Політичні зміни в СРСР. – С. 10.

⁵⁸⁷ Там само, оп. 20, спр. 74, арк. 105.

⁵⁸⁸ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 122.

Номенклатурна система управління радами виявлялася ще на одному зрізі. У повоєнні роки розпочалося, а в часи «відлиги» завершилося формування системи депутатських корпусів «за посадою», коли всі: від секретарів до заввідділів парткомів, від керівників міністерств і відомств до керуючих трестами та директорів підприємств – мали певний депутатський мандат. Таких у радах було близько половини складу. 1957 р. серед 434 депутатів Верховної Ради Української РСР перебувало 8 перших і 9 других секретарів обкомів КПУ, у 1963 р. – 23 і 16 відповідно⁵⁸⁹. Повсякчас міцніла номенклатурна спайка згуртованих у радах функціонерів, котрі дієвим способом перетворювалися на політичну еліту в СРСР та регіонах. Отже, номенклатура ставала дійсно партійно-державною, що, крім іншого, виключало принципові протистояння чи конкуренцію між управлінцями.

Від часів «відлиги» закономірністю було використання радянських структур як «запасних об'єктів» для окремих партноменклатурників. У разі, коли чиновник апарату КПРС припустився помилок чи не справився з роботою, його чекало переведення в держапарат – на господарський чи радянський ранг, що було ієрархічним пониженням⁵⁹⁰. Однак він, як правило, не відсторонювався за межі корпорації управлінців, маючи шанс, справно слугуючи в державних органах, повернутися в партком. Так оберігалася кастова захищеність номенклатури від зовнішніх уторгнень.

Функціонування державної номенклатури варто сприймати в контексті боротьби за владу в повоєнній країні. Діячі, причетні до політичних процесів у вищих сферах влади, прагнули якнайефективніше використати потенціал наявних номенклатурних підрозділів. Задіяння ними радянських апаратних структур спричинювало пертурбації в ешелонах державних органів. Посилення чи послаблення останніх були вигідними тим чи іншим учасникам політичного

⁵⁸⁹ Тимцуник В.І. Назв. праця – С. 145, 147.

⁵⁹⁰ Там само. – С. 145, 147, 149.

протистояння. Адже кожен із них мав «кураторство» стосовно певних номенклатурних груп.

За життя Й. Сталіна боротьба за владу мала переважно прихований характер. У роки «відлиги» М. Хрущов, усунувши серйозну опозицію, представлену, головним чином, державними посадовцями, став повновладним керівником СРСР – лідером і партії, й уряду. Політичне керівництво номенклатурними операціями в радянських структурах опинилося в його руках. Тим самим закріпилася перемога партапарату над радянською номенклатурною спільнотою. Змінився баланс сил у тандемі «партія» – «ради», посилився вплив регіональних функціонерів партійного зрізу, котрі виграли більше, ніж перший секретар, поставивши територіальні державні апарати в підпорядкування партійних комітетів.

Вивищення партійних апаратів над радянськими вкорінялося у керівних інстанціях усіх рівнів, екстраполюючись на структурні номенклатурні ланки. Зменшилися апаратні потенції виконавчих органів. Позиції урядів щодо республіканських ЦК стали зовсім послабленими. Волею партійної номенклатури напряду вирішувалися питання, котрі юридично перебували в компетенції державних форм. Апаратами КПРС використовувалися номенклатурні канали стосовно керівництва промислових, транспортних, торгівельних, аграрних підприємств, установ культури, освіти, медичної галузі. Усунення з політичної арени маршала Г. Жукова восени 1957 р. символізувало падіння статусу силових утворень, надалі цілком підпорядкованих партноменклатурі.

Центр політичної влади в СРСР, таким чином, остаточно перемістився до ЦК КПРС. Його апарат перетягнув на себе владні функції⁵⁹¹. М. Хрущов підтримував подальшу партизацію держави й завоювання номенклатурою КПРС усе нових позицій. У липні 1963 р. він заявив: «[Й. Сталін] ... усунув

⁵⁹¹ Сушков А.В. Назв. праця. – С. 29 – 30, 244.

партію ... від участі в розробці планів капіталовкладень і в складанні народногосподарських планів. Треба зараз із цим покінчити»⁵⁹².

Відтак партійне втручання в сферу державної влади набувало різноманітних форм. Завоювання впливу в радах відбувалося внаслідок виборів. Номенклатурний тиск починався на стадії висування кандидатів у депутати, що, за умов безальтернативності, практично гарантувало перемогу компартійного претендента. В Українській РСР законодавчі процедури витримувалися, однак вищою структурою влади були Президія ЦК КПУ в центрі, секретаріати та бюро обкомів і райкомів – на місцях.

Звичайно, не йдеться про залучення до форм диктатури партії пересічних членів КПРС, серед яких були депутати, гідні представляти народні інтереси в радах. Влада трималася в руках комуністичної олігархії, що ховалася за апаратними структурами. Масова партія та система рад слугували ширмою, котра дозволяла номенклатурі безпосередньо управляти країною.

Між тим стан професійної придатності номенклатурних призначенців у радянських утвореннях (принаймні, порівняно з партійними) виглядав тривожним. Недостатній рівень службової компетенції багатьох керівників державних установ, спричинений повоєнним дефіцитом кадрів, зумовив у номенклатурній системі кризовий період, що тривав щонайменше до середини 1950-х рр. Його характерною ознакою стала надмірна плинність серед цієї апаратної категорії. Так, протягом 1948 р. в Українській РСР змінилося 12 із 25 голів облвиконкомів⁵⁹³. Неблагополуччям віяло від аналогічних показників серед радянських управлінців районів, міст, сіл і селищ. Із-поміж голів, їхніх заступників та секретарів виконкомів УРСР щорічний коефіцієнт змінюваності коливався в межах 40%. Першопричиною були низький освітній рівень та

⁵⁹² Президиум ЦК КПСС. – Т. 3. – С. 927.

⁵⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 5020, арк. 1 – 2.

невисокий професіоналізм (тільки 4 – 6% голів виконкомів рад мали вищу освіту)⁵⁹⁴.

Номенклатура рад після війни була однією з найслабкіших ланок політичної системи. Отже, практика підміни номенклатурними апаратами функцій рад набула поширення і з огляду на нездатність депутатських органів виконувати управлінську роботу на належному рівні. Це була об'єктивна причина вивіщення більш компетентної партноменклатури над радянською бюрократією. Утручання комітетів партії передбачало не лише привласнення права контролю над виборними органами та їхніми виконками, але й витіснення державних структур на периферію політичної системи. Саме до такого вектору управління радами схилялися парткоми, усіяко розвиваючи цю тенденцію номенклатурного керівництва.

Тиск КПРС на радянські виконкоми виражався і в моральному впливові. Традиційними стали заслуховування звітів радянських керівників на партійних засіданнях різних рівнів (від партзборів до бюро та секретаріатів). Така практика була способом політико-адміністративного диктату партії щодо рад. Вона відстежувала рівні життєдіяльності останніх, як і розвиток громадських засад управління, котрі формально знаходилися під патронатом рад⁵⁹⁵.

Постанова ЦК КПРС «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їхніх зв'язків із масами» 1957 р.⁵⁹⁶ вказувала радам на необхідність сумлінно виконувати законодавчі та правові функції. Отже, радянська номенклатура мала відпрацювати «кодекс поведінки», означивши межі власної компетенції. Відносини з апаратними ланками КПРС радянські функціонери вибудовували з урахуванням того, що партійно-державні структури пов'язані досвідом кадрових перестановок та інтересами бюрократичного співжиття.

⁵⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 468, арк. 2 – 3.

⁵⁹⁵ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 262.

⁵⁹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – С. 130 – 133.

Позатим, припинення втручання парткомів у роботу рад, як передбачалося в постанові, не сталося. До цього насправді в номенклатурному середовищі й не прагнули. Натомість сталося масштабне перевантаження бюрократично-апаратної роботи з комітетів на плечі рад.

Наголосимо на органічній облудності подібних ухвал партії, адже вони спонукали ради до рутинної роботи, щоб звільнити від неї партійних функціонерів. Таке «розширення ролі» насправді означало подальшу інституціоналізацію рад як посередника між партією й населенням. Малося на увазі активніше залучення радянських органів до вирішення питань побутово-соціального характеру. Тому в республіках протягом 1957 – 1958 рр. було ухвалено нові положення про Ради депутатів трудящих, у яких уточнювалося їхнє функціональне поле⁵⁹⁷.

Партійне керівництво державними формами здійснювалося також завдяки включенню посадовців із радянських органів до списку членів парткомів. У кожному випадку реорганізації державних структур відбувалося розширення комітетських переліків КПУ. Наприклад, створення 1962 р. Держкомітету Ради Міністрів УРСР з нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості та гірничого нагляду спричинило включення найважливіших посад цього органу в номенклатуру ЦК КПУ⁵⁹⁸. 1964 р. після організації редакції Української Радянської Енциклопедії для роботи над виданням «Історія міст і сіл Української РСР» заступника головного редактора було введено до основної номенклатури ЦК КПУ⁵⁹⁹. Отже, практично всі нововведення супроводжувалися організацією кадрових структур, котрі включалися в номенклатурні переліки.

Поділ обласних партійних і радянських органів за виробничим принципом і переорієнтація парткомів на народногосподарські напрями діяльності ще

⁵⁹⁷ Мохов В.П. Региональная политическая элита. – С. 77.

⁵⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2194, арк. 21 – 22.

⁵⁹⁹ Там само, спр. 2416, арк. 54.

більше дискредитували державні управлінські органи. Відтепер оперативним керівництвом в економічній сфері мали опікуватися безпосередньо парткоми. Партійний апарат від цього кількісно зростав, а статус радянських органів безперечно знизився, адже комітети ставали над ними у виробничій сфері, котра раніше була під опікою господарників. Виняткове політичне панування партії підсилювалося її управлінським диктатом в економічному розрізі.

Однак розширення компетенції партійної номенклатури на юридично-правовому рівні не завжди зумовлювало звуження апаратних повноважень державних органів у повсякденній роботі на виробничих напрямках. Парадоксальність ситуації полягала в небажанні парткомів визнати очевидні речі, адже переорієнтація структур КПУ на галузеві задачі вимагала відповідного відсторонення від цих напрямів держорганів. Натомість вималювався протиприродний компроміс, яким цементувалося деструктивне дублювання повноважень, узаконювалася взаємна підміна партійних і радянських номенклатурних груп. За таких умов перебіг справ конкретного порядку часто залежав від оперативності місцевих апаратних діячів. Ефективність роботи регіону визначалася вмінням місцевого керівництва лавірувати в сфері розподілу обов'язків між партійними та радянсько-державними формами.

Слід наголосити на дріб'язковій бюрократичній опіці парткомів над держорганами стосовно кадрових переміщень. Для руху чиновника з одного району в інший (до прикладу, за сімейними обставинами) секретар обкому мав просити на те дозвіл у ЦК КПУ. Без парткому відповідного рівня не відбувалося жодне переміщення апаратника «соціальним ліфтом» угору, зниження чи звільнення з посади.

Варто зазначити й таку практику партійного диктату щодо рад, як ухвала постанов, які оцінювали дії державних органів та їхнього керівництва. Втручання партійних комітетів стосувалося, крім аспектів стратегічного рівня, конкретних питань: благоустрій населеного пункту, добровільні народні дружини, регламент відзначення державних свят тощо. Поряд із тим не

зафіксовано випадків аналогічної дії органів радянської влади: притягнення парткомів до звітування перед представницькими органами не практикувалося.

ЦК української компартії затверджував регламент сесій Верховної Ради, перевіряв та правив тексти виступів депутатів, узгоджував проекти ухвал тощо. Вибори до рад усіх рівнів контролювалися партійними органами аж до деталей: терміни проведення, питома вага різних категорій депутатів, коефіцієнт змінюваності тощо⁶⁰⁰. Так оформилася струнка (у силу одноманітності) система партійної диктатури в державній схемі влади. Своєрідно змальовував ситуацію М. Хрущов: «Політичні діячі капіталістичних країн і політичні діячі радянської країни – це різні люди. Чим вони займаються – внутрішньою і зовнішньою політикою. А у нас, товариші? Від убиралень до атомної енергії – усе вирішуємо в Президії ЦК Чому? Тут інша напруга»⁶⁰¹. Тональність сказаного не залишає сумнівів: жаліючись на масштабність роботи, керівник тим не менше вважав такий стан справ правильним.

Превалююча роль парторганів щодо рад простежується на такому специфічному напрямкові, як звернення громадян. Звичними були їхні листи (у тому числі – від позапартійних) до комітетів КПУ різних рівнів, у яких дописувачі скаржилися на органи влади, керівників підприємств, установ, очільників колгоспів і радгоспів. Громадяни шукали у партійних комітетах управи на бюрократів. І практично не надходило скарг до радянських структур на дії парторганів. Люди розуміли першість компартійної номенклатури стосовно державних апаратів, знаючи «хто є хто».

Таким чином, від середини 1950-х рр. оформився оновлений варіант партійно-радянського номенклатурного тандему, який ефективно слугував командно-адміністративній системі. Цей організм за всіх реформ міцнішав, не зазнавши реальної втрати позицій. Партійно-державна номенклатура не

⁶⁰⁰ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 127.

⁶⁰¹ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 1. – С. 594.

зменшувалася⁶⁰². Варіант вивершення компартійних структур над державними виявився в тоталітарній державі оптимальною формою функціонування комуністичного режиму.

На підтвердження сказаного наведемо думку М. Хрущова, який 1957 р. обґрунтовував бачення партійно-радянських апаратних стосунків: «Централізацію слід зберегти, вона потрібна, тому набуває великої сили апарат... Узяти, приміром, прорахунки Держплану... Хіба ми це (усунення прорахунків – П.К.) зробили через міністерства? Ми це зробили через апарат Центрального Комітету, через обкоми партії і буквально під насиллям Центрального Комітету ми це рішення провели й виконали його»⁶⁰³. Тоді ж М. Хрущов трактував суперечку з В. Молотовим, який казав, що треба посилювати радянські апарати: «Державні органи треба піднімати, але партійні – на першому плані»⁶⁰⁴. Зверхність парткомів щодо виконкомів Рад депутатів трудящих стала беззаперечною.

Але й надалі керівництво КПРС демагогічно дистанціювалося від державної сфери. Особливо це увиразнилося на початку 1960-х рр., після прийняття нових Статуту й Програми партії та початком розробки тексту Конституції СРСР. Названі документи мали окреслити (розмежувати) рівні компетенції партійних і радянських органів. Так, Статутом КПРС (стаття 42) фіксувалося положення: «Партійні організації не підміняють радянські, профспілкові та інші громадські організації трудящих, не допускають змішування функцій партійних та інших органів, зайвого паралелізму в роботі»⁶⁰⁵. Розмежування могло зміцнити позиції партноменклатури завдяки перекладанню на державні структури відповідальності за виробничо-соціальні помилки та провали. У масах міцнішала б ілюзія політичної зверхності

⁶⁰² Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 163.

⁶⁰³ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 1. – С. 328 – 329.

⁶⁰⁴ Там само. – С. 592.

⁶⁰⁵ Справочник партийного работника. – Вып. 4. – С. 151.

партійної номенклатури. Проте іншим наслідком стало б послаблення партійного контролю в сфері радянського будівництва. Дилема вимагала виважених політичних підходів, до розробки котрих хрущовське оточення так і не дійшло.

Проблемним вузлом у взаєминах партійної та державної номенклатури стало долучення КППС (усупереч Статутові) до безпосередньої правової діяльності, адже від комітетів партії часто виходили ініціативи стосовно законопроектів та підзаконних ухвал Верховної Ради, регіональних радянських органів.

Додамо спільні постанови, що приймалися на всіх рівнях – від столиці до району. Це були рішення ЦК і Ради Міністрів (комітетів партії й виконкомів рад) або одноосібні (партійного комітету) постанови, котрі, між тим, мали виконуватися всім суспільством, у тому числі позапартійними його членами. Таким чином, ради показово виставлялися як безправні елементи політичної системи.

Місцеві ради не мали права власності на засоби виробництва, землю тощо і виступали не розпорядниками ресурсів, а «вічними прохачами» щодо парткомів та господарників⁶⁰⁶. Зазвичай ішлося навіть про елементарне: пальне для транспорту, надання житла апаратникам рад, залучення функціонерів державних органів до номенклатурних пільг тощо.

Радянсько-урядові установи потерпали від бюрократизації кадрових структур та засилля номенклатурних чиновників. Спроби впорядкувати роздуті штати державних органів здійснювалися неодноразово. 1947 р. голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха рекомендував зменшити кількісний склад виконавчих комітетів місцевих рад: крім голови та заступника, 9 – 15 членів обласного, 5 – 7 – районного, 6 – 15 – міського, 6 – 11 – районного в містах, 2 – 4 – селищного та у великих селах виконкомів⁶⁰⁷. Однак регламентації апаратних

⁶⁰⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 131 – 133.

⁶⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 81, арк. 40 – 41.

штатів радянських органів не існувало до останніх років комуністичного режиму, тому вони помітно різнилися в регіонах.

Переобтяженими за штатами були міністерські утворення. У другій половині 1945 р. урядом було ухвалено три постанови щодо зменшення адміністративно-управлінського апарату народних комісаріатів. У лютому 1946 р. Рада Народних Комісарів знову вдалася до скорочення 597 посад у центральному апараті та 15 тис. 362 – по лінії підприємств, установ і організацій. Як наслідок, до липня 1948 р. виконавчий апарат Української РСР звузився на 26 тис. 698 осіб. Але невдовзі розпочалося зростання показника⁶⁰⁸. Наприклад, у Міністерстві заготівель республіки на початку 1950-х рр. працювали близько 400 тис. чиновників⁶⁰⁹.

На обмеження чисельності державних управлінців було спрямовано й постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 14 жовтня 1954 р. «Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств СРСР і заходи з поліпшення роботи державного апарату». Документ констатував порушення кількісного співвідношення між управлінськими кадрами та виконавцями. Зазначалося, що в народному господарстві Радянського Союзу працювало 44,8 млн. осіб, із яких понад 6,5 млн. представляли адміністративно-управлінський персонал. Постанова вимагала скоротити штати чиновників, а вивільнених переводити на виробництво⁶¹⁰. Аналогічний документ було прийнято в січні 1957 р. Проте бажаного не досягли. Відбулися хіба що «паперові» скорочення, мистецтво котрих ставало дієвою рисою радянської номенклатури.

Кількість державно-господарських функціонерів множилася завдяки новоутвореним центральним апаратам, котрі з'являлися в процесі реформування виробництва. Держплан, Держтехніка, Держпостач тощо

⁶⁰⁸ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 183, 443, 445, 475, 481, 491, 521; Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 160 – 162.

⁶⁰⁹ Повоєнна Україна. – Ч. 1. – С. 8 – 9.

⁶¹⁰ КПСС в резолюціях. – Т. 6. – С. 508 – 515.

підпорядкували республіканські галузі, породивши нові списки чиновників на всіх щаблях багатоступінчастої системи управління і контролю⁶¹¹. Названі утворення провокували формування філійних структур аж до районного чи місцевого рівнів. Приміром, список номенклатурних посад українського підрозділу Держплану СРСР уключав 193 одиниці начальників відділів, секторів, обласних і міських управлінь та їхніх заступників. Окрім того, до штату входили сотні апаратних виконавців⁶¹².

Зростала радянська номенклатурна страта й унаслідок проведеного протягом 1950-х рр. перепідпорядкування промислових підприємств із союзного в республіканське відання. Зокрема, у вугільній галузі Української РСР до бюрократичного ланцюга «шахта – трест – комбінат – міністерство Радянського Союзу» додалася ще одна ланка – міністерство УРСР. Частка валової продукції підконтрольних республіці фабрик, заводів, шахт тощо збільшилася в 1950 – 1956 рр. із 35 до 76%⁶¹³.

Переобтяженими чиновництвом були практично всі виробничі сфери. У вересні 1958 р. перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний і голова республіканського уряду Н. Кальченко доручили урядові переглянути мережу науково-дослідних установ і проектних організацій з метою ліквідації зайвих ланок, укрупнити будівельні та будівельно-монтажні організації, перевести управління підприємств на безцехову структуру. Слід було реорганізувати управлінський апарат в РНГ, міністерствах і відомствах. Передбачалися також укрупнення сільських і ліквідація дрібних у містах районів⁶¹⁴.

Партійно-урядова комісія запропонувала скоротити 2 тис. 288 організацій та установ, зменшити адміністративно-управлінський персонал на 35 тис. 390 посад, із річним фондом зарплати 327,5 млн. крб. (на 5,1 і 4,0% відповідно). Із

⁶¹¹ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 155.

⁶¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 508, арк. 125 – 130.

⁶¹³ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 202 – 203.

⁶¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4910, арк. 88 – 90.

урахуванням того, що урізання штатів тривало й раніше, показник мав сягнути 70 тис. 308 осіб, із фондом зарплати 542 млн. крб. на рік. До цього слід додати п'ятипроцентне зменшення видатків на утримання управлінців, здійснене на початку 1958 р. Але в підсумку скорочення вийшло кучим – 2,2% штатів і 1,6% фонду зарплати⁶¹⁵.

1958 р. зменшення управлінських штатів і спрощення нераціональної структури апаратів КПУ (на підставі матеріалів Комісії радянського контролю) ініціювала спеціальна група ЦК. Скажімо, у Міністерстві культури УРСР ряд структур дублювали одна іншу: управління книжкової торгівлі та управління видавництв і поліграфічної промисловості тощо. У Міністерстві фінансів контролем за витрачанням фондів зарплати та кошторисом витрат займалися 387 чоловік. Незважаючи на те, що реєстрацію штатів було покладено на керівників підприємств, суто цими питаннями переймалися 533 чиновники.

Окремо функціонували система КРУ, інші органи ревізії, котрі не завжди узгоджували дії з галузевими ревізорами (тільки в Міністерстві фінансів – понад 400 таких осіб). У матеріалах комісії наводився красномовний приклад нераціональної діяльності контролюючих структур: Димерський райфінвідділ Київської області протягом місяця ревізували з одного й того ж питання спочатку КРУ, а потім – галузевий інспектор.

Окрім того, пропонувалося також створити централізовані бухгалтерії, що вивільняло 7 тисяч працівників. Недоцільним було утримання ревізорів МТС, оскільки останні стали госпрозрахунковими й підлягали контролю з боку Міністерства сільського господарства.

Доцільним могло стати також злиття управлінь «Вторчермет» і об'єднань «Вторкольормет», що давало скорочення 550 осіб управлінського апарату й заощадження близько 7 млн. крб. зарплати на рік⁶¹⁶. Надійшли також проекти оптимізації номенклатурних структур від обкомів КПУ, міністерств,

⁶¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4910, арк. 203 – 208, 211 – 214.

⁶¹⁶ Там само, спр. 4731, арк. 80 – 86, 92 – 95, 102 – 105, 213.

раднаргоспів і відомств. В областях мали скоротити по 1 – 2 тис. штатних одиниць управлінців зі значною економією фонду зарплати⁶¹⁷.

Оскільки пропозиції подавали й від регіонів, і від міністерств та РНГ, мало місце дублювання фактичних планів: одні й ті самі дані йшли й за галузевою, і за територіальною ознакою, що не заважало чиновникам складати їх воедино, фальшуючи вагомість показника. Так, 1958 р. Міністерство хлібопродуктів запропонувало скорочення 1 тис. 978 одиниць штатів, Міністерство юстиції – 850, Статуправління – 746 осіб і т.д. Дніпропетровський раднаргосп просив зменшити його апаратний потенціал на 644 одиниці, Херсонський – на 663, Станіславський – на 633⁶¹⁸. Скорочення в останніх стосувалися переважно галузевих структур, наведених у поданнях міністерств та центральних відомств, тому показники були спотвореними.

Численних перебудов у повоєнні роки зазнали урядові структури республіки. 19 березня 1946 р. замість Ради Народних Комісарів створили Раду Міністрів СРСР, до складу якої входили голова, 8 заступників, голови Держплану, Планової комісії, трьох Держкомітетів та Держбанку і 44 міністри (усього – 57 осіб)⁶¹⁹. При Раді Міністрів у номенклатурних традиціях було створено вісім Бюро, котрі координували діяльність міністерств, комітетів і відомств. Їх очолювали заступники голови уряду⁶²⁰.

Республіканські центри Ради Народних Міністрів реагували на Кремлівські нововведення адекватними діями. Архітектоніка уряду УРСР дублювала кроки всесоюзного центру, не суттєво адаптуючи їх до регіональних умов. Отже, ознакою українського уряду була номенклатурна

⁶¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4729, арк. 10 – 45, 58 – 59, 159, 177, 189, 206, 213, 250.

⁶¹⁸ Там само, спр. 4730, арк. 55, 61, 83; спр. 4731, арк. 5.

⁶¹⁹ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 27 – 29.

⁶²⁰ Там само, С. 39, 41, 86 – 87.

підпорядкованість центрові, а Рада Міністрів республіки виглядала радше філією уряду Радянського Союзу, ніж виконавчою владою Української РСР.

Урядові форми постійно перебували в полі зору партійної номенклатури. Проте, якщо депутатські ради були переважно формальними провідниками рішень КПУ, то міністерства й відомства повсякдень відповідали за виконання ухвал і директив, забезпечуючи організаційно-кадровий та матеріально-технічний супровід економічного курсу, соціальних програм, адміністративно-каральних акцій. Кожне відомство республіки піддавалося кількарівневому контрольно-розпорядчому пресові: із боку уряду Української РСР, центрального міністерства, союзної Ради Міністрів, партійних комітетів усіх рівнів.

Отже, статус урядових структур (принаймні центральних: міністерств, комітетів, об'єднань, управлінь тощо) був вищим порівняно з переважно представницькою роллю рад. Політичні функції номенклатури міністерств і відомств переважали впливовість радянських утворень, хоча й ті, й інші перебували під контролем партійної номенклатури.

У такому розумінні специфічною виглядала діяльність обласних і районних урядових представництв, оскільки вони територіально позиціонувалися як підпартійні та підрадянські, а не підгалузеві (міністерські) форми. Підлеглисть місцевих міністерських утворень регіональним партійним структурам зміцнювала традиції районно-обласної клановості та корпоративності бюрократії. Номенклатура уряду Української РСР зосереджувалася переважно в столичному Києві, а регіональні групи перебували в управлінському полі відповідних парткомів.

Рада Міністрів Української РСР залежала від уряду СРСР і ЦК КПУ, тому фактично не була підконтрольною Верховній Раді. Відбувалося своєрідне злиття партійних комітетів із урядовими органами, котре зумовлювалося необхідністю режиму утримувати в регіонах «координаторів», відповідальних за все, що там коїлося. Таку роль було покладено на партійних керівників

регіонів. ТанDEM партійно-урядових номенклатур формувався як наслідок ігнорування безсилового в практичних аспектах апарату рад.

Оптимізація урядових структур, котрою так переймалися від середини 1940-х рр., поступово втрачала силу. Скорочення штатів тягло за собою витрати на грошові компенсації звільненим, спричинювало напружену атмосферу в апаратних колективах, нездоровий ажіотаж, невпевненість функціонерів щодо завтрашнього дня. Склалася опозиційна налаштованість працівників, котрих «удосконалення» управлінських форм зачіпало безпосередньо. Так ідея скорочення персоналу втрачала підтримку. А розгортання комуністичного будівництва вимагало нових і нових чиновників на апаратних містках.

Одним із виявів радянської номенклатурної організації влади були її розбудови на селі – у тому осередку, котрий демонстрував сприйняття партійної диктатури більшістю населення та специфічним чином реагував на всі дії режиму. Тому форми державної номенклатурної влади в українському селі повоєнного двадцятиріччя потребують окремого висвітлення.

Незважаючи на те, що немає формальних правових підстав відносити колгоспи до державних виробничих структур (колгоспно-кооперативна форма власності), номенклатурну організацію управління на селі ми розглядаємо як утілення колгоспної ланки саме радянської політичної системи. Адже колективні господарства, попри юридичний статус, перебували в полі уваги й партійних комітетів, і радянських та урядових структур. Тож колгоспну форму господарювання поряд із радгоспним сектором логічно розглядати в контексті державної номенклатурної політики, здійснюваної Компартією, адже колективні господарства було так само включено в сферу її контролю, як і промислово-транспортні, будівельні, торгівельні галузі економіки. Колгоспно-радгоспна мережа була ареною панування тоталітарно-номенклатурної системи.

Відновлення більшовицького господарювання на селі було в основному завершено (крім західних регіонів) 1947 р., коли в Українській РСР постало

27 тис. 160 колгоспів⁶²¹. Після укрупнення господарств їхня чисельність наприкінці 1951 р. скоротилася до 16 тис. 506⁶²². Надалі показник зменшувався через нові реформування та переформатування ряду колгоспів на радянські господарства.

Для влади було важливо організувати номенклатурне керівництво колгоспами. Особливістю була наявність демократичних засад у цьому осередку аграрного господарювання. «Зразковий статут сільськогосподарської артілі», ухвалений 1935 р., передбачав, що в ній «загальні збори є вищим органом управління». Вони обирали на два роки правління, голова якого здійснював «повсякденне керівництво роботою артілі та її бригад»⁶²³. Але зазвичай ці норми формування колгоспного керівного складу ігнорувалися, розбудова господарських структур велася переважно адміністративними методами. Колгоспною демократією відверто нехтували. Явище набуло масштабності, спричинивши навіть утручання центру, зокрема, в ситуацію, що склалася в Українській РСР. Головною причиною була загроза аграрної катастрофи. Тому не стільки голодомор 1946 – 1947 рр., скільки дефіцит хліба зумовив посилену увагу центру до республіки.

За таких обставин 19 вересня 1946 р. постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» констатувалися повсюдні відхилення від демократичних засад: «...Загальні збори колгоспників для виборів правління, голови колгоспу і ревізійної комісії по кілька років не збираються, встановлені Статутом терміни виборів ... не витримуються. Справа доходить до такого неподобства, що

⁶²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2277, арк. 16.

⁶²² Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. – С. 552.

⁶²³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 519 – 530.

голови колгоспів призначаються й знімаються районними партійно-радянськими організаціями – без відома колгоспників»⁶²⁴.

Справді, статутні принципи демократичної організації колгоспного життя відроджувалися повільно, а самоуправство начальства було звичним явищем. Але на офіційному рівні йшлося тільки про відхилення від протокольно-формального боку справи: призначенство в середовищі очільників господарств на селі слід було камуфлювати демократичними процедурами виборів.

Узагалі, порушення самоуправління в колгоспах найчастіше виявлялися у кадрових питаннях. Агрономи, зооінженери, техніки, механізатори, бухгалтери були по війні вкрай затребуваними. Утрати трудівників призвели до того, що відповідальні посади в колгоспах обіймали зазвичай невідповідні особи. Тривожним супроводом явища була надмірна плинність серед керівників. У Харківській області в одному з колгоспів Золочівського району протягом 1946 р. змінилося 4 голови, у господарствах Алексіївського району – 27 голів, Лозовського – 40, причому в 11 колгоспах сталося по 3 заміни⁶²⁵.

Українська нестабільною була ситуація в західному регіоні. Так, у Жидачівському районі Дрогобицької області 1951 р. із 17 колгоспів лише в двох голови працювали на посадах понад 2 роки, 10 таких керівників було забалотовано на звітно-виборних зборах⁶²⁶. Усього в УРСР протягом півріччя 1947 р. змінилося 7 тис. 415 голів колгоспів (27,3%)⁶²⁷.

Аби порятувати ситуацію, влада робила ставку на апаратні дії. В арсеналі комуністів не було інших інструментів регулювання діяльності управлінської системи. Номенклатурними прийомами мали навести лад у цій сфері, долаючи

⁶²⁴ Хрестоматія по історії КПСС. В 3 т. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 3 (1945 г. – апрель 1962 г.). – С. 15 – 16.

⁶²⁵ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 993, арк. 34, 53 зв. – 54 зв.

⁶²⁶ Організаційно-господарське зміцнення колгоспів – головне завдання // Радянське слово. – 1952. – 14 березня.

⁶²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2277, арк. 16.

проблему адміністративними методами. Покарання стосовно голів колгоспів було найуживанішим способом номенклатурно-управлінської практики. У важкі часи голоду саме цих керівників найчастіше притягали до кримінальної відповідальності. Протягом 1946 – п'яти місяців 1947 р. в республіці (не рахуючи звільнених із посад) було засуджено 2 тис. 230 голів колгоспів (8,2% складу)⁶²⁸. Кримінальним переслідуванням піддавалися інші колгоспні управлінці, зокрема, агрономи та ветеринари, на яких перекладалося вину за кризу в сільському господарстві.

Опісля влада продовжувала адміністрування. 1951 р. задля контролю над керівниками колективних господарств їх було взято в номенклатуру обкомів, а голів найбільших із них увели до переліку ЦК КП(б)У⁶²⁹. Проте кадровий потенціал керівництва колгоспами залишався слабким. Станом на вересень 1950 р. в 26 тис. 849 колгоспах республіки працювали 1 тис. 945 спеціалістів сільського господарства, тобто щонайменше 92,8% господарств зовсім не мали фахівців. Усього в колгоспах УРСР трудилося тільки 964 агрономи, 285 зоотехніків, 50 ветеринарів. Аграрну освіту мали лише 13,4% голів⁶³⁰.

Затяжне відставання сільськогосподарського виробництва перетворилося на хронічну проблему. Відповіддю влади були репресивні заходи. Масштаби чисток колгоспного апарату набули таких загрозливих форм, що ЦК ВКП(б) в липні 1947 р. ухвалив постанову «Про неприпустимі факти частої змінюваності та необґрунтованої віддачі під суд голів колгоспів»⁶³¹.

Особливістю Української РСР була втрата на селі впливу осередків КПУ і Рад депутатів трудящих. Парторганізації були малочисельними і не грали помітної ролі, а фінансово безсилі сільради навіть користувалися переважно колгоспними приміщеннями та гужовим транспортом. Отже, лише керівники

⁶²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2277, арк. 17, 21.

⁶²⁹ Там само, оп. 24, спр. 1524, арк. 242.

⁶³⁰ Там само, спр. 716, арк. 244; спр. 1524, арк. 243.

⁶³¹ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 334 – 341.

колективних господарств представляли реальну номенклатурну силу, чим і було зумовлено постійний інтерес влади до цієї категорії управлінців. Підпорядкування голів колгоспів, захищених статутним демократизмом, стало нагальною задачею відродження тоталітарних засад режиму на селі. Під гаслом зміцнення колгоспів здійснювалися номенклатурні перестановки керівних кадрів шляхом «добору й висування на цю роботу перевірених у політичному та діловому відношенні спеціалістів»⁶³². Традиційними залишалися уявлення про абсолютну залежність ефективності роботи колективних господарств від номенклатурного супроводу. Тому чиновники брутально втручалися в діяльність аграрного сектора. Як приклад, у Закарпатті 1955 р. на кожен колгосп припадало 4 відповідальні працівники району⁶³³.

Різновидом номенклатурного управління на селі було перекидання на керівні посади в колгоспи міських кадрів, котрі тривали протягом усього повоєнного двадцятиріччя. Так, 1955 р. в невеликій Тернопільській області (695 колгоспів) на роботу в колективні господарства відрядили 205 комуністів із числа керівних працівників районно-обласного рівня⁶³⁴.

Про втручання партійно-державної номенклатури у справи колгоспів, зневагу до колгоспної демократії йдеться в мемуарах П. Шелеста. Він описує випадок, що стався з ним, першим секретарем Київського обкому, 1958 р. Випадково (заблукав у темряві) він завітав до одного з сіл Білоцерківського району, де якраз йшли колгоспні збори та вибори голови. Райком нав'язував «привозну» кандидатуру, а люди не погоджувалися з нею. П. Шелест, оцінивши ситуацію, прийняв рішення залишити старого голову, від чого колгоспники

⁶³² Політбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 334 – 341.

⁶³³ VI закарпатська обласна партійна конференція // Закарпатська правда. – 1955. – 10 грудня.

⁶³⁴ Тернопільська обласна партійна конференція // Вільне життя. – 1955. – 20 грудня.

були в захваті⁶³⁵. Фактично сталося номенклатурне призначення (секретар обкому визначив голову колгоспу), а не вибори голови. Проте цього разу думка партсекретаря збіглася з бажаннями більшості колгоспників.

Аналогічну подію раніше описав перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников. У колгоспі столичної області районне керівництво пропонувало на посаду голови кандидатуру скомпрометованого працівника райкому. Оскільки збори тривали дві доби, у приміщенні залишилося 150 із 700 осіб. Присутні начальник районної міліції та прокурор кожному, хто критикував кандидата на посаду, задавали запитання: «Де ви були в час окупації?, а ваша дружина?, а діти?»⁶³⁶. Зрештою, головою обрали креатуру районного начальства.

Методом номенклатурного перегрупування управлінських кадрів стали скорочення колгоспів шляхом укрупнення чи об'єднання, що дозволяло оперативно позбавлятися від керівників, котрі не влаштовували районні або обласні власті. Так, у республіці (фактично силоміць) на початку 1950-х рр. ліквідували дрібні артїлі (20 тис. 320 утворень було об'єднано в 7 тис. 812 колгоспів)⁶³⁷. Одночасно відбулося облаштування колгоспів парторганізаціями, котрі запрацювали в 3/4 колективних господарств (1945 р. – в 1/7)⁶³⁸.

Способом підпорядкування колгоспів була «партизація» селян, особливо керівного складу господарств. Так, 1954 р. на Київщині серед голів колгоспів комуністи становили 76,6%, у Полтавській області – 93,1%⁶³⁹. Завдяки цьому міцнішали позиції режиму. Роки «відлиги» позначилися збільшенням прошарку комуністів у колгоспних правліннях. 1960 р. в партію вступило вдвічі більше селян, ніж у 1955 р. Станом на 1 січня 1962 р. парторганізації колективних

⁶³⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії». – С. 117 – 118.

⁶³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1871, арк. 62 – 63.

⁶³⁷ КПУ в резолюціях. – Том другий. – С. 373.

⁶³⁸ Верт Н. Назв. праця. – С. 333 – 334.

⁶³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 6172, арк. 74; спр. 6882, арк. 91.

господарств УРСР налічували порівняно з 1956 р. на 345 тисяч комуністів більше⁶⁴⁰. Тому зростання числа партійців серед голів колгоспів виглядає природним.

Невпорядкованими тривалий час залишалися відносини колгоспної та сільрадівської номенклатур. Безглузду плутанину викликало вже те, що в межах окремих сільських пунктів діяло кілька колгоспів. Після укрупнення останніх виникла інша неузгодженість. У республіці на території 735 колгоспів функціонувало по 2, 105 – по 3, 10 – по 4, 2 – по 5 сільрад⁶⁴¹.

Політично-виробничою тенденцією часів «відлиги» стало перепрофілювання ряду колгоспів на радянські господарства, чим фіксувалося одержавлення аграрних господарств. Протягом 1954 – 1960 рр. в СРСР на базі колективних господарств виникло 2 тис. 227 радгоспів. Щоправда, в Українській РСР процес не став масштабним і за означений час змінився статус тільки 155 колективних господарств (1,5%). Згодом одержавлення колгоспів постановою ЦК КПРС 16 лютого 1961 р. було засуджено за «перегини», а колгоспну систему визнано такою, що відповідає сучасним виробничим відносинам⁶⁴².

Посилена увага влади до колгоспного виробництва знайшла вияв у номенклатурному забезпеченні колективних господарств. Головування в них зазвичай вважалося малопрестижним із огляду на апаратний статус посади. До такої номенклатури було зверхне ставлення районного та обласного начальства. Колгоспи посідали найнижчий щабель в ієрархії виробничих установ. За відсутності захисту від утручання партійно-державної номенклатури колективні господарства були об'єктами визиску та матеріальної експлуатації. Адміністративно-командна система часто зневажала демократичні засади

⁶⁴⁰ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 239.

⁶⁴¹ Доклад секретаря ЦК Компартии Украины Н.В. Подгорного на октябрьском Пленуме ЦК КПУ // Правда Украины. – 1959. – 25 октября.

⁶⁴² Президиум ЦК КПСС. – Т. 1. – С. 154.

сільськогосподарських артілей. Але й керівники колгоспів як загін номенклатури часто обходилися з колективною власністю як зі своєю, ставилися до селян на кшталт поміщиків у феодальному суспільстві. Характеристику сутнісних ознак колгоспних управлінців висвітлено в розділі 2. Тут зауважимо компенсування втрат обійдених привілеями керівників колгоспів завдяки майже необмеженій владі в рамках господарства.

Наголосимо на іншій стороні номенклатурного статусу голів – безправ'ї у зносинах із районно-обласним начальством. Перебуваючи в номенклатурі останнього, голови господарств одержували посаду з його волі й мусили постійно розплачуватися за можливість надалі бути керівником. Голови колгоспів уважалися винними, коли шукали, на кого покласти відповідальність за невдачі й порушення в аграрній сфері. «Не може бути поганих колгоспів, а можуть бути погані керівники, нездатні подолати відставання», – ішлося в постанові ЦК ВКП(б) 9 липня 1950 р. А відтак констатувалося: «Зміцнення складу голів колгоспів – невідкладна задача»⁶⁴³.

Приниження колгоспної номенклатури демонструвалося вищим начальством регулярно, що робилося переважно методом чиновницьких перевірок. Адже очільники колективних господарств були безпосередньо долучені до матеріальних благ аграрного виробництва й могли зловживати правом розпоряджатися цими цінностями. Номенклатурні схеми вдало використовували цей атрибут владних повноважень. Так, у колгоспі Новострілищанського району Львівської області 1955 р. протягом одного дня

⁶⁴³ О задачах партийных и советских организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих работников колхозов. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б). 9 июля 1950 г. // КПСС в резолюциях: изд. восьмое. – Т. 6. 1941 – 1945. – М.: Политиздат, 1971. – С. 325 – 326.

побувало п'ять різних комісій і представників райкому партії, райвиконкому та МТС. При цьому всі вивчали одне й те ж питання⁶⁴⁴.

Пригощання таких «гостей» як і їхня зухвала поведінка викликали невдоволення з боку селян. Перший секретар Кишеньківського райкому партії на Полтавщині Ф. Капустян обурювався обласним чиновництвом: «Прийїжджає такий уповноважений, меле, що йому збагнеться з питання заготівлі молока, ... нахапає різних фактів і від'їжджає, щоб швидше доповісти бюро обкому партії про наявні недоліки»⁶⁴⁵. Отже, взаємини між різними ланками номенклатури вибудовувалися зазвичай на принципах підпорядкування низових керівників старшим управлінцям. Зважаючи на потужність командних аграрних утворень (на початку 1960-х рр. у Міністерстві сільського господарства СРСР було близько 250 управлінь і відділів⁶⁴⁶), можна уявити масштабність номенклатурного «гвалтування» сільськогосподарського виробництва.

Колгоспно-радгоспна сфера, не зважаючи на неодноразові спроби реформування та перебудови, залишалася в повоєнне двадцятиріччя регресивною формою господарювання. Станом на 1963 р. влада республіки офіційно визнала відстаючими 1 тис. 311 колгоспів і 87 радгоспів. Збитковість виробництва, нерентабельність діяльності, заборгованість господарств перед державою – ці явища радянської дійсності 50 – 60-х рр. ХХ століття характеризували важкий стан колгоспної системи. Влада вживала певних заходів для покращення справ, однак перелому так і не сталося.

Таким чином, державні установи Української РСР протягом повоєнного двадцятиріччя перебували під усеосяжним компартійним впливом, головним механізмом котрого виступала номенклатурна система керівництва всіма сферами управління та ланками виробництва. Адміністративні заходи в

⁶⁴⁴ Гапій Д.Г. Підносити рівень організаційної і політичної роботи в масах / Д.Г. Гапій // Радянське слово. – 1955. – 9 грудня.

⁶⁴⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 15, оп. 1, спр. 1583, арк. 26.

⁶⁴⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 232.

державному секторі завдали чи не більшої шкоди, ніж перебудовчі новації на ділянці партійного будівництва. Апаратний фахівець КПРС, згодом її генеральний секретар К. Черненко зазначав: «Протягом 1946 – 1954 рр. система міністерств часто реорганізувалася, у підсумку склався багатоступінчастий апарат управління, непомірно великі штати, складне діловодство»⁶⁴⁷. Його думку поділяв М. Хрущов: «Після смерті Сталіна розпочалася така карусель: таке міністерство ліквідувати, такі-то злити, і чого ми тільки не навирішували. Заплутали все. ... Ніхто не хотів про це і думати»⁶⁴⁸.

Отже, неодноразові спроби реформування в державних сферах коригувалися компартійними номенклатурними політичними схемами, а радянська влада в умовах бюрократичного режиму втрачала перспективи еволюції та поступу. Проте державно-радянська номенклатура утримувала в руках відповідні важелі управління, забезпечуючи партійну зверхність в ієрархії влади.

Підсумком повоєнного двадцятиріччя стала лібералізація політичної системи, яка передбачала певне обмеження повноважень державних органів на користь суспільних утворень. Отже, досить реалістичною видавалася повоєнна еволюція радянської системи до громадянського суспільства як прогресивної перспективи державотворення, навіть у його комуністичному облаштуванні. Натомість ради було затиснуто в рамках тоталітарної політичної системи, котра гарантувала верховенство партії та подальше зміцнення її влади. Ради депутатів трудящих залишалися підпорядкованими КПРС, посідаючи далеку від передбачених конституційними нормами позицію декоративного прикриття диктатури Компартії. Головним призначенням радянських та урядових органів стало виконання вказівок і рішень парткомів, нормативно-правове оформлення заходів влади, юридичний супровід усіх політично значимих дій комуністичного режиму.

⁶⁴⁷ Черненко К.У. Назв. праця. – С. 141.

⁶⁴⁸ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 1. – С. 532.

Можна прийти до висновку: бачення шляхів зміцнення влади Й. Сталіним, трактування стратегії реформування органів державного управління М. Хрущовим були суголосними прагненням апаратних утворень, сприяли втіленню бажань номенклатури. Але ходи, спрямовані проти управлінців, викликали номенклатурну протидію. Апаратний спротив зазвичай переважав зусилля керівників держави.

Радянсько-урядові номенклатурні форми майже копіювали партійні структури. Органам держави всіх ієрархічних рівнів були притаманні аналогічні партійним кількісно-якісні характеристики, подібні розбудови, ідентичні методи діяльності. Переміщення з одного списку до іншого сприймалося апаратниками як природний внутрішній процес у цілісному партійно-державному механізмові, хоча, звичайно, ієрархічні пріоритети були доволі чітко окреслені не на користь радянських утворень.

3.3. Організація номенклатурного керівництва республіканськими громадськими утвореннями

Діяльність професійних спілок, комсомолу та інших громадських утворень повоєнної Української РСР була пронизана ідеологічними постулатами комунізму, як і всі сфери життя громадян узагалі. У радянському суспільстві, де влада намагалася контролювати все, що відбувалося, недержавні та непартійні об'єднання людей вимагали специфічного підходу, оскільки статус добровільних спільнот не передбачав безпосереднього втручання режиму в їхні внутрішні відносини та характер діяльності. Тому важелями компартійного впливу були розроблені ще В. Леніним принципи, які передбачали своєрідне одержавлення громадських форм через опанування керівництва ними номенклатурними кадрами, призначуваними комуністичною партією.

Іншим способом підпорядкування громадських організацій стало форматування їхнього статутного призначення на такий лад, аби наблизити роль цих утворень до елементів державної системи. Основним способом таких

метаморфоз було використання номенклатурної практики управління. Партійне чиновництво очолило громадські організації, убачаючи в праві керувати та контролювати їхній розвиток гарантію панування в державі. Отже, вивчення методів і форм апаратного управління профспілками та комсомолом як наймасовішими одержавленими громадськими організаціями Української РСР, використання в інтересах комуністичної системи добровільних об'єднань громадян є складовою проблеми політичної номенклатури загалом.

У підрозділі з'ясовується роль управлінського апарату в сфері громадських форм УРСР середини 1940-х – початку 1960-х рр., визначено політико-правові засади та результати номенклатурного керівництва в царині об'єднань трудящих. Вагоме місце з-поміж останніх посідали профспілкові організації, комсомол, а також громадські товариства, спілки, комітети тощо.

По завершенні Великої Вітчизняної війни в Українській РСР профспілки мали розгалужену мережу. Вони групувалися в 16 (згодом – 19) центральних, 33 республіканських комітетах, мали близько 500 обласних та 11 окружних (у Закарпатті) рад. Окрім того, республіканська організація об'єднувала 9 шляхових профспілок, 520 обласних, 29 міських, 2 тис. 664 районні, 46 тис. 357 фабрично-заводських і місцевих комітетів. До 86 галузевих утворень профспілок України в повоєнну добу входили понад 28 млн. 622 тис. трудящих із загального числа 34 млн. 82 тис. осіб (75,6%)⁶⁴⁹.

Оскільки після війни в УРСР не було республіканського профспілкового центру, ВЦРПС для оперативного керівництва створила 1946 р. номенклатурний інститут уповноваженого – підпорядковане центрові Оргбюро ВЦРПС на Україні кількістю 23 особи⁶⁵⁰. Протягом другої половини 1940-х рр. двічі здійснювалося розукрупнення профспілок: об'єднувалися, ділилися керівні органи, утворювалися та ліквідувалися їхні ради тощо. Зрештою,

⁶⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4372, арк. 64 – 65.

⁶⁵⁰ Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 56.

30 жовтня 1948 р. конференція спілок обрала єдиний керівний орган республіки. На чолі руху постала Всеукраїнська рада профспілок, до структури якої входили президія (4 посади), секретаріат (14 працівників), 8 відділів та управління справами (68 осіб)⁶⁵¹. Але тільки в травні 1958 р., після 26-річної перерви, відбувся VI з'їзд профспілок УРСР⁶⁵², який формально затвердив структуру організації.

Керівництво професійними спілками вийшло з війни недостатньо організованим. Станом на середину 1946 р. в апаратах керівних профспілкових органів республіки зосередилися 31 уповноважений ВЦРПС в УРСР, 45 працівників обласних та окружних рад, 542 особи в Центральних Комітетах, 972 чиновники республіканських та обласних і 1009 районних комітетів профспілок, а також 3010 функціонерів палаців культури та профспілкових клубів. Усього, таким чином, у системі профспілкової номенклатури УРСР тоді працювали 5 тис. 609 номенклатурних управлінців⁶⁵³. 1952 р. профспілки республіки мали 13 ЦК, 32 комітети, 478 обкомів, 33 шляхові комітети залізничного транспорту, 4 професійні утворення водних басейнів, 4 тис. 868 міських і районних, близько 67 тис. фабрично-заводських комітетів⁶⁵⁴.

Профспілкова номенклатура помітно поступалася перед партійною та радянською, перш за все, престижністю посад. Нижчим був освітній рівень її чиновництва. Не зважаючи на увагу до навчання управлінських кадрів (1945 р. на короткотермінових курсах у республіці вдалося підготувати понад 100 голів і секретарів обкомів профспілок, більше як 7 тис. – керівників фабзавкомів⁶⁵⁵), показник освітньої компетенції профспілкових лідерів залишався незадовільним.

⁶⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4568, арк. 187 – 190.

⁶⁵² Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. – С. 57.

⁶⁵³ Там само.

⁶⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 4989, арк. 96.

⁶⁵⁵ Юрчук В.І. Боротьба КП України за відбудову. – С. 69.

Із роками суттєво поліпшити ситуацію не вдалося. Станом на 1957 р. із 26 профспілкових голів обкомів 10 мали вищу, 9 – середню, 2 – незакінчену середню, 5 – початкову освіту⁶⁵⁶. Серед очільників фабрично-заводських комітетів вищою освітою володіли тільки 20 – 25%, від третини до половини таких керівників не мали й середнього освітнього рівня⁶⁵⁷. Ситуація щодо підготовки профспілкових голів і надалі залишалася складною. Наприклад, станом на 1962 р. 30% лідерів фабзавкомів Запорізької області не мали навіть середньої освіти⁶⁵⁸.

Профспілки перебували в підконтрольному партії положенні. Без згоди КПРС вони не могли приймати серйозні рішення. Партійні комітети давали дозвіл-указівку на скликання пленумів, конференцій, зборів профспілок, затверджували порядок денний, визначали кількість учасників, регламент і навіть матеріально-фінансовий супровід цих дійств⁶⁵⁹.

Іншою формою нагляду за профспілками було включення їхнього керівництва до партійних комітетів різного рівня, аж до ЦК КПРС. Отже, на них поширювалася партійна дисципліна, що зобов'язувало виконувати рішення колегіальних органів КП(б)У / КПУ.

Наприкінці 1948 р. завершилося утворення обласних і республіканських рад профспілок⁶⁶⁰, котрі стали цілком підпартійними номенклатурними структурами. Із профкомаами районів партійні комітети співпрацювали, утілюючи комуністичне керівництво безпосередньо через парткоми⁶⁶¹. Саме тоді почав формуватися типовий облік профспілкового номенклатурика, котрий

⁶⁵⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 266.

⁶⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4695, арк. 26 – 27.

⁶⁵⁸ Там само, спр. 5493, арк. 13.

⁶⁵⁹ Там само, оп. 31, спр. 1641, арк. 34; оп. 46, спр. 1516, арк. 9; спр. 1504, арк. 2, 3, 7, 8.

⁶⁶⁰ Юрчук В.І. Боротьба КП України за відбудову. – С. 70.

⁶⁶¹ Районный комитет партии. – М.: Политиздат, 1972. – С. 106.

брав участь у всіх справах, проте ніколи нічого не вирішував і ні за що не відповідав⁶⁶². Однак його включення в номенклатурні переліки через профспілкові канали вимагало персональної політичної та громадської активності, сприйняття корпоративних відносин та дотримання апаратної поведінки.

Використання партією прерогативи диктувати власну волю профспілкам набувало всеосяжних форм, іноді доходючи до абсурду. Окрім принципових питань, часто йшлося навіть про другорядні справи. Так, улітку 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про скликання пленуму республіканського комбінату працівників поліграфічного виробництва і друку УРСР». Вражає масштабність підходу до питання: постанова ЦК КП(б)У – із приводу, вартото щонайбільше протокольної реєстрації. Іще «вагомішим» був зміст документу, котрим вищий партійний орган республіки визначав терміни роботи, кількість учасників зібрання й навіть затверджував порядок харчування делегатів⁶⁶³.

Профспілкові справи регулярно обговорювалися парткомами. Опіка над спілками трудящих вважалася природним завданням. Звичними були критичні партійні ухвали з приводу недостатньої уваги до профспілок із боку комітетів партії. «Обкоми, міськкоми і райкоми Дніпропетровської, Полтавської і Дрогобицької областей украї недостатньо керують роботою профспілок, не надають їм належної допомоги, унаслідок цього профспілкові організації слабо займаються поліпшенням культурно-побутових умов трудящих, соціалістичним змаганням, зміцненням трудової дисципліни і розгортанням культурно-просвітницької роботи», – ішлося в постанові ЦК КП(б)У, прийнятій у березні 1946 р.⁶⁶⁴ Цей документ, окрім іншого, окреслює коло компетенції профспілок переважно питаннями соціально-побутового характеру.

⁶⁶² Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. – С. 60.

⁶⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 1516, арк. 9.

⁶⁶⁴ Там само, оп. 1, спр. 700, арк. 58.

Звісно, особливої уваги надавалося номенклатурно-кадровим питанням, які цілком контролювалися парткомами. Органи управління спілок були слухняними структурами партійного підпорядкування, діяли майже як організаційні підрозділи партії, функціонуючи за вказівками КПРС / КПУ. Так, 1950 р. секретар ЦК профспілок працівників текстильної промисловості УРСР О. Нефедова просила згоди (дозволу) секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова на обрання голови й секретаря ЦК професійних спілок галузі⁶⁶⁵.

Регіонально-галузеві комітети профспілок перебували в сфері номенклатурного впливу відповідних парткомів. Отже, про самостійний статус профспілок узагалі не варто говорити, адже навіть регламентні питання визначала інша субстанція. Мова, таким чином, ішла про включену в політичну систему структуру, котра мала не стільки захищати інтереси трудящих, скільки сприяти на своєму рівні реалізації політичного курсу партійного керівництва.

У роки «відлиги» помітних змін у стосунках партії з профспілками (порівняно з практикою часів сталінізму) не спостерігалось. У промові на XII з'їзді професійних спілок СРСР (березень 1959 р.) голова ВЦРПС В. Гришин «запевнив, що радянські профспілки й далі безустанно боротимуться за процвітання Батьківщини, будуть вірними провідниками політики партії в найширших народних масах, помножать свої зусилля в боротьбі за повне торжество комунізму»⁶⁶⁶.

До номенклатури ЦК Компартії України станом на 1952 р. належали 100 посад профспілкових очільників вищого рівня. Інші місця керівників перебували в списках, контрольованих обласними комітетами партії. При цьому змінюваність у керівництві професійними спілками порівняно з партійними та радянськими управліннями була дещо нижчою, склавши 1951 р.

⁶⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 30, арк. 13.

⁶⁶⁶ XII з'їзд профспілок СРСР. Звіт про роботу ВЦРПС і завдання профспілок СРСР у зв'язку з рішеннями XXI з'їзду КПРС. Доповідь голови ВЦРПС тов. В.В. Гришина // Радянська Україна. – 1959. – 24 березня.

25%⁶⁶⁷. Останнє опосередковано свідчить, вочевидь, про декоративну роль профспілок узагалі, що й спричинювало непосутню увагу до рівня компетенції їхнього керівництва.

Власне призначення профспілки сприймали як вірне служіння режимові. У повоєнних засобах масової інформації постійно фігурували трафаретні кліше на кшталт того, що партія та уряд поставили перед профспілками нові великі завдання⁶⁶⁸. Невідповідність власним статутним положенням у такій позиції профспілок цілком очевидна. Н. Барановська стверджує, що повоєнної доби статут профспілок зазнавав змін майже кожні п'ять років. Але щоразу вносилися положення про підпорядкованість цієї організації партії при визначенні завдань і напрямів діяльності. Відповідним чином структура профспілкових апаратів повторювала партійні розбудови, змінюючись разом із ними⁶⁶⁹.

Аналогічні підходи культивувалися й у регіонах, і на локальному рівні організацій та установ. Неодмінно одним із завдань парткомів усіх щаблів, пунктом їхніх планів роботи та звітів було поліпшення безпосереднього управління відповідними профспілками. Так, Рахівський райком партії на Закарпатті одержав звинувачення з боку обкому внаслідок «несерйозного ставлення до добору і виховання керівних кадрів» профспілок, адже на картонажній фабриці протягом двох років змінилося 4 голови фабкому, у тому числі троє – за пияцтво і розтрату членських внесків. Винним визнали райком, бо він рекомендував їх за номенклатурними призначеннями⁶⁷⁰.

⁶⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 6142, арк. 17 – 18.

⁶⁶⁸ Работу профсоюзів – на уровень новых задач // Днепропетровская правда. – 1955. – 4 сентября.

⁶⁶⁹ Барановська Н.П. Зміна засад тотального партійного контролю. – С. 96.

⁶⁷⁰ Зінченко С. Поліпшити партійне керівництво профспілковими організаціями / С. Зінченко // Закарпатська правда. – 1955. – 20 жовтня.

Механізм номенклатурно-кадрових дій у профспілковій сфері копіював аналогічні процеси в партійних установах. Як приклад, опишемо процедуру обрання на посаду голови й секретаря ЦК профспілки робітників і службовців МТС Української РСР наприкінці 1952 р. До секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова галузевий Центральний Комітет звернувся з проханням повідомити думку щодо кількох управлінців, аби визначитися стосовно їх перебування на зазначених посадах. Звернення підписали самі кандидати. Додавалося відповідне клопотання голови Укрпрофспілки та ухвали обласних рад галузі, а також характеристики. Проте невдовзі надійшла інформація про негідну поведінку профспілкового секретаря ЦК (пиятика), що й переважило в негативному рішенні щодо нього, ухваленому вищим партійним органом республіки. Як не рекомендованого ЦК КПУ, його кандидатуру навіть не розглядали⁶⁷¹.

Традицією стало «гаряче схвалення» професійними об'єднаннями рішень партії (з'їздів, пленумів тощо) та оперативне створення власних резолюцій, спрямованих на реалізацію актуальних компартійних настанов і директив, сприйнятих «до неухильного керівництва й виконання». Нормою було на всіх партзібраннях критикувати діяльність профспілок, приймати такі ухвали, котрі одразу ставали «якнайважливішим завданням усіх профспілкових організацій»⁶⁷². Партійні циркуляри неодмінно дублювалися відповідними постановами профспілкових органів, котрі додавали власними положеннями гостроти ухвалям.

Номенклатурний контроль над профспілками вважався важливою ділянкою діяльності КПРС. М. Хрущов казав 1956 р., здійснивши поїздку вугільними регіонами Української РСР: «...Партійну роботу поставлено все ще слабо, її слід поліпшувати. І зовсім погано поставлено роботу профспілок.

⁶⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1821, арк. 201 – 206.

⁶⁷² Об итогах XX съезда КПСС и задачи профсоюзов. Постановление Пленума ВЦСПС 17 марта 1956 г. // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – С. 467, 469, 473.

Партійні організації не виявляють серйозної турботи про поліпшення діяльності профспілок, що є великим недоліком»⁶⁷³.

Ряд ухвал партійних комітетів різного рівня було спрямовано на поліпшення керівництва профспілками. Як приклад, назвемо затвердження пленумом ЦК КПРС 17 грудня 1957 р. переліку задач, виконання яких вимагалось від профспілок. Стверджувалося, що успішну діяльність останніх можливо організувати лише за умови керівництва з боку партії, за її допомоги та підтримки. Пленум зобов'язував «ЦК компартій союзних республік, крайові, обласні, міські, районні комітети й первинні партійні організації поліпшити керівництво профспілками, зайнятися понад усе висуванням і вихованням профспілкових кадрів, рекомендувати на відповідальні посади в профспілкових органах кращих, найпідготовленіших, таких, що володіють організаційними здібностями, працівників, котрі користуються авторитетом у комуністів і безпартійних»⁶⁷⁴. Отже, у партійному керівництві профспілками ставка робилася, передусім, на номенклатурну кадрову політику.

Окрім того, партійні комітети постійно долучали профспілки до вирішення завдань, котрі перебували радше в сфері партійно-державних органів. Про сказане свідчить постанова президії ВЦРПС 3 жовтня 1958 р., в якій зазначалося: «Профспілкові організації мусять активно сприяти розробці та здійсненню заходів із удосконалення і здешевлення адміністративно-управлінського апарату, маючи на увазі, що спрощення структури й скорочення зайвих ланок апарату поряд зі скороченням витрат на його утримання дають

⁶⁷³ Никита Сергеевич Хрущов: Два цвета времени. – Т. 2. – С. 318.

⁶⁷⁴ Постановление пленума ЦК КПСС о работе профессиональных союзов СРСР. Принято 17 декабря 1957 г. // Справочник партийного работника. – Выпуск второй. – М.: Политиздат, 1959. – С. 140 – 153.

можливість за цей рахунок зміцнити фахівцями підприємства та поліпшити тим самим керівництво виробництвом»⁶⁷⁵.

Проте подеколи брала гору політична демагогія, і заради форми профспілки згадували про інтереси працівників. У червні 1954 р. ХІХ з'їзд професійних спілок СРСР констатував, що захист прав трудящих стає центральною задачею організації. Невдовзі було відроджено «виробничі наради» – фактично бюрократичний елемент присутності профспілкового чиновництва в управлінні підприємствами⁶⁷⁶. Таким способом теж укорінювалася номенклатурна система, хоча вона й мала часто спотворене відображення. Усе чіткіше окреслювалася розбіжність між декларованими завданнями профспілок та їхньою суттю, визначеною неофіційним статусом структури, покликаної сприяти політиці партії.

Подібним чином звучала ухвала пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок СРСР» (грудень 1957 р.): розширити функції фабзавкомів, зробити виробничі наради постійно діючими. Роль спілок мала зростати шляхом передачі їм ряду соціальних функцій: страхування, охорони праці, соціального забезпечення, культури, курортного господарства, охорони здоров'я, фізкультурного руху, громадського порядку⁶⁷⁷. Одночасно наголошувалося на актуальному завданні: посилити партійний вплив на профспілки⁶⁷⁸. Питання керівництва з боку КПРС профспілками областей,

⁶⁷⁵ Об участии профсоюзных органов в работе по совершенствованию и упрощению административно-управленческого аппарата. Постановление Президиума ВЦСПС 3 октября 1958 г. // Справочник партийного работника. – Выпуск второй. – С. 718 – 719.

⁶⁷⁶ Верт Н. Назв. праця. – С. 384 – 385.

⁶⁷⁷ Даниленко В. Політичні зміни в СРСР. – С. 11.

⁶⁷⁸ КПСС в резолюціях. – Т. 7. – С. 301 – 305.

районів чи окремих підприємств постійно включалися в обговорення пленумів, конференцій комітетів Компартії⁶⁷⁹.

У листопаді 1959 р. внаслідок редагування кримінального, кримінально-процесуального, цивільного та цивільно-процесуального кодексів і кодексу Законів про працю в Українській РСР до текстів документів було внесено ряд норм, котрими розширювалися права профспілок та обмежувалися повноваження адміністрації⁶⁸⁰. Із правової точки зору відбувалося певне вивищення профспілок, хоча їхня номенклатурна верства й надалі перебувала в компартійній компетенції.

Ще більше підпорядкованим партії був комсомол, котрий, власне, діяв як спілка майбутніх молодих комуністів. Статус ВЛКСМ визначав його цілковиту залежність від партійного керівництва. Статутом КПРС, ухваленим 1952 р., констатовалося: «ВЛКСМ здійснює свою роботу під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. ЦК ВЛКСМ, будучи керівним органом комсомолу, підпорядкований ЦК Компартії Радянського Союзу. Робота місцевих організацій ВЛКСМ спрямовується й контролюється відповідними республіканськими, крайовими, обласними, міськими й районними партійними організаціями»⁶⁸¹. Із цього випливало політичне призначення молодіжної організації – слідувати партійним дороговказом, за старшою номенклатурною формою – КПРС.

Український комсомол станом на 1 січня 1950 р. об'єднував близько 1,5 млн. членів, що перебували на обліку в 71 тис. 806 первинних організаціях ЛКСМУ. До керівних органів спілки входило понад 200 тис. осіб⁶⁸² (більше як

⁶⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4695, арк. 6.

⁶⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 2, арк. 2.

⁶⁸¹ Устав Коммунистической партии Советского Союза. Из резолюций XIX съезда КПСС // КПСС в резолюциях. – Т. 6. – С. 381.

⁶⁸² Юрчук В.І. Боротьба КП України за відбудову. – С. 71.

2/3 – комуністи⁶⁸³). 1952 р. керівні посади в комсомолі республіки обіймали 4 тис. 928 апаратних працівників (секретарі, завідуючі відділами та секторами, керівники груп, їхні заступники). До секретарського корпусу ЛКСМУ входили 63 тис. 594 керівники первинних організацій⁶⁸⁴.

Якісний склад комсомольських секретаріатів практично копіював показники партії, проте в певних пропорціях, із урахуванням вікових розбіжностей. Покликанням номенклатури молодіжної спілки було готуватися до просування в партійно-державні структури. У комсомольських комітетах здійснювалося навчання майбутніх управлінців, розпочинався відбір кадрів для структур КПУ, йшла селекція кандидатів на державно-господарські посади.

Після війни апаратна складова комсомолу мала доволі низький рівень професійної підготовки. Дефіцит молодіжних функціонерів набув повсюдного характеру. Для прикладу, укажемо на ситуацію у Львівській області. Там перевірка комітетів ЛКСМУ 1947 р. показала, що секретарем Золочівського райкому став порушник закону, котрий перебував під слідством за побиття селянина (невдовзі одержав 3 роки позбавлення волі). У Немировському районному комітеті один секретар мав менше року комсомольського стажу, інший – закінчив тільки п'ять класів у школі. Дезертир із армії секретарствував у Куликівському райкомі⁶⁸⁵. Не кращим було становище з комсомольськими кадрами в інших регіонах Української РСР. Цілком закономірно 1947 р. роботу кожної п'ятої первинної комсомольської організації в республіці було визнано незадовільною⁶⁸⁶.

Керівництво ЛКСМУ об'єднувало понад 6,5 тис. звільнених працівників. Його верхівка перебувала в номенклатурній залежності від ЦК КПРС і КПУ.

⁶⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4566, арк. 47.

⁶⁸⁴ Там само, оп. 24, спр. 2017, арк. 31, 36.

⁶⁸⁵ Там само, оп. 23, спр. 5353, арк. 13 – 15.

⁶⁸⁶ Там само, арк. 25, 42.

1952 р. до першого списку входило 139 керівних посад⁶⁸⁷. Обкомівські утворення комсомолу формувалися як номенклатура ЦК КП(б)У. Так, у список Харківського обласного комітету партії було включено 55 комсомольських працівників. Номенклатурний перелік обкому ЛКСМУ налічував 363 посади⁶⁸⁸. До реєстрів обкомів комсомолу входили близько 9 тис. молодіжно-піонерських працівників. Власна номенклатура ЦК ЛКСМУ налічувала близько 2 тис. посад (секретарі та заввідділами комітетів і працівники ЗМІ⁶⁸⁹).

Найпоширенішою формою номенклатурної підготовки комсомольських функціонерів були міські, кущові, районні, сільські семінари керівників організацій ЛКСМУ, котрі проводилися партійними комітетами⁶⁹⁰. Вищого рівня комсомольську номенклатуру навчали переважно в партійно-радянських обласних школах та ВПШ.

Як і в КП(б)У, в управлінських структурах ЛКСМУ не було кадрової стабільності, особливо в перші роки по війні. Плинність у лавах апаратників комсомолу, яка видавалася природною з огляду на резервне щодо партії призначення спілки, усе ж була надто великою. 1950 р. вона сягала 37%⁶⁹¹. Окрім номенклатурного просування апаратників угору, на змінюваність комсомольських кадрів впливали й негативні чинники. Так, у Харківській області протягом 1946 р. із 668 комсомольських працівників, які перебравися на інше робоче місце, 114 не справилися з посадою⁶⁹². На перестановки керівних

⁶⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 5914, арк. 1.

⁶⁸⁸ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 996, арк. 30 – 31.

⁶⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5353, арк. 42-а, 261.

⁶⁹⁰ Поднять уровень партийного руководства комсомолом // Социалистический Донбасс. – 1953. – 11 апреля.

⁶⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 6142, арк. 22.

⁶⁹² Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 825, арк. 4.

кадрів ЛКСМУ впливав і невисокий освітній ценз більшості апаратників. 1948 р. зі 108 секретарів обкомів тільки 32 мали вищу освіту⁶⁹³.

Апаратні працівники обласних, районних і міських комітетів мали ще нижчі показники освіченості. Найгірше виглядали справи в первинних формах комсомолу. Так, від середини 1945 до середини 1947 р. змістили з посад 70 тис. 859 секретарів первинних організацій ЛКСМУ, причому на вищу посаду пішов тільки 2 тис. 041 комсомолец (2,9%). У райкомах, міськкомах та обкомах змінилося 5 тис. 113 працівників, із котрих перевелися на підвищення чи навчання 37,4%, а решта – не справилися з роботою⁶⁹⁴.

Українською ланкою ЛКСМУ тривалий час залишалися західні області, де представники місцевого населення складали тільки 25 – 30% спілчанської молоді. Дефіцит номенклатурних працівників-вихідців із краю був тотальним. Тому наприкінці 1940-х рр. там у третині сіл не було комсомольських організацій⁶⁹⁵.

Керівні посади в ЛКСМУ (від райкому до ЦК), як правило, обіймали комуністи, переважно молодого віку. Партійними були всі секретарі обкомів і райкомів комсомолу, близько половини з них не досягли 30 років. До партії належала третина завідувачів відділів комітетів. Щоправда, дуже низьким залишався комуністичний контингент у складі секретарів первинних організацій (5 – 6%).

Після війни, як і у випадку з радянськими чи профспілковими установами, комсомольські комітети були залежними від волі партійних органів і на всі власні дії просили санкції парткомітетів⁶⁹⁶, функціонуючи як позбавлене самостійності молодіжне відділення КП(б)У.

⁶⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5353, арк. 264.

⁶⁹⁴ Там само, спр. 4566, арк. 48.

⁶⁹⁵ Там само, арк. 56.

⁶⁹⁶ Там само, оп. 24, спр. 29, арк. 20, 106, 119 – 124.

Роки «відлиги» позначилися тенденцією до омолодження керівництва комсомолом. Так, в ЛКСМУ 1960 р. подвоїлося порівняно з попереднім роком число секретарів усіх рівнів віком до 26 років, а молодих других секретарів стало більше в 4 рази. Щоправда, серед них скоротився партійний прошарок, тоді як саме на комуністичну присутність покладалося забезпечення відбору та розстановки номенклатурних кадрів⁶⁹⁷.

Роботу комсомольських функціонерів заохочували гідним матеріально-фінансовим супроводом. Станом на 1959 р. заробітна плата перших секретарів райкомів ЛКСМУ (665 осіб) складала бл. 1 тис. крб., що дорівнювало місячному окладові завідувача відділу райкому КПУ, хоча поступалося зарплаті першого секретаря партійного райкому (1,8 – 2,1 тис. крб.)⁶⁹⁸. Зрозуміло, на комсомольську номенклатуру поширювалися партійні пільги та привілеї, але з певним коефіцієнтом престижності порівняно з партійно-державними апаратниками.

Матрицею для структурної розбудови ВЛКСМ була КПРС. Номенклатурні штати спілки молоді потерпали від тих самих недоліків: надмірність, громіздкість, забюрократизованість тощо⁶⁹⁹. Так само, за партійним шаблоном, розбудовувалися структури обласних, районних, міських комітетів, уводилися чи скасовувалися відділи та посади. Комітети комсомолу були пародійними копіями партійних бюрократичних структур, зазвичай відрізняючись від них

⁶⁹⁷ О составе и движении комсомольских кадров по состоянию на 1 марта 1960 года и задачах обкомов, крайкомов комсомола и ЦК ЛКСМ союзных республик по улучшению работы в подборе, расстановке и воспитании комсомольских кадров. Постановление ЦК ВЛКСМ. 10 марта 1960 г. // Справочник партийного работника. – Выпуск третий. – М.: Политиздат, 1961. – С. 722 – 723.

⁶⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7349, арк. 78.

⁶⁹⁹ О сокращении платного аппарата и развитии самодеятельности в комсомоле. Постановление Бюро ЦК ВЛКСМ 28 августа 1957 г. // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – С. 598 – 602.

тільки антуражем молодіжного гатунку. Будь-які організаційні перебудови в КПУ завжди відлунювалися в комсомолі. Скажімо, реорганізації в роботі міських і районних комітетів партії 1957 р. повторювалися в ЛКСМУ, де скасували посади інструкторів по зонах МТС і встановлювали аналогічні до партійних штати апаратів, і т.п.⁷⁰⁰

Найвідчутнішим натиском на комсомольську бюрократію (як і стосовно партноменклатури) позначився період 1956 – 1961 рр. Недолугості в штатних розписах районних, міських, обласних апаратів було піддано серйозному наступові. Завдяки відсіву малоосвічених удалося поліпшити кваліфікаційний рівень спілчанських лідерів. Так, у Запорізькій області станом на 1962 р. було підвищено показник осіб із вищою освітою: таких було 19 із 28 секретарів райкомів і міськкомів комсомолу⁷⁰¹. У масштабах СРСР скоротили понад 11 тис. комсомольських управлінців (28%)⁷⁰². Однак згодом, подібно до компартійного складу функціонерів, котрий весь час зростав, комсомольська номенклатура почала перманентно нарощувати чисельність управлінських форм. У першій половині 1960-х рр. лише секретарський корпус міськкомів і райкомів ЛКСМУ налічував 1 тис. 474 особи⁷⁰³.

Від другої половини 1950-х рр. партійна складова режиму зміцнювала свою політичну спрямованість, відповідно переглянувши роль комсомолу та профспілок у проголошеному комуністичному будівництві. Саме тоді

⁷⁰⁰ Об изменениях структуры и штатов аппарата сельских райкомов комсомола. Постановление бюро ЦК ВЛКСМ 7 декабря 1957 года; Об изменении структуры горкомов и городских райкомов комсомола. Постановление бюро ЦК ВЛКСМ 18 марта 1958 года // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – С. 760 – 761, 778.

⁷⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5493, арк. 13.

⁷⁰² Коваленко Г.Я. От съезда к съезду / Г.Я. Коваленко, В.К. Криворученко, Р.В. Чекрыжова. – М.: Молодая гвардия, 1961. – С. 18 – 19.

⁷⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1645, арк. 87.

громадські форми остаточно «було вмонтовано в загальну партійно-державну ієрархію... Такого серйозного ставлення до громадських організацій, їхніх лідерів радянська історія ще не знала»⁷⁰⁴.

Розгортався процес поступової передачі управлінських функцій держави профспілкам та підвищення участі комсомолу в питаннях виховання молоді. Крім того, ВЛКСМ активно долучалася до роботи в народногосподарському комплексі. «Будови комунізму» та освоєння цілинних земель мали завдяки шефству комсомолу акумулювати прогресуючу в 1950 – 1960-ті рр. суспільну енергію юнацтва. Також говорилося про демократизацію партії, завдяки якій частину владних повноважень КПРС перекладалося на громадські утворення, що діють на принципах масовості, завдяки вияву суспільної активності трудящих.

Таким способом було досягнуто двох зсувів у суспільному житті доби «відлиги». По-перше, каналізувалася в потрібному владі напрямку енергія мас, спровокована ідеями розбудови безпосереднього комунізму, по-друге, створювалася ілюзія поступу до народовладдя. Організацією позаштатних форм у регіональних комітетах КПРС хрущовське керівництво демонструвало залучення до дій партійної диктатури народних мас. Номенклатурні розбудови опинилися в паралельному просторі з громадськими формами.

Першим поштовхом до створення «активу», на котрий покладалося відповідальне завдання: імітувати народовладдя, а то й рух до громадянського суспільства, – стало внесення XX партз'їздом змін до Статуту КПРС. У контексті лібералізації форум констатував завдання створити на допомогу партії множину громадських форм: позаштатних груп, комітетів, спілок тощо. Таким чином, мало розвиватися суспільне самоуправління, що перегукувалося з ідеєю відмирання держави в комуністичному майбутньому⁷⁰⁵.

⁷⁰⁴ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 110.

⁷⁰⁵ Оников Л.А. Назв. праця. – С. 44.

Феномен активу кінця 1950-х – початку 1960-х рр., особливо значимий з огляду на його переплетіння з номенклатурною системою управління, досі залишається не дослідженим. Хоча універсальність, гнучкість, не обмежене нормативами функціональне призначення активу перетворювали його на незаангажовану статутними нормами форму, що доповнювала й підсилювала соціальне підґрунтя номенклатури.

Організація роботи активу з ініціативи М. Хрущова стала одним із принципових напрямів функціонування номенклатурних загонів усіх щаблів. У липні 1957 р., відчувши важливість повноцінної експлуатації природної громадянської позиції, піднесеної ідеями десталінізації, будівництва комунізму, М. Хрущов заявив: «Актив – сила партії, і без опертя на цю силу ніякий Центральний Комітет, ніяка Президія не може керувати партією»⁷⁰⁶. На нашу думку, таке акцентування на ролі активістів було, поряд із іншими хрущовськими суспільними авантюрами, одним із маніпуляційних заходів політичного режиму, спрямованих на приборкання тоталітарною владою зрослої енергії громадян у роки десталінізації.

Утворення неформальних груп із числа активу відбувалося швидкими темпами. Справою переймалися партійні комітети обласного та районного рівнів. Між ними розгорнулося справжнє змагання за чисельність таких об'єднань трудящих. Результати були показовими. Станом на 1959 р. у партійних комітетах КПУ було задіяно понад 7 тис. позаштатних інструкторів. Наприклад, у Луганському обкомі на добровільних засадах функціонували 61 відділ, 41 комісія, 64 ради, у Львівському обласному комітеті партії – 69 відділів, 889 лекторів, 37 парткомісій, 2 секретарі райкомів, 2 методкабінети, у Черкаській області – 51 районний та міський відділ, 364 інструктори, 25 рад, груп та інших подібних форм⁷⁰⁷.

⁷⁰⁶ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 1. – С. 590.

⁷⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7338, арк. 160; спр. 7521, арк. 88 – 100, 207 – 215.

Повсюдно почали функціонувати товариські суди, яких у республіці 1960 р. налічувалося близько 13 тис. Сприяння міліції надавали понад 23 тис. добровільних народних дружин. 15 тис. активістів долучилися до роботи КПДК⁷⁰⁸. Виникали комітети з дотримання громадського порядку, санітарного стану місцевості, вуличні, квартальні, будинкові, ветеранські, жіночі, молодіжні тощо організації. У всіх формах зазвичай керівні функції брали на себе комуністи, часто з номенклатурним досвідом. Парткоми вели облік таких утворень, постійно спілкувалися з їхніми лідерами, організовували навчання активістів. Закономірно справа обростала бюрократичними атрибутами. Уводилися членські квитки, нагрудні знаки, оформлялася документація, подавалися в партійні інстанції різноманітні звіти. Для показу результативності роботи нерідко вдавалися до приписок.

Існуванню позаштатних утворень активу було надано політичної ваги змінами в Статуті партії. Невдовзі другий секретар ЦК КПРС Ф. Козлов заявив, що в партійних органах апарат має скорочуватися, а число позаштатних утворень активістів на громадських засадах – зростати⁷⁰⁹. Отже, у перспективі добровільні групи та комітети реально позбавляли апарати бюрократичної сили. Мережа активістів (на початку 1960-х рр. майже кожен молодий номенклатурник пройшов цю «підготовчу» службу) набувала структурузації. Активи за найкращими номенклатурними традиціями було вмонтовано в партійно-радянські управлінські одиниці як організаційно підпорядковані ним форми.

Останнім актом цієї своєрідної демократизації управління стала ухвала в січні 1962 р. рішення ЦК КПРС про створення при міських і районних комітетах позаштатних комісій з попереднього розгляду питань прийому в партію і персональних справ комуністів. При парткомах усіх рівнів

⁷⁰⁸ З участю найширших верств трудящих // Радянська Україна. – 1960. – 16 березня.

⁷⁰⁹ XXII съезд КПСС. Стенографический отчет. – Т. 1. – С. 25.

формувалися нестатутні відділи та групи інструкторів, розгорнувся масовий внутрішньопартійний процес розширення мережі активу. У результаті розвою починання до складу активу було залучено (у масштабах СРСР) близько 1,5 млн. комуністів і безпартійних⁷¹⁰.

Проте невдовзі рух активістів почав давати збої. Його бутафорський статус і невисока ефективність разом із умілою дискредитацією з боку номенклатури, котра не хотіла поступатися власними сферами управління, не залишали шансів на такий поступ до формування громадянського суспільства. Спроби активістів долучитися до апаратних справ викликали спротив номенклатури. Адже чиновники вважали свою роботу вкрай специфічною, покритою мало не містикою управлінських дій. Тому в жодному разі доступу до неї сторонніх бути не могло⁷¹¹. Отже, від середини 1960-х рр. позаштатні утворення почали згортатися, так і не залишивши по собі глибокого сліду.

Приклад стосунків партії з комсомолом та профспілками, спроби організації руху активістів у повоєнну добу дають підстави для аналізу методів реалізації важливого принципу функціонування КПРС у тоталітарній державі. Партапаратні утворення не дублювали чи підміняли позапартійні самодіяльні організації громадян, вони їх тримали під абсолютним контролем через комплектування номенклатурних кадрів, запроваджуючи власні норми відносин, традицій і навіть звичаїв у стосунках апаратів партії з непартійними формами. Відтак управлінська дорога в номенклатуру лежала, як правило, через комсомольські або профспілкові апаратні коридори. Кращі з активістів останніх органів проходили відбір до партбюрократії, вивершуючи чиновницьку кар'єру на вищих владних щаблях, де потрапляли в ту політичну категорію, котра була

⁷¹⁰ Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе / Под ред. М.Д. Кукина. – М.: Мысль, 1976. – С. 178.

⁷¹¹ Хоскинг Дж. Назв. праця. – С. 360.

здатна виборювати для висуванців потрібні посади⁷¹². Отже, і комсомол, і професійні спілки упевнено вживлялися в політичну систему влади.

Безпосередній вплив партії на комсомольські та профспілкові органи здійснювали комуністи, котрі входили до комітетів цих структур. Статутом (стаття 67 редакції, схваленої XXII з'їздом КПРС) констатовалося: «На з'їздах, конференціях, нарадах, котрі скликаються радянськими, профспілковими, кооперативними та іншими масовими організаціями трудящих, а також у виборних органах цих організацій, де є не менше як три члени партії, організуються партійні групи. Завданням цих груп є всебічне посилення впливу партії та проведення її політики серед безпартійних, зміцнення партійної та державної дисципліни, боротьба з бюрократизмом, перевірка виконання партійних і державних директив»⁷¹³.

Комсомол мав активно відбирати номенклатурні кадри з молодіжного середовища. Він став складовою компартійної системи рекрутизації кандидатів серед молоді. Професійні спілки проводили аналогічну роботу, проте без урахування вікового цензу, лише з позицій придатності потенційного чиновника до номенклатурної бюрократичної праці. Тому стати партійним або державним працівником, не маючи досвіду апаратної служби в комсомолі або профспілках, ставало все важче.

Апробація функціонерів у комсомольсько-профспілкових керівних кабінетах стала традиційним рухом партійно-радянських управлінців⁷¹⁴. Саме на комсомольсько-профспілковій службі починали формуватися найхарактерніші риси майбутнього номенклатурника, без володіння котрими

⁷¹² Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность. – С. 157, 160.

⁷¹³ Устав Коммунистической партии Советского Союза (утвержден XXII съездом КПСС) // Справочник партийного работника [Редколлегия: Е.И. Бугаев и др.]. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 158.

⁷¹⁴ Прибытков В.В. Аппарат. 390 дней и вся жизнь генсека Черненко / В.В. Прибытков. – М.: Молодая гвардия, 2002. – С. 19.

йому було не можливо стати членом правлячого прошарку, оскільки його там просто не помітили б як такого, що не має належної ділової репутації.

1962 р. постановами пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ про поділ партійних обкомів було розпочато масштабну перебудову номенклатурних структур усіх рівнів. Реформа стосувалася також профспілкових і комсомольських органів, котрі реструктуризувалися за тим самим принципом, що компартійні та радянські апарати. Процес було завершено доволі оперативно. У вересні того ж року М. Хрущов з упевненістю говорив, що партія, комсомол і профспілки становлять ніби єдиний державний управлінський механізм. 10 млн. членів КПРС, близько 20 млн. членів ВЛКСМ та 66 мільйонів профспілчан, «які знаходяться під її (партії – П.К.) керівництвом, – величезна сила»⁷¹⁵.

На зламі 1950 – 1960-х рр. характерною особливістю суспільного розвитку УРСР стало створення самодіяльних неполітичних товариств як союзного, так і республіканського параметрів: дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, культурних зв'язків із українцями за кордоном, винахідників і раціоналізаторів, із поширення політичних і наукових знань, Червоного Хреста тощо. В. Даниленко вважає, що ці форми сприяли ерозії тоталітаризму⁷¹⁶. Дійсно, самодіяльність громадян у будь-яких проявах вступає в протиріччя з принципами контрольованості суспільних процесів, що їх сповідувала комуністична влада.

Підеумовуючи, слід наголосити, що в останні роки життя Й. Сталіна, під час хрущовського правління відбулася глобальна трансформація більшовицького тоталітарного ладу в номенклатурно-авторитарну, згодом –

⁷¹⁵ Записка Н.С. Хрущева в Президиум ЦК КПСС по перестройке руководства партийных и советских органов. 10 сентября 1962 г. // Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 2. – С. 674.

⁷¹⁶ Даниленко В. Політичні зміни в СРСР. – С. 12.

адміністративно-командну систему управління⁷¹⁷. Якнайяскравіше процес позначився на долі громадських організацій, котрі по суті перестали бути такими, перетворившись на формальні, проте функціонально інституціоналізовані елементи комуністичної держави. Такі об'єднання громадян, перебуваючи в полі номенклатурного впливу Компартії, не могли відповідати власному призначенню і не забезпечували права людей реалізувати власні інтереси через недержавні форми самоорганізації. Вони стали елементами політичної системи, покликаної забезпечити її життєдіяльність під керівництвом правлячої партії.

Чинити перепони суспільній активності населення влада не могла. Але, беручи під номенклатурний контроль громадські організації трудящих, КПРС утримувала вплив на них, утілюючи бюрократичні принципи компартійної диктатури. Право й обов'язок курувати повсякденну діяльність самодіяльних форм зазвичай покладалося на профспілкові та комсомольські органи, для яких окреслювалося широке поле реалізації власних номенклатурних механізмів. Як цілком пропартійні номенклатурні структури, вони виконували розпорядження парткомів, сприймаючи це як внесок у втілення задач комуністичного будівництва. Номенклатурні лави громадських утворень фактично перебували в полі керівництва та контролю з боку КПРС. Про самостійність таких апаратних форм зовсім не йшлося. Саму ідею їхньої автономної діяльності в повоєнне двадцятиріччя було забуто.

Таким чином, відсторонюючись від первісного призначення, тоталітарні профспілки разом із комуністичною молодіжною спілкою були вузлами номенклатурної політичної системи СРСР.

Отже, становлення номенклатури Комуністичної партії України, чиновницько-апаратна розбудова радянсько-урядових форм Української РСР,

⁷¹⁷ Никитина Л.Г. Тоталитаризм и бюрократия: антигуманный симбиоз / Л.Г. Никитина // Бюрократия и общество. – М.: Философское общество СССР, 1991. – С. 172.

організація номенклатурного керівництва громадськими утвореннями протягом 1945 – 1964 рр. були складним процесом опанування партійними функціонерами найголовніших елементів влади.

Компартії вдалося не лише зберегти та зміцнити номенклатурний контроль за кадровою політикою, а й вибудувати в повоєнних умовах оновлену модель політичної організації тоталітарної системи влади. Очоливши еволюційний процес переходу суспільства від сталінської одноосібної форми управління до ліберальніших суспільних відносин, КПУ, перш за все, на власну номенклатуру поклала найбільший тягар реформування в різних сферах: суспільно-політичній, соціально-економічній, духовній. Реорганізуючи апаратні утворення партійних комітетів із метою їх удосконалення, керівництво неодноразово робило спроби скоротити чисельність партійних чиновників, намагалося зменшити бюрократичну паперотворчість. Проте зростання масштабів роботи, підміна радянських установ на різних напрямках господарської діяльності призводили намагання оптимізації апарату до протилежних наслідків. Чисельність партійних службовців після скорочення невдовзі відновлювалася та починала зростати.

Значних результатів було досягнуто в питанні про передачу частини повноважень від ЦК ВКП(б) / КПРС до республіканських та регіональних комітетів. Цим було спричинено певне розширення люфту автономії українських партійних організацій. Реальної самостійності вони не одержали, КПУ залишалася частиною КПРС, але, порівняно з попередніми десятиріччями, республіканські парткоми мали ширші права стосовно управління територією Української РСР. Опосередкованим свідченням сказаного стало зростання представництва етнічних українців у керівних установах, а також помітне збільшення вихідців із республіки в керівних та апаратних структурах ЦК КПРС – Президії та Секретаріаті, управліннях і відділах.

Відповідним чином партійна номенклатура всіх структурних рівнів підпорядковувала власну діяльність задачам, котрі формулювалися в

центральному керівництві, екстраполюючись на регіональні апаратні утворення.

Критерієм ефективності роботи партійних управлінців вважався ступінь підконтрольності суспільних процесів у даному регіоні, а також рівень керованості з боку комітетів партії радянськими, урядовими органами та громадськими організаціями. Формально відмежовуючись від одиниць державної влади, насправді комітети КПУ все більше тіснили їх у сфері управління. Натомість вони були зорієнтовані на виконання партійних завдань на рівні законодавчого, виробничого, організаційного супроводу.

Спроби демократизувати внутрішньопартійні відносини, до яких удалися на початку 1960-х рр., звелися переважно до структурних перебудов, обмеження термінів перебування на секретарських посадах одних і тих осіб та передачі частини апаратної роботи нестатутним органам. Але ці заходи не одержали підтримки серед номенклатури. Її дії було спрямовано на дискредитацію та бойкот цих нововведень. Номенклатурні сили КПУ відзначалися послідовним, хоч і прихованим опором перебудовам. Провал намагань видозмінити організацію діяльності КПУ засвідчив міцність позицій її апаратних структур, показав посилення впливу партчиновництва на перебіг внутрішньопартійних заходів.

Послідовними зусиллями номенклатури було употужнено реальний статус комітетів республіканської парторганізації як центру керівництва політичними, виробничими та духовними процесами.

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ АПАРАТНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНО- ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПРОТЯГОМ 1945 – 1964 РР.

У розділі висвітлено вплив партійно-державної номенклатури Української РСР на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, котрі розгорталися в республіці протягом 1945 – 1964 рр. Вона все активніше долучалася до визначення основних напрямів реформування повоєнної країни, брала участь у розробці та втіленні в життя лібералізаційних нововведень, безпосередньо скеровуючи процеси модернізації й організовуючи супровід важливих починань партії та уряду. Тим самим номенклатурні структури змогли захистити принципові засади комуністичної політичної системи, котрі зазнали тільки поміркованої еволюції.

4.1. Республіканська партійно-державна номенклатура в умовах повоєнного сталінізму (1945 – 1953 рр.)

Участь номенклатури в суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних функціях політичного режиму повоєнної Української РСР зумовлювалася новими об'єктивними реаліями, котрі характеризували ситуацію другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. Повноваження номенклатурних управлінців, які впливали зі статусу правлячого апарату, спонукали бюрократично-чиновницькі структури партійно-державного складу, як і раніше, якнайактивніше братися за виконання головних задач.

Ішлося, між тим, і про перегляд призначення номенклатури як такої. Виборюючи впливові позиції в радянському політикумі, вона мусила демонструвати здатність адекватно реагувати на виклики часу. Останнім, перш за все, зумовлені еволюційні процеси, котрі спостерігалися в номенклатурному

середовищі. Від зазначених змін залежала ефективність управлінської роботи в складних умовах повоєнної дійсності.

Після Великої Вітчизняної війни функціональна роль номенклатури в тоталітарній політичній системі СРСР порівняно з довоєнними десятиріччями принципово не змінилася. Але було видозмінено способи реалізації завдань, котрі покладалися на чиновництво партійного та державного апаратів із огляду на повоєнні умови. Номенклатура відновлювала статус, вивищувалася в суспільстві, формувала автономні елементи, здатні з часом консолідувати її в політичній системі країни.

Війна інтенсифікувала потребу громадян у мобілізації, мілітаризувала управлінські ланки та ключові вузли влади. Ефективність адміністративних схем більшовизму, котра принесла перемогу, зміцнила тоталітарну державу. Одночасно пролилося світло на проблеми: політична організація втратила ряд сильних сторін, серед останніх – здатність повної мобілізації ресурсів у разі послаблення верховної влади. Похилий вік і зниження виробничої активності Й. Сталіна стали політичним чинником дієвості режиму, його здатності до керівництва суспільними процесами⁷¹⁸.

Означене мало два наслідки. Влада шукала засоби компенсації втрачених позицій, а народ, у свою чергу, прагнув, скориставшись моментом, розвинути тенденцію до вивільнення від надмірного тиску з боку держави. Номенклатура за обставин, породжених цим протиріччям, мала заявити про себе з позицій рятівника становища, оскільки являла кланово згуртоване утворення, вправно функціонуючу інституцію. Корпорація чиновників єдина грала роль станової конструкції, покликаної втримати тягар повоєнних проблем.

У такій обстановці в суспільство продуктивно вживлювалася ідея перманентного зміцнення державних і партійних керівних структур у процесі відбудови й подальшого поступу до комунізму. Тому доба пізнього сталінізму стала часом посилення апаратної диктатури на всіх рівнях. Формування

⁷¹⁸ Гаман-Голутвина О.В. Назв. праця. – С. 275.

номенклатурної політичної системи сприймалося як безальтернативний стратегічний курс, зумовлений не лише наслідками війни, а й перспективними планами розвитку. Однак тон і стиль політики стали по війні новими. Адже прийшов час керівництва, а не тиску⁷¹⁹. Номенклатура зі зняття примусу перетворювалася на переважно управлінську організацію.

О. Штейнле, виокремлюючи основні завдання й напрями діяльності республіканської верхівки повоєнної доби, називає, як пріоритетні, такі: відновлення довоєнної системи управління, ліквідація наслідків війни, налагодження народного господарства, радянська західних областей та придушення в них націоналістичного руху⁷²⁰. Поділяючи такий розподіл визначальних векторів, маємо конкретизувати, що йшлося про конверсію суспільного життя, досвіду якої номенклатура не мала. Зауважимо також, що відтворення довоєнного ладу виглядало нереальним, на часі була розбудова модернізованого варіанту більшовицького тоталітаризму, упередженого та дещо пригніченого змінами світогляду народу після війни.

Отже, доречним було очікувати на певну лібералізацію пізнього сталінізму порівняно з тим ладом, котрий склався напередодні війни, на пом'якшення тиску з боку держави щодо громадян, колективну розбудову мирного життя. Дійсно, суспільна атмосфера змушувала сталінський режим шукати поміркованіших, порівняно з довоєнним часом, форматів управління. Не змінюючи сутності тоталітарного змісту, політична система мала еволюціонувати, складати нові схеми взаємин рівня «влада – народ».

Безперечно, повоєнний режим диктатури Й. Сталіна відзначало, передусім, консервативне забарвлення, він видозмінився лише в похідних, другорядних

⁷¹⁹ Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917 – 1991 / М. Маля; [пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насаді, З.І. Клещенка, В.П. Павленка]. – К.: Мегатайп, 2000. – С. 322.

⁷²⁰ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 – 1953 рр. – С. 14.

показниках. Однак формувалася нова політична реальність тоталітарного різновиду. Тому слід зупинитися на характерних для пізнього сталінізму властивостях, котрі поширюються на оцінку функціонування партійно-державної номенклатури та її роль у повоєнній організації життя в УРСР.

Перш за все, йдеться про перегляд трактування комуністичної першості влади щодо особи. Деспотизм більшовизму, який ґрунтувався на ідеалах системоцентризму (зверхність держави стосовно громадян)⁷²¹ і, здавалося, завоював надійні панівні позиції напередодні війни, відтепер уступав у протиріччя з прагненнями народу до самозахисту, породжуючи глобальні проблеми в суспільних відносинах.

У повоєнні часи владою СРСР акцентувалося увагу на поняттях «народ», «маси», «партія», возвеличувалася воля колективу, роль суспільства. Цим припинувалося значення однаків, простої людини (парадоксальним чином оцінка особи Й. Сталіна не зазнала ревізії). Із огляду на те, яким чином сказане впливало на становище номенклатури, зауважимо, що від неї вимагалися організаційне втілення партійних накреслень, корисних державі, мобілізація громадян на виконання завдань, поставлених владою.

У практичній площині означене виливалося в пропагандистську проповідь необхідності всіляко зміцнювати державу в міру просування до комуністичного майбутнього. Ідея стала характерною ознакою пізнього сталінізму, коли «вождь» проголосив початок безпосереднього будівництва комунізму. Наповнюючи ці ідеї законодавчим супроводом, 1946 р. спеціальна комісія ЦК ВКП(б) завершила підготовку проекту нової Конституції СРСР, наступного року було розроблено проект Програми ВКП(б). Обидва документи націлювали народ і партію на конкретну розбудову комунізму. Конституція передбачала перехід від диктатури пролетаріату до загальнонародної держави, а в проекті партійної програми наголошувалося: «ВКП(б) ставить за мету протягом найближчих 20 – 30 років побудувати комуністичне суспільство». На

⁷²¹ Оболонский А.В. Человек и власть. – С. 24.

підтвердження заявленого розпочалися «великі будови комунізму». Зазвичай такі плани готувалися та обговорювалися вузьким колом функціонерів. Тим важливіше наголосити на безпосередній причетності номенклатури до розробки основних документів повоєнної доби. Із іншого боку, відносно ліберальний дух обох проектів опосередковано свідчить про формування у вищому номенклатурному середовищі відчутних демократичних тенденцій.

Це тим важливіше, що номенклатурна система як ніяка інша мала кріпити вузлові механізми партійно-державних структур завдяки кадровій політиці та контролю за поведінкою мас. Із іншого боку, у сталінському керівництві номенклатура й надалі вбачала могутню силу, здатну тримати чиновництво під належним наглядом. Проте реалізацію пріоритету державних інтересів щодо потреб громадянина відчували на собі й апаратні діячі. Так, важливою акцією було запровадження 1947 р. судів честі в міністерствах і центральних відомствах. Ці виборні органи, запозичені з царських часів (офіцерські суди), були покликані боротися з недоліками в номенклатурному середовищі⁷²². Суди розглядали антипартійні, антидержавні, антигромадські вчинки керівних працівників. Вони проіснували до 1949 р.⁷²³ і, на нашу думку, слугували підтвердженням сталінського маніпулювання владними важелями.

Відповідно до вчення марксизму ідеалом майбутнього мало стати комуністичне самоуправління народу. Проте після війни постійно акцентувалося на посиленні державної влади. Покликанням номенклатури було не залучення широких мас до керівництва, а забезпечення фактичної ізоляції органів управління від впливу трудящих. Номенклатура мала гарантувати недопуск у лави функціонерів чужих її інтересам осіб.

Рисою пізнього сталінізму слід визнати гіпертрофовані уявлення про необмежене право держави розпоряджатися суспільною власністю завдяки

⁷²² История России. XX век. – С. 491 – 493.

⁷²³ «ЦК вскрыл пресмыкательство перед границей». Как создавались «суды чести» в центральных органах (1947 – 1948) // Источник. – 1994. – № 6. – С. 69.

системі державного планування виробництва та споживання. На думку сталінського керівництва, мінімальний допуск приватної ініціативи, обмеження колективістських засад у господарській діяльності забезпечили б сталий розвиток держави. Роль номенклатури в контексті соціально-економічних процесів впливала з потреби (на рівні кадрів і партійно-державного контролю) облаштувати безперебійну роботу саме такого політичного механізму.

Органічною властивістю сталінізму на його пізній стадії залишалася табірна зорієнтованість стосунків із «ворогами народу», що передбачало використання дешевої робочої сили в'язнів у господарському будівництві. На час смерті Й. Сталіна у системі Управління виправно-трудових таборів і колоній МВС Української РСР налічувалося 37 таборів, 17 колоній, 11 інших підрозділів, у яких утримувалося понад 50 тис. осіб, у тому числі близько 8 тис. «контрреволюціонерів»⁷²⁴.

Отже, сучасні історики справедливо вважають пізній сталінізм завершальним етапом формування в СРСР авторитарного тоталітаризму. Автори підручника з новітньої історії України зазначають: «Прірва між народом і адміністративно-командною компартійною верхівкою продовжувала неухильно збільшуватись»⁷²⁵. Але це свідчило не про силу, а про кризу влади. Початок оформлення номенклатурної політичної системи, відходу від тоталітарного сталінізму мав відстрочити крах більшовизму. Управлінці всіх рівнів служили реалізаторами оновленої парадигми сталінського ладу.

Про пріоритети внутрішньої політики ЦК ВКП(б) у перші повоєнні роки можна судити, виходячи з наповнення номенклатурних списків цього органу. Так, реєстр 1946 р. містив близько 70% посад регіонального рівня (до міст і районів уключно). Його прикладна «спеціалізація» була така: радянські та державні органи – 29,6%, промислові управлінці – 27,6%, партійно-

⁷²⁴ Політична історія України ХХ ст. – С. 130.

⁷²⁵ Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 340.

комсомольська номенклатура – 24,6%⁷²⁶. До номенклатурної мережі (за різними списками) було включено членів парткомів (від районного до ЦК), секретарів комітетів із штатним апаратом, членів і кандидатів у члени всіх ЦК, секретаріати та апаратні структури, директорів закладів та установ (від шкіл до фабрик), керівників колгоспів і радгоспів, силових структур та інших інстанцій. У масштабах СРСР показник 1946 р. перевищував 1 млн. назв⁷²⁷.

Українська республіканська номенклатура (до списків, підконтрольних ЦК КП(б)У, 1946 р. входило 14 тис. 588 посад, 1953-го – 15 тис. 122⁷²⁸) зосереджувалася в центральних відомствах республіки та обласних структурах. До цієї категорії слід додати номенклатуру УРСР, підпорядковану ЦК ВКП(б), кількісні параметри котрої майже дорівнювали даним ЦК КП(б)У. Отже, в обкомівські списки було включено до 50 тис. посад⁷²⁹.

Уважаючи, як і раніше, своїм головним завданням виконання рішень центральної влади, республіканська верхівка в окремих випадках могла приймати відносно самостійні рішення, зокрема з кадрових питань. Певний люффт автономності Києва в повоєнний час став новацією в діяльності партійно-державної номенклатури. Зокрема, це позначилося на зростанні чисельності підконтрольних посад обласних комітетів. Штат номенклатури, наприклад, Харківського обкому партії 1946 р. включав 2 тис. 362 працівників, у тому числі 965 партійно-комсомольських і 220 радянських чиновників⁷³⁰, що посутньо переважало довоєнні обсяги. До номенклатурних списків обласних комітетів постійно додавалися штатні одиниці, що свідчить про розширення

⁷²⁶ Мохов В.П. Советская номенклатура как политический институт. – С. 21 – 40.

⁷²⁷ Кухта Б. Політична еліта. – С. 76 – 77.

⁷²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 96, арк. 1; оп. 45, спр. 577, арк. 11; оп. 67, спр. 53, арк. 53, спр. 392, арк. 1.

⁷²⁹ Там само, оп. 67, спр. 393, арк. 1.

⁷³⁰ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 825, арк. 2.

їхніх функціональних повноважень. Зрозуміло, централістські засади не скасовувалося, але парткоми й виконкоми рад обласного рівня все частіше самостійно вирішували виробничі питання. У довоєнній практиці такого не спостерігалось. Окрім усього, зростання функціонального навантаження на регіональні партійні та радянські апарати було наслідком нарощування кількісно-якісних характеристик номенклатури, котре відбувалося після війни.

Протягом другої половини 1930-х рр. значну частину партійної еліти в умовах масових репресій було фізично винищено та великою мірою пригнічено. Війна змусила призупинити функціонування парткомів на окупованих територіях, завдавши тяжкого вдару організаціям КП(б)У. Після її завершення між послабленими партійними та відносно стабільними державними апаратами провінцій відчувалася постійна конкуренція. Зумовлені правовою нерегульованістю розподілу повноважень, відсутністю чітких положень щодо функціональної відповідальності номенклатури та розмитістю меж компетенції між апаратами протиріччя продукували латентне протистояння радянських органів і парткомів, тримаючи номенклатуру в напрузі.

Більшість істориків визначає такий стан управлінської верстви пізньосталінського періоду як кризовий. Проте за інституціональною інерцією система управління зберігала позиції, парткоми, міністерства та відомства загалом справлялися з покладеними на них функціями. Разом із тим ознакою повоєнної доби став пошук оптимальних методів управління, що спричинило утворення міжгалузевих механізмів управління та союзних і республіканських номенклатурних форм, сукупність яких ускладнювала контроль над ситуацією. Номенклатурне керівництво не боролось проти нездоланної системи, а постійно пристосовувалося до неї⁷³¹.

⁷³¹ Туренко В. Мотивація реформаторської діяльності М.С. Хрущова / В. Туренко // Гуржіївські історичні читання – (збірник наукових праць) [Вип. 2]. – Черкаси. – 2009. – С. 427 – 430.

Однією з проблем перших років по війні стала масштабна міграція населення. Із тилу поверталися евакуйовані, із заходу йшов потік демобілізованих воїнів, репатрійованих, колишніх військовополонених. Завданням номенклатури були організація фільтраційних процедур щодо них, а також працевлаштування людей та створення для них елементарних побутових умов. Ця сторінка діяльності номенклатури мало відображена в архівних джерелах, проте її роль у цій складовій конверсії є цілком очевидною.

Важливим дійством була форсована радянська західноукраїнських областей. Присутність номенклатури в цій масштабній кампанії виявилася передусім у посиленні з боку партійних і державних органів контролю за населенням та мобілізації сил на боротьбу з націоналістичним підпільним рухом. Оскільки партизани УПА та ОУН головним об'єктом терору визначили управлінців, остільки номенклатура мала безпосередню зацікавленість у нищенні антирадянського руху в Західній Україні.

Окрім проведення каральних операцій, традиційною формою такої боротьби були перевірки-чистки серед громадян регіону, організовані номенклатурою спільно з силовими органами задля виявлення учасників руху опору чи їхніх посібників. Одним із способів були акції виявлення ворогів режиму. Так, у Львові лише протягом одного місяця 1947 р. «перевірено» 25,7 тис. осіб, понад половину з них – на залізниці. Було виявлено «антирадянських елементів, гестапівських агентів, німецьких посібників, членів УПА, дезертирів та інших ворогів влади» – усього 1 тис. 473 особи. Ще 1,1 тис. «ворогів» затримали в сільських районах Львівщини⁷³².

Інформативні довідки обласних парткомів Прикарпаття того часу фіксують крайню гостроту й масштабність проблем, пов'язаних із радянською. Спільно з армією та силовими структурами партійно-державна номенклатура очолювала каральні та «профілактичні» акції. Про це свідчить високий відсоток питань боротьби з «націоналістичними бандами» в порядку денному засідань обласних

⁷³² Баран В.К. Україна: новітня історія. – С. 36.

партійних комітетів 1945 – початку 1950-х рр. Отже, боротьба з партизанами ОУН та УПА в західних областях у повоєнний час перебувала в центрі уваги номенклатурних підрозділів.

Прагнення долучити до участі в кампанії місцеве населення через залучення його в номенклатурні кола не давало помітного ефекту. Неоднозначно сприймаючи радянізацію, місцевий люд співпрацю з партійно-радянськими органами нерідко вважав колабораціонізмом. Згорання боротьби націоналістичного підпілля розпочалося тільки в середині 1950-х рр. За цей час у Західній Україні було репресовано до 500 тис. осіб⁷³³.

Значні зусилля влади було зосереджено на відбудові економіки. Законом про п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР у 1946 – 1950 рр. передбачалося «відбудувати потерпілі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості й сільського господарства і потім перевершити цей рівень у значних розмірах»⁷³⁴. Однак справа гальмувалася. Піднесення економіки в 1947 – 1948 рр. змінилося фазою «перегріву» 1949 – 1950 рр. та помітним сповільненням темпів протягом 1951 – 1954 рр.⁷³⁵

Заради виконання планів були задіяні різні засоби, у першу чергу адміністративні, до котрих і покликалася номенклатура. Так, до 1947 р. діяла заборона робітникам залишати робочі місця, тому евакуйованим углиб СРСР було складно повернутися в Україну. Номенклатурні служби організували виявлення порушень у цій сфері. Окрім того, «партійні і державні органи посилювали контроль за населенням... З цією метою було проведено перепис громадян, облік робітників і службовців...»⁷³⁶.

⁷³³ Баран В.К. Історія України 1945 – 1953 рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – С. 46.

⁷³⁴ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр. – С. 7.

⁷³⁵ Верт Н. Назв. праця. – С. 367.

⁷³⁶ Баран В.К. Україна: новітня історія. – С. 36.

Для відбудови Дніпрогесу, шахт Донбасу, зруйнованих комбінатів, фабрик і заводів, зведення Каховської ГЕС тощо владою було застосовано метод комсомольських мобілізацій. Разом із нещадною експлуатацією молодіжного ентузіазму справу вирішували завдяки діям номенклатурних структур. Партійні, комсомольські та профспілкові апарати працювали на виконання мобілізаційного вербування робочої сили на найважливіші об'єкти. Причому характерною особливістю часу стала колосальна увага до важкої індустрії. Поряд із мирним будівництвом республіка наполегливо працювала на потреби оборонної промисловості.

Знесиленим вийшло з війни сільське господарство. 1945 р. його продуктивність не перевищувала 60% від довоєнного показника. В Українській РСР становище було катастрофічним через посуху та політику сталінського керівництва на селі, що призвело до голоду 1946 – 1947 рр. Номенклатура середніх та нижчих ешелонів опинилася, як безпосередній реалізатор державного курсу, у числі головних винуватців провалу аграрного господарювання.

Котилися хвилі звільнень керівників обласного та районного масштабів. Розголосу набула, зокрема, справа першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У П. Найдьонова. Невиконання областю плану хлібозаготівель 1947 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У він пояснював перевищенням прогнозів інспекторами з урожайності, котрі довели Дніпропетровщині нереально високий план. Проте відповідальність поклали на першого секретаря обкому, замінивши його на Л. Брежнева⁷³⁷. Цілком виважену аргументацію П. Найдьонова зігнорували, оскільки назвати помилковими дії інспекторів означало показати провину номенклатурного середовища, принаймні на рівні регіону.

Номенклатурні чистки в республіці призвели до звільнення з посад за «недоліки й помилки в роботі» семи секретарів обкомів партії, чотирьох

⁷³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3227, арк. 1 – 188; спр. 3228, арк. 1 – 35.

міністрів і трьох їхніх заступників. Новими кадрами підсилювали також районні та сільські керівні ланки. Протягом 1947 р. 880 міських партапаратників зайняли посади 118 секретарів сільських райкомів, завідуючих відділами, інструкторів, пропагандистів тощо⁷³⁸. Більшість відряджених на село призначалася на посади голів, обиралася секретарями парторганізацій колгоспів. Жалюгідне матеріальне становище колективних господарств і радгоспів спричинювало все нові кадрові кампанії в аграрному секторі. Зазвичай покладалися на номенклатурну політичну практику, орієнтовану на перестановки в керівному складі, структурні перебудови тощо.

Безумовно сільське господарство повоєнної України було найслабкішою ланкою в номенклатурних схемах управління. «Численні плани розвитку сільського господарства у повоєнний період, що розроблялися в тиші номенклатурних кабінетів, були відірвані від реалій життя, тому так і залишилися на папері». До переліку невдалих номенклатурних реформ належали волюнтаристський трирічний план розвитку громадського, колгоспного та радгоспного тваринництва (1949 – 1951 рр.), енергозатратне освоєння заплавів Дніпра, безглузда меліорація земель та осушення боліт, провальне створення агроміст тощо⁷³⁹. Скасувавши таку виробничу форму, як ланки, у колгоспах упроваджували малоефективну бригадну систему праці. Усі реформи супроводжувалися відвертим адмініструванням, до котрого долучалися загони номенклатури. Вони ж найперше відповідали за результати.

Непродуманість реформ укупі з некваліфікованим керівництвом сільським господарством на всіх рівнях зводили нанівець спроби реорганізацій, які марнували чималі державні кошти. «Громіздке планування, регламентація геть усього, гігантоманія, надмірна централізація... – все це завдавало нечувано болючих ударів по сільському господарству»⁷⁴⁰.

⁷³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 586, арк. 12.

⁷³⁹ Новітня історія України (1900 – 2000). – С. 356 – 357.

⁷⁴⁰ Там само. – С. 352.

Адміністративний тиск залишався мовою спілкування партії та радянських органів із селянством узагалі. Невиконання плану трудоднів (за умов голоду й розрухи) у 1946 – 1947 рр. спричинило виселення за межі УРСР близько 12 тис. селян. Колгоспники часто тікали з голодних сіл. Тому, не зважаючи на запобіжні заходи влади (заборона видавати селянам паспорти, що практично прив'язувало їх до місцевості), повоєнні роки позначилися відтоком населення сіл у міста. Протягом 1946 – 1953 рр. у Радянському Союзі село покинули близько 8 млн. осіб⁷⁴¹. Наслідком став дефіцит робочих рук в аграрному виробництві. Причетна до села номенклатура не могла посутньо поліпшити ситуацію.

У грудні 1947 р. скасували карткову систему забезпечення продуктами харчування в містах, одразу значно підвищивши роздрібні ціни на них та провівши конфіскаційну грошову реформу. За статистикою, номінальна зарплата населення щороку зростала на 8%⁷⁴². Однак так само регулярно, починаючи з 1946 р., влада організовувала примусові державні позики для відбудови та розвитку народного господарства. Тож і селяни, й робітники перебували на межі бідності.

Труднощі в організації виробництва супроводжувалися зневагою з боку влади до соціальних проблем. Проживання в непридатних спорудах для сотень тисяч людей було реальністю повоєнних років. Доходи громадян залишалися символічними через податкові нормативи, усталені державними стандартами. Нехтування виробництвом товарів споживання залишало напівжебрацький рівень життя більшості населення тривалою перспективою.

Одним із чинників політичної активності номенклатури була її участь у забезпеченні ідеологічного контролю над громадянами. Нарощування нагляду за поведінкою людей об'єктивно впливало з огляду на ряд обставин. По-перше, влада в роки війни на місяці та роки втрачала зв'язки з населенням,

⁷⁴¹ Верт Н. Назв. праця. – С. 333.

⁷⁴² Там само. – С. 336.

котре перебувало в умовах окупації, зазнаючи впливу нацистської пропаганди. По-друге, комуністи невдачами, помилками й навіть злочинами під час війни значно послабили власний авторитет. По-третє, активну частину населення країни складала вчорашні фронтовики, які, пройшовши європейськими дорогами війни, побачили інше життя і набули доволі критичних щодо радянської влади настроїв. По-четверте, слід відзначити фізичні втрати в партії, котра не мала такої кількості агітаторів, як у передвоєнні часи. Така обстановка актуалізувала задачу піднесення режимом ідеологічної роботи, котра в тоталітарній державі завжди була одним із провідних елементів політичної системи.

Ідеологічна діяльність трактувалася як постійний наступ. Виявами такої агресивності з боку партії щодо умонастроїв громадян стали акції, котрі передусім вимагали максимальної мобілізації партійного апарату, який укупі з комсомольським та профспілковим чиновництвом, за підтримки радянських функціонерів, мав організувати комуністичну пропаганду серед народних мас.

До кроків влади, спрямованих на посилення ідеологічного контролю, належить створення в липні 1946 р. Головного управління в справах літератури та видавництва (Головліт) при Раді Міністрів СРСР та аналогічних форм у союзних республіках (облліти, інститут уповноважених у районах). Вони виконували функції ідеологічної цензури щодо публікацій, кіно, радіо, телебачення. 1947 р. чисельність співробітників Головліту склала 6 тис. 453 чол.⁷⁴³ Крім оберігання державної та військової таємниці, управління переймалося цензорським контролем щодо іноземної літератури, інформації зарубіжних кореспондентів про події в СРСР, книг і журналів, інших друкованих видань. Всесоюзна Книжкова Палата, що входила в структуру Головліту, проводила бібліографічну реєстрацію всіх видів друку⁷⁴⁴. Відтак

⁷⁴³ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953. – СПб.: Академический проект, 2000. – 312 с.

⁷⁴⁴ Там само. – С. 237.

структура цензури функціонувала цілком у дусі номенклатурної підсистеми, а отже, належала до її категорії.

Рівень секретності інформації, поширення котрої передбачало відповідальність, у повоєнні роки було на порядок підвищено. Згідно зі списками, що їх готував Головліт, оперативно вичищали книгосховища від «небезпечної» літератури, розширяли переліки заборонених авторів. Так, згідно з даними В. Барана, протягом 1948 р. було вилучено 1,1 млн. примірників «шкідливої літератури», до майже 40 тис. творів унесли виправлення⁷⁴⁵.

Партійно-державна номенклатура Української РСР долучалася до ідеологічних кампаній, котрі відбувалися за доби пізнього сталінізму. Вона реагувала на витримані в дусі ждановщини постанови 1946 – 1948 рр., організовуючи належне втілення в життя завдань боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Чиновництво брало участь у кампаніях, спрямованих проти низькопоклонства перед Заходом, безрідного космополітизму, вейсманістів-морганістів, проводило акції з викриття буржуазно-націоналістичних «помилочок» українських письменників, художників, композиторів тощо.

Загалом, слід відзначити неабиякий внесок саме партійно-державної номенклатури в створення ідеологічної атмосфери повоєнної доби, адекватної вимогам тоталітарної системи, насиченої страхом, підозріливістю й відчуттям незахищеності громадянина. Таким чином, номенклатура зміцнювала панування держави над суспільством завдяки ідеологічному наступові на свідомість трудящих.

Стосовно внутрішніх тенденцій розвитку номенклатури варто відзначити, що по війні вона пережила певні метаморфози. Повернення до мирного життя змусило управлінські структури перейти до конверсійної відбудови зруйнованої країни. Розширення обсягів роботи в народному господарстві створювало підстави всіляко роздувати апарати партійно-радянських органів.

⁷⁴⁵ Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – С. 76.

Оперативно формувалися нові підрозділи номенклатурних функціонерів, серед яких виокремлювалися безпосередньо причетні до народного господарства.

Масштабність зростання апаратних лав була настільки вражаючою, що в серпні 1946 р. Рада Міністрів заборонила установам розширяти штати адміністративно-управлінського апарату, утворювати нові структури та збільшувати посадові оклади. Окрім того, не дозволялося заповнювати наявні вакантні місця⁷⁴⁶. Іншим рішенням різко зменшувалася статистична звітність державних установ: із 142 до 91 форми⁷⁴⁷. Скоротити непотрібні штатні ланки та установи (трести, контори, агентства, представництва тощо) вимагалось в телеграмі секретаря ЦК ВКП(б) О. Кузнєцова до ЦК КП(б)У в грудні 1946 р. Тому до серпня 1948 р. в республіці було ліквідовано 619 установ із понад 6,6 тис. працівників та скорочено 23 тис. 330 посад⁷⁴⁸.

Тяжкі підсумки війни, нова міжнародна обстановка, складні умови мирного будівництва ставили перед апаратними структурами інші, ще не бачені задачі. Але номенклатура, покликана стати визначальним елементом модернізації політичної системи, не була готова до їх вирішення. В управлінській діяльності влади панували командно-адміністративні пріоритети на всіх ділянках роботи.

Позатим від оперативності апарату все більше залежала ефективність економіки, результативність політичного курсу. Управлінські структури набували ваги політичного рівня, адже діями партійно-державних

⁷⁴⁶ Про заборону розширення штатів адміністративно-управлінського апарату радянських, державних, господарських, кооперативних і громадських організацій. Постанова Ради Міністрів УРСР 15 серпня 1946 р. № 1439 // Хронологічне зібрання законів. – Т. другий. – С. 426.

⁷⁴⁷ Про скорочення, спрощення та впорядкування статистичної звітності. Постанова Ради Міністрів УРСР 13 лютого 1947 р. № 184 // Хронологічне зібрання законів. – Т. другий. – С. 292 – 294.

⁷⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5460, арк. 22, 58 – 59.

чиновницьких установ визначалися не лише економічні, а й соціальні результати. Поміж проблем, котрі номенклатура мала вирішувати, превалювали питання кадрового забезпечення, за умов гострого дефіциту фахівців. Проте ні якісний склад (про це йдеться в попередніх розділах), ні концептуальні уявлення стосовно призначення номенклатури зазвичай не відповідали потребам часу. Управлінські структури ставали гальмівною складовою політичної системи, котра потребувала модернізації.

Отже, коли перед номенклатурою вимальовувалася перспектива перегляду статусу, відмови від адміністрування на користь економічних важелів управління, вона зосередила сили на іншому. Натомість починалося вивіщення апарату над партійними та радянськими колегіальними органам. У номенклатури на той час забракло сил довершити таке перетворення. Склалася ситуація, за якої ні колегіальні органи, ні апарати повною мірою не контролювали становища. Оформилася органічна криза партійно-державної номенклатурної системи, оскільки вона остерігалася оновлення, залишаючись на консервативних позиціях саме тоді, коли одержувала шанс піднятися на новий владний рівень.

Потрібен був певний час для визрівання в середовищі управлінців нової парадигми управлінської діяльності. Із плином років не звична до внутрішньої еволюції бюрократична каста все ж почала виявляти деякі ознаки адаптації до нових умов і бажання взяти контроль над політичними та соціально-економічними процесами у власні руки. Але час породжував усе нові й нові виклики. Консерватизм номенклатури за таких обставин зазвичай брав гору над потугами оновлення.

Із узагальнення випливає, що є підстави назвати останні роки правління Й. Сталіна часом, коли партійно-радянський управлінський апарат, переживши адаптаційний щодо нових історичних умов період, зберіг статус управлінської групи. Номенклатура міцніла в дещо видозміненому, порівняно з довоєнними часами, дискурсі: через употужнення влади як такої, а не лише її управлінських органів. Як пише В. Баран, «тривала дальша кристалізація тоталітарної

системи, що вдосконалювала вже сформовані механізми економічного, політичного, морально-психологічного контролю над суспільством»⁷⁴⁹. Цілком явно вимальовувалися сумнівні консервативні перспективи експлуатації застарілого іміджу апаратних форм у майбутньому: без Й. Сталіна – творця і захисника архаїчної парадигми номенклатури.

Отже, період пізнього сталінізму став часом наростання протиріч у радянському суспільстві. Визрівали «суперечності між невіршеними проблемами економічного та духовного життя народу, із одного боку, та інтересами партійно-державної номенклатури – із другого. Влада виявляла вперте небажання, а швидше нездатність здійснити зміни у політичному, економічному та духовному житті суспільства»⁷⁵⁰.

Таким чином, останні роки правління Й. Сталіна засвідчили нагальну потребу перебудови управлінських структур Української РСР, котрі наблизилися до розуміння необхідності оновлення суспільно-політичних стосунків у республіці. Певні кроки в цьому напрямкові було здійснено. Проте вони мали скоріше паліативний характер, були радше реакцією на другорядні проблеми. Перейти до рішучих дій, розпочати поступ до нової організації суспільного життя сталінський режим був не здатен.

4.2. Адміністративно-управлінські ланки УРСР на початковому етапі десталінізації (1953 – 1956 рр.)

Зовні малопомітна криза влади в Кремлі, що визривала в повоєнні часи, мала органічне коріння, що знайшло відображення на початку 1950-х рр. у протистоянні між «вождем» і його соратниками з ряду важливих питань внутрішньої й зовнішньої політики, у прихованій, але жорсткій боротьбі за лідерство. А. Авторханов указує на такі факти неоднотайності в Політбюро /

⁷⁴⁹ Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр. – С. 23.

⁷⁵⁰ Новітня історія України (1900 – 2000). – С. 366.

Президії ЦК КПРС протягом останніх років правління «вождя»: скликання всупереч волі Й. Сталіна XIX з'їзду партії в 1952 р., явні суперечності між лідером і оточенням у питанні про політику мирного співіснування, критика першим «деяких товаришів» із числа соратників через нерозуміння ними питання про націоналізацію власності колгоспів, звинувачення В. Молотова і К. Ворошилова в шпигунстві тощо⁷⁵¹. Отже, на час смерті Й. Сталіна в колі політичної еліти залишалася атмосфера непевності, яка неминуче мала спричинити подальшу боротьбу за владу.

Тоталітарні форми розбудови більшовицької держави провокували як похідну (у разі нестабільності політичної верхівки) системну кризу режиму. Адже впливовість влади залежала від чіткості конфігурації елітних груп. Тому в боротьбу за першість було втягнуто номенклатурні кола. На партійно-державних функціонерів вищого та середнього рівнів лягало завдання визначитися з позиціями щодо претендентів на обіймання вищих посад та включити відповідні важелі впливу на коригування можливих дій останніх. Отже, у постсталінському СРСР на фоні назрілих трансформацій механізмів політичного управління розгорнулася боротьба у верхівці партійно-державної номенклатури за владу⁷⁵².

Одним із стрижнів ленінсько-сталінської тоталітарної системи було панування партійно-державного апарату, завдяки кадровому потенціалу та міцній організації якого проводилися в життя (від імені колегіальних органів) потрібні рішення. Але наприкінці правління Й. Сталіна апаратний механізм діяв недостатньо ефективно. Номенклатура не мала належного впливу на владні маніпуляції, її кадрові лави потребували зміцнення, а відпрацьовані зв'язки та система контролю за реалізацією прийнятих рішень – оновлення.

Смерть Й. Сталіна принципово не змінила політичної системи СРСР. Однак відтепер номенклатура залишалася константою, здатною протидіяти

⁷⁵¹ Авторханов А. Загадка смерті Сталіна. – С. 256.

⁷⁵² Політична історія України. XX століття. – Т. 6. – С. 99.

спробам порушити баланс сил у владних центрах. Тільки вона могла коригувати дії режиму в стабільному напрямкові. Отже, від апарату значно більше залежала доля нововведень, до яких прагнуло післясталінське керівництво. Тому претенденти на лідерство намагалися, понад усе, підпорядкувати номенклатуру.

Коли навесні-влітку 1953 р. було здійснено обережні кроки очільників вищих партійних і державних структур до позбавлення тоталітарної системи від очевидних пережитків минулого, одне з провідних місць у діях політиків відводилося реформуванню апаратів. Отже, першим кроком наступників Й. Сталіна, було підпорядкування апаратів парткомів, рад депутатів трудящих та урядових структур. Однак, не маючи беззаперечного сталінського впливу на бюрократію, спадкоємці покійного обрали компромісний шлях пошуку порозуміння з чиновництвом.

Постсталінський період насичений важливими подіями в політичному житті, соціально-економічній сфері, духовній царині радянського суспільства. Але відкрито про це не говорилося. В. Литвин період 1953 – 1955 рр. справедливо характеризує як найменш визначений етап десталінізації⁷⁵³. Хоч і мала відбутися консервативна рефлексія на зміну парадигми управління, котра відтепер не трималася на авторитеті «вождя», зрештою були потрібні принципово нові схеми прийняття управлінських рішень. Проте їхні зародкові елементи не оформилися в систему, оскільки було збережено номенклатурні адміністративні важелі⁷⁵⁴.

Ключовими подіями періоду стали: створення нової політичної верхівки (колективне керівництво) на чолі з нестійким тріумвіратом (Г. Маленков, Л. Берія, М. Хрущов); усунення Л. Берія та його оточення; утрата впливу Г. Маленкова і помітне посилення М. Хрущова. Розпочалися звільнення

⁷⁵³ Литвин В.М. Історія України. Підручник / В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 618.

⁷⁵⁴ Туренко В. Мотивація реформаторської діяльності М.С. Хрущова. – С. 433.

ув'язнених у часи масових репресій (згідно з Указом про амністію 27 березня 1953 р. з таборів і тюрем вийшли 1 млн. 181 тис. 264 чол. із 2,5 млн. засуджених)⁷⁵⁵. Окреслилися обмеження ажіотажу навколо імені Й. Сталіна, пом'якшення соціально-економічного курсу тощо.

Соратники лідера країни в останні години його життя переглянули склад Президії ЦК партії та перерозподілили повноваження в уряді. 5 березня 1953 р. засідання Пленуму ЦК, Ради Міністрів і Президії Верховної Ради СРСР розпустило Бюро Президії ЦК і скоротило її до 11 членів і 4 кандидатів. «Старі» керівники усунули введену в цей орган Й. Сталіним «молодь», не давши їй шансу потіснити себе. Замість боротьби за виживання, як було за життя «вождя», почалося змагання за лідерство і владу⁷⁵⁶.

Г. Маленков, офіційно визнаний наступником Й. Сталіна, як голова уряду, очолив державну номенклатуру. Л. Берія став одним із його заступників, прибравши до рук керівництво МВС і службою держбезпеки (опосередкованим свідченням впливовості силових структур було хоча б те, що вповноважений із держбезпеки району мав у чотири рази більшу зарплату, ніж секретар райкому⁷⁵⁷). М. Хрущова залишили «в тіні», відвівши роль партійного лідера, вочевидь, маючи на увазі перспективне усунення органів КПРС від реального управління країною. Об'єднуючим чинником тріумвірату була критична налаштованість до сталінізму: кожен прагнув відмежуватися від ортодоксальної спадщини покійного лідера.

26 травня 1953 р. КПУ після росіянина Л. Мельникова очолив українець О. Кириченко. Офіційне повідомлення свідчило, що перший «не забезпечив

⁷⁵⁵ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 882.

⁷⁵⁶ Фролов Ю. Крушители империи. Книга четвертая. – С. 313 – 315.

⁷⁵⁷ Пыжиков А.В. Внутрипартийная борьба и эволюция системы власти. – С. 247.

керівництва, допустив грубі помилки в справі добору кадрів і проведення національної політики партії»⁷⁵⁸. Згодом історики звинуватили в усуненні Л. Мельникова Л. Берія та його оточення⁷⁵⁹. На думку сучасних науковців, причиною відставки стали тактичні помилки Л. Мельникова. В. Лозицький говорить про «патовий» провал: він не влаштував учасників боротьби за владу⁷⁶⁰, бо повівся не за традиціями номенклатурної практики, зайнявши очікувальну позицію тоді, коли йшла політична боротьба навколо владних крісел.

Кадрова перестановка в республіці стала першою ознакою позбавлення від сталінського культу. Щоправда, В. Тимцуник відзначає тривале згадування імені «вождя» в офіційному лексиконі. Відхід від далеко не символічної традиції зафіксовано 1956 р. Новорічні привітання газет радянському народові не містили згадок про Й. Сталіна⁷⁶¹. У поздоровленні ЦК КПРС і уряду з нагоди 75-річчя К. Ворошилова (4 лютого) також не було жодного слова про покійного лідера, хоча в зарубіжних вітальних телеграмах наголошувалося, що ювіляр – соратник Й. Сталіна⁷⁶².

Подібні процеси були офіційним оформленням згортання «культу особи», переглядом усталеного поклоніння Й. Сталіну. Але були й відступи від спроб десакралізації колишнього керівника, а розпочаті Л. Берія кроки гальмувалися після ліквідації останнього. Лише згодом антисталінські ініціативи набули розвитку. У цьому слід убачати історичну закономірність, котра свідчить: правителі, котрі змінили культових діячів, опиняються перед необхідністю

⁷⁵⁸ Пленум ЦК КП України // Радянська Україна. – 1953. – 13 червня.

⁷⁵⁹ Кожукало І.П. Л.Г. Мельников: нарис політичної діяльності / І.П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 95 – 105.

⁷⁶⁰ Лозицький В.С. Політбюро ЦК. – С. 94 – 95.

⁷⁶¹ Новорічна промова Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є. Ворошилова // Зоря Полтавщини. – 1956. – 1 січня.

⁷⁶² Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 64.

продемонструвати гуманність влади на фоні розвінчування попередника. Звичайно, очільники СРСР від 1953 р. керувалися політичним прагматизмом і конкретною доцільністю, але в основі їхніх дій були не стільки особиста воля, скільки прояви законів історії, і не піти ліберальним шляхом вони просто не могли⁷⁶³. Проте зауважене відображало політичну вагу номенклатури: спираючись на її потенціал, ієрархічна система зберігала контроль над процесами суспільного життя. Тому утримання балансу влади ставало в середовищі партійної та державно-радянської номенклатури стрижневою складовою діяльності.

У перші місяці по смерті Й. Сталіна, схоже, тільки енергійний Л. Берія сповідував шляхи до лібералізації режиму⁷⁶⁴. Подібні погляди були у Г. Маленкова, котрий, проте, не відрізнявся рішучістю. Перспективне зближення обох не влаштовувало М. Хрущова. Він виокремлювався тим, що не поспішав із критикою покійного, а перейнявся наступом на сталінське оточення. Не останню роль, вочевидь, відіграло те, що М. Хрущов був головою комісії з розбору архіву Й. Сталіна. За твердженням В. Даниленка, комісія не збиралася жодного разу, тож перший секретар мав одноосібний допуск до найважливіших документів, завдяки чому знищив 11 паперових мішків матеріалів. Особистий архів він вивіз із України до Москви і назад не повернув. Таким чином, у руках М. Хрущова опинилися важливі козирі в боротьбі за владу⁷⁶⁵.

Особливий статус М. Хрущова відобразився ще в одній площині. 10 березня 1953 р. «Правда» вмістила змонтовану групову світлину Й. Сталіна, Мао Цзедуна і Г. Маленкова. Того ж дня Президія ЦК засудила фальшування, доручивши М. Хрущову надалі контролювати публікацію матеріалів,

⁷⁶³ Кожинів В. Назв. праця.

⁷⁶⁴ Алидин В.И. Государственная безопасность и время / В.И. Алидин. – М.: Изографус, 2001. – 448 с. – С. 112.

⁷⁶⁵ Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 10. – С. 10 – 11.

присвячених «вождеві»⁷⁶⁶. Він ставав ніби головним цензором, відповідальним за висвітлення ролі Й. Сталіна, а значить, і діянь його оточення.

Відзначимо, що М. Хрущов виявився найактивнішим серед нащадків «вождя». Він був доповідачем на всіх пленумах ЦК КПРС. Кадрові зміни й перестановки в обкомах також свідчили про посилення впливу першого секретаря. Одночасно М. Хрущов активно рекрутував своїх прихильників серед регіонального керівництва. Пасивна поведінка інших іще більше висувала його на перший план.

У підсумку провідним чинником у протистоянні спадкоємців Й. Сталіна виявилася підтримка партійно-державною номенклатурою М. Хрущова, оскільки він найбільше виявив уваги до цієї групи. О. Гаман-Голутвина констатує: «Позбавлення від страху і пристрасне прагнення до стабілізації свого положення стали домінантою свідомості управлінського прошарку. Виразником цих настроїв і став Хрущов»⁷⁶⁷. Номенклатура (зокрема регіональна) віддала перевагу саме йому. М. Хрущову 1953 р. вдалося вибудувати альянс із комітетами рівня «центр – регіони»⁷⁶⁸.

Ознакою постсталінських років був відхід нового керівництва від крайнощів диктатури, який, щоправда, супроводжувався компенсаційним посиленням інституційних важелів, утвердженням комуністичної версії олігархічного правління⁷⁶⁹. Таким чином, складалися сприятливі умови для зміцнення політичної ваги номенклатурних структур.

Учасники боротьби за владу намагалися використати загони партійно-державної номенклатури кожен у своїх інтересах. Однак за протистоянням політиків відстежувалася боротьба апаратних форм, у якій тільки М. Хрущов обіцяв управлінцям привабливі дивіденди, тоді як його суперники недооцінили

⁷⁶⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 93.

⁷⁶⁷ Гаман-Голутвина О.В. Назв. праця. – С. 288 – 289.

⁷⁶⁸ Истер Дж. М. Назв. праця. – С. 57.

⁷⁶⁹ Траверсе О.О. Назв. праця. – С. 101.

підтримку з їхнього боку. Реанімація (умовна) духу революційності, запропонована ним, виявилася більше затребуваною, ніж обстоювана Л. Берія та Г. Маленковим еволюціоністська програма значно суттєвіших кроків, котрі мали змінити не тільки характер влади, а й саму її мету⁷⁷⁰.

Після розправи з Л. Берія М. Хрущов розгорнув боротьбу за персональне лідерство з Г. Маленковим. Ставку робилося на партійну номенклатуру, підтримка з боку якої зрештою забезпечила перемогу першому секретареві КПРС⁷⁷¹. Вдало реалізувалася апаратна ізоляція виголошених головою уряду програм. Натомість пропозиціям М. Хрущова організувалася підтримка. У підсумку Г. Маленков поступився в боротьбі. Оновлений курс колективного керівництва передбачав позбавлення суспільної свідомості від найодіозніших рис сталінізму. Між тим М. Хрущову вдалося нав'язати чи не найконсервативніший варіант десталінізації. Альтернатива ринкового соціалізму, ідеї якого тою чи іншою мірою можна вбачати в програмах Л. Берія і Г. Маленкова⁷⁷², звелася нанівець разом із політичним падінням її носіїв. Номенклатура зробила вибір на користь бюрократично керованої десталінізації країни, запропонованої М. Хрущовим.

Усунення Л. Берія влітку 1953 р. супроводжувалося масштабною кампанією «всенародного схвалення» дій влади. О. Кириченко інформував М. Хрущова, що в УРСР із цієї нагоди відбулося понад 50 тис. зборів, на котрих були присутніми більше 9 млн. осіб, виступили близько 260 тис. Провели пленуми всіх комітетів КПУ (із залученням активу), партзбори в первинних парторганізаціях⁷⁷³. Громадяни одностайно засудили Л. Берія, дякуючи

⁷⁷⁰ Кожинів В. Назв. праця.

⁷⁷¹ Ванюков Д.А. Хрущевская оттепель / Д.А. Ванюков. – М.: Мир книги, 2007. – С. 20 – 24.

⁷⁷² Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945 – 1991 / Р.Г. Пихоя. – М.: Планета, 1998. – С. 185.

⁷⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3474, арк. 98 – 107.

Президії ЦК за виявлені пильність і рішучість. За організацію не простої акції на підтримку дій керівництва країни цілком відповідали номенклатурні ланки.

М. Хрущов і надалі сприяв піднесенню номенклатури партії, продемонструвавши її зверхність у вересні 1953 р. на Пленумі ЦК КПРС. Він висловився за схвалення цим органом рішення Верховної Ради СРСР про зниження сільгосподатку, поворот економіки на соціальні програми, житлове будівництво тощо. Уперше в радянській практиці пленум ЦК конкретизував і санкціонував рішення законодавчого органу, раніше він тільки висував пропозиції до сесій Верховної Ради. Показово, що відтоді спільні рішення підписував спочатку перший секретар ЦК, а потім – голова уряду, хоча раніше черговість була зворотною⁷⁷⁴.

На нашу думку, ініціювалося формування нового владного механізму, коли партійна номенклатурна група ставала більш самостійною щодо держструктур величиною. Партапарати послідовно повертали прерогативи, утрачені в сталінський період, прагнучи реваншу за колишні репресії проти них⁷⁷⁵. Настав період, коли номенклатура могла більше впливати на політику й діяти відносно незалежно.

Ураховавши історичний досвід, М. Хрущов переглянув кадрову ієрархію влади, реформував конфігурацію партійно-державного механізму⁷⁷⁶. Розставляючи на посади «своїх», він плекав номенклатурні принципи управління, як безальтернативні в тоталітарному устрої, уживляв у політичну систему організаційний захист керівника партії від загрози з боку конкурентів. Схема функціонування партійно-державного обладунку влади мала слугувати посиленню імунітету лідера. Відбувалося вивищення кадрів, лояльних до М. Хрущова.

⁷⁷⁴ История России. XX век. – С. 523.

⁷⁷⁵ Політична історія України. XX століття. – Т. 6. – С. 99.

⁷⁷⁶ Ванюков Д.А. Назв. праця. – С. 11.

Так, XVIII з'їзд Компартії України в березні 1954 р. фіксував суттєве оновлення ЦК: членів – на 29,7%, кандидатів у члени – на 49,2%, складу Ревізійної комісії – на 61,5%⁷⁷⁷. Подібного в історії КПУ не було. Кадрові зміни пояснювалися необхідністю поліпшити керівництво господарськими процесами, а не політичними помилками діячів, як у часи Й. Сталіна.

Було здійснено кадрові чистки в органах МВС, супроводжувані посиленням партійного керівництва міністерством, створено Комітет державної безпеки, запроваджено порядок утвердження секретарів парторганізацій республіканських комітетів та обласних управлінь силових органів комітетами партії. Склад колегії КДБ Української РСР і його регіональних управлінь (25 обласних, 178 районних і міських, 6 залізничних⁷⁷⁸) затверджувався парткомами. Керівні посади в службі держбезпеки та міліції діставалися кандидатурам, санкціонованим першими секретарями обкомів⁷⁷⁹. Звільнивши з КДБ «таких, що не викликають політичної довіри, злісних порушників соціалістичної законності, кар'єристів, морально нестійких, а також малограмотних і відсталих працівників» (18 тис. осіб), відібравши звання у 40 генералів та перевівши близько 2 тис. співробітників із центрального апарату в регіони⁷⁸⁰, М. Хрущов змінив номенклатуру силових відомств на свою користь.

Таким чином, перший секретар завоював симпатії чиновників, забезпечивши підтримку з їхнього боку. Зберігши широкі владні повноваження за партійними керівниками на місцях, він одержав лояльність номенклатурників. М. Хрущов і надалі демонстрував своїми діями підтримку курсу на посилення ролі номенклатури⁷⁸¹.

⁷⁷⁷ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 6.

⁷⁷⁸ Литвин В.М. Україна в першому повоєнному десятилітті. – С. 81.

⁷⁷⁹ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 5.

⁷⁸⁰ Фролов Ю. Назв. праця. – С. 415 – 416.

⁷⁸¹ Емельянов Ю.В. Хрущев. От пастуха до секретаря ЦК / Ю.В. Емельянов. – М.: Вече, 2005. – С. 347 – 349, 357 – 358.

Функціонерами віталось, зокрема, впорядкування процедури кадрових призначень. Найвищі посади санкціонувалися Президією ЦК КПРС, затвердження чи узгодження обліково-контрольної номенклатури проходили у відділах ЦК, нижча номенклатурна категорія розглядалася в Секретаріаті. О. Ляшко описав хід канцелярської справи у вищих інстанціях Української РСР: «Секретар уносив пропозицію про затвердження на Секретаріат або Президію, де за присутності кандидата й приймалося відповідне рішення. Загальне керівництво кадровою політикою покладалось на другого, згодом і на першого секретаря чи голів Ради Міністрів і Президії Верховної Ради, яким у подальшому належало працювати з затвердженими»⁷⁸².

У повсякденній кадровій практиці діяли прагматичні чинники, зумовлені апаратним бюрократизмом. Приймалися рішення, котрі мало впливали на перспективу. Натомість ухвали тактичного плану набували в інтерпретації номенклатури (коли це їй імпонувало) характеру тривалих завдань. Вирішення ж стратегічних задач легко зводилися до разових апаратних кампаній. Так, наміри децентралізувати процеси політичного та соціально-економічного управління популяризувалися керівництвом як оптимізація, спрощення, скорочення керівних структур.

У цьому рядові була й часткова передача управлінських функцій центру в низові ланки. У квітні 1953 р. постановою уряду міністерства одержали право самостійно вирішувати питання структури та штатів адміністративно-управлінського апарату в галузі. Протягом 1954 – 1956 рр. у відання союзних республік було передано близько 15 тис. підприємств⁷⁸³. Подібні організаційні новації мали розвинути курс на зміни в бюрократичній системі та розширення прав Української РСР. Насправді починання звелось до перекладання значної

⁷⁸² Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 19.

⁷⁸³ Административные реформы в России: история и современность / Под общей редакцией докт. экон. наук, проф. Р.Н. Байгузина. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 468, 474.

частини роботи та відповідальності зі столиці на регіональні рівні. Громіздкість, висока вартість утримання, бюрократизм у роботі партійно-державної номенклатури зберігалися. Занадто великими були штати чиновників. У народному господарстві УРСР середини 1950-х рр. працювало 1,7 – 2,0 млн. керівників різного рангу⁷⁸⁴.

Республіканський кадровий потенціал номенклатури групувався переважно на рівні апаратів обласних і районних комітетів КПУ. У них свавілля секретаріатів, зневага до принципу колегіальності демонструвалися дедалі впевненіше. Головне полягало в тому, що всі питання вирішувалися так, як треба керівництву. Склався владний ланцюг: начальник – апарат. Колегіальні органи все частіше випадали з нього.

Доказами тому є факти відвертого нехтування з боку апаратів статутними (у виконкомах – правовими) нормами, котрі лише заважали в оперативній роботі, відбираючи час на дотримання ритуальних процедур обговорення, голосування тощо. Поступово секретарі обкомів і райкомів, голови виконкомів узурпували повноваження та права комітетів КПРС, рад депутатів трудящих.

Так, можна назвати ухвали рішень про скликання пленумів, затвердження порядку денного і доповідачів секретаріатом (неповним складом) Станіславського обкому КПУ, накладення цим органом стягнень на партійців (без затвердження на бюро) у Вінницькому, Ворошиловградському, Житомирському обкомах. Секретаріат Херсонського обкому в квітні 1953 р. скасував постанову бюро, переніс термін скликання зборів уповноважених кооперації інвалідів, чим фактично ставив себе вище, ніж обласний комітет. В обкомах (Київському, Харківському та ін.) секретаріати приймали рішення, які лише дублювалися на бюро обкомів⁷⁸⁵. Це свідчило про порушення партійного статуту. Сесії рад депутатів трудящих часто перетворювалися на короткочасні

⁷⁸⁴ Кожукало І.П. Компартия України в период будівництва розвинутого соціалізму. – С. 68.

⁷⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2747, арк. 146 – 148.

зібрання депутатів із метою голосування (зазвичай без обговорень) за ухвали, розроблені апаратами виконкомів.

Отже, не випадково керівництво ЦК КПРС декларувало наступ на секретаріати комітетів партії та виконкоми рад із огляду на їхню зверхність над виборними органами. В епіцентрі критики перебувало кількісне наповнення апаратів. М. Хрущов заявив про скорочення їхніх штатів. Але завдяки вмілим діям номенклатурних начальників звільненим чиновникам надавалися апаратні посади в подібних структурах інших галузей чи регіонів. Нерідко вістря скорочень апаратні ветерани спрямовували проти «чужих» у номенклатурній верстві, зводили рахунки з невгодними працівниками тощо. Так виявлялася консервативна шкідливість номенклатурної кадрової системи. Здібні та енергійні претенденти на місця в управлінських кабінетах часто ставали жертвами вдало проведених досвідченими функціонерами скорочень іще на ранній стадії їхнього просування вгору.

Реорганізаційні заходи 1953 – 1955 рр. упроваджувалися зазвичай у прискореному режимі, каталізатором чого оголошувалися позитивні наміри: обмежити владу бюрократії. Тому в суспільстві панувало схвалення таких дій. Одночасно ці зрушення показали здатність номенклатури еволюціонувати заради збереження власного статусу в суспільстві. Уміння видозмінюватися в конкретних обставинах і не втратити авторитет свідчило про силу апаратних структур. Номенклатура успішно «вписувалася» в оновлену парадигму влади.

Кампанія скорочення розвивалася вражаючими темпами: в СРСР протягом 1953 – 1955 рр. ліквідували 200 управлінь і відділів міністерств та відомств, 147 трестів, 93 місцеві управління, близько 10 тис. інших управлінських підрозділів⁷⁸⁶. Апарат зменшився на 750 тис. одиниць, бюджетні витрати на його утримання – на 16 млрд. крб. В Українській РСР не стало 4 тис. 860 організацій та установ, вивільнилася понад 61 тис. управлінців. Тільки на зарплаті зекономили 430 млрд. крб. Певний ефект справили й адміністративно-

⁷⁸⁶ История социалистической экономики СССР. – М.: Мысль, 1980. – С. 286.

територіальні зміни. У республіці було ліквідовано 52 сільських райони, 4 райони в містах, 406 сільських рад⁷⁸⁷.

Загалом в Українській РСР, згідно з офіційною статистикою, до 1956 р. було скорочено 88,8 тис. управлінців. Однак ліквідація посад торкнулася переважно низових ланок периферійної номенклатури, апарати ж міністерств і центральних відомств змінилися мало. В УРСР (лідировала за цим показником в СРСР), хоч і помітно скоротили районно-обласну ланку, київських функціонерів побільшало на 28,8%⁷⁸⁸.

Для номенклатури було важливим зберегти схеми державно-партійного контролю. Щоб виконувати цю задачу, задіяли великі сили. В Українській РСР функціонували Держконтроль, КПУ, Міністерство фінансів та відомчі ревізори міністерств. Ці структури являли суттєву складову партійно-державного апарату. Уносилося чимало пропозицій стосовно розмежування контролюючих дій різних інстанцій, уточнення і доповнення положень про той чи інший орган контролю. Але керівництво КПУ не підтримало ці ідеї. Таке ставлення до інспекційних служб є показовим. Контроль над ситуацією мав бути належно гарантованим завдяки численним номенклатурним кадрам.

У постсталінські роки поширилася практика надсилання до Києва службових пропозицій від обкомів партії. У них часто йшлося про розширення прав та відповідальності районних і обласних органів управління, спрощення і скорочення звітності місцевих організацій. В одному з листів Харківський обком КПУ подав зразки бланків чинної періодичної звітності перед ЦК, які ледве вмістилися на 299 сторінках⁷⁸⁹. Серед них були щоквартальна інформація про місцеві дороги, щоденна рапортичка начальника кар'єру про видобуток каменю, інформація про збір і здачу металобрухту тощо. Такий дріб'язковий контроль був характерним для всієї номенклатурної системи. Інформація, що її

⁷⁸⁷ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 155 – 157.

⁷⁸⁸ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 112 – 113.

⁷⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3558, арк. 52 – 100.

подавали підпорядковані органи вищим інстанціям, ранжувалася за галузевою й територіальною ознакою. Надалі ці дані могли слугувати для підготовки певних звітів та інформацій, але, як правило, осідали у відомчих архівах.

Станіславський обком партії скаржився на те, що звітність відбирає 50% робочого часу працівників апаратів, живить бюрократичну практику керівництва і вельми ускладнює роботу з перевірки виконання. Так, протягом 1953 р. комітет одержав 1 тис. 196 циркулярів, стосовно більшості з яких необхідно було оперативно ухвалювати постанови обкому, облвиконкому та інших колегіальних організацій. Виконком Станіславської обласної ради отримав 2 тис. 601 документ, розіслав у райони 763 рішення, 286 розпоряджень, 1003 листи. Галицький райвиконком області одержав зі Станіслава 623 рішення та 181 розпорядження обкому (у середньому 2 – 3 документи щоденно). Ще більше район обтяжували вказівками облвиконкому (1 тис. 753 одиниці). Лєвова частка листів містила вимоги «ухвалити рішення», «обговорити на виконкомі», «надіслати інформацію», «зібрати матеріали», «перевірити» тощо. Відтак комітет мусив прийняти протягом року 707 спеціальних рішень. У сільради та колгоспи він надіслав 5 тис. 698 указівок (у середньому 18 документів на день).

Звісно, важко було сподіватися на щирість відповідей з приводу подібних дописів. Ілюстраціями до сказаного слугували факти нераціонального використання паперу та поштово-телеграфних витрат. Скажімо, Галицький райвідділ народної освіти 1953 р. витратив на це 131% від кошторисних асигнувань⁷⁹⁰. М. Хрущов, звертаючись 1955 р. з пропозицією активніше долучати до управлінських функцій трудящих, вимагав: «Треба рішуче припиняти як протидержавну справу всіляке прагнення роздмухувати апарат..., а також спеціалістів із написання паперів... Тут теж міліцейсько-

⁷⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3558, арк. 492 – 494.

адміністративний ухил. ... У канцеляріях має сидіти стільки, скільки можуть сидіти, мінімум»⁷⁹¹.

Заради скорочення бюрократичної паперотворчості у вересні 1953 р. український уряд ухвалив постанову, котра відмінила 17 форм звітності державних підприємств і відомств, із 56 – виключили розділи та показники, звітність з 30 – із декадної стала місячною, із місячної – кварталною чи річною⁷⁹². 1953 – 1955 рр. взагалі знаменні боротьбою з надмірним обігом документів. Перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ В. Щербицький інформував ЦК про те, що облвиконком упродовж трьох місяців 1954 р. ухвалив 479 рішень порівняно з 798 за той же період попереднього року. Більше ніж у 3,5 разу скоротилася кількість постанов, що їх прийняв Миколаївський облвиконком, майже в 5 разів – Вінницький⁷⁹³. Менша звітність, природно, означала зниження залежності регіонів від центрального апарату.

Особливістю постсталінської доби стало розгортання критики системи призначення кадрів на середньому і нижньому щаблях чиновництва. Вимагалось ввести обмеження на втручання в справи на місцях і скоротити номенклатуру міністерств і відомств, їхніх підрозділів в областях⁷⁹⁴, удосконалити взаємини різних шаблів влади. У ряді обкомів зі списків номенклатури виключили посади викладачів, завідувачів кабінетів марксизму-ленінізму, кореспондентів газет, директорів інститутів удосконалення вчителів, незвільнених секретарів парторганізацій, головних агрономів та інженерів

⁷⁹¹ Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени. – Т. 2. – С. 265.

⁷⁹² Про скорочення загальнодержавної статистичної звітності. Постанова Ради Міністрів УРСР 7 вересня 1953 р. № 1862 // Хронологічне зібрання законів. – Т. третій. – С. 211 – 212.

⁷⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3558, арк. 57, 61, 67; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 426, арк. 1, 17.

⁷⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3558, арк. 515 – 516.

МТС, начальників політвідділів облвоєнкоматів, голів міських і районних комітетів ДТСААФ тощо⁷⁹⁵.

Апарату загрожувала помітна втрата впливу в адміністративній ієрархії на місцях. Номенклатурна система в кадровій сфері не була універсальною і всеосяжною, завжди мала певні межі дії, що було продемонстровано в перші роки десталінізації, принаймні на районно-обласних щаблях. Як видається, осучаснити управлінську мережу було цілком реальним завданням. Але апаратники, котрі не були зацікавлені в розширенні виробничих обов'язків, гальмували впровадження змін, наполегливо захищаючи старі позиції.

Нагальною була потреба перегляду правового статусу рад та їхніх виконкомів і постійних комісій, адже в цій царині зберігали чинність положення, прийняті до 1936 р. Подібна невизначеність була вигідна апаратникам Верховної Ради, Ради Міністрів, відділів та управлінь міністерств, які зазвичай на свій розсуд (часто в телефонному режимі) давали вказівки, пропонували власну інтерпретацію розв'язання суперечливих питань, вимагали різноманітну звітність та інформацію, нічим не передбачену і ніякими документами не визначену. Право столичних апаратів вирішувати неврегульовані законодавчими актами питання робило ці бюрократичні структури повновладними господарями в країні.

Від 1953 р. піддавалася критиці практика надсилання з центру об'єднаних (партійних і радянських) постанов, надмірної опіки з боку ЦК в питаннях про вибори, місцеву періодику, роботу торговельних установ (обласна влада мала узгоджувати з ЦК тиражі обласних і районних газет, установлювати години праці крамниць і т.п.)⁷⁹⁶. Пропонувалося розмежувати повноваження партійних і радянських органів. Станіславський обком партії вважав: «Заяви і скарги, котрі надходять в партійні органи, у більшості своїй зачіпають питання, що повинні вирішувати безпосередньо господарські, профспілкові та інші органи.

⁷⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3559, арк. 25.

⁷⁹⁶ Там само, арк. 548.

Так, із 11429 скарг і заяв, що надійшли в ... обком КПУ протягом 1953 р., 1791 зачіпає питання... роботи, 1432 заяви з квартирних питань, 683 про працевлаштування, 553 про примус виплати аліментів та ін. На нашу думку, слід заяви, що надходять в ЦК, не обов'язково направляти в обком, а ... безпосередньо міськкому чи райкому партії, де заявник мешкає, чи міністерству, відомству, котрі повинні безпосередньо вирішувати питання...»⁷⁹⁷. Сумський обком КПУ вимагав узгоджувати партійні рішення з Конституцією і наводив приклад, коли затвердження завідувачів районних фінвідділів проводилося постановою ЦК⁷⁹⁸.

У підсумку стиль роботи центральних відомств дещо змінився. Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР скоротило кількість надісланих листів на 29%, наказів – на 33%⁷⁹⁹, на 34 штатні одиниці (із 715 до 681) зменшило адміністративно-управлінський апарат. У Міністерстві промислових товарів широкого вжитку ліквідували 3 управління з 7 і 9 відділів із 21, скоротили 25 обласних управлінь, створивши 3 міжобласні трести⁸⁰⁰.

Перший секретар ЦК О. Кириченко доповідав : «Якщо в січні – квітні 1953 р. ЦК КПУ ухвалив із питань сільського господарства 57 постанов, то за такий же період поточного (1954-го – П.К.) року – 18. Рада Міністрів УРСР у першому кварталі цього року скоротила кількість постанов і розпоряджень на одну третину порівняно з першим кварталом минулого року. Майже наполовину скоротилася кількість... наказів по міністерствах...»⁸⁰¹.

Перегляд характеру управлінської роботи ототожнювався керівниками республіки переважно з кількісними показниками, якісним процесам надавалося меншого значення. Слід констатувати, що в керівництві

⁷⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3559, арк. 561, 563.

⁷⁹⁸ Там само, арк. 587 – 588.

⁷⁹⁹ Там само, спр. 3558, арк. 214 – 215; спр. 3559, арк. 37.

⁸⁰⁰ Там само, спр. 3559, арк. 222 – 223.

⁸⁰¹ Там само, арк. 225.

Української РСР переважали випробувані сталінськими часами уявлення про виконання і перевиконання завдань центру на рівні контрольних цифр.

Республіканські лідери зробили спробу розширити права регіональних органів влади. 8 травня 1954 р. до ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР було надіслано «Пропозиції» за підписом О. Кириченка і Н. Кальченка про передачу п'яти відомств союзного підпорядкування під контроль союзно-республіканських міністерств. Адже, наприклад, із 306 розташованих на території УРСР підприємств Міністерства промисловості будматеріалів 71 управлялося напряму союзним міністерством. Подібною була ситуація в інших відомствах. Значний за обсягом (117 сторінок) документ містив пропозиції, спрямовані на розширення прав республіканського уряду «шляхом передачі їх із союзної Ради Міністрів щодо структури й штатів міністерств, бюджету, кредитів, фондів, позик, переоцінки товарів, амортизаційних нарахувань, списування залишкових затрат, надання відстрочок колгоспам, витрат цільового призначення, використання обласних накопичень, довгострокових внесків».

Керівники УРСР просили передати у компетенцію республіки визначення цін на нові вироби та обладнання, затвердження проектів пам'ятників і монументів та ін. Була в листі пропозиція залишати там продукцію, вироблену підприємствами понад план. Це означало б розширення соціально-економічної автономії України, звуження сфери впливу центрального апарату. Конструктивні думки доповнювалися розлогими (на 70 сторінках) пропозиціями про скорочення та впорядкування статистичної звітності⁸⁰².

Як наслідок, 14 жовтня 1954 р. було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств СРСР та заходи з поліпшення роботи державних апаратів». Документ вимагав упорядкувати регіональні управлінські структури. Союзні Міністерство держконтролю і Міністерство фінансів засвідчили, що в УРСР скорочення

⁸⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3559, арк. 724 – 745; спр. 3979, арк. 23.

штатів і зменшення фінансування апаратів міністерств пройшли незадовільно. Адже планувалося звільнення вражаючої кількості чиновників – 27 тис. 785 чол. Але практична реалізація завдання затягнулася⁸⁰³. Прихований бойкот республіканською номенклатурою рішення союзних органів влади був ефективним. Позбавлений страху репресій апарат не виявляв належного ентузіазму, дозволяючи собі невиконання окремих указівок центральних установ. Останнє свідчить про розширення рамок свободи української номенклатури.

Про дієвість заходів, спрямованих на зменшення управлінського апарату, свідчать показники щодо кількості міністерств. Станом на березень 1953 р. діяло 25 таких союзних і союзно-республіканських відомств, 1954 р. їхня чисельність зросла до 46, а в 1955 р. – до 51⁸⁰⁴, що супроводжувалося збільшенням апаратних штатів. Раніше скорочені бюрократи прилаштовувалися в новостворених міністерствах. На папері оптимістично виглядали дані про зменшення чиновництва в певних ланках, проте замовчувалася інформація про їхнє збільшення в інших.

Отже, слід виокремити як закономірність перших років по смерті Й. Сталіна спроби керівництва УРСР реформувати органи влади та партійні комітети, але часто справу не доводили до кінця через дієвий спротив номенклатурних ланок. Вони успішно коригували як регіональну, так і галузеву політику центру.

Формально йшлося про боротьбу з бюрократизмом та апаратними надмірностями на місцях. Фактично відбувалася непосутня реструктуризація управлінських утворень із незначними нововведеннями. Ідею повернення до «ленінських норм» партійного та державного керівництва, яка мала в суспільстві підтримку на всіх рівнях, було реалізовано лише частково.

⁸⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3762, арк. 41 – 111.

⁸⁰⁴ Цикулин В.А. История государственных учреждений СССР. 1936 – 1965 гг. / В.А. Цикулин. – М.: Политиздат, 1966. – 290 с.

«Коллективне керівництво», М. Хрущов забезпечили успіх тільки окремих кроків до її втілення, завершеної ж картини наміченого не було помітно. Номенклатура провалила акцію, спрямовану на обмеження її становища та впливу. Політична верхівка виглядала дещо розгубленою перед солідарним опором власного апарату.

Показово, що питання скорочень, оптимізації, удосконалення управлінських органів практично не виносилися на обговорення пленумів ЦК, обкомів, райкомів, сесій Верховної Ради чи рад низових ланок. Лідери СРСР, Української РСР не вдавалися до залучення громадян у роботу з реформування системи управління. Як і в сталінські часи, влада перебувала в політичній ізоляції, ігноруючи декларовану демократію. Перебудовою апарату на нових засадах переймався сам апарат. Об'єктивно не зацікавлений у кількісному й якісному послабленні, він визначав наперед результати перетворень, надаючи власним діям потрібної інтерпретації. Номенклатура не могла поглиблювати процес десталінізації, оскільки це негативно вплинуло б на її статус у суспільстві. Можливим був хіба що обмежений здобуток реформ, але не їх прикінцевий успіх. Тому формальним підсумком зусиль нового керівництва постсталінської доби стало заявлене статслужбами, обставлене «лукавими» показниками зменшення державно-партійного апарату. Щоправда, певним чином було впорядковано звітність та бюрократичний документообіг⁸⁰⁵.

Знаковою стала кампанія дотримання положень партійних та законних норм життя. Протягом 1953 – 1955 рр. пройшло 8 пленумів ЦК КПРС, вчасно відбувалися зібрання республіканських ЦК, комітетів обласного, міського, районного рівнів. Ради вчасно проводили сесії. Більш строго виконувалися виборчо-звітні процедури, витримувався порядок ротації керівництва тощо. 1953 р. провели обмін партквитків. Метою називалося приведення у відповідність назви партії (із ВКП(б) – на КПРС), фактично ж відбулося впорядкування обліку комуністів. Акція призвела до зменшення в КПУ

⁸⁰⁵ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 7 – 8.

кандидатів у члени партії на 9,1 тис. осіб, хоча членів КПУ стало на 56 тис. більше⁸⁰⁶.

Отже, перші постсталінські роки визначили розвиток трансформації політичної системи. Посутніми її ознаками були відмова від надмірної централізації, оновлення правових та інституціональних механізмів структурування суспільства, передача частини повноважень із центру на місця. Таким чином, особливістю періоду 1953 – 1955 рр. стало розгортання руху до вдосконалення «партійної держави»⁸⁰⁷.

У цей час спостерігалось зміцнення впливу партійної номенклатури. Комітети КПУ вивищувалися над виконавчими органами рад, урядовими формами та силовими структурами. Активна підтримка процесу з боку М. Хрущова, посилення партійних лідерів у регіонах забезпечували першість власне партноменклатури в ієрархічній апаратній розбудові. Ротація відповідних кадрів в Українській РСР, проведена першим секретарем ЦК, на певний час забезпечувала йому підтримку в республіці.

Наголосимо, що протягом 1953 – 1955 рр. набрав обертів поступ до лібералізації політичного режиму. Його ознаками стали новації, котрі мали змінити суспільну роль партійно-державної номенклатури, спричинити перегляд її місця в усталеній організації влади. Разом із тим діяли інерційні закони спадковості. Нововведення здійснювалися в умовах партійної диктатури. У звітові ЦК ХХ з'їздові КПУ в січні 1956 р. наголошувалося: необхідно «зміцнювати партійну дисципліну, неухильно додержувати

⁸⁰⁶ Політична історія України. – С. 109 – 110.

⁸⁰⁷ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 65.

внутрішньопартійної демократії»⁸⁰⁸. Загалом офіційна оцінка доби звучала як «робота з відновлення ленінських норм партійного життя»⁸⁰⁹.

Таким чином, визначальною особливістю періоду був його перехідний характер. Партійно-державна номенклатура з перемінним успіхом окреслювала шляхи оновлення управлінської парадигми. Контури реформ та змін тільки започаткували період «відлиги». Проте перші кроки в напрямку реформування політичної системи, діяльності партійно-державної номенклатури були показовими, оскільки значною мірою формували стратегію десталінізації.

4.3. Діяльність апаратних структур Української РСР у період між XX і XXII з'їздами КПРС

Період 1956 – 1961 рр. був визначальним у десятирічному процесі десталінізації. Саме тоді офіційна критика сталінізму окреслила ідеологічні та організаційні межі, засудження злочинів минулого набуло певної системності, акцентувавши громадську думку на елементах політичного ладу, котрі трактувалися як спотворення істинного соціалізму і від яких слід позбутися. У підсумку, захистивши принципові засади більшовицького тоталітаризму, керівництво КПРС на зламі 1950 – 1960-х рр. зберегло гегемонію партії в суспільстві, посиливши позиції правлячого режиму.

Оформилася концепція розбудови суспільства: десталінізація та формування демократії радянського типу (лібералізація). Перспективи розвитку мали замінити девальвовані в сталінські часи, вибраквані часом політичні орієнтири. Потужний механізм пропагандистсько-агітаційної машини КПРС формував громадську думку щодо несумісності сталінської моделі зі справжнім

⁸⁰⁸ Звіт ЦК КП України. Доповідь тов. О.І. Кириченка на XX з'їзді КП України 18 січня 1956 року // Зоря Полтавщини. – 1956. – 19 січня.

⁸⁰⁹ Неустанно совершенствовать методы партийной работы // Правда. – 1956. – 4 августа.

соціалізмом та непересічності нового, хрущовського трактування шляхів утілення ленінського заповіту. Одночасно періодичні нагадування про заслуги Й. Сталіна, котрі озвучував М. Хрущов, окреслювали кордони критики минулого, залишаючи ексклюзивні прерогативи в оцінці сталінщини за вищим керівництвом КПРС.

Період, названий згодом «відлигою», відображав суть сурогатної хрущовської десталінізації. Дійсний процес варто було назвати політичною «весною» – часом відмови від тоталітарних рис політичного режиму і переходу до демократії. Натомість М. Хрущову вдалося обмежити зміни частковим реформуванням старої форми влади.

Від середини 1950-х рр. із критикою культу особи компартійний ареопаг зрідка виходив на рівень публічного обговорення. Так створювалася ідеологічна монополія «верхів» на десталінізацію. Широкі маси (навіть низові номенклатурні ланки) не допускалися до участі в засудженні сталінщини. Лише ХХ і ХХІІ з'їзди КПРС стали винятком (на «проміжковому» ХХІ з'їзді в 1959 р. Й. Сталіна було згадано лише один раз – у виступі секретаря литовської Компартії А. Снечкуса⁸¹⁰).

Тоді був час становлення повновладдя М. Хрущова. Однак його бачення реалій, оцінка актуальних задач усе більше відзначалися непослідовністю, помітно залежачи від підготовлених партійною номенклатурою інформаційних матеріалів. Ідеологічний апарат цілком перебрав роботу як із визначення стратегії десталінізації, так і щодо конкретних кроків її реалізації.

Таким чином, видається важливим дослідження ролі партійно-державного апарату в процесах, котрі розгорталися після ХХ партз'їзду, причетності чиновництва до формування обрисів «відлиги».

Передусім слід окреслити загальні тенденції розвитку країни, що сприятиме розумінню процесів функціонування української партдержноменклатури в тодішніх суспільних умовах.

⁸¹⁰ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 72 – 73.

Виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС із закритою, названою Ю. Шаповалом «емблематичною»⁸¹¹ доповіддю дав старт розвінчуванню Й. Сталіна, критиці культу особи, десталінізації громадського життя. Ішлося про початок серйозних змін у політичному курсі СРСР. Партиїно-державна номенклатура опинялася в непростому становищі, оскільки мала як перебудуватися сама, так і мобілізувати на зміни суспільні сили.

Мали значення й ухвалені з'їздом соціально-економічні плани-директиви на чергову п'ятирічку, які передбачали розвиток народногосподарської сфери, масштабне індустріальне будівництво і зростання аграрного сектору (на 7,6% – за середньорічним показником ВВП і 9% – за продуктивністю праці⁸¹²). Тоді ж СРСР заявив ряд міжнародних ініціатив, затвердивши принципові положення: про можливість перемоги соціалізму парламентським шляхом і про відсутність фатальної неминучості світової війни. Це означало відмову від курсу на світову революцію, крок до нового трактування ролі Компартії в суспільстві⁸¹³. Стосовно номенклатури мовилося про перегляд стратегічних засад її призначення як політичної інституції Радянського Союзу в реаліях середини 1950-х рр. Сказане спричинило загальне піднесення суспільних настроїв у країні, позитивну реакцію народу на XX з'їзд. Партія розпочала рух від азіатської соціал-демократії до європейського варіанту комуністичної доктрини⁸¹⁴.

⁸¹¹ Шаповал Ю.І. Емблематична доповідь Микити Хрущова / Ю. Шаповал // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лютого 2006 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 86 – 89.

⁸¹² Верт Н. Назв. праця. – С. 412.

⁸¹³ Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Вип. 10. – С. 8.

⁸¹⁴ Там само. – С. 6 – 7.

Разом із тим ми поділяємо думку Г. Арбатова, котрий, оцінюючи підсумки з'їзду, відзначав, що він не стільки дав суспільству відповіді, скільки задав запитання⁸¹⁵. Тож надалі належало розвивати окреслені М. Хрущовим сюжети, за умови, що однозначного бачення їх не було. Однак десталінізація як актуальна проблема поставала цілком явно. «Правда» оприлюднила такі напрями нагальних змін: розширення прав і компетенції союзних республік, строге дотримання законності, перебудова системи планування, розгортання ініціативи місць, активізація діяльності рад, розвиток критики і самокритики⁸¹⁶.

Згодом окреслилася напівофіційна програма десталінізації, хоча вживати термін уникали. Зміст процесу включав критику сталінізму, реабілітацію політв'язнів, лібералізацію політичного ладу та пом'якшення його тоталітарних форм.

Політична характеристика М. Хрущова оформилася в умовах культу Й. Сталіна, і він тривалий час був переконаним сталіністом. Ветеран КДБ Ф. Бобков, котрий у березні 1953 р. був серед небагатьох у Колонному залі Кремля, коли там напередодні похорону монтували труну з тілом «вождя», згадує, що члени комісії з організації панахиди плакали, але тільки М. Хрущов – безутішно ридав⁸¹⁷. Серед соратників Й. Сталіна він був чи не найвідданішим його прихильником. Тож антисталінська кампанія, керована М. Хрущовим, не могла не бути суперечливою й сумнівною з огляду на щирість її ініціатора.

Від 1956 р. означилася думка про необхідність зміцнювати колективне керівництво та соціалістичну законність, оскільки в недалекому минулому ці принципи управління порушувалися. Перед номенклатурою ставилося завдання дотримуватися колегіальності в роботі апарату, у внутрішньопартійному та

⁸¹⁵ Арбатов Г.А. Назв. праця. – С. 29.

⁸¹⁶ Почему культ личности чужд духу марксизма-ленинизма // Правда. – 1956. – 28 марта.

⁸¹⁷ Бобков Ф. Назв. праця. – С. 133.

радянському житті загалом. Превалювала переконаність у тому, що культ особи несумісний з марксизмом⁸¹⁸.

Щоправда, перша хвиля десталінізації швидко загальмувалася і замість стратегічного розвою звелася до політико-ідеологічної кампанії. А після «закритих» листів ЦК КПРС восени 1956 р. спостерігалось помітне обмеження критики сталінізму. Варто взагалі зауважити вплив ситуативних політичних реалій на внутрішнє становище апаратних утворень. На час проведення XX з'їзду КПРС тривав перегляд ролі номенклатури. Йшлося про функціональні структури режиму, сприйняття котрими з'їздівських положень багато в чому визначало долю подальших змін у суспільстві. Отже, слід погодитися з тим, що більшість компартійного чиновництва була зацікавлена в проведенні саме хрущовської (поміркованої, а не радикальної) десталінізації. Але, попри волю «верхівки», критика Й. Сталіна і сталінщини часто виливалася в осуд комуністичного режиму як такого⁸¹⁹.

Сама десталінізація суспільного життя породжувала в апаратних лавах, у суспільстві загалом неоднозначну реакцію. Управлінські органи формувалися переважно з думаючих людей, які позиціонували помірковане сприйняття хрущовського курсу. Навіть коли за відхід від курсу, накресленого XX з'їздом, таврувалися супротивники М. Хрущова в боротьбі за владу (1957 р.), – і тоді апаратники не були в більшості прибічниками розвінчування сталінщини. Непослідовність і нещирість керівника партії впадали в очі досвідченим номенклатурникам, котрі прораховували політичні ходи лідера наперед. Отже, тільки частина номенклатури сприймала десталінізацію прихильно (часто через дисциплінованість або блоковану здатність самостійно оцінювати дійсність). Були й такі, хто щиро піддався хрущовським висловам.

⁸¹⁸ Почему культ личности чужд духу марксизма-ленинизма // Правда. – 1956. – 28 марта.

⁸¹⁹ Молотов, Маленков, Каганович. 1957. – С. 11.

Доречно покликатися на думку В. Наумова, котрий наголошував: XX з'їзд розколов партію. Одні перейнялися сумнівами, інші – твердою рішучістю боротися за викорінення сталіністського зла, треті – тривогою за ймовірну відповідальність за персональну причетність до репресій. Номенклатура перебувала в збуреному стані, боячись за свою подальшу долю⁸²⁰. Крім того, усі бачили: підсумки з'їзду фіксували напрацьовані М. Хрущовим владні позиції. Спираючись на ухвали форуму та положення секретної доповіді, він мав шанси розвинути успіх. При цьому витримувався важливий політичний вектор компартійної диктатури: сприяти впотужненню позицій тоталітарних структур.

Номенклатура побачила, що результатом XX з'їзду став захист (коштом іміджу Й. Сталіна) партійно-державних управлінців, яким гарантувалося політичне життя. Зауважимо на думці С. Білоконя: М. Хрущов урятував апаратників, відстоявши їхній статус та позбавивши загрози репресій. Вони «справді забезпечували собі дальше панування і майбутнє довгожителство, яке згодом стало викликати заздрість ... політичної еліти світу. ...Сталінське деспотичне ставлення до партійних кіл – ось що критикував Хрущов, а не культ комуністичної сваволі»⁸²¹. Дійсно, перший секретар обґрунтував заміну збанкрутілого культу Й. Сталіна тоталітарним ідолом партії.

Атмосферу в колах номенклатури ускладнила проведена після XX з'їзду КПРС реабілітація жертв політичних репресій. Принагідно відзначимо сумнівну законність процедури виправдання засуджених. Усе робилося поспіхом, не завжди компетентними людьми, у стислі терміни, адміністративним порядком. Логічно припустити, що амністія та реабілітація поширилися й на тих, хто здійснив злочини та не мав права на звільнення.

⁸²⁰ Наумов В.П. «Дело» маршала Г.К. Жукова. 1957 / В.П. Наумов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 86 – 87.

⁸²¹ Білокінь С.І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / С.І. Білокінь // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 10. – С. 110 – 111.

Спрацювали в тоталітарному стилі: із незаконними репресіями поквиталися завдяки незаконній реабілітації.

Масштабна кампанія спричинила, крім іншого, поновлення в правах колишніх апаратних функціонерів, котрі справедливо претендували на повернення номенклатурних посад. Багато управлінців критично сприймали прихід на робочі місця реабілітованих. Стосунки в лавах апаратників, зрозуміло, були напруженими: із боку реабілітованих – образа, подеколи прагнення до помсти, претензії до колег; недовіра, підозріливість, антипатія – у колі тих, хто уникнув репресій. Отже, номенклатура не була єдиним цілим, об'єднувала групи, групки, течії тощо.

Чиновництво, не зацікавлене в поглибленні десталінізації, намагалося її каналізувати в безпечне русло. У результаті постала потужна підтримка з його боку мінімально антипартійної, ім'ям Й. Сталіна обмеженої десталінізації.

Відзначимо як ознаку діяльності колегіальних органів партії та рад у ті роки їхнє повне відторгнення від участі в десталінізаційних заходах. Лише партійно-державний апарат реально займався цими аспектами. Тому його роль зростала. Логічно постає питання про міру тиску партійно-державної номенклатури на владу, реальні масштаби компетенції функціонерів, котрі окреслилися після XX з'їзду КПРС. Прогресу не варто було чекати, оскільки низька ефективність управлінської роботи, громіздкість штатів, сірість і безініціативність більшості працівників апарату не зазнали змін. Для того не було ні внутрішньої мотивації, ні зовнішніх стимулів.

Як не парадоксально, органічним консерватизмом і політичною та виробничою пасивністю номенклатура створювала своєрідні плацдарми стабільності комуністичного режиму. Чиновники часто виявлялися не здатними розв'язувати елементарні задачі, виконувати необхідні управлінські функції, не кажучи вже про нові масштабні завдання, які покладалися на них. Але номенклатура була єдиним утворенням, котре оберігало ту сталість тоталітарної машини, котра тримала її при владі. У цьому сенсі вона слугувала

чинником суспільних процесів, у збереженні котрого були зацікавлені всі суб'єкти політичного життя.

Отже, хрущовського гатунку десталінізація політичної системи, набувши розвою в післяз'їздівський період, одержала зусиллями номенклатурних управлінців не стільки реформаторське, скільки бюрократично-адміністративне спрямування, ефективно гальмуючи прогресивні починання.

Проте багато громадян СРСР сприйняли засудження свавілля Й. Сталіна, визнання злочинного характеру його влади як сигнал до демократизації суспільства. Номенклатура як могла блокувала такі настрої, уважаючи поглиблення десталінізації небезпечним для режиму. Тому правомірно визначати апаратну десталінізацію після XX з'їзду КПРС як акцію номенклатури в змаганні за зміцнення влади та власних позицій в післясталінському СРСР. Розкрити до кінця мотиви дій партійно-державного апарату складно. Але не викликає сумніву, що його тактика залишалася важливим чинником політики. Номенклатура володарювала в країні, а коли щось суперечило її кастовим інтересам, вона, за словами Л. Карпинського, організовувала реформи так, як їдуть на цирковому велосипеді з обернутою трансмісією – шалено обертаються педалі, а переміщення в просторі залишається мінімальним. «Хрущов хотів створити у «верхах» і «низах» атмосферу подвигництва, але і там, і там ніхто не хотів чи не міг рухатися»⁸²². Реформування постійно гальмувалося, оскільки його наслідки не сприяли посиленню номенклатури. У цій площині перебуває одне з основних протиріч хрущовської десталінізації: вона не могла завершитися успіхом і звелася до напівзаходів і напівздобутків.

Аналіз післяз'їздівської періодики дозволяє судити про оновлену стратегію розбудови країни, як її пропонувалося партією. Тематика шпальт націлювала на демократизацію життя, розвиток критики й самокритики, боротьбу з бюрократизмом і «тяганиною». Багато матеріалів присвячені викриттю

⁸²² Карпинский Л. Назв. праця.

недолугостей у партійних організаціях і державних органах, осудові недбайливих службовців. Часто йшлося про те, що надмір апаратного складу є ознакою його консервативності. Світлини в газетах відображали зміни в розстановці сил на політичному Олімпі СРСР. На колективних фото М. Хрущов – у центрі, М. Булганін – поряд, К. Ворошилов – близько, Г. Маленков і Л. Каганович – на другому плані, В. Молотов – скраю, інші – маловиразні.

Посиленню М. Хрущова сприяли керівники провінційного масштабу. Тоді як інші члени Президії ЦК ігнорували обласне керівництво, перший секретар регулярно спілкувався з регіональними секретарями КПРС⁸²³.

Стосовно Української РСР симпатії глави держави виражалися в кадрових діях, завдяки чому вихідці з республіки обіймали високі посади в центрі. Це викликало заздрощі з боку не-українців. Ф. Бобков відзначає «любов» М. Хрущова до України: вишиванки, народні пісні, прислів'я та приказки, просування з республіки на північ посівів кукурудзи. А головне: УРСР стала закритою для обміну кадрами, мало приймала на роботу номенклатурників із-поза її меж. Українці ж упевнено осідали в столиці Радянського Союзу⁸²⁴. Зокрема після XX партз'їзду помітно посилилася роль О. Кириченка, який невдовзі став членом Президії і другим секретарем ЦК КПРС. Підтримуючи М. Хрущова, він, однак, не раз твердив про перегини десталінізації⁸²⁵.

В Українській РСР ліберальні процеси поширилися до низових організацій партії. Проте перебіг подій контролювався номенклатурою. Кроки до пом'якшення режиму висвітлили проблему сумісності однопартійної диктатури й демократії. Практика засвідчила неможливість вирішити це протиріччя. Символічним знаком було те, що вже на початку 1957 р. сталися політичні арешти кількох сотень невдоволених суспільним ладом⁸²⁶.

⁸²³ Фролов Ю. Назв. Праця. – Книга четвертая. – С. 383 – 384.

⁸²⁴ Бобков Ф. Назв. праця. – С. 147.

⁸²⁵ Политическое руководство Украины. – С. 10 – 11.

⁸²⁶ И примкнувший к ним Шепилов. – С. 18.

Управлінські апарати й надалі працювали за бюрократичними схемами. Старі методи глибоко вкоренилися в чиновницьку практику. Функціонери навчилися відволікати увагу суспільства, створювати оманливе враження поступу, «забалакувати» нагальні проблеми. Спроби обмежити чисельність бюрократії після XX з'їзду (постанова Президії ЦК КПРС 1 червня 1956 р. передбачала скорочення управлінців на 60 – 65%⁸²⁷) упроваджувалися непослідовно і накреслених показників не було досягнуто.

Обговорення підсумків XX з'їзду вийшло за звичні межі схвалення рішень та заяв про готовність боротися за втілення накресленого в життя. Центральне керівництво віддало на відкуп мало компетентним агітаторам рівня області, району, міста, села не лише читання та коментування на зібраннях трудящих ухвал з'їзду й «закритої» доповіді, а й відповіді на запитання аудиторії. Лектори на власний розсуд, але ніби від імені партії коментували проблеми, котрі часто самі не розуміли. Особливо знаковим стало те, що критику Й. Сталіна громадяни поширювали на оцінку дій місцевих органів влади. Отже, регіональна номенклатура опинялася об'єктом осуду.

Реагуючи на підсумки XX з'їзду КПРС не так, як сподівалася влада, громадяни УРСР відверто висловлювалися про недоліки в роботі керівних структур. Так, на Полтавщині матеріали партійного форуму обговорювалися в майже 2,3 тис. первинних парторганізацій (за участі 117 тис. 865 чоловік, із яких 14 тис. 781 взяли участь в обговоренні).

Несподівано для організаторів зібрань зазвучала критика місцевого начальства. Зокрема, йшлося про культівські методи роботи секретарів Полтавського обкому В. Маркова і М. Стахурського, котрі припускалися грубощів і не терпіли критичних зауважень на свою адресу. Як недоступних для народу, таких, що не рахуються з інтересами громадян, чужих принципам колегіальності, управлінців звинувачували в нездатності керувати парторганізаціями та державно-господарськими установами. Директорів

⁸²⁷ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 7.

машинобудівного заводу в Полтаві закидали створення культу власної особи. «На заводі не директор, а «хазяїн», який оточив себе підлабузниками, в якого немає слова «товариш», а невгодним заявляє директор: «я тебе вижену, за воротами є багато бажаючих зайняти твоє місце», – говорив один із ораторів⁸²⁸. Подібні вияви критики мали місце в усіх областях УРСР⁸²⁹.

Примітно, що авангардною силою стала інтелігенція, котра взялася викривати радянський бюрократизм. Як ішлося в «Записці» відділу культури ЦК КПРС 1 грудня 1956 р., «плямування та викриття партійних працівників і керівників набуває нерідко характеру дешевої сенсаційності та крикливості, міщанського зубоскальства. Типи голів колгоспів, начальників главків, міністрів і їхніх заступників, узагалі всіляких «номенклатурних» працівників стали основним об'єктом плямування на сторінках «Крокодила», вони кочують із однієї п'єси в іншу... Критика бюрократичних збочень у діяльності партійного і радянського апарату в нашій літературі має вестися з позицій боротьби за його зміцнення і вдосконалення, а не з позицій обивателів, котрі ратують за анархічне свавілля і прагнуть скомпрометувати в очах народу органи пролетарської диктатури»⁸³⁰.

Однак регулювати процес, який набував характеру стихії, владі мало вдавалося. «Записка» ЦК КПРС 11 травня 1957 р. критикувала журнал «Новый мир» за «тенденції до огульного охоювання партійного і державного апарату, який у деяких творах трактується як такий, що складається геть із переродженців і бюрократів». Засуджувався український часопис «Вітчизна»: у циклі віршів М. Гірника «Короїди» (красномовна назва) «трудовому народові

⁸²⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 15, оп. 2, спр. 1551, арк. 2.

⁸²⁹ Брегеда М.В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953 – 1964 рр.: Монографія. – Миколаїв: ТОВ Фірма «ІЛІОН», 2010. – С. 34 – 43.

⁸³⁰ Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953 – 1957. – С. 573 – 574.

протиставляється як така, що втілює державний апарат, група «ситих і тупих», чужа потребам та інтересам мас»⁸³¹.

У Записці ЦК КПРС «Про деякі нездорові явища в Московському відділенні Спілки письменників» згадувався літератор П. Бляхін, який заявив про корупцію (кримінальний злочин) партійно-радянського апарату, «вихованого для здійснення культу особи». На зборах парторганізації Спілки письменників України розглянули персональну справу В. Швеця, який «припустився антипартійних, хуліганських висловлювань, спрямованих на підрив дружби між народами»⁸³². Його перевели з членів до кандидатів у члени КПРС. Поетові А. Малишку за подібну провину було вказано й оголошено строге попередження⁸³³.

Привертає увагу безпорадність апаратної машини, не здатної захиститися від критики. Номенклатура перебувала в непевному становищі, діяла нерішуче. ЦК реагував теж доволі обережно, лише направив 1956 р. до низових ланок партії три закритих листи з застереженнями щодо критики Й. Сталіна. У них простежувалося стимулювання номенклатури до організації спротиву активній десталінізації. Так партійне керівництво визначало рамки свободи обговорення проблем, зачеплених антисталінськими постановами ЦК, щоб «відділити критику від наклепу»⁸³⁴, встановлювало межі висновків із закритої доповіді М. Хрущова і вводило покарання за їх порушення в порядку партійно-адміністративної відповідальності, але не більше того.

Обговорення закритих листів могло вилитися в «полювання на відьом», пошук наклепників і викриття колег за антирадянські висловлювання, цілком у

⁸³¹ Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953 – 1957. – С. 673 – 682.

⁸³² За высокую идейность и художественное мастерство украинской советской литературы. На партийном собрании писателей столицы Украины // Правда. – 1956. – 4 декабря.

⁸³³ Там само.

⁸³⁴ Фролов Ю. Крушители империи СССР. – Т. 4. – С. 362.

дусі 1930-х рр.⁸³⁵ Проте дослідники відзначають помітну втомленість чи навіть зневіру апарату у власних силах. Е. Кулевиг зауважує, що дискусії з приводу закритих листів готувалися номенклатурою погано, а ухвали зборів обмежувалися повторенням зазначеного, із несуттєвими доповненнями.

Звичайно, за умов напівсекретності та втаємниченості внутрішньопартійного життя саме апарат формував громадську думку, тож передусім на нього покладалися нові задачі, виконання яких вимагало номенклатурної солідарності. Чимало комуністів вважали, що ЗМІ надто захопилися викриттям правопорушень і критикою номенклатурної бюрократії⁸³⁶.

Усе виразніше формувалася спротив десталінізації. Випиналися негативні наслідки оптимізації апаратів, зменшення їхньої чисельності, урізання паперотворчості тощо. Скажімо, скорочення управлінських штатів породжувало проблему працевлаштування звільнених, що викликало нарікання на дії влади. У другій половині 1950-х рр. набуло поширення високовартісне переміщення номенклатури з міст у сільське господарство, із метою зміцнення корпусу голів колгоспів, директорів радгоспів та МТС. На ХХ з'їзді делегатів інформували про те, що на село подалися 120 тис. спеціалістів, із них понад 20 тис. стали головами колгоспів⁸³⁷. Витратною акцією було цілеспрямоване перекидання апаратників на цілинні землі.

М. Хрущов, розуміючи власну залежність від апарату, намагався створити враження причетності управлінців до найважливіших питань. 1956 р. він провів кілька виробничих нарад (у тому числі в Українській РСР) із багатотисячними (за рахунок запрошених регіональних апаратників) аудиторіями. Обкоми було включено до списку парторганів, котрим розсилалися протоколи Президії ЦК,

⁸³⁵ Політична історія України. – С. 111.

⁸³⁶ Кулевиг Э. Народный протест. – С. 38 – 39.

⁸³⁷ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 119 – 120.

на перших секретарів цих комітетів поширювався порядок ознайомлення з секретними матеріалами⁸³⁸.

Разом із тим М. Хрущов постійно вдавався до дій, спрямованих проти номенклатури. Примітною стала стимульована центром ротація керівних кадрів. У Полтавській області, до прикладу, протягом квітня – листопада 1956 р. оновлення апаратних працівників склало 13,5%⁸³⁹. Цією акцією руйнувалися кланові утворення, відбувалося перемішування чиновників горизонтально та вертикально. М. Хрущов в обстановці кадрових переміщень мав можливість усунути негодних і піднести тих, хто мав його підтримувати.

Перший секретар, використовуючи інформацію про адмін апарат, не тільки прагнув до зменшення штатів управлінців, а й хотів зміцнити власні позиції. Скорочуючи номенклатуру, він говорив: «Апарат ЦК сильний і кваліфікований. Він був великий і громіздкий. Останнім часом його скоротили, від цього він став краще працювати. Але й надалі треба вдосконалювати його роботу. Дуже вже розбухали партійні, радянські, господарські апарати. І весь час вони ділилися, ніби живі клітки, множилися, що віталось. Але таке зростання накопичувало одну ланку над іншою, ускладнювало керівництво і заважало спільній роботі. Треба й надалі вдосконалювати роботу апарату, скорочувати зайві ланки, викорінювати бюрократизм»⁸⁴⁰.

«Правда» в липні 1956 р. інформувала, що протягом двох років адміністративно-управлінський апарат було зменшено майже на 750 тис. осіб. Однак накреслення XX з'їзду вимагали продовження такої роботи, оскільки в цьому полягає розвиток соціалістичного демократизму⁸⁴¹. Поєднання зменшення числа управлінців із демократизацією не раз звучало у виступах

⁸³⁸ Політична історія України. – С. 112 – 113.

⁸³⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 15, оп. 2, спр. 1551, арк. 75.

⁸⁴⁰ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 1. – С. 576.

⁸⁴¹ Советский, подлинно народный, строй прочен и непоколебим // Правда. – 1956. – 8 июля.

М. Хрущова. На грудневому (1956 р.) пленумі ЦК КПРС він здійснив спробу урізати штати комітетів партії та управлінь і відомств, яка виявилася невдалою, бо ухвали з цього питання не прийняли.

Натомість лютневий (1957 р.) пленум прийняв пропозицію першого секретаря про заміну галузевого принципу господарювання на територіальний, після чого було здійснено децентралізацію управління промисловістю, скорочено більшість союзних міністерств. Верховна Рада ухвалила відповідний Закон СРСР, згідно з яким розпочалося формування РНГ. Завдяки раднаргоспам М. Хрущов мав намір зламати рутинну чиновницьку систему. Отже, це була антиноменклатурна акція.

Функціонери сприйняли цей поворот неоднозначно, для більшості апаратників впливала перспектива втрати посади й переміщення зі столиці до провінційних центрів новостворених РНГ. На захист інтересів номенклатури 28 травня 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали постанову «Про трудове влаштування працівників, котрі вивільняються з управлінського апарату у зв'язку з подальшим удосконаленням організації управління промисловістю та будівництвом». Рішення гарантувало чиновникам, що переходили в РНГ, своєчасне влаштування, одноразові виплати в розмірі 2-х місячних окладів та 0,25 окладу – кожному членові сім'ї, оплату проїзду, перевезення майна, добових витрат, збереження зарплати, першочергове надання житла або позики на його будівництво тощо⁸⁴². Як бачимо, щодо мотивації праці номенклатури колишні, мобілізаційні важелі, напрацьовані в сталінські роки, було відкинуто. Розрахунок виводився з нових реалій, котрі вимагали керуватися переважно матеріальними стимулами.

Саме тоді апаратники відчували, що економічна політика першого секретаря все більше нагадує вервицю сумнівних ініціатив, форсованих бажанням швидко, із мінімальними затратами досягти вражаючих підсумків. Подальші

⁸⁴² Административные реформы в России. – С. 486 – 487.

ініціативи М. Хрущова постійно насторожували функціонерів⁸⁴³. Управлінські зигзаги нервували адміністративний апарат. Причому Українській РСР діставалося найбільше, оскільки республіку вважали за ідеальний полігон для масштабних експериментів⁸⁴⁴.

Унаслідок реформи в Радянському Союзі ліквідовувалося 141 міністерство. Регіональні РНГ (усього 105, у тому числі в Українській РСР – 11) забирали їхні повноваження (в УРСР ліквідовано 11 союзно-республіканських і 2 республіканських міністерства, 1 Держкомітет⁸⁴⁵), посутньо розширюючи вплив регіонів на економічні процеси. Обласні та районні керівники відтепер спиралися на фахівців, які прибували з міністерств, що ліквідовувалися, або заповнювали штатні структури власними кадрами⁸⁴⁶.

Справу вирішували поспіхом, роблячи чимало помилок. Тим самим заплановану акцію було дискредитовано. Але загалом раднаргоспна система, за умови її вдосконалення, була ближчою до ринкових умов господарювання, ніж забюрократизована централізована економіка⁸⁴⁷. Останнє, безумовно, йшло врозріз із інтересами номенклатури, адже ламалися командно-адміністративні засади управління.

Важливим здобутком реформи для Української РСР стало розширення меж господарської автономії. Під оперативним контролем її керівництва опинялося 97% валового промислового продукту республіки (1953 р. – 36%)⁸⁴⁸. У відання РНГ переходили 2 тис. 570 підприємств і 456 будівельних організацій, до контролю облвиконкомів – близько 1,3 тис. промислових та 160 будівельних

⁸⁴³ Верт Н. Назв. праця. – С. 399 – 402.

⁸⁴⁴ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 248.

⁸⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 17, спр. 74, арк. 111 – 112.

⁸⁴⁶ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 9.

⁸⁴⁷ Ляшко А. Назв. праця. – С. 57 – 58.

⁸⁴⁸ Кравченко Б. Соціальний зміст і національна свідомість в Україні ХХ століття / Пер. з англ. Б. Кравченко / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – С. 311.

організацій⁸⁴⁹. В адміністративно-управлінських апаратах РНГ в УРСР одержали робочі місця 13 тис. 800 чиновників. Хоча всі витрати мали покриватися за рахунок скорочення штатів підприємств та установ, підпорядкованих конкретному РНГ, з'ясувалося, що цих коштів не вистачає. Ситуацію пояснювали придбанням меблів, обладнання, автомобілів, ремонтом приміщень тощо⁸⁵⁰.

Утворення РНГ спричинило збільшення управлінських штатів. Цьому сприяла їхня структура, котра включала апарати чотирьох рівнів: галузеве управління – об'єднання (комбінат) – трест – підприємство. Громіздким було керівництво РНГ, до якого входили голова, його заступники, начальники управлінь і відділів, директори підприємств і будівництв⁸⁵¹.

Технічний перехід до раднаргоспної системи було покладено на партійно-державну номенклатуру, котра влаштовувала на вакантні посади «безпортфельних» колег-чиновників. Апарати РНГ оперативно обростали функціональними відділами, службами, бухгалтеріями тощо, виявляючи тенденцію до нарощування кадрового потенціалу. Лише трестів в Українській РСР 1964 р. налічувалося 157⁸⁵². Наприклад, штатний розпис Черкаської РНГ у червні 1960 р. включав 354 працівників, а в жовтні того ж року – 514⁸⁵³.

Масштабність структур РНГ спонукала до пошуку вдосконалення його апаратної системи. 1959 р. провели укрупнення, створивши Всеросійську, Українську та Казахстанську РНГ з координаційними функціями. 1961 р. територію Радянського Союзу перекроїли на 17 економічних районів, три з котрих припадало на УРСР⁸⁵⁴. До Української РНГ входили 32 головні

⁸⁴⁹ Политическое руководство Украины. – С. 222 – 225.

⁸⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7290, арк. 16 – 21.

⁸⁵¹ История государственного управления. – С. 323.

⁸⁵² Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 247.

⁸⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1484, арк. 36, 86.

⁸⁵⁴ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 372 – 374.

управління, кілька десятків управлінь і відділів. При ній діяли 39 організацій (інститути, станції, інспекції тощо)⁸⁵⁵. Функціонували й непідконтрольні РНГ галузеві Державні комітети, що підточувало територіальну систему управління економікою⁸⁵⁶.

Визначальними були економічні показники реформ. Але в цій сфері поліпшення не сталося. Особливо невтішну картину представляло сільське господарство, де панував безлад. За офіційними даними, протягом 1957 р. в радгоспах УРСР загинуло 9 тис. 592 голови великої рогатої худоби, 163 тис. 961 – свиней, 44 тис. 338 – овець, багато птиці (усього – на суму 42,6 млн. крб.). 1958 р. аналогічні втрати обчислювалися 54,3 млн. крб., у першому півріччі 1959 р. – 23,9 млн. крб.⁸⁵⁷ Іще гіршою була ситуація в колгоспах.

Проблеми ускладнювалися й тим, що створення РНГ спричинило великі витрати на перекидання номенклатурних кадрів. За першої можливості чиновники тікали з нового місця роботи в центральні міста. До 10% відряджених апаратників за всяку ціну поверталися в столицю. Часто їхній опір зводився до відмови перевозити сім'ї. Номенклатурну невдачу раднархозної практики виокремлює Л. Каганович: «Хрущов зіпсував гарну ідею... Його метою було одержати побічний, а, може, й головний ефект – перешерстити, перелопатити, перетрухнути кадри міністерств і відомств, місцевих органів і замінити «неблагонадійних» і невірних новому начальству іншими, своїми кадрами»⁸⁵⁸.

Ситуацію намагалися виправити за рахунок укрупнення адміністративних районів: 1958 р. їх було 4 тис. 053, 1962 р. стало 3 тис. 421. Потім створили виробничо-територіальні управління, які об'єднували аграрні господарства

⁸⁵⁵ Положення про Українську Раду народного господарства // Хронологічне зібрання законів. – Том сьомий. – С. 52 – 61.

⁸⁵⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 206.

⁸⁵⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп. 46, спр. 7338, арк. 106.

⁸⁵⁸ Каганович Л.М. Назв. праця. – С. 377.

регіонів (у 1962 р. – 961). Проте незбіг адміністративного поділу з виробничим породив нові проблеми⁸⁵⁹.

Провалилася сама ідея децентралізації управління, що впливала з системи РНГ. Останні зосередили зусилля апаратів переважно на задоволенні егоїстичних інтересів економічних районів, регіональних потреб, а не на досягненні стратегічних висот. Противилися діяльності РНГ відомства, причетні до оборонного профілю (виробництво озброєння і боєзапасів, авіапромисловість, суднобудування тощо). М. Хрущов, зрештою, погодився, аби воєнні заводи, залишаючись у раднаргоспах, підпорядковувалися галузевим комітетам зі спеціалізованими інститутами, конструкторськими організаціями та центральним апаратом. Так постали безправні номенклатурно-адміністративні організації, які не впливали на розв'язання проблем оборонної індустрії⁸⁶⁰.

Подібні кроки влади свідчили, що номенклатурний принцип кадрової політики, сформований у часи Й. Сталіна, базований на адмініструванні парторганів, відтепер не гарантував контролю. Адекватної заміни командна система не пропонувала. Виник своєрідний номенклатурний вакуум. У цьому крилася принципова невдача задумки М. Хрущова.

Лідер країни застосував волюнтаристські важелі. На його вимогу, голови РНГ подали пропозиції щодо штатів керованих структур із метою скорочення адміністративно-управлінського персоналу. В УРСР звільнили 16 тис. 690 керівних працівників, об'єднали 139 підприємств і 117 організацій; 298 установ переводилися на безцехову структуру, укрупнилося 302 цехи, ліквідували 14 трестів і 47 організацій⁸⁶¹. Але виробничі показники не поліпшувалися.

Адміністративні зміни тривали. 1957 року ЦК КПРС звернув увагу на районну номенклатурну ланку, ухваливши рішення: «Із метою спрощення і

⁸⁵⁹ Административные реформы в России. – С. 493 – 494.

⁸⁶⁰ Новиков В.Н. Назв. праця. – С. 108 – 109.

⁸⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4732, арк. 187 – 196.

подальшого вдосконалення апарату сільських райкомів партії вважаємо за необхідне змінити нинішню структуру райкомів партії, скасувати інструкторські групи райкомів і міськкомів партії по зонах МТС і скоротити штати райкомів. Передбачалося мати в сільських райкомах три (у невеликих – два) секретарі». Підсумком було б скорочення райкомівської номенклатури на 15%⁸⁶². Проте немає жодних фактів, котрі б підтвердили реалізацію цього завдання, принаймні в Українській РСР.

Антиноменклатурною була постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 25 вересня 1958 р. «Про записку секретаря Карельського обкому КПРС тов. Лубенникова Л.І.»⁸⁶³, котра спричинила скорочення апаратних працівників завдяки ліквідації 10 областей, близько 600 міських і сільських районів, 7 тис. 465 сільрад та інших адміністративних одиниць. Роботу втрачали понад 100 тис. працівників. Але цю кампанію скорочення згодом нівелювали не афішованим відновленням управлінських штатів. У підсумку адміністративно-управлінський персонал зменшився за 2 роки тільки на 0,7%⁸⁶⁴.

Подібні обмеження штатів зводилися переважно до «переливання» апаратників із одних організацій в інші. Доповівши про скорочення, керівники партійно-державних структур згодом поновлювали колишні показники. Тому в 1956 – 1960 рр. центральна номенклатура зменшилася на 3 тис., але в наступні два роки зросла на 1 тис. 260 осіб. Особливо прогресували штати РНГ. В Українській РСР протягом 1959 – 1960 рр. їхній апарат виріс на 939 чол.⁸⁶⁵ Про «регенерацію» номенклатурних лав свідчило те, що 1960 р. в Радянському Союзі представників номенклатури стало на 199 тис. більше, ніж було

⁸⁶² Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 118 – 119.

⁸⁶³ Справочник партийного работника. Выпуск второй. – С. 363 – 364.

⁸⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 7290, арк. 2.

⁸⁶⁵ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 419.

1958 р., хоча показник мав зменшитися на 100 тис.⁸⁶⁶ Так витрачалися значні державні кошти на підтримку провальних акцій⁸⁶⁷.

Влада не одержала бажаного ефекту і від запровадження громадського нагляду за діяльністю чиновництва. Від 1959 р. в первинних парторганізаціях промисловості, транспорту, будівництва, торгівлі, науково-дослідних інститутів і проектних організацій формувалися комісії партійного контролю за діяльністю адміністрації⁸⁶⁸. Але цей захід не прижився з об'єктивних причин, адже компетенція, права та повноваження комісій не були виписані, мотивації до праці їхні члени не відчували, керівники підприємств чинили опір їхній роботі, посилаючись на принципи єдності команди.

Наголосимо, що концепції перебудови системи управління М. Хрущов не оприлюднив. Цим визначалися фактичні підсумки протиапаратних зусиль, котрі зазвичай скидалися на компроміси: організовувався пропагандистський супровід оптимізації управлінських форм, декларувалися плани дій і якомога раніше подавався звіт про результати. Далі напруження спадало і зводилося нанівець, починалися зворотні процеси: у номенклатурних лавах йшло збільшення службовців, відлагоджувалися міжкланові взаємини. Учорашні функціонери одержували належну службу, зберігаючи номенклатурну солідарність. Такі перетруски були навіть корисними регіональним управлінським групам, позаяк створювали підстави позбутися кадрового баласту та мобілізуватися для завоювання активніших позицій.

Скорочення номенклатурних штатів компенсувалося переглядом привілеїв номенклатури (зокрема, щодо поліпшення грошового забезпечення управлінців). Як зазначає В. Баран, система привілеїв становила невід'ємну

⁸⁶⁶ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 419 – 421.

⁸⁶⁷ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 59.

⁸⁶⁸ Нові організаційні форми партійного контролю // Зоря Полтавщини. – 1959. – 18 липня.

частину владного механізму⁸⁶⁹. Її використовували задля того, аби номенклатура не виявляла протестних настроїв через зміни. Не в останню чергу саме тому події другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. посутньо не вплинули на природу комуністичного тоталітаризму. Загалом ефективно працювала схема самозахисту партійно-державної апаратної групи. Про її сутність свідчив у мемуарах М. Хрущов: «...Наша номенклатурна організаційна структура хибна»⁸⁷⁰. Але спрямовані проти неї дії неодмінно викликали згуртування апаратних утворень, котрі не дозволяли розправу над «своїми». Номенклатура відчувала себе корпорацією з власними соціальними інтересами, котрі все частіше не збігалися з позицією політичного керівництва⁸⁷¹.

Період 1956 – 1961 рр. характеризується кадровими перестановками на вершині політикуму. Особливої гостроти набула боротьба за владу в Кремлі влітку 1957 р. Червневий пленум ЦК КПРС увійшов в історію як такий, що засвідчив перемогу М. Хрущова над більшістю Президії Центрального Комітету, котру звинуватили у формуванні фракційної «антипартійної групи». Критикуючи керівника партії за грубощі, волюнтаризм, ігнорування колегіальними засадами, опозиціонери нагадали й про номенклатуру. Так, Д. Шепілов заявив, що М. Хрущов перетворив Секретаріат ЦК на свій орган, котрий діє незалежно від Президії, влаштовує там дискредитацію і проробки⁸⁷².

Проте скликаний зусиллями «оточення» (термін із лексику часу тоталітарної системи СРСР, вартій окремого дослідження) М. Хрущова екстрений пленум ЦК КПРС засудив дії фракції й практично одноголосно

⁸⁶⁹ Політична історія України ХХ ст. – С. 114.

⁸⁷⁰ Хрущев Н.С. Назв. праця. – С. 429.

⁸⁷¹ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 24.

⁸⁷² И примкнувший к ним Шепилов: Правда о человеке, ученом, воине, политике / Сост.: Толчанова Т., Ложников М. – М.: Звонница – МГ, 1998. – С. 184.

(утримався В. Молотов, інші опозиціонери голосували «за») піддав покаранню «антипартійну групу». Як пожартував перший заступник міністра іноземних справ А. Громико, їх відправили «малювати пейзажі»⁸⁷³.

Гору взяв лідер партії. Вочевидь, не рахуючи вдалих психологічних ходів хрущовців, визначальну роль відіграли настрої делегатів пленуму, більшість із яких склали обласні та крайові секретарі партії. Представляючи впливову регіональну номенклатурну ланку, вони таким способом віддячили М. Хрущову за призначення на посади. Разом із тим керівники провінційних структур продемонстрували свої дійсні можливості впливу на політичні процеси. Отже, пленум зафіксував зміцнення номенклатури регіонального рівня. Захистивши першого секретаря, керівники республіканських парторганізацій, крайкомів, обкомів употужнили також власні позиції.

Усунення з політичної арени міністра оборони Г. Жукова восени 1957 р. з приводу (небезпідставного) ігнорування ним партійно-політичної роботи в Збройних силах іще більше посилало владні позиції М. Хрущова. Відтепер для нього головним критерієм відбору керівників стала особиста відданість та внесок у перемогу над конкурентами⁸⁷⁴. Як наслідок, відбулися регіональні номенклатурні перестановки. Складовою акції було «працевлаштування» в Кремлі багатьох республікансько-обласних керівників, котрі підтримали М. Хрущова.

Надалі вища політична номенклатура зазнавала кадрових змін дуже часто. На нашу думку, процес став наслідком «підпирання» влади другим (обласним і крайовим) ешеленом секретарів, що підтверджує зростання сил і амбіцій регіональної ланки партійно-державної номенклатури. А. Сушков визначає ці події як «кадрову революцію» в центрі⁸⁷⁵. Напруга в оточенні М. Хрущова спричинила невдоволення роботою Секретаріату ЦК КПРС і відповідального за

⁸⁷³ Молотов, Маленков, Каганович. 1957. – С. 229.

⁸⁷⁴ Лозицький В.С. Політбюро ЦК. – С. 96 – 97.

⁸⁷⁵ Сушков А.В. Назв. праця. – С. 42 – 49.

кадрову політику О. Кириченка. Від 1959 р. останній перестав головувати в цьому органі. На початку наступного року О. Кириченка відрядили працювати в Ростов-на-Дону, із Секретаріату вивели ще п'ятьох секретарів. У Президії ЦК КПРС набув ваги Ф. Козлов – новий другий секретар ЦК⁸⁷⁶.

У результаті на початку 1960-х рр. усталилося домінування в Кремлі М. Хрущова, боротьба за переділ влади завершилася короткочасною політичною стабілізацією: одна особа зосередила ту владу, яку раніше мала колегіальна Президія ЦК. Дії керівника СРСР переважно підтримувалися номенклатурним оточенням.

У лавах номенклатури Української РСР від середини 1950-х рр. відбувалися процеси лібералізаційного характеру: зростав відсоток українців, які, крім Бюро і Секретаріату ЦК, мали переважну більшість в обласних комітетах партії, а також у Президії Верховної Ради та облвиконкомах. Проте їхня лояльність щодо Москви була незмінною, а «автономістські» настрої реалізувалися лише в проханнях надати більше прав на управління республікою. Як писав західний радянолог Дж. Армстронг, «партійна бюрократія України не є самостійною. Проте українська еліта користується широким простором, у якому вона може сама приймати рішення головним чином тоді, коли йдеться про регіональні справи. Український партійний апарат прагне не до автономії, але до олігархії. ...Україна надто велика частина СРСР, щоб Москва дозволила з'явитися автократичному «проконсулу», котрий би міг використати цю ключову республіку як базу спротиву диктатурі»⁸⁷⁷.

Секретаріат ЦК КПРС далі розширяв коло компетенції регіонів, ухваливши 1960 р. постанову «Про надання ЦК компартій союзних республік права вирішення деяких організаційно-партійних і бюджетно-фінансових питань». ЦК КПУ одержав право на ліквідацію і створення міськкомів і райкомів, зміни в штатах у межах фонду зарплати, відкриття і зупинення

⁸⁷⁶ Сушков А.В. Назв. праця. – С. 112 – 119, 135, 145 – 152.

⁸⁷⁷ Политическое руководство Украины. – С. 6, 11.

видання районних, міських і відомчих газет, затвердження кошторисів і проектів будівництва споруд партії та квартир її працівникам, створення чи скасування районів тощо⁸⁷⁸.

Отже, підсумком періоду 1956 – 1961 рр. стало зростання прав регіональних партійних комітетів, підвищувалися їхня роль і відповідальність. На користь Української РСР було змінено порядок розгляду організаційних питань, помітно скорочено її статистичну і фінансову звітність, розширено списки підконтрольних ЦК КПУ номенклатурних функціонерів. Відповідні заходи свідчать про піднесення політичної активності провінції.

Таким чином, відбувалося перегрупування сил номенклатури, унаслідок чого посилювалися місцеві апаратні групи зі своїми внутрішніми порядками, котрі забезпечували стабільне перебування на посадах «своїх». Номенклатура середнього рівня міцнішала, оскільки прискорене індустріальне будівництво (велось переважно в регіонах) породжувало потребу в його супроводі. Так, протягом 1960 р. ЦК КПУ схвалив пропозиції обкомів про запровадження 311 нових посад партпрацівників у виробничих установах, згодом центральна влада дозволила встановити ще 163 апаратні одиниці, у тому числі 125 – секретарів парткомів⁸⁷⁹. Відбувалося кількісне зростання місцевої номенклатури. Критикуючи роботу заготівельних установ, М. Хрущов у січні 1961 р. відзначав, що в Українській РСР на один колгосп припадало 12 заготівельників, а всього цією справою займалися 127 тис. осіб⁸⁸⁰.

Проте від початку 1960-х рр. першим секретарем КППС кадрові негаразди в номенклатурі засуджувалися все рідше. Він розумів, що чиновницький апарат є його єдиною опорою. Позбавлений підтримки з боку інтелігенції, не впевнений у симпатіях робітників, селян, військових, М. Хрущов сподівався на вагу партійно-державної номенклатури, у тому числі української, котра певний

⁸⁷⁸ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 10.

⁸⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5412, арк. 50.

⁸⁸⁰ Там само, спр. 5323, арк. 67 – 68.

час була його прибічницею. Тому за сприяння першого секретаря чиновництво зростало. У ЦК КПУ 1961 р. воно на третину переважало показники 1956 р.⁸⁸¹ Номенклатура виконувала покладені на неї обов'язки, оберігаючи тоталітарні засади управління за умов реформування. За таких обставин регіональні управлінці УРСР успішно розширювали власну автономію. Таким шляхом, на думку В. Даниленка, відбувалося реальне піднесення потенціалу української державності⁸⁸².

Із часом психологічною реакцією апарату на реформи стали невдоволення й спочатку поміркований, а потім усе радикальніший опір нововведенням. На початку 1960-х рр. він набув характеру стійкої тенденції й надалі міцнішав. Формування партократичної держави значною мірою поглинало суспільство⁸⁸³, а ліберальні зміни не зачепили головного: політичного механізму компартійної гегемонії. Виконавчі структури домінували над представницькими. Чиновницький апарат, перебравши владні функції виборних органів, запроваджував щодо них патронат, політична система в цілому підпорядковувалася номенклатурним працівникам.

Отже, є підстави констатувати присутні зміни в розстановці сил у партійному керівництві, що сталися на зламі 50 – 60-х рр. ХХ ст. По-перше, після розгрому опозиції «колективне керівництво» розвалилося, дискусії в Президії ЦК, як свідчать матеріали засідань цього органу, від середини 1957 р. припинилися. По-друге, політично визріло нове оточення М. Хрущова, ставши рішучішим і більш самостійним. По-третє, номенклатура, зміцнивши владні позиції керівника, поставила його в помітну залежність від себе. Він це розумів, тому мусив загравати з нею.

Попри недосягнення більшості поставлених на рубежі 1950 – 1960-х рр. задач, спроби реформування політичної системи не пройшли безслідно. Вони

⁸⁸¹ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 15.

⁸⁸² Даниленко В. Політичні зміни в СРСР. – С. 13.

⁸⁸³ Політична історія України ХХ століття. – Т. 6. – С. 118 – 119.

сприяли ході від сталінського тоталітаризму до розбудови громадянського суспільства. На офіційному рівні шлях до комунізму все більше ототожнювали з демократизацією суспільних відносин. Об'єктивно до цього здобутку причетна й номенклатура. Адже її зусиллями готувалися відповідні ухвали, розраховувалися соціальні та виробничі параметри реалізації запланованого, оцінювалися здобутки, формулювалися перспективні завдання.

Як наслідок, «регіоналізація» управлінських функцій стимулювала піднесення в УРСР ролі бюрократії, яка переймалася власною затребуваністю завдяки опануванню керівництва соціально-політичними процесами.

Розмаїття радикальних заходів, окрім іншого, спричинювало перебудови у вертикальних і горизонтальних номенклатурних структурах областей і районів республіки, перегляд напрацьованих управлінських зв'язків. Природними наслідками таких дій стали сумбур, труднощі й проблеми в керівництві, що часто відштовхувало від ініціаторів реформ навіть палких прихильників. Але замінити номенклатурну систему на іншу ніхто не наважився.

Загалом, організаційні пертурбації 1956 – 1961 рр. не змінили головного: партійно-державний апарат УРСР контролював політичну ситуацію та суспільні процеси.

4.4. Функціонування українського чиновницько-управлінського апарату в 1961 – 1964 рр.

XXII з'їзд КПРС, який відбувся в жовтні 1961 р., став найбільш тривалим із 10 повоєнних партійних форумів. Головними його результатами стали прийняття нових Статуту та Програми КПРС. Формулюванням 20-річної перспективи розбудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі М. Хрущов розраховував на силу емоційного впливу на маси, котрі, як показує світовий досвід, часто авантюрні проєкти приваблюють більше, ніж найретельніші наукові розрахунки.

Номенклатура одержувала масштабні задачі організації апаратних інтерпретацій ухвал з'їзду. Одночасно управлінці зазнали серйозного вдару, адже в Статуті КПРС відобразилися принципи змінюваності та обмеження термінів перебування на керівних посадах. Тому цей форум посідає особливе місце в історії Української РСР 1945 – 1964 рр., адже йшлося про вибір перспектив поступу суспільства. Від останніх залежали варіанти розвитку партійно-державної номенклатури.

На XXII з'їзді КПРС було накреслено заходи подальшої боротьби з «культутом особи», розпочатої в середині попереднього десятиріччя. Ухвалили перейменувати населені пункти, названі на честь Й. Сталіна, зняти пам'ятники «вождеві», тіло покійного винесли з Мавзолею. Протягом року змінилися назви географічних об'єктів, підприємств і установ, колгоспів і радгоспів, площ, проспектів, бульварів і вулиць, які носили ім'я Й. Сталіна. В Українській РСР зникло 56 політико-географічних назв, у тому числі: область; економічний район; 9 адміністративних районів; 13 виборчих округів; 31 населений пункт. Адже в останні роки сталінської диктатури вшанування лідера країни шляхом перейменувань набуло небачених масштабів. Так, 1949 р., до 70-річчя «вождя», М. Хрущов просив його згоди на перейменування Станіславова (тепер – Івано-Франківськ) на Сталінокарпатськ, Херсона – на Сталінодніпровськ⁸⁸⁴. Відтепер, згідно з рішенням з'їзду заборонялося присвоювати містам, підприємствам та установам імена живих діячів. В Українській РСР, зокрема, місто Хрущов Кіровоградської області перейменували на Кремгес (нині – Світловодськ)⁸⁸⁵.

Наступ на сталінізм відбувався в контексті вражаючих успіхів Радянського Союзу. Початок 1960-х рр. був часом видатних тріумфів. Нечуваний резонанс мали космічні польоти Ю. Гагаріна та Г. Тітова, зведення досі найбільшої в Європі Волгоградської ГЕС, демонстративний вибух найпотужнішої в світі термоядерної бомби тощо. Широка програма будівництва житла, збільшення

⁸⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 6258, арк. 64 – 66.

⁸⁸⁵ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 308.

зарплати трудящим, скасування ряду податків на селян, пом'якшення ідеологічної цензури створювали позитивну атмосферу соціального ентузіазму, формували сподівання на демократизацію політичного ладу.

Критика сталінських злочинів могла започаткувати якісно вищий, ніж раніше, рівень лібералізаційних процесів, зміцнити паростки громадянського суспільства в надрах комуністичного політичного режиму. Очевидні поступки в національному питанні, розширення автономії союзних республік, піднесення самостійності регіонів живили «відлигу» в суспільстві, котре десятиріччями перебувало під гнітом тоталітарної держави.

Посутнім підсумком роботи XXII з'їзду КПРС стала ухвала «Морального кодексу будівника комунізму». Зосереджена серйозність, із якою делегати XXII з'їзду КПРС поставилися до «Кодексу», спонукає до думки про ширю віру багатьох комуністів, інших членів суспільства в реальність перспектив морального вдосконалення. Зазначимо, проте, відсутність колективного обговорення такого принципового документу. Державну програму стратегічної ваги підготувала кремлівська номенклатура.

М. Хрущов, котрий на час проведення з'їзду вже не мав серйозних опонентів у керівництві партії та уряду, здобув авторитет у Радянському Союзі, одержав міжнародне визнання (за версією журналу «Тайм», названий «людиною 1957 р.»), опинився в статусі майже одноосібного носія вищої влади. Однак ініційовані ним структурні реформи в управлінських колах, як і зростаючі ознаки формування нового культу особи (у стенограмі XXI з'їзду КПРС ім'я М. Хрущова згадується близько 500 разів, а під час роботи XXII – біля 800⁸⁸⁶, щоправда, перший тривав 10 днів, а другий – 15) викликали невдоволення народних мас і чиновницького оточення.

Про початок 1960-х рр. можна говорити як про пік боротьби з наслідками сталінізму і, одночасно, – початок консолідації антихрущовських політичних сил. У цьому протистоянні криється важливе протиріччя того етапу вітчизняної

⁸⁸⁶ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 73.

історії. Ініційована главою держави десталінізаційна кампанія ширилася непослідовно і суперечливо. Саме тоді серед управлінців визрівала, набирала обрисів бойкоту «відлиги» програма неосталінізму. Слід констатувати дуалізм у тодішньому становищі номенклатурних працівників: мусячи втілювати вказівки керівництва, вони ж їх і гальмували та інтерпретували на власний манер.

Українська номенклатура на початку 1960-х рр. не могла похвалитися належною компетенцією та організаційною самостійністю, аби грати роль політичної еліти, але кадрове забезпечення правлячих структур показово поліпшувалося. Керівні особи регіонів перестали бути слабким місцем КПУ і радянських органів. Серед секретарів обкомів тоді налічувалося 23,6% інженерів та економістів, фахівців із вищою освітою в галузі сільського господарства – 12,7%⁸⁸⁷. Показники з року в рік зростали, хоча цього, зрозуміло, було замало, аби справді відповідати статусу провідника суспільних сил. Класово-партійні пріоритети, номенклатурна кадрова практика селекціонували сурогатну еліту.

Змінився віковий ценз функціонерів середнього щабля. Із 730 обкомівських секретарів лише 100 були молодшими від 40 років, а 144 – старші від 50. Для порівняння зазначимо, що напередодні війни близько 57% секретарів обласних комітетів були віком до 35 років⁸⁸⁸. Засилля «старожилів» бентежило М. Хрущова. 1960 р. на засіданні Президії ЦК КПРС перший секретар розмірковував уголос: «Зараз у нас секретарі обкомів, секретарі райкомів дідусі і прадідусі, а куди ж податися молодим, яким 30 – 35 років? Йому ходу немає. ...Має бути висування... Провалимося ми, якщо так будемо сидіти, коли старі молодих не будуть підпускати, а самі працювати не в змозі. Не те, що не можемо, але в кожного віку є своя межа... Жадібність – одне, а

⁸⁸⁷ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 11.

⁸⁸⁸ Там само.

можливість – інше»⁸⁸⁹. Це говорилося в час, коли вікова категорія до 30-ти років складала серед населення СРСР близько 60%⁸⁹⁰.

Будь-які новації чи зміни в регіонах за таких обставин передбачали руйнування апаратних колективів, розклад номенклатурних груп, перебудову напрацьованих управлінських зв'язків. А це загрожувало втратою позицій партійних і державних апаратів, котрі вже стали домінувати в політичній системі республік (унаслідок децентралізації)⁸⁹¹. Тому номенклатура початку 1960-х рр. майже відкрито виступала за припинення реформування.

В. Тимцуник зазначає ще одну важливу рису періоду: хрущовські інтерпретації напрацьованого в період пізнього сталінізму. Старі ідеї наповнилися стратегічними завданнями формування загальнонародної держави, залучення до управління народних мас і демократизації⁸⁹². Це теж ішло врозріз із інтересами управлінців, бо ускладнювало їхні виробничі задачі та перечило номенклатурному статусу.

Тому в стані партійно-державної номенклатури запрацював груповий консерватизм, міцніла кастова імунна система. Зміни не касували, а тільки підсилювали орієнтацію суспільства на завдання комуністичного будівництва. Номенклатура мала наповнити «правильним» змістом курс на комунізм, утілити його в конкретні управлінські дії. Це давалося непросто, оскільки роботі апаратів заважав брак соціально-економічної стабільності. Хрущовська непослідовність, нескінченні перегляди пріоритетів на тлі науково-технічного застою, консерватизму партійно-державної системи не дозволяли суттєво модернізувати країну⁸⁹³.

⁸⁸⁹ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 467 – 468.

⁸⁹⁰ Кожинов В. Назв. праця.

⁸⁹¹ Політична історія України ХХ століття. – С. 108 – 109.

⁸⁹² Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 327.

⁸⁹³ Там само. – С. 329.

Особливістю періоду було перманентне протистояння «старих» і прогресивних політичних сил, котре відбувалося в масштабах суспільства й зачепило структури влади. Тому ряд дослідників зазначає, що початок 1960-х років не коректно визначати як період «відлиги», оскільки надто запеклою була боротьба за владу⁸⁹⁴. Суперництво між сталіністами й прихильниками поміркованої лібералізації режиму зрештою призвело до хрущовського волюнтаризму⁸⁹⁵, котрий викликав несприйняття з боку партійно-державної номенклатури через намагання керівника партії та уряду тримати її під одноосібним контролем.

Багато залежало від нормативної бази діяльності правлячих структур. Однією зі сторінок лібералізації законодавства стала робота Конституційної комісії Верховної Ради СРСР, створеної у квітні 1962 р. Необхідність прийняття нового Основного Закону констатувалася ще в перші повоєнні роки. Проте на такому організаційному рівні процес пішов уперше. До складу комісії, очолюваної М. Хрущовим, уходило 97 осіб, у тому числі від Української РСР – 9 представників. Діяло 9 республіканських підкомісій⁸⁹⁶.

Підготовка проекту Конституції велася кулуарно, без широкого обговорення документу. Тому добірна номенклатура мала можливість внести в Основний Закон викладки та положення, потрібні для зміцнення її становища. Разом із тим покликанням головного документу держави було декларування глобальних питань. Ішлося про крок до правового суспільства, хоча й відчувалася змістова підпорядкованість Конституції Програмі КПРС, із чого впливали перспективи розвитку компартійної диктатури. Становлення в СРСР загальнонародної держави – «лібералізованої моделі тоталітаризму, керованого компартійною ієрархією»⁸⁹⁷, звісно, теж належало відобразити в Конституції.

⁸⁹⁴ Ванюков Д.А. Назв. праця. – С. 8.

⁸⁹⁵ Мухитдинов Н.А. Назв. праця. – С. 8.

⁸⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 35, спр. 1, арк. 3 – 6.

⁸⁹⁷ Політична історія України. – С. 118.

Важливим чинником, що вплинув на позиції партійно-державної номенклатури початку 1960-х рр., стало продовження кадрових рокировок у кабінетах Кремля. М. Хрущов, знаючи стан справ у своїй «вотчині» – Україні, остерігався надмірного впливу «земляків». Наразі було усунено другого секретаря ЦК КПРС О. Кириченка. Щоправда, можна обґрунтувати такий крок тим, що останній забагато перебрав номенклатурних призначень, самочинно вирішував кадрові питання, чим налаштував проти себе колег і викликав гнів глави держави, що й коштувало йому місця в ЦК. Принаймні, автономістських настроїв О. Кириченкові не інкримінують.

Стрімким виявилось падіння ще одного хрущовського висуванця – Ф. Козлова. Проте у даному випадку спрацювали об'єктивні обставини, спричинені станом здоров'я. «Українець» Л. Брежнев на початку 1960-х рр. повернув довіру з боку М. Хрущова, знову ставши секретарем (неофіційно – другим) ЦК КПРС. Посилилися позиції вихідця з УРСР М. Підгорного, котрий як секретар Центрального Комітету контролював номенклатурні призначення. Загалом станом на 1964 р. у Президії ЦК республіку представляли 7 членів і кілька кандидатів у члени⁸⁹⁸. Подібного в радянській історії не було. Склалися умови для посилення політичних впливів української номенклатури на союзні справи.

Відбулися кадрові ротації в верхівці Української РСР. У липні 1963 р., після від'їзду М. Підгорного на роботу до Москви, главою КПУ став П. Шелест, місце другого секретаря ЦК обійняв М. Соболев, головою Ради Міністрів призначили І. Казанця. До Президії ЦК було введено О. Ляшка, який очолив Бюро з керівництва промисловістю та будівництвом⁸⁹⁹.

Позиція партійно-державної номенклатури в цей відрізок часу впливала з її призначення: забезпечувати супровід політичної лінії керівництва; і продиктованої власними інтересами задачі: мурувати підґрунтя для

⁸⁹⁸ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 110 – 111.

⁸⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5646, арк. 130 – 131, 135.

становлення нових, постдесталінізаційних сил, прихід котрих у владу в першій половині 1960-х рр. ставав усе більше вмотивованим. Лише якісь недефективні кроки М. Хрущова чи екстраординарні події могли зрушити схильність більшості функціонерів до посилення адміністративної організації управління. Такі пріоритети опанували номенклатурні кола внаслідок розчарування в хрущовських спробах змінити обличчя тоталітаризму, не руйнуючи його змістової частини.

Окреслений для номенклатури початку 1960-х рр. поступ до апаратного обслуговування прогресуючого волюнтаризму викликав нові тривоги. Послідовників подальшої лібералізації переслідувала невпевненість стосовно її спроможності. Супротивники десталінізації не сприймали посилення М. Хрущова через його критику колишнього керівника. Те єдине, що цементувало номенклатуру, зводилося до прихильності соціалістичному виборові, котрий гарантував їй панівне становище в суспільстві.

Характеристикою 1961 – 1964 рр. було те, що партійно-державна номенклатура, як і значна частина суспільства, потерпала від невизначеності щодо майбутнього. Апарат залишався рушієм хрущовських змін (новації – це головне в змістові періоду), але він же фактично став гальмівною структурою. Було запроваджено суто номенклатурну рефлексію на виклик управлінцям щодо «профпридатності». Стимування реформ звелося в апаратах різних рівнів, як правило, до прихованих, але цілеспрямованих дій з метою перегляду чи дискредитації змісту нововведень.

Натомість на початку 1960-х рр. рішучі адміністративні дії режиму було запитано на всіх щаблях суспільства. Вільні трудові ресурси, використання котрих давало номенклатурі можливість перекривати «слабкі» місця протягом попереднього десятиріччя, було вичерпано. Сталася зміна технологічного устрою суспільного виробництва. Нову економічну систему слід було впроваджувати методом організаційних змін. Проте «...відбувся функціональний розподіл господарського управління на ієрархії, виникла система узгоджень. Це підняло роль середніх ешелонів номенклатури.

Республіканські ЦК і обкоми стали головною ланкою в управлінні в регіонах». Зовсім новим явищем початку 1960-х рр. було становлення адміністративно-бюрократичного ринку⁹⁰⁰ – народженого в тенетах планової командної системи сурогату справжнього ринку. Лише згодом розробники «косигінських» господарських реформ зрозуміли ситуацію. До того часу номенклатура виступала в ролі малокомпетентного, але наділеного владними важелями «рятівника-пожежника» в ситуації, коли марнувалася ефективність практичних дій режиму. Її чиновницька діяльність була реалізацією партійного курсу на конкретних господарських ділянках.

Означені тенденції шукали реалізації. Головним чином, успішність реформ мала реалізуватися в економічній сфері. Із одного боку, загальний стан промисловості не викликав тривоги, нестабільно, але з потенційними перспективами функціонувало сільське господарство. Середньорічне зростання національного доходу СРСР склало в 1950–1960 рр. 7,2%, у 1960–1965 рр. – 4,4% (для порівняння: у 1928 – 1940 рр. – 3,2%)⁹⁰¹. Разом із тим окреслилася потреба в зміні парадигми управління народним господарством.

Усвідомлення проблем країни спричинило розгортання М. Хрущовим інституціональних експериментів⁹⁰². При цьому хрущовський волюнтаризм реалізувався всупереч об'єктивним реаліям. Номенклатура ставала не тільки організатором, а й безпосереднім об'єктом саме такого реформування. Її фактична залежність від політичного керівництва компенсувалася автономним статусом у практичній діяльності, особливо на регіональних рівнях, де й вирішувалася доля впроваджуваного владою курсу.

Стабільність і організованість номенклатурних лав за таких умов ставали життєво потрібним компонентом супроводу економічних дій. Однак початок 1960-х рр. позначився спонтанними й часто непередбачуваними кроками лідера

⁹⁰⁰ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 15.

⁹⁰¹ Власть и оппозиция. – С. 9.

⁹⁰² Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 17 – 19.

країни. Дії влади в економічній сфері набули синонімічності з нестабільністю. Навіть конструктивна практика оновлення апаратних кадрів, започаткована ХХІІ з'їздом КПРС, викликала спротив і бойкот із боку апаратників, котрі (у більшості своїй – номенклатура не першого призову) просто не прагнули докладати зусиль у роботі наприкінці ротаційного службового періоду. Центробіжні сили, котрі слабшали в усіх структурах, поділяли й номенклатуру на групи, стимулювали організаційні розходження. Цей процес розвивався в кількох площинах: територіальній, галузевій, національній тощо⁹⁰³.

Реалізація положень Статуту КПРС мала спричинити повну заміну номенклатури щонайпізніше за шість років. Але перманентні кадрові ротації в партійних, державних і господарських органах таїли в собі не тільки послаблення номенклатури, а й втрату стабільності представництва як принципу будь-якої влади⁹⁰⁴. Управлінці розуміли цю недолугість і не сприймали аргументів на її захист. Початок 1960-х рр. особливо засвідчив: доля трансформаційних тенденцій розвитку суспільства залежала не тільки від їхнього бачення у «верхах», але й від ставлення номенклатурного чиновництва. Останнє ж керувалося корпоративними соціально-економічними інтересами, котрі все частіше суперечили діям хрущовського керівництва.

Натомість статутні ротації набирали обертів. Наприклад, восени 1964 р., під час звітно-виборної кампанії в організаціях КПУ Дніпропетровської області секретарями первинних організацій (усього 1 тис. 552 особи) уперше обрано 983, удруге – 566, утретє – тільки 3 особи. На 55 – 65% оновилася партноменклатура в усіх областях Української РСР⁹⁰⁵.

⁹⁰³ Бадовский Д.В. Трансформация политической элиты в России – от «организации профессиональных революционеров» к «партии власти» / Д.В. Бадовский // Полис. – 1994. – № 6. – С. 48.

⁹⁰⁴ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 25.

⁹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2354, арк. 185 – 204.

Подібні метаморфози відбувалися в райкомах та міськкомах республіки. Майже всі розуміли провальні наслідки цього нововведення, тим більше, що чисельність бюрократії зростала. Наслідком розгортання господарського будівництва стало збільшення кількості промислових і аграрних управлінців. Кампанії кількаразової реорганізації РНГ Української РСР теж множили функціонерів. 1963 р. в республіці близько 10 тис. осіб перейшли на посади начальників до нових структур із місць, утрачених через ротацію. Номенклатура середніх і нижчих ланок підсилена новоствореними органами КПДК (близько 1 тис. лише керівників). Таким чином, апаратників в Українській РСР, незважаючи на скорочення 1950-х рр., на початку нового десятиріччя було близько 120 тис. У грудні 1964 р. констатовалося, що число відповідальних партійно-державних працівників різних органів продовжує збільшуватися⁹⁰⁶. Пертурбації в номенклатурних облаштуваннях і надалі призводили, як правило, до розширення числа її ланок та зростання чиновництва.

Аналіз означених фактів дає підстави стверджувати: сукупна чисельність номенклатури обернено пропорційна рівневі демократизму суспільства. Коливання лібералізаційних хвиль хрущовської доби означало суто бюрократичну демонстрацію «здобутків»: зі звітів чули про обмеження функціонерів, фактично ж лави партійно-державного чиновництва зростали. Отже, і рівень демократизму влади був низьким.

Іншою константою є те, що за будь-яких обставин ураховувалася безпека управлінців: щоб не сталося в політичному чи соціально-економічному вимірах – ніщо не повинне було зачепити корпоративної цілісності номенклатури, ніхто з апаратників не мав потерпати, жодна ланка не могла просто так зникнути. Таким чином, як ніяка інша соціальна група, номенклатура пристосувалася до хрущовської непередбачуваності, живучи за принципом пріоритетності інтересів корпорації, уміло генеруючи власні соціальні позиції впливу.

⁹⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5913, арк. 19.

Ілюстрацією до сказаного слугує поведінка вищої номенклатури Української РСР після листопадового (1962 р.) пленуму ЦК КПРС, котрий декларував поділ обкомів на промислові та сільські. Жодна інша організація не доклала стільки зусиль, щоб обмежити розгортання цієї реформи в республіці, як КПУ. У жовтні 1962 р. її ЦК надіслав до ЦК КПРС пропозиції, аргументувавши недоцільність нововведення. Ішлося про те, що в УРСР є понад 20 тис. промислових, транспортних, комунікативних і будівельних підприємств, 9 тис. 806 колгоспів і т. ін., що вимагало окремого, особливого підходу до такого потужного потенціалу, збереження в республіці цілісного народногосподарського комплексу. Тому пропонувалося обкоми не ділити. Однак ці зауваження, як свідчив П. Шелест, було відкинуто М. Хрущовим у вельми грубій формі. Не пройшло й питання про збереження від поділу радянських органів. Лише щодо шести західних областей позиції вдалося відстояти⁹⁰⁷.

Отже, зміни було здійснено. По два комітети партії за галузевою ознакою в областях, 250 виробничих колгоспно-радгоспних управлінь (фактично – укрупнені райони, котрих до реформи було 604) та 78 промислово-виробничих парткомів замість райкомів КПУ – загальний перелік структурної розбудови республіки, який відтепер визначав її адміністративно-господарський облік. Аналогічно поділялися радянські виконкоми, згодом – комсомольські та профспілкові утворення. Як підсумок, на початку 1963 р. Українська РСР мала 88 обласних комітетів партії та виконкомів рад депутатів трудящих, 92 міськкоми, 71 рай-міськком партії та 74 рай-міськвиконкоми (разом – 329 одиниць), 78 промислово-виробничих парткомів, 251 комітет виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, 253 райвиконкоми, 355 міськвиконкомів, 720 селищних і 8 тис. 581 сільських рад. Таким чином, мережа номенклатурних

⁹⁰⁷ ЦДАГО Укр., ф. 1, оп. 31, спр. 325, арк. 10 – 36; оп. 24, спр. 5473, арк. 247 – 252; Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 457 – 467.

форм республіки об'єднувала 10 тис. 563 утворення⁹⁰⁸. Відбулося масштабне адміністративне дійство, котре спричинило значні фінансово-матеріальні затрати й супроводжувалося серйозними кадровими пертурбаціями.

Розділення обкомів, окрім іншого, фіксувало подальше злиття партійного і державного апаратів, адже перший впритул брався за конкретне керівництво виробництвом. Ця обставина вимагала господарської модифікації номенклатурних структур. Наслідком став перегляд соціальної наповненості партапаратів: до них мали влитися виробничники. Так витворювалася нова формація чиновників, що тільки розпалювало психологічну атмосферу в номенклатурних корпораціях усіх рівнів⁹⁰⁹.

Великої ваги в ході реформування надавалося піднесенню сільського господарства, але аграрний сектор увійшов у тривалу кризову смугу. Наприклад, виробництво картоплі 1962 р. відставало від показників 1953 р.⁹¹⁰ Оформилася й організаційно-субординаційна проблема. Скажімо, комітети КПУ з сільського господарства очолювали перші секретарі обкомів партії, а республіканським відомством керував заступник голови Ради Міністрів. Склалося відомче протиріччя: у регіонах – партійний очільник, у Києві – радянський – відповідали за одне й те саме.

Новостворені колгоспно-радгоспні управління в Українській РСР обростали апаратами, щонайперше – штатами інспекторів-організаторів: по одному на 4 – 6 колгоспів (радгоспів). Керівництво цих управлінь відбирали особливо ретельно, турбуючись і про належні службові приміщення та помешкання для нової групи службовців. Окрім того, при кожному управлінні функціонували партком із секретаріатом. Радянська номенклатура мала співпрацювати з партійною, не кажучи про комсомольську та профспілкову

⁹⁰⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. – С. 671 – 673.

⁹⁰⁹ Административные реформы в России. – С. 495 – 498.

⁹¹⁰ Медведев Р.А. Н.С. Хрущев. – С. 228.

апаратні групи⁹¹¹. Так множилися функціонери та зростали фінансово-матеріальні витрати на їхнє утримання.

1963 р. в СРСР сталася посуха, далися взнаки ліквідація парів, монокультурна експлуатація цілинних земель, ерозія ґрунтів тощо. Країна вдалася до закупівлі 12 млн. т зерна, потративши на обладку 1 млрд. доларів, а середньорічні темпи зростання в сільському господарстві знизилися до символічних 1,5%⁹¹². Становище аграрної галузі свідчило про провал реформаторських заходів М. Хрущова. Незадовільні тенденції спричинили в лютому 1964 р. чергову структурну перебудову. Проект постанови «Про реорганізацію Міністерства сільського господарства СРСР» передбачав оновити діяльність відомства, значно скоротивши його структури. Частину функцій міністерства мали перебрати Держплан і Центральне Статуправління⁹¹³.

Реформаторську лихоманку продовжила ще одна ідея. На липневому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов уніс пропозицію замість тільки-но створених виробничих колгоспно-радгоспних управлінь запровадити спеціалізовані сільські управління з виробництва (окремо) м'яса, молока, пшениці, вовни, кукурудзи, яєць тощо⁹¹⁴. На номенклатуру очікувала участь у черговій радикальній перебудові. Але чиновництво, яке елементарно стомилося від перманентних нововведень, прагнуло стабільності незалежно від ефективності запропонованого.

Сказане варто сприймати як кризу номенклатурної системи управління. Її ознаками були непродумане реформування структур, скорочення штатів, автономізація регіональних номенклатурних ланок, часті кадрові перестановки, перегляд призначення апаратів. Номенклатура за таких обставин перебувала в

⁹¹¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 17, спр. 112, арк. 160 – 161 зв.

⁹¹² Верт Н. Назв. праця. – С. 412.

⁹¹³ Президиум ЦК КПСС. – Т. 1. – С. 147 – 149.

⁹¹⁴ История государственного управления. – С. 329.

стані нерозуміння, чого від неї хочуть, і спротиву нововведенням⁹¹⁵. Так визрів феномен симпатії до брежнєвського ліберального консерватизму, котрий наразі сприймався як вихід із патової для номенклатури, кризової для політичної системи ситуації. На рівні пересічного сприйняття наслідком хрущовських реформ стало порушення звичного ритму життя. В Українській РСР стрімко оновлювалися номенклатурні верхівки, виникла нездорова конкуренція промислових та сільських комітетів і виконкомів, причому між останніми зазвичай відчувалася деструктивна конкуренція.

Ламалися звичні схеми внутрішньо-регіональної взаємодії номенклатурних ланок, розривався політико-адміністративний простір, руйнувалися економічні зв'язки. Очевидним було зменшення впливу номенклатури на життя в даній місцевості. Це відбувалося водночас зі збільшенням апаратних утворень, їхніх штатів і фінансових витрат на утримання. Багатьма поділ обкомів було сприйнято як крок до двопартійності: утворення партії робітників і партії селян⁹¹⁶.

Одночасно в номенклатурні схеми вмонтовувалися нові форми, у тому числі невідконтрольні регіональним керівникам та головам РНГ. Осердям противників децентралізації та регіоналізації управління стали Держкомітети при Раді Міністрів. Вони були покликані координувати технічну політику раднаргоспів, проте не мали щонайменшої влади, перебуваючи в статусі дорадчих органів. Спроба піднести Держкомітети в номенклатурній ієрархії завдяки створенню в березні 1963 р. Вищої ради народного господарства була одразу дискредитована передачею Держбуду, Держплану і РНГ в республіканське підпорядкування. Із раднаргоспів виокремлювалися будівельні організації, хоча держзамовниками залишалися РНГ. Правовий статус останніх

⁹¹⁵ Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневe (1953 – начало 1980-х гг.) / В.А. Козлов. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. – С. 9 – 12.

⁹¹⁶ Мохов В.П. Региональная политическая элита России. – С. 137.

переглядався, передбачалися нові укрупнення⁹¹⁷. Відчуття хаосу в цій безсистемній організації було загальним.

Цілком очевидним є те, що поділ обкомів слід розглядати як хрущовську спробу посилити особистий контроль над апаратом. Справді, дякуючи новаціям, він змінив більшість секретарів республік і областей, насадивши «своїх» людей у регіонах. Поділом було завдано вдару антипатикам лідера СРСР у регіональних номенклатурах, у тому числі в Українській РСР. М. Хрущова не розуміли, сприйнявши (не безпідставно) його дії як протиставлення однієї частини номенклатури іншій. Це був його найменш популярний захід⁹¹⁸.

Напруга в регіональних номенклатурних об'єднаннях наростала. Український партапаратник Я. Погребняк указує на такі наслідки реформи, як плутанина і безлад, нездорова конкуренція і постійні тертя між першими особами регіону в комітетах і виконкомах⁹¹⁹. Це відбулося завдяки специфічній розбудові нової регіональної влади, у котрій колишні (до поділу) перші секретарі обкомів і надалі очолювали один із комітетів і фактично сприймалися як «старші» з-поміж двох. Така модель містила загрозу дезорганізації⁹²⁰.

Стало очевидним, яких фінансових збитків завдано державі, скільки нових приміщень відводилося під паралельні утворення, які суми пішли на оргзаходи та оплату праці розширеного штату співробітників⁹²¹. Лише безробітних колишніх секретарів комітетів партії та комсомолу, голів виконкомів у ліквідованих районах налічувалося в УРСР сотні. Кожного слід було працевлаштувати. В опозиції до М. Хрущова гуртувалися невдоволені його діями з різних причин, проте всі були супротивниками розділення парткомів.

⁹¹⁷ Политическое руководство Украины. – С. 287 – 294.

⁹¹⁸ Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники. – С. 265.

⁹¹⁹ Погребняк Я.П. Назв. праця. – С. 52, 55.

⁹²⁰ Региональная политика Н.С. Хрущева. – С. 15.

⁹²¹ Фролов Ю. Крушители империи. – Книга четвертая. – С. 429.

Загалом боротьбу за збереження автономних рамок українська номенклатура прогнала. Про здачу позицій свідчить лист М. Підгорного в ЦК КПРС 3 січня 1963 р., у якому розписано оновлену структуру керівних партійних органів із відповідними штатами⁹²². У республіці замість 14 економічних адмінрайонів упроваджувалося 7 економічних (слово «адміністративні» губилося) районів. У вересні 1964 р. постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у республіці було усталено 3 економічні райони⁹²³. Структура партійно-державного управління настільки ускладнилася й заплуталася, що в ній можна було зорієнтуватися тільки за допомогою спеціальних схем, які вивішувалися в приймальнях установ⁹²⁴.

Номенклатура за таких сумнівних обставин діяла випробуваними способами: зміцнювала власні розбудови. Так, природно було очікувати від зменшення числа адмінрайонів скорочення чиновництва. Однак в обласних комітетах і виконкомах рад республіки штати стали більші, ніж були на початку 1960-х рр. Коли почалося відновлення районів, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, посиляючись на об'єктивні труднощі в керівництві господарським і культурним керівництвом, наприкінці 1964 р. одержав від нового керівництва країни дозвіл на збільшення кількості районів із 250 до 394 (наступного року стало 397⁹²⁵), створення у вісьмох райцентрах міськкомів КПРС, поділ іще трьох міст на райони. Парткоми областей, районів і міст України налічували 12 тис. 050 відповідальних і 3 тис. 519 технічних працівників⁹²⁶. Близько 20 тисяч апаратників зосередилося в радянських органах⁹²⁷. Минув рік – і

⁹²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5644, арк. 83 – 84.

⁹²³ Політична історія України. – С. 156.

⁹²⁴ Медведєв Р.А. Н.С. Хрущев. – С. 227.

⁹²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2361, арк. 95.

⁹²⁶ Там само, оп. 24, спр. 5913, арк. 20 – 22.

⁹²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2361, арк. 95.

чисельність означеної номенклатури відповідальних працівників зросла на 27%⁹²⁸.

В. Даниленко наголошує: протягом 1960 – 1965 рр. кількість управлінців в Українській РСР зросла з 273 до 304 тис. осіб⁹²⁹. Збільшилося число парторганізацій (наприклад, у Кримській області – із 672 до 783⁹³⁰). При цьому виникли диспропорції в обкомах. Так, 1964 р. штат Херсонського обласного комітету налічував 350 апаратних працівників, а Полтавського – понад 500⁹³¹.

На початку 1960-х рр. лідер країни захопився думкою про посилення контролю в партійно-державному секторі, недолугості котрого видавалися йому однією з причин гальмування соціально-економічного поступу СРСР. Тому він удався до посилення адміністративних важелів в усталеній ієрархії політичної системи. У лютому 1962 р. в одному зі звернень до ЦК М. Хрущов запропонував: «Партія за останній час немало зробила для поліпшення роботи адміністративно-управлінського апарату. І все ж він є ще далеко недосконалим і вартісним. У даний час у цьому апараті зайнято близько шести млн. чол., а витрати на його утримання складають у рік понад сім млрд. крб. Органи контролю можуть надати велику допомогу партії в подальшому вдосконаленні адміністративно-управлінського апарату»⁹³².

Як бачимо, М. Хрущов визнав провал боротьби за скорочення номенклатури, покладаючись надалі на органи контролю як засіб впливу на апарат. Керівник країни відверто розраховував на те, що бюрократи будуть у прямому сенсі слова боятися контролю, його «пильного ока» і тому сумлінно

⁹²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5964, арк. 11.

⁹²⁹ Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки. – С. 17.

⁹³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2363, арк. 15, 26, 28.

⁹³¹ Там само, спр. 2415, арк. 11; Держархів Полтавської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 18, арк. 30 – 43.

⁹³² Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 2. – С. 640.

виконуватимуть свої обов'язки⁹³³. Цілком очевидною була недовіра лідера до номенклатурної системи управління. Натомість М. Хрущов схилився до силового маніпулювання управліннями: острах чиновника розглядався як конструктивний чинник.

Створення мережі КПДК розгорнулося згідно з рішенням листопадового (1962 р.) пленуму ЦК КПРС. Окрім нагляду, призначення комітетів зводилося також до компенсації зростання децентралізаційних тенденцій. Уважалося доцільним задіяти контролерів на всіх щаблях влади. Передбачалося, що до компетенції КПДК підпадуть навіть Збройні Сили, КДБ і Міністерство охорони громадського порядку⁹³⁴.

В Українській РСР лише в центральному апараті Комітету об'єдналися 108 відповідальних функціонерів, котрі розподілялися між 12 відділами, створеними переважно за галузевою ознакою⁹³⁵. В обласних комітетах (у 19 регіонах – по 2, у решті – по одному) одержали керівні посади 286, у містах, районах, промислових зонах і виробничих колгоспно-радгоспних управліннях – 493 контролери. Окрім того, у республіці було створено 11 галузевих відділів КПДК. Уповноважені працювали в містах, міських і сільських районах (484 особи). Їхню заробітну плату було встановлено на рівні відповідних категорій працівників уряду і Держплану.

За матеріально-побутовим обслуговуванням контролери вирівнювалися з аналогічними державними чиновниками. Бюджетом передбачалися значні кошти на виїзди цих службовців на місця, виділялося по 1 автомобілю обласним, 0,5 – міським і районним, 8 – центральному республіканському комітетам⁹³⁶. Зважаючи на те, що в республіці функціонувало 428 КПДК різних

⁹³³ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 2. – С. 640.

⁹³⁴ История государственного управления. – С. 329.

⁹³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5644, арк. 196 – 198.

⁹³⁶ Там само, спр. 5681, арк. 3 – 5.

рівнів, виокремимо появу в УРСР ще одного підрозділу номенклатури⁹³⁷ – бюрократичного прошарку з належним атрибутами пільг і переваг.

Значні витрати йшли на супровід адміністративних дій влади, що породжувало проблеми корумпованості та контрольованості самих органів контролю, зміцнювало неврегульовану внутрішніми мотивами систему номенклатурного панування. До роботи було залучено 23 тис. позаштатних інспекторів, 140 тис. груп контролю і 227 тис. постів сприяння. Усього налічувалося бл. 2,5 млн. таких добровольців⁹³⁸. Складалося враження, що країна перетворюється на суспільство суцільного контролю всіх над усіма.

На початку 1960-х рр. всесоюзні органи влади ще раз збільшили списки номенклатурних працівників, контроль за якими передавався українському ЦК, що спричинило включення до основної номенклатури голів колгоспів, а бригадирів, завідувачів ферм, керуючих відділками, головних спеціалістів – у номенклатуру колгоспних і радгоспних парткомів⁹³⁹. Зростали такі переліки в містах і районах. Протягом 1961 – 1963 рр. до них уключили начальників відділів кадрів, голів груп сприяння КПДК, секретарів комсомольських організацій і голів фабзавкомів⁹⁴⁰. Констатоване дозволяє говорити про зростаючий апаратний контроль, що гуртувало чиновників – достатньо високого інтелектуального рівня людей – у рамках номенклатурної системи.

У практичній діяльності управлінських підрозділів мало що змінилося. Бюрократичний стиль виявляв неймовірну живучість. Аналізуючи роботу Кременчуцьких міського та районних комітетів КПУ в січні 1963 р., Полтавський промисловий обком констатував: «засідають цілий день, іще й

⁹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2320, арк. 4 – 9, 205.

⁹³⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. – С. 674.

⁹³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5895, арк. 43.

⁹⁴⁰ Там само, оп. 31, спр. 2415, арк. 11.

вечір прихоплять»⁹⁴¹. Робота чиновництва піддавалася критиці, приймалися ухвали щодо її вдосконалення, проте дієвість цих заходів була мінімальною.

Усупереч (чи завдяки) реформам у партійно-радянських структурах розподіл функціональних повноважень між партійними та державними керівними структурами залишався невпорядкованим. Так, на засіданні бюро Полтавського промислового обкому КПУ 24 квітня 1964 р. було розглянуто виробничі теми, святкування Дня преси, преміювання та призначення пенсій, кілька персональних справ, порядок проведення сесії обласної Ради⁹⁴² – питання, більшість із котрих була скоріше до снаги радянській владі.

Останні роки «відлиги» фіксували неоднозначні процеси в економічній сфері. У промислових галузях спостерігалось постійне зростання капіталовкладень і масштабів кредитування. Випереджаючими темпами розвивалося виробництво засобів виробництва. Приплив дешевих робочих рук в індустриальні центри з сільської місцевості був сприятливим чинником для подальшого піднесення. Але з'явилися небезпечні диспропорції, неузгодженість визначальних показників, збільшувався дефіцит бюджету, падало виробництво товарів групи «Б»⁹⁴³, відставало сільське господарство. У суспільстві головною підставою для невдоволення політикою М. Хрущова були реформи, із якими пов'язували всі провали й невдачі. П. Шелест у жовтні 1964 р. говорив на зборах партактиву в Києві: «За останні десять років ми в сільському господарстві тільки 1,5 року не проводили реорганізацію»⁹⁴⁴.

Номенклатура в такій ситуації дедалі більше дистанціювалася від починів свого лідера. Чиновництво хотіло зберегти авторитет завдяки очевидному небажанню сприяти діям М. Хрущова. Таким чином, поразка курсу «відлиги» стала практично неминучою. Сили, що привели М. Хрущова на вершину влади,

⁹⁴¹ Держархів Полтавської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 86, арк. 3.

⁹⁴² Там само, спр. 133, арк. 82 – 85.

⁹⁴³ Верт Н. Назв. праця. – С. 412.

⁹⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5949, арк. 9.

відмовилися від нього, оскільки було втрачено той виважений рівень взаємин патрона з клієнтелою партійно-державних функціонерів, котрий був доцільним за умов становлення номенклатурної політичної системи.

Акція усунення М. Хрущова з керівних посад у жовтні 1964 р. безпосередньо організована партійно-державною номенклатурою. Було реалізовано її колективне бажання, хоча зовні все видається як змовницька операція вищого політичного керівництва. Але ж лідер держави опинився в повній політичній ізоляції. Практично ніхто не став на його захист.

Стосовно процедури повалення М. Хрущова побутують версії, більшість із яких базується суто на інформації, залишеній учасниками дійства. Позиції представників Української РСР було визначено підготовчою роботою, проведеною напередодні П. Шелестом і М. Підгорним. Із 36 українських членів ЦК КПРС їм удалося схилити на бік змовників 33-х. Сумнівними залишалися позиції одного з п'яти секретарів Центрального Комітету КПУ О. Іващенко, першого заступника голови уряду І. Сеніна та керівника Спілки письменників України О. Корнійчука⁹⁴⁵.

На засіданні пленуму М. Хрущову закидалися хибне розділення обкомів партії, часті структурні зміни в апаратах, зневага до колегіальності (спілкування через «записки»), формування власного культу, мітинговість замість колективного обговорення, приниження реального статусу радянських органів, помилки в промисловому та аграрному будівництві, грубе ставлення до кадрів, порушення ленінських принципів внутрішньопартійного життя, диктаторство, протиставлення себе Президії ЦК тощо. Вінцем дискусії стала одностайно підтримана пропозиція голови Комітету партійного контролю М. Шверника звільнити М. Хрущова з усіх посад⁹⁴⁶.

Між тим у тональності критики керівника країни виявився вплив партійно-державної номенклатури. В. Баран і В. Даниленко відзначають, що на

⁹⁴⁵ Лозицький В.С. Назв. праця. – С. 98.

⁹⁴⁶ Никита Хрущев. 1964. – С. 217 – 226.

пленумі акцент весь час зміщувався з керівної ролі партії на провідну роль партійних органів, а Л. Брежнєв прямо заявив, що не дасть кривдити апаратні кадри⁹⁴⁷. Чиновництво дратували перманентні хрущовські перебудови управлінських структур, сам стиль роботи глави держави. Нововведення порушували ритм праці номенклатури, змушуючи надто оперативно, «на ходу» вирішувати все нові й нові задачі⁹⁴⁸. М. Хрущова критикували за невміння підбирати кадри, надмірну самовпевненість та ігноруванням чужих думок⁹⁴⁹.

На те, що він утратив зв'язок із номенклатурними колами, указують мало не всі дослідники. Говорячи про закономірність виступу апарату проти свого лідера, історики відзначають, що поведінка чиновництва свідчить: склалася номенклатурна система в загальному вигляді⁹⁵⁰. Причиною солідарного виступу стали кроки М. Хрущова, спрямовані на перекладення відповідальності за власні дії на виконавців-чиновників. Часті перестановки останніх (наприклад, замінив 5 міністрів сільського господарства, кожного за те, що не справився зі своїми обов'язками) викликали протести та бажання відновити стабільність.

Спонтанні реформаторські проекти створювали в середовищі партійно-державної номенклатури відчуття дискомфорту і непевності. Отже, не змова вузького кола осіб, а невдачі першого секретаря ЦК у політичній, економічній, соціальній сферах, які зумовили бунт номенклатури, стали причиною його поразки⁹⁵¹. Апарат не вдовольняла небезпечна щодо управлінців діяльність М. Хрущова, дестабілізаційний сенс котрої контрастував із альтернативою, запропонованою змовниками. Адміністративно-бюрократичну систему не влаштував лідер, який діяв усередині неї, але не разом із нею, а в певному

⁹⁴⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. – С. 144.

⁹⁴⁸ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени. – Т. 2. – С. 231.

⁹⁴⁹ Алидин В.И. Назв. праця. – С. 155 – 159.

⁹⁵⁰ Бадовский Д.В. Трансформация политической элиты в России. – С. 49.

⁹⁵¹ Верт Н. Назв. праця. – С. 430 – 431.

сенсі – проти⁹⁵². Відставка продемонструвала перемогу курсу на самовладдя апарату⁹⁵³. Головне ж полягало в повній відстороненості від політичного життя народних мас⁹⁵⁴.

Поряд із тим, показовою видається суспільна реакція на державний переворот жовтня 1964 р. Так, із боку трудящих Української РСР не було зафіксовано жодного вияву протесту. Партактиви, збори відбувалися в атмосфері провладної одностайності. Тому не стало надмірним перебільшенням інформування регіонами нового керівництва КПРС відносно того, що громадяни зустрічали повідомлення про рішення пленуму «бурхливими оплесками». Дослідження переліку запитань до доповідачів на зібраннях не показує щонайменших симпатій до колишнього лідера⁹⁵⁵.

Згодом сталася певна переоцінка цінностей, багато тих, хто виступив проти М. Хрущова, переглянули критичні погляди на його роль в історії. Зокрема, зі шлемося на висловлювання Г. Воронова (1964 р. – голова Ради Міністрів РРФСР): «Ми змінили людину талановиту на посередню» та академіка А. Сахарова, котрий вважав М. Хрущова фігурою світового значення⁹⁵⁶.

Таким чином, реформаторські зусилля влади на початку 1960-х рр. виявилися слабкими й неспроможними. Натомість, завдяки очевидній підтримці з боку номенклатури, кращі перспективи відкривалися перед прихильниками згортання десталінізації, котрі обстоювали консервативно-помірковані тенденції стабілізації суспільно-політичних і соціально-

⁹⁵² Восленский М. Назв. праця. – С. 182.

⁹⁵³ Пихоя Р. Почему Хрущев потерял власть / Р. Пихоя // Аналитические исследования в исторической науке. – 2000. – Март – апрель. – С. 40 – 53.

⁹⁵⁴ Наумов В.П. и др. Об историческом пути КПСС. – М.: Политиздат, 1990. – С. 126 – 127.

⁹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5895, арк. 56 – 94.

⁹⁵⁶ Ляшко А.П. Назв. праця. – С. 56.

економічних процесів, відмову від реформ і зміцнення характеристик, властивих комуністичній системі.

Неправильне сприйняття керівником держави політичних настроїв у номенклатурних колах, як і прорахунки в соціально-економічній сфері та помилки в кадрових діях у підсумку зумовили невдалу реалізацію реформаторських нововведень початку 1960-х рр.

Наголосимо, що для успіху необхідно було провести відповідну модернізацію управлінських схем. Однак лідерів країни вдалося змінити лише формальні ознаки номенклатурної системи. Апаратні структури тільки пристосовувалися до виголошуваних ідей, глибоко не переймаючись організацією їхньої реалізації. Курс на оновлення провалився через політичну невідповідність і недалекоглядність реформаторів, опір консервативних сил, особисті амбіції лідерів, їхню боротьбу за владу.

Отже, початок 1960-х рр. засвідчив становлення в УРСР номенклатурної політичної системи управління. Апаратні розбудови в республіці набули досконалих форм, склалися з міцних і добре згуртованих працівників, спиралися на налагоджені організаційні схеми. Це забезпечувало номенклатурним утворенням можливість активно впливати на перебіг справ на різних зрізах влади. У регіонах, на місцях керівники партійних і державних структур Української РСР мали можливість автономно скеровувати розвиток. Одночасно у верхівці влади сильні позиції вибороли антипатики реформаційного курсу М. Хрущова. Скориставшись його помилками та прорахунками, вони здійснили заміну керівника.

Номенклатура, таким чином, витримала серйозний наступ, здійснений проти неї внаслідок унесення до статуту КПРС положень про змінюваність керівних кадрів та обмеження термінів перебування на відповідальних посадах. Ротації дещо похитнули міцність апаратних структур, проте командно-адміністративний механізм продовжував функціонувати, а управлінці зберегли у власних руках головні важелі організації політичної системи.

Безсумнівним є те, що майже неприхована схильність більшості функціонерів до посилення адміністративних методів управління суспільними процесами визначала пріоритетні напрямки їх діяльності. На ґрунті невдач хрущовських реформ початку 1960-х рр. формувалася нова парадигма партійно-державної номенклатури. У ній явно посилювалися бюрократичні тенденції до згортання лібералізаційних засад «відлиги». Номенклатура набувала статусу політичної сили, наділеної реальною владою.

Таким чином, протягом 1945 – 1964 рр., завдяки безпосередній участі апаратних підрозділів у реалізації партійно-державної політики в Українській РСР, вони були постійно причетними до реформування та оновлення в різноманітних сферах суспільного життя. Поряд із тим правляча номенклатура забезпечила загальний консервативний вектор поступу повоєнної спільноти. Незважаючи на початок трансформаційних змін, перехід від сталінської диктатури до лібералізованої комуністичної політичної системи, організація влади зберігала тоталітарні засади, орієнтувалася на подальше зміцнення диктатури партії, розбудову комуністичного суспільства, посилення контрольованості всіх проявів громадської активності.

На кожному з повоєнних етапів Комуністична партія докладала зусиль до зміцнення влади, що в практичній площині зводилося до посилення позицій номенклатурних структур у різноманітних сферах. Значною мірою відмовившись від репресивного спрямування діяльності, партійно-державні апарати спочатку зосередили зусилля переважно на супроводі кадрової політики партії. Проте згодом, коли означився курс на лібералізацію і десталінізаційні заходи позбавляли політичну систему від найодіозніших механізмів компартійної диктатури, номенклатура все більше переорієнтовувалася на пошук оптимальних способів компенсації втрачених владою позицій, упровадження адекватних замінників утрачених елементів в управлінських схемах.

Поглиблення означених процесів призвело до очевидного розширення повноважень номенклатури, згодом оформившись у нову парадигму організації

влади. Політична система УРСР, видозмінюючись, набула номенклатурної форми.

В Українській РСР участь номенклатури в суспільно-політичних процесах засвідчила її підпорядкованість центральним партійно-державним органам. Не ставши національною політичною елітою, вона зберігала статус територіального управлінського формування регіонального рівня.

Разом із тим послаблення тоталітарного режиму, десталінізація, спроби реформування зумовили в республіці піднесення національної свідомості, що в контексті певної лібералізації політичної системи спричинило формування нової суспільної атмосфери. Номенклатурні кола Української РСР за таких обставин пережили очевидну еволюцію. У процесі мобілізаційних заходів останніх років перебування при владі Й. Сталіна, розгубленості періоду «колективного керівництва» та непевності часів непослідовного розгортання хрущовських нововведень прийшло усвідомлення апаратним чиновництвом власної здатності не тільки прискорювати чи гальмувати політичний курс, а й змінювати його.

Таким чином, діяльність номенклатури протягом повоєнного двадцятиріччя характеризувалася не лише еволюційними процесами в її середовищі, а й явним посиленням впливовості управлінських структур в усіх сферах суспільно-політичного життя та соціально-економічної діяльності народу. В Українській РСР наслідком цього став розвиток автономістських тенденцій в номенклатурному середовищі, завдяки чому зросла роль українських функціонерів в управлінні республікою.

Залишаючись підпорядкованою всесоюзним партійно-державним органам, номенклатура УРСР була реалізатором їхньої волі. Проте децентралізація управління, котра помітно зростала протягом 1945 – 1964 рр., вела до посилення ознак автономності як республіки, так і її керівних структур.

ВИСНОВКИ

Повоєнна доба в нашій історії стала насамперед часом відбудови мирного життя в умовах останнього періоду сталінського правління та реформ і суспільних змін, ініційованих М. Хрущовим. В апаратно-кадровому супроводі політичного курсу партійно-державна номенклатура займала дуалістичні позиції. Вона була й осередком стабільності, й рушієм (подеколи – ініціатором) новацій. Разом із тим апаратні структури виявили себе, понад усе, як консервативна стала, котра не відпускала нововведення за ті межі, після яких номенклатуру чекало зниження суспільного статусу. Управлінська інтерпретація сталінських ідей, номенклатурна практика реформ хрущовської доби часто мали прихований характер, виливаючись у відповідне розмаїття організаційних заходів. Створювалася громадська ілюзія поступу суспільства. Насправді ж намагання Й. Сталіна оновити суспільство провалилися, а спроби М. Хрущова реформувати систему було дискредитовано.

Після сталінських номенклатурних перебудов 1945 – початку 1953 рр. апарат Української РСР сприйняв реформаторський курс М. Хрущова з певними надіями. Однак невдовзі номенклатура побачила намагання лідера СРСР вплинути на природу номенклатурних засад командно-адміністративної системи. Вона перестала сприймати його кадрові перебудови, некомпетентні й часто авантюрні дії керівника. На противагу цьому формувалася партійно-номенклатурна політична система, котра мала змінити режим більшовицького тоталітаризму. М. Хрущов не сприйняв нової тенденції, прагнув обмежити сфери впливу апарату, проте виявився безсилим у протистоянні з ним. Так оформилися передумови до усунення керівника партії та держави.

У підсумку замість лідера, котрий відповідав призначенню номенклатурного голови в поєднанні з амбіціями діяча, здатного самочинно вирішувати питання глобального характеру, до влади прийшло консервативно-ліберальне керівництво на чолі з поміркованим політиком Л. Брежнєвим.

Післявоєнна доба відкрила перед партійно-державною номенклатурою Української РСР перспективи розвитку управлінських структур до рівня активного суб'єкта політичної системи в межах республіки. Після смерті прихильного до такого курсу Й. Сталіна саме такий вектор поступу влади, як здавалося, обстоював і М. Хрущов, чим було зумовлено його підтримку з боку більшості українських функціонерів. Проте зміцнення власної політичної ролі лідер країни вбачав у боротьбі за автократичне управління державою. Тому формування його повновладдя супроводжувалося намаганням обмежити надмірний вплив номенклатури. Проти апаратників було спрямовано зокрема часті кадрові зміни.

Витримавши кілька раундів принципових політичних сутичок протягом 1950-х рр., на початку наступного десятиріччя М. Хрущов, відчувши власне домінування, у силу невисокої політичної та загальної культури, усе-таки програв випробування владою. Роки пізнього сталінізму започаткували рух номенклатури до провідних політичних позицій, доба «відлиги» створювала атмосферу невизначеності її становища, налаштовуючи управлінців на заперечення реформаторських починань. Останнє, на нашу думку, відіграло визначальну роль у збоченнях десталінізації.

У цьому зв'язку окреслюється органічна неспроможність більшовицького тоталітаризму, природу якого роки пізнього сталінізму і хрущовські реформи збагатили рисами косметичного демократизму (лібералізму). Протиріччя глобального рівня, які стали характеристикою 1945 – 1964 рр., зумовили загальний провал спроб реформування країни. Вирішальну роль у зазначених процесах відіграли закритість влади, її віддаленість від народу. Найважливіші рішення ухвалювалися в номенклатурних кабінетах, у напівтаємному режимі. Хоча не лише з історії відомо: ізольована система не здатна до поступу, в автаркічній атмосфері вона деградує.

Загалом, слід говорити про постання в Українській РСР повоєнного двадцятиріччя номенклатурної тоталітарної системи організації влади, котра мала модернізувати диктатуру пролетаріату в нових історичних умовах. Вона

стала тим різновидом компартійного режиму, котрий прийшов на зміну моделі попередніх років.

Партійно-державну номенклатуру слід вважати головним інструментом реалізації комуністичних ідей розбудови суспільства, як це декларувалося в добу пізнього сталінізму та «відлиги». Феномен номенклатурної діяльності впливає з її безпосередньої причетності як до позитивних здобутків двадцятиріччя (лібералізація суспільних відносин, осучаснення владних форм, десталінізація, припинення масових репресій, пом'якшення контролю над громадянами тощо), так і до консервації принципових засад комуністичної системи з метою недопущення послаблення становища правлячої партії.

Трансформація суспільних відносин супроводжувалася складними процесами в середовищі номенклатури. Відбувався перегляд концептуальних засад її існування: із інструменту обслуговування правлячої еліти, реалізатора кадрової політики партії номенклатура перетворювалася на самодостатню, соціально виокремлену, закриту групу з корпоративними інтересами та потребами, клановим принципом гуртування та власними позиціями політичного впливу.

Відстеження інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР та еволюції її функціональної ролі в 1945 – 1964 рр. дало підстави сформулювати підсумкові положення та висновки:

1. Теоретико-методологічні засади дослідження впливають із плюралістичних позицій, зумовлених сучасними способами ведення наукового пошуку. Урахування різноманітних підходів до наукового узагальнення напрацьованих результатів дозволило в роботі над проблемою наблизитися до об'єктивного розуміння історичних процесів. Так, розгляд повоєнного двадцятиріччя як цілісного періоду вітчизняної історії змушує визнати організаційною формою функціонування номенклатури партійно-радянську вертикаль влади, на яку покладалися розробка політичної стратегії, контроль над суспільним життям і кадрові дії. Під таким кутом зору варто трактувати інституціоналізацію та діяльність номенклатури Української РСР. Її роль у

житті суспільства впливала зі зміни статусу управлінських структур. Із виконавців волі владної еліти вона перетворювалася на автономний елемент політичної системи.

2. Уточнення змісту понять і термінів, пов'язаних із темою партійно-державної номенклатури, дозволило з'ясувати, що під нею слід розуміти не лише соціальне кастове утворення, а й політичну систему повоєнного радянського тоталітаризму. Формально номенклатура являла списки керівних посад, право призначення кандидатур на які належало винятково партійним комітетам. Фактично номенклатура стала універсальною схемою тоталітарного супроводу функціонування правлячого режиму в усіх проявах: кадрова робота, розподіл суспільного продукту, внутрішня і зовнішня політика, контроль над громадською активністю тощо. Упорядкована практика горизонтальних і вертикальних апаратних каналів була основою життєдіяльності влади за відсутності громадянського суспільства й ринкової економіки. Близькими до номенклатури за змістом поняттями є: «партійно-державний апарат», «чиновництво», «управлінці», «функціонери», «політична еліта», «бюрократія», «партократія», «етакратія» тощо.

3. Аналіз стану, повноти, достовірності вивчення і рівня дослідженості наукових джерел із проблеми інституціоналізації та функціонування номенклатури Української РСР у 1945 – 1964 рр. дає підстави констатувати всебічний характер розгляду теми в історіографії, адже як вітчизняними, так і зарубіжними вченими напрацьовано значний масив відповідних праць. Накопичені матеріали забезпечують належний рівень наукових знань щодо проблеми. Поряд із тим інституціоналізація та функціонування номенклатурних утворень в УРСР зазвичай розглядаються без урахування системного характеру цього явища, поза баченням більшовицького режиму післявоєнної доби як номенклатурної форми тоталітаризму. Автор, ураховуючи відсутність комплексної праці, котра б у такому ракурсі висвітлювала діяльність правлячих структур, вважає за доцільне розглядати номенклатуру як системне явище, спосіб існування тоталітарного режиму.

4. Організаційними засадами відбору, підготовки та виховання номенклатурних кадрів УРСР повоєнного часу були напрацьовані та апробовані в 1920 – 1930-ті рр. принципи формування управлінських утворень, а також розроблені в повоєнних умовах методи функціонування тоталітарної влади, котрі враховували зміну принципів внутрішньої політики та перегляд зовнішньополітичних орієнтирів держави. Протягом 1945 – 1964 рр. спроби поліпшити кадрову ситуацію в республіці за рахунок зростання управлінського апарату межували з заходами щодо вдосконалення його структурних розбудов. Новим явищем у політичній практиці стало панування власне номенклатури в сфері комплектування, добору та виховання апаратних працівників. Диктат управлінців у цьому питанні набирав масштабності, а колегіальні та представницькі форми все більше підпорядковувалися виконавчим органам.

5. Типологічні характеристики партійно-державної номенклатури впливають із насиченості повоєнного двадцятиріччя еволюційними процесами, у ході яких апаратно-чиновницькі органи нарощували вагу в різних сферах управління, потісняючи як позаноменклатурні сили, так і представницькі органи. Дослідження діяльності української партійно-державної номенклатури засвідчує, що вона була цілком підконтрольною центральній владі. Отже, говорити про її національні особливості, українську специфіку, службу автономію тощо немає підстав.

6. Інституціоналізація партійно-державної номенклатури пережила кілька стадій. В останні роки перебування при владі Й. Сталіна йшлося переважно про відновлення її довоєнного статусу. Але згодом життєві реалії спонукали до модернізації номенклатурних розбудов. Посутні зміни в статусі номенклатури сталися в часи «відлиги». Із огляду на перипетії боротьби за владу, соціально-економічні зрушення, лібералізацію політичного курсу номенклатура втратила репресивне призначення, зосередившись на супроводі нововведень. Спочатку вона брала участь у розробці основних рис нового курсу, надалі – безпосередньо долучалася до реформаторських дій хрущовського керівництва не лише в кадрових питаннях, а й у керівництві

соціально-економічними процесами. Функціонування апаратів, хоч і трималося на напрацьованих у період сталінізму ідеях, набувало іншого сенсу. Менша залежність від вищого керівництва, краща організованість і структурованість власних лав перетворювали номенклатуру на впливову самостійну складову владного механізму.

7. Кадрове призначення діяльності партійно-державної номенклатури значною мірою акцентувалося на забезпеченні соціально-економічних, виробничих процесів, а також – збереженні власних корпоративних інтересів і кланової єдності, боротьбі за вплив на соціальні центри політичного режиму.

8. Неодноразові перебудови номенклатурних лав, перегляд їхніх організаційних форм, зміни чисельності апаратних працівників відбувалися в контексті розширення господарського будівництва, збільшення чисельності Компартії, посилення ролі органів влади у суспільній сфері. Отже, можна стверджувати, що внутрішній стан номенклатури напряму залежав від суспільно-політичних і соціально-економічних процесів.

9. Протягом 1945 – 1964 рр. сталася зміна поколінь управлінців, завдяки чому до номенклатури влилися молодші та активніші апаратники. Революційну ідеологію тіснив здоровий прагматизм, що позначилося на якості чиновництва. Поряд із «політичною надійністю» критеріями відбору та кар'єрного просування в номенклатурі стали освіта, фахова компетентність. Іншою особливістю апаратного будівництва в республіці було зростання числа українців та незначне представництво в керівних органах молоді й жінок.

10. Соціальний склад номенклатурних загонів характеризувався збільшенням вихідців із інтелігенції та зменшенням представництва селянства й робітництва. Помітним явищем перших повоєнних років був приплив до Української РСР чиновників із-поза її кордонів, відбулося значне перекидання керівних кадрів зі сходу, півдня та центру в західні області. Пізніше республіка жорстко обмежила прибуття в її межі управлінців із інших республік. Посилилися тенденції автономізації номенклатури УРСР, чому сприяла регіональна консолідація управлінців.

11. Типологічні характеристики представника чиновницько-управлінських утворень повоєнної доби включають як властиві номенклатурі 1920 – 1930-х рр. риси, так і ознаки, породжені повоєнною добою. Виокремлюються такі позитивні корпоративні властивості, як постійна змобілізованість, здатність працювати в екстремальних умовах, наполегливість у вирішенні питань, професійне вміння абстрагуватися від особистого життя. Але привілейоване становище чиновництва сприяло формуванню схильності до бюрократизму, підміні особистими інтересами державних пріоритетів, канцелярському окомилуванню, припискам і фальшуванню інформаційних даних. Підлабузництво перед начальством уживалося зі зверхнім ставленням до підлеглих та пересічних громадян. Зловживання службовим становищем, кар'єризм, за умов часто безконтрольного доступу до користування матеріальними благами, нерідко спричинювали правопорушення та злочини функціонерів. Позбавлена страху репресій, номенклатурна сваволя набувала загального характеру. Мала місце корупція, масштаби якої залежали від демократизму режиму (обернена пропорція) та чисельності управлінців (пряма пропорція).

12. Головним видом керівної діяльності номенклатури в партійно-державному організмі була апаратна робота в партійних і радянських комітетах різного рівня, де вирішувалися проблеми стратегічного і тактичного характеру. Апаратні структури значною мірою потіснили колегіальні форми або використовували їх заради позірної демократичності внутрішньопартійного та радянського життя.

У державних структурах партійна диктатура партії реалізувалася через призначення комуністів на ключові посади, завдяки діяльності тимчасових партгруп у радах депутатів трудящих та повному домінуванню комуністів у їхніх керівних органах – виконкомах.

Через утрату профспілками власного призначення захисника інтересів трудящих вони стали важелем партійно-державного механізму, опинившись під номенклатурним контролем. Профспілки перебували в підпорядкуванні

партійної диктатури. Лідери організації, уходячи до складу комітетів КПУ різних рівнів, виконували їхні настанови стосовно управління профспілками.

Органи комсомолу інституціоналізувалися як молодіжні підрозділи Компартії. ЛКСМУ копіювала номенклатурні розбудови партії, виступаючи своєрідним резервуаром для їхнього омолодження та реалізатором волі старшого політичного утворення.

У системі громадського самоврядування номенклатурна практика використовувала неформальні організації, що реалізувалося в діяльності «активів», які були школою підготовки номенклатурників і сприяли підтримці управлінських починань на громадських засадах.

13. Діяльність КПУ протягом 1945 – 1964 рр. була насичена реформами, підготовкою та реалізацією котрих переймалися переважно номенклатурні структури. Нововведення у державному, господарському секторах орієнтувалися на мобілізаційні, адміністративні ресурси, одним із яких була власне номенклатура. Отже, як успіхи, так і провали зазвичай визначалися її позицією та діями.

14. Інституціоналізація та функціонування партійно-державної номенклатури спричинили деформації в проявах суспільного життя, котрі призвели до змін в організації більшовицької диктатури. Вона ототожнювалася з правлячими утвореннями, із управлінським апаратом. Реформування відбувалося в неправовій державі, тому орієнтувалося переважно на адміністративні чинники. Апарат створював бюрократичний супровід нововведенням. Тому переходу суспільства до якісно нового стану не відбулося.

15. Серед перспективних напрямів дослідження проблеми слід виокремити як історичні, так і політологічні розвідки. Бачиться важливим розширення хронологічних рамок теми на весь радянський період вітчизняної історії, що дозволило б створити панорамне дослідження історії партійно-державної номенклатури протягом семи десятиліть. Варте уваги вивчення діяльності регіональних чиновницьких ланок, яке б розкрило специфіку

функціонування номенклатурного партійно-державного режиму в областях республіки. Повоєнна історія Української РСР потребує дослідження з огляду на спробу тодішньої влади здійснити альтернативний сучасному перехід від соціалістичного до громадянського суспільства (під гаслом розбудови комунізму), без повернення до приватно-капіталістичного періоду (як сталося після 1991 р.). Уроки номенклатурного панування 1945 – 1964 рр. мають слугувати настановою політикам у їхній діяльності, забезпечити нинішню владу від повторення помилок минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України)

Ф. 1. Верховна Рада Української РСР

Оп. 16

1. Спр. 48-а. Постанови Президії Верховної Ради Української РСР за 1946 рік. 9.01 – 31.12.1946 р., 435 арк.
2. Спр. 78. Постанови Секретаріату Президії Верховної Ради Української РСР. 15 січня – 31 грудня 1947 р., 354 арк.
3. Спр. 81. Різне листування з Президією Верховної Ради СРСР за 1947 – 1948 рр., 11.01.1947 – 30.11.1948 р., 76 арк.
4. Спр. 115. Протоколи засідань Секретаріату Президії Верховної Ради Української РСР за 1948 рік, 3.01 – 13.10.1948 р., 90 арк.
5. Спр. 116. Матеріали до протоколів засідань Секретаріату Президії Верховної Ради УРСР за 1948 рік, 397 арк.
6. Спр. 117. Постанови Секретаріату Президії Верховної Ради Української РСР, 8 січня – 30 грудня 1948 р., 279 арк.
7. Спр. 125. Протокол № 14 засідання Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки II скликання, 16 – 30 червня 1948 р., 58 арк.
8. Спр. 130. Протокол № 19 засідання Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки II скликання, 1 – 30 листопада 1948 р., 17 арк.
9. Спр. 208. Протокол № 42 засідання Президії Верховної Ради Української РСР, 4 – 31 травня 1950 р., 14 арк.

10. Спр. 270. Протокол № 7 засідання Президії Верховної Ради Української РСР, 1 – 29 вересня 1951 р., 20 арк.
11. Спр. 278. Постанови Секретаріату Президії Верховної Ради Української РСР. Том 1, 2 січня – 30 березня 1951 р., 240 арк.
12. Спр. 288. Листування з Президією Верховної Ради Союзу РСР з питань законодавства та інше, 3.08.1951 – 5.03.1954 р., 35 арк.
13. Спр. 313. Матеріали до указів та Постанов Президії Верховної Ради УРСР, 7.01 – 21.12.1952 р., 152 арк.
14. Спр. 412. Протоколи нарад при Голові Президії Верховної Ради Української РСР, 12.08 – 21.12.1953 р., 32 арк.
15. Спр. 486. Протоколи нарад при Голові Президії Верховної Ради Української РСР, 4.01 – 28.06.1954 р., 30 арк.
16. Спр. 572. Матеріал голосування членами Президії Указів та постанов Президії Верховної Ради Української РСР, 15.07 – 30.08.1955 р., 352 арк.
17. Спр. 604. Листи з Президії Верховної Ради Союзу РСР (про забезпечення соціалістичної законності, про підвищення ролі постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих, про незадовільну роботу виконкомів місцевих Рад та організації звітів депутатів перед виборцями та інше), (звіт про роботу радянських юристів в Китайській Народній Республіці), 26.03.1955 – 8.01.1957 р., 221 арк.
18. Спр. 744. Стенограма засідань третьої сесії Верховної Ради Української РСР IV скликання, яка відбулася 13 березня (ранкове та вечірнє засідання) 1959 року. Том I, 263 арк.
19. Спр. 780. Стенограма наради секретарів виконкомів обласних Рад депутатів трудящих з питань: 1. Організаційно-технічне забезпечення підготовки і проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих. 2. Адміністративно-територіальне поділення, 11 січня 1957 р., 83 арк.
20. Спр. 1534. Стенограмма совещания секретарей исполкомов областных и некоторых городских Советов депутатов трудящихся Украинской ССР, 13 – 14 апреля 1964 г., 182 арк.

Оп. 17

21. Спр. 42. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР М.С. Гречухи з організаціями, відомствами, 19.01 – 16.12.1953 р., 124 арк.
22. Спр. 49. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК Компартії України, установами, організаціями. Том 1, 25.01 – 19.03.1954 р., 228 арк.
23. Спр. 50. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК Компартії України, установами, організаціями. Том 2, 16.10.1954 – 14.03.1955 р., 141 арк.
24. Спр. 55. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з Президією Верховної Ради СРСР, ЦК Компартії України та ін. Том 1, 07.01 – 27.07.1955 р., 163 арк.
25. Спр. 56. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з Президією Верховної Ради СРСР, ЦК Компартії України та ін. Том 2, 02.08 – 10.12.1955 р., 250 арк.
26. Спр. 63. Доповідні записки, доповіді, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка, 02.1956 – 22.01.1957 р., 151 арк.
27. Спр. 67. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК Компартії України. Том 1, 04.02 – 16.05.1956 р., 161 арк.
28. Спр. 68. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК Компартії України. Том 2, 23.06 – 18.12.1956 р., 169 арк.
29. Спр. 69. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з організаціями, установами, 10.02 – 17.09.1956 р., 69 арк.

30. Спр.70. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка, 16.01 – 27.12.1957 р., 202 арк.
31. Спр.72. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК КП України, з організаціями, установами, 23.02 – 29.11.1957 р., 165 арк.
32. Спр.73. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 1, 16.01 – 24.07.1958 р., 202 арк.
33. Спр.74. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 2, 23.08.1958 – 22.09.1959 р., 273 арк.
34. Спр.77. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК КП України, 18.01.1958 – 31.12.1959 р., 229 арк.
35. Спр.78. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з організаціями, установами, 21.01 – 17.11.1958 р., 105 арк.
36. Спр.81. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 1, 15.01 – 09.06.1959 р., 202 арк.
37. Спр.82. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 2, 03.06 – 31.08.1959 р., 220 арк.
38. Спр.83. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 3, 15.09 – 30.12.1959 р., 202 арк.
39. Спр.84. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 4, 1959 р., 70 арк.

40. Спр.84-а. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 5, 1959 р., 222 арк.
41. Спр. 93. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з установами, організаціями. Тексти виступів, 3.03 – 4.12.1959 р., 179 арк.
42. Спр. 95. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 1, 1.01 – 20.08.1960 р., 166 арк.
43. Спр. 96. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 2, 1.09.1960 – 17.04.1961 р., 229 арк.
44. Спр. 98. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК Компартії України, 5.03 – 3.10.1960 р., 55 арк.
45. Спр.102. Доповідні записки, довідки, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 1, 10.01 – 30.03.1961 р., 143 арк.
46. Спр.103. Доповідні записки, довідки, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 2, 1.04 – 29.08.1961 р., 238 арк.
47. Спр. 104. Доповідні записки, довідки, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 3, 29.09.1961 – 12.06.1962 р., 141 арк.
48. Спр. 106. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з установами та організаціями, 6.03 – 13.07.1961 р., 22 арк.
49. Спр. 111. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 1, 01.01 – 30.06.1962 р., 197 арк.

50. Спр. 112. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 2, 17.07 – 19.11.1962 р., 188 арк.
51. Спр. 116. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 1, 01.01 – 15.05.1963 р., 160 арк.
52. Спр. 117. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 2, 08.06 – 11.10.1963 р., 160 арк.
53. Спр. 121. Листування Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка з ЦК Компартії України, 20.07.1962 – 07.10.1963 р., 120 арк.
54. Спр.121-а. Доповідні записки, довідки, інформації, надіслані на ім'я голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Том 1, 06.01 – 13.11.1964 р., 50 арк.
55. Спр.122. Доповідні записки, довідки, надіслані на ім'я Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.С. Коротченка. Листування з Президією Верховної Ради СРСР та ЦК Компартії України, 12.01.1965 – 18.01.1967 р., 179 арк.

Оп. 18

56. Спр. 60. Листування з ЦК Компартії України з питань реорганізації апарату Президії Верховної Ради УРСР, підведення підсумків перших сесій місцевих Рад другого скликання, перейменувань деяких населених пунктів республіки та інш., 24.02. – 3.12.1948 р., 72 арк.
57. Спр. 69. 1. Статзвіти по обліку фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою. 2. Звіт про чисельність робітників і службовців за 1952 – 1953 рр., 62 арк.
58. Спр. 75. 1. Статзвіти про чисельність, склад та розміщення фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою за 1954 – 1960 рр. 2. Довідка

- про склад, змінюваність працівників і висування нових кадрів за 1954 рік, 107 арк.
59. Спр. 78. Листування з ЦК Компартії України з питань підготовки виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад депутатів трудящих, законодавства, адміністративно-територіального устрою та ін., 18.01 – 6.12.1955 р., 67 арк.
60. Спр. 103. Листування з ЦК Компартії України про уточнення місця перебування і роботи колишнього командно-політичного і начальницького складу партизанських з'єднань, які діяли на Україні в період Великої Вітчизняної війни; про посилення боротьби з особами, які ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя, 19.01 – 30.12.1957 р., 119 арк.
61. Спр. 111. Плани роботи відділів Президії Верховної Ради Української РСР на III та IV квартал 1957 року, 28 арк.
62. Спр. 150. Листування з ЦК Компартії України з питань законодавства, проведення виборів до місцевих Рад, перейменування деяких виборчих округів, адміністративно-територіального устрою та ін., 25.01 – 13.12.1961 р., 79 арк.
63. Спр. 183. Плани роботи апарату Президії Верховної Ради УРСР на 1963 р. та доповідна записка про їх виконання, січень 1963 – 17 березня 1964 р., 100 арк.
64. Спр. 191. Документи, одержані з Президії Верховної Ради СРСР для ознайомлення, 28.01.1964 – 17.02.1965 р., 220 арк.
65. Спр. 193. Статистичні звіти по фахівцях з вищою і середньою освітою та звіт про прийом на роботу в Канцелярію Президії, 20.11.1964 – 12.01.1965 р., 14 арк.
- Оп. 19**
66. Спр. 4. Листування по заявах та скаргах з різних питань, які були на контролі за підписом Голови Президії Верховної Ради УРСР, 2.02 – 23.12.1946 р., 52 арк.

67. Спр. 5. Листування по заявах та скаргах з різних питань, які були на контролі за підписом Голови Президії, 23 квітня 1947 – 12 грудня 1948 р., 93 арк.
68. Спр. 6. Листування по заявах та скаргах з різних питань, які були на контролі за підписом Голови Президії Верховної Ради УРСР, 15.01 – 25.12.1948 р., 221 арк.
69. Спр. 15. Листування по заявах та скаргах з різних питань, які були на контролі за підписом Голови Президії або заступника Голови Президії, 2 січня – 15 грудня 1951 р., 234 арк.
70. Спр. 49. Листування по заявах та скаргах з різних питань, які були на контролі за підписом Голови Президії Верховної Ради УРСР. Т. 1, 11.01 – 26.11.1953 р., 269 арк.
71. Спр. 65. Довідки, відомості та зведення про розгляд заяв та скарг трудящих за 1954 рік, січень – грудень 1954 р., 232 арк.
72. Спр. 80. Довідки, відомості та зведення про розгляд заяв та скарг трудящих за 1956 рік, січень – грудень 1956 р., 232 арк.
73. Спр. 83. Доповідні записки. Довідки, відомості про скарги і заяви громадян, розглянуті в Президії Верховної Ради Української РСР в 1957 р., 238 арк.
74. Спр. 90. Доповідні записки, довідки, відомості про розгляд заяв та скарг в Президію Верховної Ради Української РСР за 1958 р., 242 арк.
75. Спр. 99. Доповідні записки, довідки та інформації про стан розгляду скарг в Президію Верховної Ради Української РСР за 1959 р., 242 арк.
76. Спр. 110. Доповідні записки, відомості та довідки по розгляду заяв та скарг громадян за 1960 рік, складені в Президію Верховної Ради УРСР, 179 арк.
77. Спр. 121. Доповідні записки Президії Верховної Ради Української РСР, які надсилалися до облвиконкомів, міністерств та відомств для вжиття заходів про усунення недоліків в розгляді заяв і скарг громадян та відповіді на них. Т. 1, 21 січня – 12 липня 1961 р., 253 арк.

78. Спр. 136. Доповідна записка Приймочної про скарги громадян на порушення соціалістичної законності та зловживання службовим станом керівників місцевих органів разом з інформаціями виконкомів обласних Рад депутатів трудящих по організації перевірки стану дотримання законності на місцях, 28 листопада 1962 – 16 квітня 1963 р., 50 арк.

Оп. 20

79. Спр. 69. Статистичні звіти та листування про склад депутатів, виконкомів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих на 1 січня 1947 року, 1946 р., 91 арк.

80. Спр. 119. Зведені відомості про склад депутатів Верховної Ради Української РСР другого скликання, 60 арк.

81. Спр. 145. Довідки, інформації виконкомів обласних рад депутатів трудящих про соціалістичне змагання між місцевими Радами депутатів трудящих Української РСР в 1948 р., 1948 р., 229 арк.

82. Спр. 169. Зведений статистичний звіт про склад виконавчих комітетів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР другого скликання, обраних на перших сесіях місцевих Рад, 1948 р., 147 арк.

83. Спр. 275. Зведений статистичний звіт про склад депутатів, виконавчих комітетів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих третього скликання, 1951 р., 183 арк.

84. Спр. 297. Довідка відділу про критичні зауваження делегатів XVIII з'їзду КП(б)У та обласних партійних конференцій в адресу республіканських, обласних, районних і міських радянських органів, опублікованих в республіканській та обласній пресі, вересень 1952 р., 16 арк.

85. Спр. 303. Відомості Дрогобицького, Дніпропетровського, Ізмаїльського, Тернопільського та Чернігівського облвиконкомів про затвержені та існуючі штати райвиконкомів на 1 січня 1953 р. Листи, які надійшли до Президії Верховної Ради УРСР про заробітну плату працівникам сільрад,

- про порушення радянської демократії під час виборів народних суддів та ін., 1952 р., 71 арк.
86. Спр. 353. Зведений статистичний звіт про склад депутатів, виконавчих комітетів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР третього скликання станом на 1 січня 1953 р., 1952 р., 133 арк.
87. Спр. 422. Статистичний звіт про склад депутатів, постійних комісій та скликання сесій місцевих Рад депутатів трудящих, 1954 р., 117 арк.
88. Спр. 432. Біографії, листівки кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР четвертого скликання, 1954 р., 161 арк.
89. Спр. 468. Зведений статистичний звіт про склад виконкомів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих, обраних на перших сесіях 1955 року, 1955 р., 138 арк.
90. Спр. 488. Список кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР четвертого скликання, 1955 р., 67 арк.
91. Спр. 524. Документи про виконання Постанови ЦК КПРС від 22 січня 1957 року «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язку з масами». Т. 1, 1957 р., 190 арк.
92. Спр. 554. Зведений статистичний звіт про склад депутатів, місцевих Рад депутатів трудящих шостого скликання, обраних 3 березня 1957 року, 1957 р., 76 арк.
93. Спр. 555. Зведений статистичний звіт про склад депутатів, виконкомів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих, обраних на перших сесіях в 1957 році, 1957 р., 148 арк.
94. Спр. 566. Зведення про явку виборців в день виборів, результати виборів до місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР. Порівняльні дані якісного складу депутатів трудящих п'ятого і шостого скликань, 1957 р., 44 арк.

95. Спр. 645. Зведений статистичний звіт про склад виконкомів і постійних комісій Рад депутатів трудящих Української РСР, обраних на перших сесіях Рад в 1959 році, 1959 р., 141 арк.
96. Спр. 659. Листування з Президією Верховної Ради СРСР та ЦК Компартії України з питань роботи Президії Верховної Ради УРСР, 5 травня – 9 грудня 1959 р., 119 арк.
97. Спр. 692. Відомості про якісний склад відповідальних працівників виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих по Українській РСР станом на 1 листопада 1960 року, 1960 р., 146 арк.
98. Спр. 767. Списки кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР шостого скликання, 1962 р., 53 арк.
99. Спр. 769. Результати виборів до Верховної Ради СРСР по Українській РСР 18 березня 1962 р., 96 арк.
100. Спр. 848. Інформації облвиконкомів про хід виконання Постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 9 жовтня 1963 року «Про стан додержання соціалістичної законності в роботі виконкомів місцевих Рад Кіровоградської області», 31 січня – 14 березня 1964 р., 191 арк.
101. Спр. 868. Зведений статистичний звіт про кількісний склад депутатів, скликання сесій, постійні комісії та виконавчі комітети місцевих Рад за рік, 1964 р., 434 арк.
102. Спр. 870. Довідка відділу та інформації облвиконкомів про склад самодіяльних організацій за рік у виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, 1964 р., 75 арк.

Оп. 21

103. Спр. 65. Листування з Президією Верховної Ради СРСР, іншими союзними органами та органами союзних республік: по скарзі ув'язненого Остапенка про нібито допущені зловживання адміністрації колонії м. Жданова Сталінської області. Дані про розгляд клопотання про прийом до радянського громадянства, 30 січня – 24 жовтня 1960 р., 31 арк.

104. Спр. 101. Матеріали по вирішенню окремих юридичних питань: 1. по вивченню причин та умов, що сприяють скоєнню крадіжок і розтрат. 2. в питанні внесення змін до житлового законодавства. 3. про доповнення ст. 47 КЗОТ. 4. матеріали до проекту Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про кримінальний та кримінально-процесуальний кодекс», 1963 р., 90 арк.

Оп. 22

105. Спр. 1. Президія Верховної Ради Української РСР. Секретаріат постійних комісій Верховної Ради УРСР. Довідки, висновки, проекти законів, зауваження Міністерств, відомств до засідань Комісії законодавчих передбачень четвертого скликання, обраних 29 березня 1955 року, 14 травня 1956 – 31 липня 1958 р., 127 арк.

106. Спр. 2. Протоколи, стенограми та плани засідань Комісії законодавчих передбачень четвертого скликання, обраної 29 березня 1955 р., 29 лютого 1956 – 28 листопада. 1958 р., 156 арк.

107. Спр. 40. Протоколи, стенограми та плани засідань Комісії законодавчих передбачень, 16 квітня 1959 р. – 6 липня 1962 р., 149 арк.

108. Спр. 41. Довідки, висновки, проекти законів, зауваження Міністерств, відомств до засідань Комісії законодавчих передбачень, 18 квітня 1959 р. – 10 липня 1962 р., 167 арк.

109. Спр. 47. Відповіді Міністерств, відомств про хід виконання пропозицій та зауважень депутатів, внесених на IV сесії Верховної Ради УРСР п'ятого скликання 22 – 28 грудня 1960 року, 16 січня – 3 травня 1961 р., 52 арк.

110. Спр. 51. Матеріали Мандатної комісії Верховної Ради Української РСР VI скликання (постанови, доповіді та протоколи засідань Мандатної комісії), 11 квітня 1963 – 23 грудня 1966 р.), 36 арк.

Оп. 35

111. Спр. 1. Списки членів Конституційної комісії Верховної Ради Союзу РСР, створеної на першій сесії VI скликання 25 квітня 1962 р., та списки членів підкомісій, 25.04 – 10.06.1962, 19 арк.
112. Спр. 2. Пам'ятна записка до розробки питань суспільного і державного устрою в проекті нової конституції Союзу РСР і документи його обговорення на засіданнях підкомісій, 19.10.1962 – 21.01.1963, 88 арк.

Фонд 2. Рада Міністрів Української РСР**Оп. 7**

113. Спр. 3172. Переписка с Министерствами и центральными учреждениями СССР и УССР, 31 января – 24 декабря 1946 г., 323 арк.
114. Спр. 3326. Материалы об изменении структуры и штатов УД Совета Министров УССР, 7 февраля – 10 мая 1946 г., 216 арк.
115. Спр. 3327. Накази і розпорядження по Управлінню справами Ради Міністрів Української РСР. Оригінали, 8 січня – 30 грудня 1946 р., 94 арк.
116. Спр. 4475. Материалы заседания Бюро Совета Министров УССР 15 августа 1947 года, 15 августа 1947 г., 222 арк.
117. Спр. 4614. Постанови Ради Міністрів (копії) та матеріали до них, жовтень 1947 р., 315 арк.
118. Спр. 6118. Оригінали протоколів засідань Бюро Ради Міністрів УРСР. 1948 рік, 3 января – 24 июня 1948 г., 102 арк.
119. Спр. 8008. Переписка с Советом Министров, Министерствами, центральными организациями Союза ССР и Постпредством УССР, 20 мая – 27 декабря 1949 г., 145 арк.
120. Спр. 8123. Переписка по письмам и заявлениям трудящихся, 8 марта – 2 августа 1949 г., 205 арк.

121. Спр. 8214. Матеріали засідання Бюро Совета Министров УССР, 19 мая 1949 г., 187 арк.
122. Спр. 9782. Переписка с Министерством Госконтроля УССР, 22 февраля – 12 декабря 1949 г., 158 арк.

Оп. 9

123. Спр. 3089. Матеріали про перебудову і поліпшення роботи апарату Управління Справами Ради Міністрів УРСР, 6 квітня 1956 – 8 січня 1957 р., 115 арк.
124. Спр. 4124. Копії постанов Ради Міністрів УРСР та матеріали до них. Копії № 1 – 22, 2 – 17 січня 1958 р., 317 арк.
125. Спр. 4293. Оригінали протоколів засідань Ради Міністрів УРСР. 1958 рік, 13 січня – 12 грудня 1958 р., 8 арк.
126. Спр. 4321. Листи Ради Міністрів Української РСР до міністерств фінансів, зовнішньої торгівлі, торгівлі Союзу РСР про заходи щодо збільшення заготівлі вовни і розвитку вівчарства, будівництво ювелірної фабрики в м. Києві, зміну структури апарату і скорочення штатів Міністерства фінансів УРСР і місцевих фінансових організацій тощо, 28 листопада 1957 – 18 грудня 1958 р., 280 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

Оп. 1

127. Спр. 700. Матеріали комісії по підготовке проектів постановлений пленума ЦК КП(б)У и проекты постановлений, 28 февраля – 2 марта 1946 г., 74 арк.
128. Спр. 734. Протокол № 14 пленума ЦК КП(б)У (2-й экз.), 3 марта 1947 г., 12 арк.

129. Спр. 938. Протокол № 9 пленума ЦК КП(б)У (2-й экз.), 28 февраля – 3 марта 1951 г., 60 арк.
130. Спр. 948. Постановления пленума ЦК КП(б)У (оригиналы), 28 февраля – 3 марта 1951 г., 78 арк.
131. Спр. 1053. Протокол № 13 пленума ЦК КП(б)У (2-й экз.), 27 – 29 мая 1952 г., 77 арк.
132. Спр. 1066. Постановления пленума ЦК КП(б)У (оригиналы), 27 – 29 мая 1952 г., 96 арк.
133. Спр. 1117. Протокол № 4 пленума ЦК КП(б)У (I-й экз., на укр. языке), 2– 4 июня 1953 г., 21 арк.
134. Спр. 1125. Постановления пленума ЦК КП Украины (оригиналы), 4 июня 1953 г., 25 арк.
135. Спр. 1151. Протокол № 7 пленума ЦК КП Украины (I-й экз., на укр. языке), 17 августа 1953г., 4 арк.
136. Спр. 1574. Протокол № 16 пленума ЦК КП Украины (I-й экз., на укр. языке), 22 – 24 октября 1959 г., 57 арк.
137. Спр. 1856. Протокол № 7 пленума ЦК КП Украины (2-й экз.) (24 – 25 декабря 1963 г.), 131 арк.
138. Спр. 1903. Постановление пленума ЦК КП Украины (оригинал, на укр. языке), 20 ноября 1964 г., 3 арк.

Оп. 6

139. Спр. 900. Протоколы №№ 80 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр), 3 – 15 января 1946 г., 23 арк.
140. Спр. 912. Протоколы №№ 86 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр), 6 – 11 марта 1946 г., 7 арк.
141. Спр. 957. Протоколы №№ 107 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр), 22 октября – 15 ноября 1946 г., 44 арк.
142. Спр. 1017. Протоколы №№ 120 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр), 14 марта 1947 г., 53 арк.

143. Спр. 1079. Протоколы №№ 145 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр), 15 – 25 сентября 1947 г., 176 арк.
144. Спр. 1207. Протоколы №№ 177 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр), 16 сентября 1948 г., 92 арк.
145. Спр. 1371. Протоколы №№ 24 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр) и приложение к нему (I-й экземпляр), 6 февраля 1950 г., 19 арк.
146. Спр. 1417. Протоколы №№ 40 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр) и приложение к нему (I-й экземпляр), 13 сентября 1950 г., 276 арк.
147. Спр. 1516. Протоколы №№ 54 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (I-й экземпляр) и приложение к нему (I-й экземпляр), 21 апреля 1951 г., 27 арк.
148. Спр. 1691. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (К протоколам №№ 89, 91 – 93). I-й экземпляр, 15 января – 20 февраля 1952 г., 200 арк.
149. Спр. 1694. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (К протоколу №№ 104 – 106, 108, 110). I-й экземпляр, 18 июня – 19 августа 1952 г., 291 арк.
150. Спр. 1797. Протоколы №№ 20 заседаний Бюро ЦК Компартии Украины и приложения к нему, 20 марта 1953 г., 69 арк.
151. Спр. 1802. Протоколы №№ 22 заседаний Бюро ЦК Компартии Украины и приложения к нему, 6 апреля 1953 г., 50 арк.
152. Спр. 1832. Протоколы №№ 34 заседаний Бюро ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 25 июля 1953 г., 11 арк.
153. Спр. 1937. Протоколы №№ 3 заседаний Бюро ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 19 октября 1953 г., 6 арк.

154. Спр. 1959. Стенограммы заседаний Президиума ЦК Коммунистической партии Украины (К протоколам №№ 4 – 6), 20 октября – 24 ноября 1953 г., 244 арк.
155. Спр. 2025. Протоколы №№ 13 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 9 января 1954 г., 34 арк.
156. Спр. 2167. Протоколы №№ 40 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 6 декабря 1954 г., 80 арк.
157. Спр. 2236. Материалы к протоколу № 36 заседания Президиума ЦК Компартии Украины, 02.11. 1954 г., 210 арк.
158. Спр. 2254. Протоколы №№ 47 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 12 января – 12 февраля 1955 г., 76 арк.
159. Спр. 2375. Протоколы №№ 74 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 3 января 1956 г., 82 арк.
160. Спр. 2590. Материалы к протоколам №№ 41 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины, 17 – 24 декабря 1956 г., 49 арк.
161. Спр. 2597. Протоколы №№ 44 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины (на украинском языке), 13 – 16 февраля 1957 г., 127 арк.
162. Спр. 2748. Протоколы №№ 76 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 23 января 1958 г., 34 арк.
163. Спр. 2790. Протоколы №№ 88 заседаний Президиума ЦК Компартии Украины и приложения к нему (на украинском языке), 10 – 11 июня 1958 г., 165 арк.

164. Спр. 2889. Матеріали к протоколам №№ 90 (пункты 1-3 – 14-3) засідань Президіума ЦК Компартії України, 22– 27 юлія 1958 г., 175 арк.
165. Спр. 3006. Протоколи №№ 143 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 29 декабра 1959 г., 76 арк.
166. Спр. 3083. Протоколи №№ 145 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 26 январа 1960 г., 156 арк.
167. Спр. 3257. Протоколи №№ 35 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 20 февара 1961 г., 85 арк.
168. Спр. 3389. Протоколи №№ 10 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 16 марта 1962 г., 17 арк.
169. Спр. 3520. Протоколи №№ 37 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 9 марта 1963 г., 61 арк.
170. Спр. 3677. Протоколи №№ 71 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 21 октябра 1964 г., 206 арк.
171. Спр. 3681. Протоколи №№ 73 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 23 ноябра 1964 г., 152 арк.
172. Спр. 3683. Протоколи №№ 74 засідань Президіума ЦК Компартії України (на українському мові), 12 декабра 1964 г., 50 арк.

Оп. 16

173. Спр. 70. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про соціально-побутове обслуговування та тимчасові грошові виплати керівним радянським і партійним працівникам та керівним працівникам газет, журналів, видавництва «Радянська Україна» і Укрполітвидаву УРСР та матеріали до них. «Окрема папка», 14 січня – 5 квітня 1948 р., 297 + 1 арк.
174. Спр. 77. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про хід будівництва об'єкта № 2 Інституту фізики АН УРСР; заходи щодо усунення недоліків у роботі Міністерства закордонних справ УРСР; підсумки природного руху населення УРСР за 1951 рік; незадовільний стан навчально-виховної роботи в Золотнівській середній

школі Тернопільської області; впровадження в народне господарство УРСР нових способів електрозварювання; боротьбу із залишками націоналістичного підпілля в західних областях; факти грубих порушень соціалістичної законності органами влади у західному регіоні; скорочення штатів і видатків щодо охорони членів уряду та урядових установ; причин втечі з-під охорони МДБ УРСР М. Матвієйка та матеріали до них. «Окрема папка», 17 січня – 17 червня 1952 р., 185 + 1 арк.

175. Спр. 84. Постанови Президії ЦК КПУ про підготовку об'єкту П/С № 133 в Криму до роботи за особливих умов; аварію на шахті № 1-1 біс в Сталінській області; тимчасове грошове забезпечення керівних партійних і радянських працівників; організацію у Дніпропетровську інституту з ракетної техніки; виконання постанови ЦК КПКРС про ліквідацію політичних органів Міністерства середнього машинобудування СРСР; відпустку секретарю ЦК КПУ О.І. Кириченку; евакуацію міністерств і відомств УРСР на особливий період; перегляд справ деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання; постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР про надання допомоги колгоспам і радгоспам УРСР в проведенні збирання врожаю кукурудзи та матеріали до них. «Окрема папка», 15 серпня – 30 листопада 1956 р., 159 арк.

176. Спр. 85. Постанови Президії ЦК КПУ про створення комісії для перегляду справ деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання; евакуацію міністерств і відомств УРСР на особливий період; стан місцевої протиповітряної оборони; вибух на заводі № 55 в м. Павлоград Дніпропетровської області; відміну тимчасового грошового забезпечення керівних партійних і державних працівників, затвердження їхньої нової зарплати; повернення в західні області УРСР з місць ув'язнення і спецпоселення учасників націоналістичного підпілля та матеріали до них. «Окрема папка», 3 січня – 7 березня 1957 р., 190 + 1 арк.

177. Спр. 96. Додаток № 3 до постанови Президії ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР («Окрема папка» до протоколу засідання П: № 127 п. 12), 04.07.1959 р., 53 арк.
178. Спр. 100. Постанови Президії ЦК КП України про питання КДБ при Раді Міністрів УРСР, Міністерства охорони громадського порядку УРСР та Прокуратури УРСР (про заходи по посиленню боротьби з антирадянськими проявами та спільний наказ КДБ УРСР і Міністерства охорони громадського порядку УРСР по цьому питанню); про надання відпустки секретарю ЦК КПУ М.В. Підгорному та матеріали до них. «Окрема папка», 18 червня – 11 жовтня 1962 року, 27 + 1 арк.

Оп. 23

179. Спр. 4012. Перечень принятых постановлений пленумов, Политбюро, Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У, справки и сводки Особого сектора ЦК КП(б) Украины по организационным и партийно-политическим вопросам. Списки членов и кандидатов ЦК ВКП(б) и Центральной ревизионной комиссии ЦК ВКП(б), избранных XVIII-м съездом ВКП(б) и XVIII Всесоюзной конференцией (Имеются пометки тов. Кагановича Л.М.), 20 янв. – 30 сент. 1947 г.), 227 арк.
180. Спр. 4013. Телеграммы, телефонограммы секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича Л.М. тт. Хрущеву Н.С., Коротченко Д.С., секретарям обкомов КП(б)У о подготовке пленума ЦК КП(б)У, о проведении районных партийных конференций, 19 марта – 26 ноября 1947 г., 6 арк.
181. Спр. 4017. Выписка из протокола № 115 заседания Политбюро ЦК КП(б)У за подписью тов. Хрущева Н.С., планы работы Политбюро, Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У и материалы к ним; справки о выполнении этих планов (Имеются пометки тов. Кагановича Л.М.), 17 января – декабрь 1947 г., 246 арк.
182. Спр. 4021. Постановление Оргбюро ЦК КП(б)У, отпуска писем и телеграмм за подписями тт. Кагановича Л.М., Хрущева Н.С. и др. секретарей ЦК КП(б)У секретарям обкомов КП(б)У, председателям

областных исполнительных комитетов депутатов трудящихся по организационным, внутрипартийным, партийно-политическим и хозяйственным вопросам, 7 января – 5 июня 1947 г., 347 арк.

183. Спр. 4038. Отпуска писем и телеграмм за подписями секретарей ЦК КП(б)У секретарям обкомов КП(б)У и председателям областных исполнительных комитетов депутатов трудящихся по организационным, внутрипартийным, партийно-политическим, хозяйственным и другим вопросам, 5 июня – 24 декабря 1947 г., 466 арк.
184. Спр. 4040. Отпуска писем и телеграмм за подписями начальников управлений, заведующих отделами ЦК КП(б)У и их заместителей секретарям обкомов КП(б)У по вопросам: кадров, организационным, внутрипартийным, партийно-политическим, финансовым и хозяйственным, 3.I. – 19. VIII.1947 г., 85 арк.
185. Спр. 4041. Отпуска писем и телеграмм за подписями начальников управлений, заведующих отделами ЦК КП(б)У и их заместителей секретарям обкомов КП(б)У по вопросам: кадров, организационным, внутрипартийным, партийно-политическим, финансовым и хозяйственным, 20.VIII – 31. XII.1947 г., 396 арк.
186. Спр. 4042. Отпуска телеграмм за подписями заведующих отделами ЦК КП(б)У в обкомы КП(б)У по организационно-партийным и партийно-политическим вопросам, 22 марта – 29 сентября 1947 г., 45 арк.
187. Спр. 4060. Материалы Оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У к совещанию секретарей обкомов КП(б) Украины, 14 марта 1947 г., 115 арк.
188. Спр. 4065. Информации Управления по проверке партийных органов ЦК КП(б)У секретарей обкомов КП(б)У, секретарям ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведения выборов партийных органов, 9 января – 30 декабря 1947 г., 390 арк.
189. Спр. 4070. Выписки из протоколов заседаний бюро обкомов КП(б)У, докладные записки, справки Управления по проверке

партийных органов ЦК КП(б)У и секретарей обкомов КП(б)У секретарям ЦК КП(б) Украины гг. Хрущеву Н.С., Коротченко Д.С. об увеличении штатов партийных органов, организации новых отделов и секторов в обкомах, горкомах и райкомах КП(б) Украины, 23 апреля 1947 – 15 марта 1948 г., 150 арк.

190. Спр. 4087. Директивные письма секретаря ЦК КП(б)У т. Мельникова Л.Г., постановления и выписки из постановлений бюро обкомов КП(б)У об утверждении статистических отчетов о численном составе и движении парторганизаций, 23 января – 18 декабря 1947 г., 49 арк.
191. Спр. 4089. Отчеты, докладная записка и справки заведующего оргинструкторским отделом ЦК КП(б)У, секретарей и заведующих оргинструкторскими отделами обкомов КП(б)У секретарям ЦК КП(б)У тов. Мельникову Л.Г., Коротченко Д.С. о количественном и качественном составе парторганизации, 20 января – 13 декабря 1947 г., 55 арк.
192. Спр. 4162. Докладные записки, справки о националистических ошибках Рыльского Максима Фадеевича. Имеются резолюции тов. Кагановича, 30 сентября – 13 октября 1947 г., 149 арк.
193. Спр. 4358. Справки номенклатурных работников ЦК, представленных отделом партийных органов ЦК КП Украины на рассмотрение Секретариата ЦК КП Украины, 6.I. – 31.XII.1955 г., 200 арк.
194. Спр. 4372. Отчет о работе Управления кадров ЦК КП(б)У за 1946 год (Имеются резолюции тов. Кагановича Л.М.), 19 июля 1947 г., 85 арк.
195. Спр. 4376. Сводные данные Управления кадров ЦК КП(б)У о кадрах Украинской ССР, 20 августа 1947 г., 24 арк.
196. Спр. 4379. Переписка и материалы к ней секретарей ЦК КП(б)У и Управления кадров ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б) о подготовке и

- переподготовке партийных кадров, об укомплектовании кадрами партийных органов (Имеется оригинал подписи т. Кагановича Л.М.), 7 января – 27 августа 1947 г., 103 арк.
197. Спр. 4380. Переписка и материалы к ней секретарей ЦК КП(б)У и Управления кадров ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б) о подготовке и переподготовке партийных кадров, об укомплектовании кадрами партийных органов, 14 октября – 31 декабря 1947 г., 339 арк.
198. Спр. 4381. Докладные записки, справки, списки Управления кадров ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У секретарям ЦК КП(б)У тт. Кагановичу, Патоличеву, Коротченко, Епишеву, Литвину, Назаренко по вопросам утверждения номенклатурных работников ЦК КП(б)У, вакантных должностей по аппарату ЦК КП(б)У, 5 апреля – 25 октября 1947 г., 2 арк.
199. Спр. 4566. Постановления, докладные записки, справки секретарей ЦК ЛКСМУ секретарям ЦК КП(б)У тт. Кагановичу Л.М., Коротченко Д.С. о работе комсомольской организации Украины (Имеется резолюция т. Кагановича Л.М.), 23 января – 20 декабря 1947 г., 216 арк.
200. Спр. 4568. Постановление ЦК ВКП(б) о создании Всеукраинского Совета профессиональных союзов, областных Советов профессиональных союзов на Украине. Стенограмма III-го съезда профсоюза рабочих железнодорожной промышленности юга и справки о состоянии и работе профорганизаций, 23.VI. – 4.XII.1947 г., 195 арк.
201. Спр. 4575. Докладные записки, справки, сводки Отдела Западных областей ЦК КП(б)У секретарям ЦК КП(б)У т.т. Кагановичу Л.М., Хрущеву Н.С., Коротченко Д.С. о проведенных партийных активах в западных областях УССР об улучшении политической и хозяйственной работы, о состоянии и подборе кадров и по другим вопросам, 12 февраля – 16 августа 1947 г., 45 арк.
202. Спр. 4581. Отчеты, докладные записки, справки обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о работе среди женщин и об укомплектовании

- руководящими работниками партийных, советских и хозяйственных организаций западных, Измаильской и Закарпатской областей, 7.1 – 30.12.1947 г., 298 арк.
203. Спр. 4707. Письмо КПК при ЦК КПСС, справки партийной комиссии при ЦК КПСС – о работе парткомиссии при ЦК КП Украины – о работе парткомиссии при ЦК КП Украины, парткомиссий при обкомах партии и др. вопросам, 3.1. – 29.XI.1957 г., 29 арк.
204. Спр. 4868. Переписка Управления делами ЦК КП(б)У с Управлением делами ЦК ВКП(б), обкомами КП(б)У, Советом Министров и министерствами УССР, с организациями об утверждении партийного бюджета на 1948 г., штатов партийных органов, о поступлении членских партийных взносов, о выплате дотаций, о лимитах на промышленные и продовольственные товары, об оздоровлении партийных работников и о других финансовых вопросах. Списки руководящих работников, посланных на учебу, и старых большевиков (Имеется подпись тов. Хрущева Н.С.), 2.1 – 27.12.1947 г., 394 арк.
205. Спр. 4959. Материалы антисоветской пропаганды, изданные украинскими националистами в Канаде, 29 ноября 1947 г., 16 арк.
206. Спр. 4979. Докладные записки, справки, спецсообщения, информации отделов ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, секретаря ЦК ЛКСМУ секретарям ЦК КП(б)У тт. Кагановичу Л.М., Коротченко Д.С., Литвину К.З. о чрезвычайных происшествиях и уголовных преступлениях, 6 января – 30 декабря 1947 г., 93 арк.
207. Спр. 5020. Сводный партбюджет на 1947 год (разассигнования), 1947 г., 111 арк.
208. Спр. 5036. Увеличение и сокращение штатов партийных органов. Организация новых и упразднение существующих отделов и секторов в ЦК, обкомах, горкомах и РК КП(б)У, 7.1. – 10.XII.1948 г., 382 арк.
209. Спр. 5048. Планы и отчеты работы Политбюро, Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У, 20.III.1948 г., 250 арк.

210. Спр. 5049. Планы и отчеты работы Политбюро, Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У, апрель – 10.IX.1948 г., 317 арк.
211. Спр. 5053. Отчеты обкомов КП(б)У, 2.I. – 23.V.1948 г., 248 арк.
212. Спр. 5056. Материалы компрометирующего порядка на руководителей обкомов, горкомов и райкомов, 28.I. – 31.V.1948 г., 191 арк.
213. Спр. 5076. Подготовка и переподготовка партийных кадров, укомплектование кадрами партийных органов, 5. I. – 11. XII. 1948 г., 250 арк.
214. Спр. 5077. Подготовка и переподготовка советских кадров, укомплектование кадрами советских органов, 2. I. – 27. XII. 1948 г., 55 арк.
215. Спр. 5082. Вопросы кадров, 6.VI. – 5.VII.1948 г., 45 арк.
216. Спр. 5207. Стенограмма республиканского совещания секретарей сельских райкомов и окружкомов КП(б)У, председателей исполкомов районных и окружных Советов депутатов трудящихся, 18 – 20 февраля 1948 г., 246 арк.
217. Спр. 5212. Стенограмма совещания секретарей обкомов КП(б) Украины, 13 – 14 сентября 1948 г., 382 арк.
218. Спр. 5224. Стенограмма выступлений секретарей ЦК КП(б)У, 6.II. – 10.VII.1948 г., 64 арк.
219. Спр. 5226. Бюллетени о состоянии здоровья членов Политбюро ЦК КП(б)У, секретарей ЦК КП(б)У и заместителей председателя Совета Министров УССР, 5.I. – 16.X.1948 г., 79 арк.
220. Спр. 5229. Справки, сводки и докладные записки Управления кадров на имя первого секретаря ЦК КП(б)У, 16.II. – 5.IV.1948 г., 28 арк.
221. Спр. 5231. Справки, сводки и докладные записки Управления по проверке парторганов на имя Первого секретаря ЦК КП(б)У, 2 – 30.I.1948 г., 261 арк.

222. Спр. 5252. Справки, сводки и докладные записки Особого сектора на имя Первого секретаря ЦК КП(б)У, 12.I. – 16.II.1948 г., 29 арк.
223. Спр. 5353. Вопросы работы комсомольских организаций и работы среди молодежи, 16.II. – 31.XII.1948 г., 457 арк.
224. Спр. 5384. Подготовка и переподготовка партийных кадров, укомплектование кадрами партийных органов, 7.I. – 21.XII.1948 г., 228 арк.
225. Спр. 5460. Создание, реорганизация и упразднение Министерств, Комитетов, управлений и проч., 2.IV. – 24.XI.1948 г., 59 арк.
226. Спр. 5601. Копии исходящих писем за подписью тов. Хрущева Н.С. в адрес тов. Сталина И.В., 2 января – 31 декабря 1948 г., 484 арк.
227. Спр. 5604. Копии исходящих писем за подписью тов. Хрущева Н.С. в адрес обкомов КП(б)У, 6 января – 27 ноября 1948 г., 75 арк.
228. Спр. 5639. Сводный партийный бюджет Украинской партийной организации на 1948 год, 1 января 1948 г., 115 арк.
229. Спр. 5645. Финансовый отчет об исполнении партбюджета за 1948 год по Украинской парторганизации, 93 арк.
230. Спр. 5815. Отчеты о работе с кадрами партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 6.V. – 13.X.1949 г., 15 арк.
231. Спр. 5842. Стенограмма Республиканского совещания секретарей райкомов и окружкомов КП(б)У, председателей исполкомов районных и окружных Советов депутатов трудящихся Украинской ССР, 24 – 26 февраля 1949 г., 269 арк.
232. Спр. 5860. Материалы к совещанию секретарей обкомов КП(б)У 2 – 3 ноября 1949 г., 2 – 3.XI.1949 г., 338 арк.
233. Спр. 5863. Материалы к совещанию секретарей ОК КП(б)У 13 ноября 1949 г., 13.XI. 1949 г., 355 арк.
234. Спр. 5869. 1. Стенограмма выступления тов. Мельникова Л.Г. на республиканском совещании работников совхозов – 10 марта 1949 г.
2. Стенограмма выступления тов. Мельникова Л.Г. на совещании

работников республиканской местной промышленности УССР 6 апреля 1949 г. 3. Стенограмма выступления тов. Мельникова Л.Г. на совещании первых секретарей обкомов КП(б)У 8 апреля 1949 г. 4. Стенограмма доклада тов. Мельникова Л.Г. «О состоянии и мерах улучшения массово-политической работы в городах» на пленуме ЦК КП(б)У 10 мая 1949 г. 5. Стенограмма доклада тов. Мельникова Л.Г. «Об улучшении организационно-партийной и массово-политической работы и задачах парторганизаций по обеспечению выполнения промышленностью, транспортом и коммунальным хозяйством планов 1949 г.» на республиканском совещании секретарей горкомов и городских райкомов КП(б)У, председателей городских и районных в городах Советов депутатов трудящихся 7 июня 1949 г. 6. Стенограмма совещания у секретаря ЦК КП(б)У тов. Мельникова Л.Г. 22.VI.1949 г. 7. Стенограмма выступления тов. Мельникова Л.Г. на заседании Бюро Кировоградского обкома партии 25 июля 1949 г. 8. Стенограмма выступления тов. Мельникова Л.Г. на пленуме Запорожского обкома КП(б)У 4 июля 1949 г. 9. Стенограмма выступления тов. Мельникова Л.Г. на совещании секретарей партийных и комсомольских организаций, руководителей предприятий и учреждений города Кировограда (26 июля 1949 г.), 10.III. – 26.VII.1949 г., 365 арк.

235. Спр. 6209. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 5.I. – 30.V.1949 г., 178 арк.
236. Спр. 6210. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 6.VI. – 19.XII.1949 г., 255 арк.
237. Спр. 6258. Копии исходящих писем на имя тов. Сталина И.В. за подписью тов. Хрущева Н.С., 3 мая – 27 июля 1949 г., 400 арк.
238. Спр. 6259. Копии исходящих писем на имя тов. Сталина И.В. за подписью тов. Хрущева Н.С., 27 июля – 14 сентября 1949 г., 269 арк.
239. Спр. 6261. Копии исходящих писем за подписью т. Хрущева Н.С. в адрес обкомов КП(б)У, 25 марта – 25 декабря 1949 г., 174 арк.

240. Спр. 6279. Стенограмма выступления товарища Мельникова Л.Г. на совещании первых секретарей обкомов КП(б)У 8-го апреля 1949 г., 8 арк.
241. Спр. 6296. Протоколы, докладные записки, справки и переписка ЦК КП(б)У с обкомами партии, советскими и хозяйственными организациями о работе парторганизаций, подборе кадров, о стихийном бедствии в г. Жданове и других хозяйственных вопросах. Характеристики, списки работников аппарата ЦК КП(б)У и подсобных учреждений, 11 января – 28 декабря 1949 г., 74 арк.
242. Спр. 6324. Сводный партийный бюджет Украинской партийной организации на 1949 год., январь 1949 г., 143 арк.

Оп. 24

243. Спр. 21. Подготовка к проведению и проведение партсъездов, пленумов, конференций, райпартсобраний и партактивов, проведение перевыборов партийных органов, 5 – 16.II. 1950 г., 312 арк.
244. Спр. 22. Подготовка к проведению и проведение партсъездов, пленумов, конференций, райпартсобраний и партактивов, проведение перевыборов партийных органов, 24.II. – 30.XII. 1950 г., 222 арк.
245. Спр. 28. Увеличение и сокращение штатов партийных органов, 20.I. – 25.XII.1950 г., 91 арк.
246. Спр. 29. Вопросы работы комсомольских организаций и работы среди молодежи, 28.II. – 12.XII.1950 г., 355 арк.
247. Спр. 30. Вопросы работы профсоюзов, 20.III. – 30.XII.1950 г., 12 арк.
248. Спр. 36. Материалы компрометирующего порядка на руководителей обкомов, горкомов и райкомов и другие, 2.I. – 20.VI.1950 г., 461 арк.
249. Спр. 37. Материалы компрометирующего порядка на руководителей обкомов, горкомов и райкомов и другие, 8.VII. – 21.XII.1950 г., 378 арк.

250. Спр. 180. Финансовый отчет Украинской парторганизации за 1949 год, 1950 г., 90 арк.
251. Спр. 256. 1. Стенограмма совещания у секретаря ЦК КП(б)У тов. Кириченко А.И. по вопросу Заявления тов. Демьяненко и статьи, напечатанной в газете «Правда» «Расхитители народного добра». 2. Стенограмма заседания секретариата ЦК КП(б)У 26 августа 1950 г., 17.VII. – 29.VIII.1950 г., 38 арк.
252. Спр. 331. Вопросы количественного состава партии, рост партии, регулирование роста партии, порядок приема в ВКП(б) членов других партий, 14.I. – 14.XI.1950 г., 121 арк.
253. Спр. 335. Увеличение и сокращение штатов партийных органов, 12.VIII. – 11.XII. 1950 г., 25 арк.
254. Спр. 340. Вопросы работы профсоюзов, 24.III. – 18.12.1950 г., 30 арк.
255. Спр. 344. Отчеты обкомов КП(б)У, 4.II. – 14.XI.1950 г., 272 арк.
256. Спр. 685. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 3.I. – 30.XII.1950 г., 607 арк.
257. Спр. 706. Вопросы Управления делами, 2.I. – 14.XII.1950 г., 190 арк.
258. Спр. 716. Копии исходящих писем за подписью тов. Мельникова Л.Г. в адрес ЦК ВКП(б), 17 января – 7 сентября 1950 г., 250 арк.
259. Спр. 718. Копии исходящих писем за подписью тов. Мельникова Л.Г. в адрес тов. Сталина И.В., 14 января – 25 мая 1950 г., 261 арк.
260. Спр. 720. Копии исходящих писем за подписью тов. Мельникова Л.Г. в адрес тов. Сталина И.В., 2 октября – 26 декабря 1950 г., 279 арк.
261. Спр. 797. Вопросы количественного состава партии, рост партии, регулирование роста партии, порядок приема в ВКП(б) членов других партий, 29.III. – апрель 1951 г., 10 арк.

262. Спр. 801. Увеличение и сокращение штатов партийных органов. Создание отделов, секторов в ЦК, обкомах, горкомах и райкомах КП(б)У, 15.I. – 17.XII.1951 г., 135 арк.
263. Спр. 811. Отчеты обкомов КП(б)У, 8.I. – 8.XII.1951 г., 214 арк.
264. Спр. 964. Вопросы Управления делами ЦК КП(б) Украины, 2.I. – 26.XII.1951 г., 189 арк.
265. Спр. 1123. Вопросы количественного состава партии, рост партии, регулирование роста партии, порядок приема в ВКП(б) членов других партий, 2.I. – 31.XII.1951 г., 151 арк.
266. Спр. 1486. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 3.I. – 23.V.1951 г., 368 арк.
267. Спр. 1487. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 5.VI. – 30.X.1951 г., 303 арк.
268. Спр. 1488. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 1.XI. – 17.XI.1951 г., 337 арк.
269. Спр. 1489. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов, 17 ноября 1951 г., 407 арк.
270. Спр. 1524. Копии исходящих писем за подписью тов. Мельникова Л.Г. в адрес ЦК ВКП(б), 13 июня – 19 декабря 1951 г., 391 арк.
271. Спр. 1531. Копии исходящих писем за подписями Секретарей ЦК КП(б)У в адрес ЦК ВКП(б), 5 января – 24 декабря 1951 г., 190 арк.
272. Спр. 1561. Вопросы партийного просвещения (Партийные школы, курсы, кружки, заочное обучение, семинары, консультации, работы парткабинетов, вечерние университеты марксизма-ленинизма), 14.I. – 23.XII.1952 г., 214 арк.
273. Спр. 1579. Материалы XVII съезда КП(б) Украины, 11.II. – 23.X.1952 г., 88 арк.
274. Спр. 1580. Вспомогательные материалы к 17 съезду партии, использованные в докладе и выступлениях, сентябрь 1952 г., 259 арк.

275. Спр. 1584. Бюллетень № 1 девятнадцатого съезда ВКП(б), 5.X.1952 г., 56 арк.
276. Спр. 1584. Бюллетень № 2 девятнадцатого съезда ВКП(б), 6.X.1952 г., 40 арк.
277. Спр. 1608. Подготовка к проведению и проведение партконференций, 2.I. – 1.XII.1952 г., 315 арк.
278. Спр. 1610. Проведение перевыборов партийных органов, 29.I. – 30.VIII.1952 г., 320 арк.
279. Спр. 1611. Вопросы партийной работы первичных, районных, городских и областных парторганизаций, 5.I. – 21.VI.1952 г., 251 арк.
280. Спр. 1615. Информации обкомов КП(б)У о расстановке партийных сил на селе и мероприятиях по созданию первичных партийных организаций в колхозах, 26.II. – 19.III.1952 г., 43 арк.
281. Спр. 1623. Вопросы аппарата ЦК КП(б) Украины, 16.II. – 17.XII.1952 г., 22 арк.
282. Спр. 1632. Отчеты обкомов КП(б)У, 21.III. – 10.XII.1952 г., 188 арк.
283. Спр. 1658. Вопросы подготовки руководящих партийных кадров и распределение, 13.III. – 11.XII.1952 г., 170 арк.
284. Спр. 1820. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов. Отчеты и информации о работе с кадрами, 4.I. – 1.VIII.1952 г., 163 арк.
285. Спр. 1821. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов. Отчеты и информации о работе с кадрами, 1.VIII. – 30.XII.1952 г., 260 арк.
286. Спр. 1842. Вопросы управления делами, 21.I. – 5.VIII.1952 г., 183 арк.
287. Спр. 1852. Финансовый отчет об исполнении бюджета за 1951 г. по Украинской парторганизации, 1952 г., 108 арк.

288. Спр. 1871. Стенограммы выступлений секретаря ЦК КП(б)У Украины тов. Мельникова Л.Г. (Согласно перечня), 21.III. – 30.X.1952 г., 248 арк.
289. Спр. 2014. Вопросы работы комсомольских организаций и работы среди молодежи, 3.I. – 6.XII.1952 г., 219 арк.
290. Спр. 2017. Статистические отчеты о численном составе и движении комсомольской организации Украины и пионерской организации Украины, 20.II. – 10.XII.1952 г., 102 арк.
291. Спр. 2018. Вопросы работы профсоюзов. О трудовой дисциплине на предприятиях. Товарищеские суды, 9.I. – 26.XII.1952 г., 240 арк.
292. Спр. 2019. Информации обкомов КП(б) Украины о ходе выполнения постановлений КП Украины 1) от 24 июля 1952 г. «О неудовлетворительном состоянии трудовой дисциплины на предприятиях и стройках УССР». 2) от 23 июня 1952 г. «О работе профсоюзных организаций по укреплению трудовой дисциплины на предприятиях и учреждениях УССР, 6.IX. – 24.XI.1952 г., 39 арк.
293. Спр. 2021. Вопросы работы советских организаций, 4.III. – 12.IV.1952 г., 21 арк.
294. Спр. 2032. Вопросы подготовки руководящих партийных кадров и распределение, 9.I. – 1.IX.1952 г., 195 арк.
295. Спр. 2609. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов. Отчеты и информации о работе с кадрами, 4.I. – 26.VI.1952 г., 168 арк.
296. Спр. 2610. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов. Отчеты и информации о работе с кадрами, 1.VII. – 30.XII.1952 г., 182 арк.
297. Спр. 2611. 1) Справка о работе отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КП(б) Украины по подбору, расстановке и воспитанию партийных, советских, профсоюзных и комсомольских кадров в КП(б)У за 1951 г. 2) Справки, докладные записки обкомов

- КП(б)У о подборе, расстановке и воспитании руководящих, партийных и советских кадров за 1951 г., 29.I. – 14.VIII.1952 г., 195 арк.
298. Спр. 2643. 1) Сметы и штаты ГК, РК КП(б) Украины. 2) Ставки заработной платы освобожденным секретарям парторганизаций. 3) Выплата временного денежного довольствия руководящим партработникам, 5.I. – 30.VIII.1952, 239 арк.
299. Спр. 2645. Отчет единовременного учета о численности административно-управленческого и обслуживающего персонала по парторганизациям Украины на 1 апреля 1952 г., 7.IV. – 10.V.1952 г., 221 арк.
300. Спр. 2665. Копии исходящих писем и телеграмм за подписью I-го секретаря ЦК КП(б)У в адрес ЦК ВКП(б), 3 января – 25 октября 1952 г., 456 арк.
301. Спр. 2666. Копии исходящих писем и телеграмм за подписью I-го секретаря ЦК КП(б)У в адрес ЦК ВКП(б), 28 октября – 26 декабря 1952 г., 110 арк.
302. Спр. 2671. Копии исходящих телеграмм за подписью I-го секретаря ЦК КП(б)У в адрес обкомов КП(б)У, 10 апреля – 30 декабря 1952 г., 9 арк.
303. Спр. 2714. Вопросы истории. Работа ИМЭЛ. Работа партийных архивов обкомов КП Украины, 27 апреля – 9 декабря 1953 г., 77 арк.
304. Спр. 2740. Присвоение заводам, учебным заведениям имен руководителей партии и правительства, 8 января – 15 декабря 1953 г., 8 арк.
305. Спр. 2747. Вопросы партийной работы первичных, районных, городских и областных парторганизаций (совещания, семинары партийных работников и др.), 6 января – 31 декабря 1953 г., 169 арк.
306. Спр. 2751. Создание и ликвидация парторганов, парткомов, установление должностей освобожденных секретарей парторганов, введение дополнительных должностей и организация отделов в обкомах,

- горкомах и райкомах партии. О переводе горкомов и райкомов из одной группы в другую по штатам, 28 апреля – 21 декабря 1953 г., 337 арк.
307. Спр. 2752. Предложения обкомов КП Украины о структуре и штатах сельских райкомов партии. В соответствии с постановлением секретариата ЦК КПСС от 19.IX.53 года «О структуре и штатах сельских райкомов партии», 8 – 24 октября 1953 г., 66 арк.
308. Спр. 2755. Увеличение и сокращение штатов аппарата ЦК КП Украины, 13 февраля – 25 сентября 1953 г., 59 арк.
309. Спр. 2756. Справки о составе и сменяемости кадров по отделам ЦК КП Украины, 1 апреля – 19 мая 1953 г., 383 арк.
310. Спр. 2945. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов. Отчеты и информации о работе с кадрами, 15 января – 14 ноября 1953 г., 302 арк.
311. Спр. 2977. Текстовые сводки вычерков, произведенных органами цензуры в печатных изданиях Республики с декабря 1952 года по апрель 1953 года, 17.I. – 16.V.1953 г., 222 арк.
312. Спр. 2978. Текстовые сводки вычерков, произведенных органами цензуры в печатных изданиях Республики за время с мая по ноябрь месяц 1953 года, 17 июня – 22 декабря 1953 г., 312 арк.
313. Спр. 3448. Вопросы кадров партийных, профсоюзных и комсомольских органов. Отчеты и информации о работе с кадрами, 1.VIII. – 29.XII.1953 г., 245 арк.
314. Спр. 3452. Контрольные списки на номенклатурных работников ЦК КП Украины для сельскохозяйственного отдела ЦК КП Украины, 26.II. – 24.V.1953 г., 380 арк.
315. Спр. 3474. Копии исходящих писем и телеграмм за подписью I-го секретаря ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 25 мая – 21 октября 1953 г., 408 арк.
316. Спр. 3544. Копии исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, докладные записки и решения бюро обкомов, горкомов КП

- Украины и других организаций – о создании и ликвидации парторганов, установлении должностей освобожденных секретарей парторганов, введении дополнительных должностей и организации отделов в обкомах, горкомах, райкомах партии, переводе из одной группы в другую по штатам, 6.VII. – 31.XII.1955, 275 арк.
317. Спр. 3545. Информация, докладная записка и переписка Парткомиссии при ЦК КП Украины – по вопросам рассмотрения апелляций и персональных дел, 15 января – 25 декабря 1954 г., 93 арк.
318. Спр. 3546. Копия исходящего письма ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины – по вопросам структуры и штатов аппарата ЦК КП Украины, 23 июня – 4 октября 1954 г., 32 арк.
319. Спр. 3558. Предложения обкомов КП Украины, министерств УССР и других организаций в связи с постановлением ЦК КПСС от 25.I «О серьезных недостатках в работе партийного и государственного аппарата», 3 – 26 марта 1954 г., 645 арк.
320. Спр. 3559. Копии исходящих информации в ЦК КПСС, предложения обкомов КП Украины, Министерств и других организаций в связи с постановлением ЦК КПСС от 21.1.1954 г. «О серьезных недостатках в работе партийного и государственного аппарата», 1.04. – 15.12.1954 г., 745 арк.
321. Спр. 3762. Копия сообщения в печати по делу украинского националиста (ОУН) Охримовича В.О., рассмотренного Военным трибуналом Киевского Военного Округа и представленного в ЦК КПСС (том I), 28 апреля 1954 г., 3 арк.
322. Спр. 3979. Штаты парторгов ЦК КПСС и штатных работников первичных парторганизаций, поступивших от обкомов КП Украины, 11 июля – 13 сентября 1955 г., 165 арк.
323. Спр. 4167. Информации из обкомов КП Украины о проведении пленумов обкомов, 22.I. – 19 XII. 1955 г., 191 арк.

324. Спр. 4255. Копии исходящей информации в ЦК КПСС, информации отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины – о ходе обсуждения итогов XX съезда и доклада т. Хрущева Н.С. «О культе личности и его последствиях» на собраниях трудящихся и в партийных организациях Украинской ССР, 31.03. – 6.08.1956 г., 370 арк.
325. Спр. 4256. Копии исходящих информации в ЦК КПСС, информации секретарей ЦК КП Украины, обкомов КП Украины и других организаций – о ходе обсуждений, проведении массово-политической работы по разъяснению постановлений и закрытых писем ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 4.04. – 31.12.1956 г., 131 арк.
326. Спр. 4257. Замечания по проектам постановлений ЦК КПСС и Совета Министров СССР, направленные в ЦК КПСС. Справки секретарей ЦК КП Украины, отделов ЦК КП Украины, Совета Министров УССР, Министерства по проектам постановлений ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 6.02. – 31.12.1956 г., 211 арк.
327. Спр. 4277. Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины – об обсуждении итогов XX съезда КПСС, XIX съезда КП Украины в первичных партийных организациях УССР, 16.02. – 21.05.1956 г., 160 арк.
328. Спр. 4358. Справки номенклатурных работников ЦК, представленных отделами партийных органов ЦК КП Украины на рассмотрение Секретариата ЦК КП Украины, 6.I. – 31.XII. 1955 г., 200 арк.
329. Спр. 4388. Информации обкомов КП Украины об итогах обсуждения решений XX съезда КПСС на пленумах и собраниях партийных активов, горкомов и райкомов КП Украины, 18.02. – 25.06.1956 г., 355 арк.
330. Спр. 4483. Постановления, информации отделов ЦК КП Украины, СМ УССР, обкомов, горкомов, райкомов КП Украины и др. организаций – о ходе обсуждения в Украинской ССР постановления и письма ЦК

- КПСС «Об антипартийной группе Маленкова Г.М., Кагановича Л.М., Молотова В.М.», 2 – 10.07.1957 г., 319 арк.
331. Спр. 4484. Копии исходящей информации в ЦК КПСС, постановления, информации обкомов, горкомов, райкомов КП Украины и др. организаций – о ходе обсуждения в Украинской ССР решения и письма ЦК КПСС «Об антипартийной группе Маленкова Г.М., Кагановича Л.М., Молотова В.М.», 11 – 13.07.1957 г., 351 арк.
332. Спр. 4485. Постановления, информации обкомов, горкомов, райкомов КП Украины и других организаций о ходе обсуждения в Украинской ССР постановления и письма ЦК КПСС «Об антипартийной группе Маленкова Г.М., Кагановича Л.М., Молотова В.М.», 15 – 16.07.1957 г., 362 арк.
333. Спр. 4487. Копии исходящих информаций в ЦК КПСС, справки, информации секретарей ЦК КП Украины, отделов ЦК, обкомов партии и других организаций – о ходе обсуждения итогов октябрьского Пленума ЦК КПСС в парторганизациях Украинской ССР «Об улучшении партийно-политической работы в Советской Армии и Флоте», 23.10. – 22.12.1957 г., 295 арк.
334. Спр. 4695. Копии информаций в ЦК КПСС – о ходе обсуждения, проведении массово-политической работы по разъяснению постановлений, закрытых писем ЦК КПСС, СМ СССР и обсуждении итогов первой сессии Верховного Совета СССР пятого созыва в Украинской ССР, 22.01. – 4.12.1958 г., 65 арк.
335. Спр. 4729. Справка отдела партийных органов ЦК КП Украины, постановления, докладные записки, предложения обкомов КП Украины, совнархозов и других организаций – о дальнейшем совершенствовании и удешевлении управленческого аппарата советских учреждений, предприятий и организаций, 3 – 17 ноября 1958 г., 402 арк.
336. Спр. 4730. Справка отдела партийных органов ЦК КП Украины, постановления, предложения обкомов КП Украины, совнархозов и

- других организаций – о дальнейшем совершенствовании и удешевлении управленческого аппарата советских учреждений, предприятий и организаций, 19 – 20 ноября 1958 г., 280 арк.
337. Спр. 4731. Информации, постановления обкомов КП Украины, совнархозов и других организаций – о дальнейшем совершенствовании и удешевлении управленческого аппарата советских учреждений, предприятий и организаций, 20 ноября – 2 декабря 1958 г., 220 арк.
338. Спр. 4732. Справки отделов ЦК КП Украины, проекты постановлений ЦК КП Украины, письма министерств и других организаций – об упрощении структуры и сокращении административно-управленческого аппарата советских организаций, 4 – 18 декабря 1958 г., 267 арк.
339. Спр. 4825. Информации обкомов КП Украины, Политуправления Черноморского флота – о ходе обсуждения итогов майского, октябрьского, ноябрьского пленумов ЦК КПСС на собраниях трудящихся и в парторганизациях Украинской ССР, 8.01. – 19.12.1958 г., 84 арк.
340. Спр. 4837. Информации обкомов КП Украины о проведении областных, городских и районных партконференций, 2 января – 29 декабря 1958 г., 242 арк.
341. Спр. 4910. Копии исходящих писем и телеграмм за подписью I-го секретаря ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 3 января – 31 декабря 1959 г., 406 арк.
342. Спр. 5031. Копии исходящих писем в ЦК КПСС о пересылке материалов на XXI съезд КПСС. Информации обкомов КП Украины – о проведении пленумов, 13.01. – 2.12.1959 г., 305 арк.
343. Спр. 5099. Копии исходящих писем и телеграмм за подписью I-го секретаря ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 4 января – 11 апреля 1960 г., 224 арк.

344. Спр. 5102. Копии исходящих писем за подписью секретарей ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 5 января – 31 декабря 1960 г., 295 арк.
345. Спр. 5119. Письмо ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки Отдела партийных органов ЦК КП Украины, письма, постановления обкомов КП Украины – о создании и ликвидации парторганов, парткомов, установлении должностей парторганов, введении дополнительных должностей, о структуре и штатах и другим вопросам, 3 февраля – 19 апреля 1960 г., 272 арк.
346. Спр. 5191. Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины и других организаций – по вопросу правильного использования кадров тяжелой, легкой, машиностроительной промышленности и строительных организаций. Справки на номенклатурных работников ЦК, представленных отделом партийных органов ЦК КП Украины на рассмотрение Секретариата ЦК КП Украины, 8 января – 9 декабря 1960 г., 67 арк.
347. Спр. 5214. Отчеты, справки Одесского, Луганского обкомов КП Украины, Львовского горкома КП Украины – о работе Львовского горкома, Одесского и Луганского обкомов КП Украины. Копия исходящего письма в ЦК КПСС о составе слушателей первых курсов Высшей партийной и советско-партийных школ Украинской ССР, 18 июля – 7 декабря 1960 г., 184 арк.
348. Спр. 5283. Копии исходящих писем за подписью Первого секретаря ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 4 января – 29 декабря 1961 г., 421 арк.
349. Спр. 5323. Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины и других организаций – об антисоветских проявлениях и борьбе с ними, 4 февраля – 3 декабря 1961 г., 78 арк.
350. Спр. 5363. Стенограмма выступления товарища Хрущева Н.С. на Пленуме ЦК КП Украины 28 января 1961 г. (не правленая), 31 декабря 1961 г., 89 арк.

351. Спр. 5364. Стенограммы совещаний, проведенных товарищем Хрущевым Н.С. в ЦК КП Украины 24 и 25 января 1961 года (Стенограммы не правленные), 31 декабря 1961 г., 116 арк.
352. Спр. 5389. Письмо ЦК КПСС об утверждении партийного бюджета на 1961 год Украинской партийной организации, 2 января 1961 г., 42 арк.
353. Спр. 5393. Письма ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, постановления обкомов КП Украины и других организаций – о типовых штатах и ставках заработной платы работников городских и районных газет, об установлении дополнительных должностей освобожденных работников первичных партийных работников, 18 января – 12 сентября 1961 г., 100 арк.
354. Спр. 5411. Информации обкомов КП Украины о проведении городских и районных партийных конференций. Информация Крымского обкома КП Украины – о собрании областного и городского партийного актива области. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, информация обкомов КП Украины – о результатах выборов в первичных парторганизациях и составе избранных секретарей первичных парторганизаций УССР в 1961 году, 3 января – 22 сентября 1961 г., 211 арк.
355. Спр. 5412. Информации, письма обкомов, горкомов КП Украины, Киевского совнархоза о реализации предложений и критических замечаний, высказанных коммунистами на городских и районных партконференциях в адрес союзных и республиканских организаций, 5 мая – 29 декабря 1961 г., 34 арк.
356. Спр. 5443. Письмо ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, постановления, письма обкомов и других организаций – о зарплате членов и кандидатов в КП Украины, об использовании партбюджета и другим вопросам, 12 января – 15 ноября 1961 г., 119 арк.
357. Спр. 5450. Партийный бюджет Киевского обкома КП Украины на 1962 год, 8 августа 1961 г., 54 арк.

358. Спр. 5473. Письма за подписью I-го секретаря ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 31 января – 16 ноября 1961 г., 294 арк.
359. Спр. 5493. Отчет Запорожского обкома КП Украины о работе обкома партии, 26 февраля 1962 г., 57 арк.
360. Спр. 5576. Бюджет Украинской парторганизации на 1962 год, 5 января 1962 г., 234 арк.
361. Спр. 5615. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, обкомам КП Украины, постановления, письма обкомов КП Украины и других организаций – о поступлении членских взносов по Украинской парторганизации, о штатах и заработной плате и другим вопросам, 26 января – 15 ноября 1962 г., 76 арк.
362. Спр. 5616. Копия исходящего письма в ЦК КПСС о штатах освобожденных работников первичных парторганизаций Украины, 11 сентября 1962 г., 206 арк.
363. Спр. 5644. Письма за подписью первого секретаря ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 2 января – 18 марта 1963 г., 237 арк.
364. Спр. 5646. Письма за подписью 1-го секретаря ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС, 29 марта – 30 декабря 1963 г., 407 арк.
365. Спр. 5666. – Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отдела партийных органов ЦК КП Украины, письма, постановления обкомов КП Украины и других организаций – об установлении в первичных парторганизациях должностей освобожденных партийных работников, введении дополнительных должностей, о предоставлении прав райкома партии, парткома, о создании комитетов партийно-государственного контроля, увеличении штатов и другим вопросам, 21 января – 25 декабря 1963 г., 112 арк.
366. Спр. 5670. Постановление бюро Львовского обкома партии – о грубом нарушении инструкции ЦК ВЛКСМ о выборах руководящих комсомольских органов на Самборской комсомольской конференции. КП Украины. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки секретаря

- ЦК КП Украины т. Ляшко А.П., отделов ЦК КП Украины. Постановления, письма обкомов КП Украины – о фактах грубого нарушения трудовой дисциплины (отказ от работы). Справка административного отдела ЦК КП Украины, письмо Киевского военного округа – о составах и порядке работы суженных заседаний исполкомов Советов депутатов трудящихся, 25 января – 30 декабря 1963 г., 94 арк.
367. Спр. 5671. Вопросы, представленные отделами ЦК КП Украины на рассмотрение Президиума и Секретариата ЦК КП Украины, январь – декабрь 1963 г., 32 арк.
368. Спр. 5681. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справка идеологического отдела ЦК КП Украины – о структуре и штатах органов партгосконтроля УССР, об изменении в организации районных (городских) народных судов с укрупнением районов УССР и другим вопросам. Докладная записка отдела оборонной промышленности ЦК КП Украины – об устранении Укрсовнархозом недостатков по усилению режима секретности. Письма Штаба Гражданской Обороны УССР – об утере совершенно секретного документа. Рекомендация по рассредоточению и эвакуации населения из городов, отнесенных к группе по ГО, 8.01. – 11.12.1963 г., 121 арк.
369. Спр. 5691. Копия исходящего письма в ЦК КПСС – об антисоветских действиях отдельных лиц (грузинской национальности), уволенных в запас солдат и сержантов, прибывших на ст. Одесса. Справка отдела науки и культуры ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины – о нездоровых высказываниях отдельных граждан на проводимые мероприятия партии и правительства и другим вопросам. Справки отдела административных органов ЦК КП Украины, письма военных округов и других организаций – о результатах изучения уголовных дел на лиц, отказавшихся от несения военной службы по религиозным убеждениям, о проведении учебных сборов и другим вопросам, 7 января – 6 декабря 1963 г., 68 арк.

370. Спр. 5729. Стенограммы речей тов. Шелеста П.Е. на совещании секретарей промышленных обкомов партии о пререстройке управления промышленностью и строительством, 25.03.1963 г., 66 арк.
371. Спр. 5734. Выступление первого секретаря ЦК КП Украины тов. Шелеста П.Е. на республиканском совещании начальников колхозно-совхозных управлений, секретарей парткомов, инспекторов-организаторов и инспекторов-парторгов, 27.08.1963 г., 51 арк.
372. Спр. 5744. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки секретаря ЦК КП Украины т. Скабы А.Д., сектора ЦК КП Украины по подбору кадров за границу, письма, информации, постановления обкомов КП Украины, Министерства иностранных дел УССР и других организаций – отчеты делегаций о дружеских связях областей и городов Украинской ССР с областями и городами социалистических стран и другим вопросам, 21.01. – 29.12.1963 г., 331 арк.
373. Спр. 5752. Справка секретаря ЦК КП Украины т. Скабы А.Д., письмо КГБ при Совете Министров УССР – о радиопередаче на Украину радиостанции «Свобода», справка тт. Шевеля Г.Г., Пересащенко И.А. о освещении некоторых вопросов идейной жизни нашей Родины в эмигрантской буржуазно-националистической прессе, 7.08.1963 – 6.01.1964 г., 24 арк.
374. Спр. 5753. Бюллетени четвертого управления Министерства здравоохранения УССР – о состоянии здоровья членов правительства, 2.01. – 23.12.1963 г., 48 арк.
375. Спр. 5761. Партийный бюджет на 1963 год Украинской парторганизации, 20.04.1963 г., 267 арк.
376. Спр. 5762. Копии исходящих писем обкомам и постановления обкомов КП Украины – о результатах проверки финансово-хозяйственной деятельности областных партийных организаций и другим вопросам. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, акт ревизионной Комиссии КП Украины – о результатах ревизии аппарата ЦК КП

- Украины и исполнение партбюджета за 1962 год, 5.02. – 24.08.1963 г., 66 арк.
377. Спр. 5763. Справки отдела партийных органов ЦК КП Украины, копии исходящих писем в ЦК КПСС – о состоянии подбора и расстановки кадров партийных органов, 20.12.1962 – 30.12.1963 г., 184 арк.
378. Спр. 5764. Копии исходящих писем в ЦК КПСС по вопросу кадров партийных органов, 20.12.1962 – 31.10.1963 г., 184 арк.
379. Спр. 5776. Письма Харьковского научно-исследовательского института углеопоров – о выполнении постановления ЦК КП Украины и Совета Министров УССР № 110-5 «Об организации в Украинском научно-исследовательском институте углеопоров новых лабораторий по созданию и изготовлению изделий из специальной керамики». Копия исходящей информации в ЦК КПСС – о ходе выполнения постановления ЦК КПСС от 4.VIII-62 г. «О завершении ликвидации неграмотности». Копия исходящего письма в ЦК КПСС – об ускорении ремонта помещения Харьковского драматического театра Т.Г. Шевченко, справка отдела науки и культуры ЦК КП Украины, постановления обкомов КП Украины – о безответственном отношении к трансляции по телевидению из Москвы торжественного собрания, посвященного 93-й годовщине со дня рождения В.И. Ленина и другим вопросам, 2.02. – 6.11.1963 г., 46 арк.
380. Спр. 5779. Информация Закарпатского обкома КП Украины. Постановление и доклад Донецкого обкома партии – о пленуме обкомов. Копии исходящих писем в ЦК КПСС – о результатах выборов в первичных парторганизациях и составе избранных секретарей первичных парторганизаций УССР за 1962 г., о составе секретарей первичных парторганизаций, членов горкомов, обкомов КП Украины. Материал Киевского совнархоза по критическим замечаниям, высказываниям коммунистами во время отчетов и выборов руководящих

- парторганов, обсуждения решения ноябрьского (1962 г.) пленума ЦК КПСС, 26.01. – 16.12.1963 г., 124 арк.
381. Спр. 5780. Письма ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, КГБ при СМ УССР и др. адресам, письма Сумского обкома партии и др. организаций – о составе и сменяемости кадров Украинской парторганизации и др. вопросы учета. Справка отдела науки и культуры ЦК КП Украины и справка Киевского обкома партии по персональному делу Матвийца Г.В. – кандидата философских наук, 3.01. – 30.12.1963 г., 37 арк.
382. Спр. 5800. Справки отделов ЦК КП Украины, ответы обкомов КП Украины и др. организаций на заявления, поступившие в ЦК КП Украины, 31.01. – 3.12.1963 г., 147 арк.
383. Спр. 5801. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, обкомы КП Украины, министерства УССР и др. адреса. Письма, постановления обкомов, горкомов КП Украины и др. организаций – о поступлении членских взносов по Украинской парторганизации, об утверждении штатов и смет, о финансово-хозяйственной деятельности в обкомах, об обслуживании участников пленумов и др. хоз. вопросам, 5.01. – 25.12.1963 г., 74 арк.
384. Спр. 5813. Партийный бюджет Киевского промышленного обкома КП Украины на 1963 г., 28.01.1963 г., 38 арк.
385. Спр. 5883. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК КП Украины, 2.01. – 22.06.1964 г., 305 арк.
386. Спр. 5884. Копия исходящего письма в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК КП Украины № 1/41, 29.04.1964 г., 219 арк.
387. Спр. 5885. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК КП Украины, 25.07. – 31.12.1964 г., 248 арк.
388. Спр. 5895. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, информации, постановления обкомов партии – о ходе ознакомления коммунистов УССР с материалами июньского и декабрьского (1963 г.) Пленумов ЦК

КПСС; о февральском Пленуме ЦК КПСС; о IV сессии Верховного Совета СССР, об октябрьском (1964 г.) Пленуме ЦК КПСС и др. вопросам, 20.02. – 30.10.1964 г., 94 арк.

389. Спр. 5904. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки, докладные записки отделов ЦК КП Украины, письма Министерства высшего и среднего специального образования УССР, Сельхозакадемии УССР и др. организаций – о стипендиальном обеспечении студентов высших учебных заведений; о встрече выпускников Киевского Госуниверситета со студентами и преподавателями; о дальнейшем развитии высшего и среднего специального образования и др. вопросам, 8.01. – 19.11.1964 г., 117 арк.

390. Спр. 5913. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, в Министерство обороны Союза ССР и Верховного Совета Союза ССР – о снижении пенсии и о лишении правительственных наград Александровича И.И., о структуре и штатах создаваемых райкомов, горкомов и обкомов КП Украины, 11.03. – 23.12.1964 г., 106 арк.

391. Спр. 5925. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов партии, докладные записки Прокуратуры УССР и др. организаций – о выполнении постановлений ЦК КПУ «О мерах по усилению борьбы с проявлениями преступности в отдельных районах и городах УССР»; «О грубом нарушении установленного порядка расчета с колхозниками»; о пожаре в здании публичной библиотеки АН УССР; о несчастных случаях, происшедших от взрывоопасных предметов и др. вопросам, 21.01. – 29.09.1964 г., 105 арк.

392. Спр. 5948. Копии речей, тезисов и выступлений секретаря ЦК КП Украины тов. Шелеста П.Е. (см. внутреннюю опись), 22.01. – 24.12.1964 г., 344 арк.

393. Спр. 5949. Стенограмма выступления т. Шелеста П.Е. на собрании партийного актива г. Киева и Киевской области 19 октября 1964 года, 20.10.1964 г., 30 арк.
394. Спр. 5964. Бюджет Украинской парторганизации на 1964 – 1965 гг., 10.02.1964 г., 282 арк.
395. Спр. 5965. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, в Министерство обороны СССР, копия исходящего письма в Штаб гражданской обороны УССР – о сведениях по инвентаризации фильтров-поглотителей в защитных сооружениях гражданской обороны здания ЦК КП Украины; акт ревизионной комиссии КП Украины за 1963 год и I-е полугодие 1964 г.; о книге А.И. Еременко «В начале войны», 26.02. – 24.12.1964 г., 39 арк.
396. Спр. 5966. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма Одесского обкома партии, Верховного Суда УССР, Днепропетровского ОКБ-586 и др. организаций – об избрании Будника В.С. академиком, тт. Ковтуненко В.М. и Герасюту П.Ф. – членами-корреспондентами АН УССР; об избрании секретарей единых обкомов партии Украины; об избрании председателя Днепропетровского облисполкома, 25.02. – 15.12.1964 г., 57 арк.
397. Спр. 5968. Письмо ЦК КПСС, копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановление Одесского обкома партии, письмо Главного управления госрезервов при СМ СССР и др. организаций – об установлении должности зам. нач. Украинского территориального управления госрезервов; об избрании т. Колесника Ф.Д.; об изменении в номенклатуре должностей ЦК КПСС по УССР; о рассмотрении заявлений чл. КПСС, директора завода радиально-сверлильных станков т. Леонтичука Н.С. и др. вопросам, 18.02. – 30.07.1964 г., 20 арк.
398. Спр. 5974. Мероприятия партийного комитета и хозяйственного руководства Новокраматорского завода по дальнейшему выполнению

Постановления ЦК КПСС от 31 октября 1962 г., плана организационно-технических мер на 1963 – 1964 гг., критических замечаний и предложений коммунистов, высказанных на отчетно-выборных партсобраниях и XVIII партийной конференции, 11.01.1964 р., 24 арк.

399. Спр. 5987. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, в обкомы КП Украины, письма ЦК КПСС, обкомов партии, МИД УССР и др. организаций – о работе делегации УССР на Конференции ООН по вопросу торговли и развития; об укреплении дружественных связей УССР с пограничными районами социалистических стран; о проведении учебной поездки слушателей Института общественных наук в УССР; о поездке советских делегаций в Болгарию, Венгрию, Германию; сведения о переданных парторганами Украины административных зданий; партбюджеты областных парторганизаций и др. вопросам, 18.01. – 10.09.1964 г., 94 арк.
400. Спр. 5989. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, в МООП УССР, письма Запорожского обкома КП Украины, Приморского РК КП Украины г. Одессы и др. организаций – список работников УССР, рекомендованных на учебу в ВПШ при ЦК КПСС в 1964 г.; о неудовлетворительном подборе, расстановке и воспитании кадров в Одесском тресте ресторанов «Укркурортторга» и в Ореховском управлении потребительской кооперации Запорожской области; характеристики на зав. отделами химической промышленности и отдела строительства ЦК КП Украины; справка на т. Кравчука И.З., 20.01. – 2.06.1964 г., 32 арк.
401. Спр. 5990. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК КП Украины, 8.01. – 17.06.1965 г., 320 арк.
402. Спр. 5991. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК КП Украины, 17.06. – 31.12.1965 г., 275 арк.
403. Спр. 5998. Копии исходящих писем в ЦК КПСС о работе партшкол. Копии писем, информации, отправленных в ЦК КПСС, письма, справки,

информации отделов ЦК КП Украины, Николаевского обкома партии, Киевского военного округа, КГБ при СМ УССР о праздновании в УССР 20-ти-летия Дня Победы, поздравления от УССР в связи с присвоением Москве звания города-героя и вручением ордена Ленина и медали «Золотая Звезда»; о сооружении памятника В.И. Ленину в гг. Одессе и Донецке, об установлении памятника на могиле 51 Героя Советского Союза в г. Николаеве. Об увековечении памяти советских людей, расстрелянных немецкими оккупантами. Об открытии памятника Т.Г. Шевченко в селе Шешори Косовского района Ивано-Франковской области; письмо от рабочего Ианиди Христо Киирьяковича из гор. Салоники (Греция) в связи с 151-летием со дня рождения Т.Г. Шевченко. О массовых митингах солидарности с героическим вьетнамским народом. Об откликах трудящихся на решения Пленумов ЦК КПСС, 1.06. – 16.10.1965 г., 72+3 арк.

404. Спр. 5999. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, замечания по проектам постановлений ЦК КПСС и СМ УССР, справки отделов ЦК КП Украины по постановлениям и документам ЦК КПСС – о порядке рассмотрения вопросов о восстановлении партстажа коммунистам, о направлении для работы в ГКЭС группы квалифицированных специалистов, о поэме поэта Евтушенко «Братская ГЭС», о поездке советской писательской делегации во главе с т. Косыгиным А.Н. на открытие весенней Лейпцигской ярмарки 1965 г., об участии Советского Союза во Всемирной выставке в Монреале (1967 г.), о дополнительной натуральной оплате в колхозах, о мерах по увеличению производства и закупок семян подсолнечника, о плане закупок сельскохозяйственных продуктов на 1966 – 1970 гг., о структуре и штатах Центрального аппарата Министерства сельского хозяйства СССР; об амнистии в ознаменование 20-летия победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. и др. вопросам, 9.01. – 6.07.1965 г., 206 арк.

405. Спр. 6004. Копия исходящего письма в ЦК КП Узбекистана, справки отдела науки и культуры ЦК КП Украины, письма Министерства культуры УССР, ЦК КП Украины, Госплана УССР, Комитета партгосконтроля Радянского района г. Киева – о проведении Декады украинской литературы и искусства в Узбекской ССР, о передаче семье польского художника Станислава Осостовича его картины «Ярмарок», о рукописях неопубликованных произведений В. Симоненко, о пьесе И. Рачады «Когда мертвые оживают», о проверке некоторых вопросов финансово-хозяйственной деятельности Киевского театра оперы и балета им. Т.Г. Шевченко, о развитии книжноторговой сети УССР и выделении капиталовложений для строительства книжных складов и магазинов на 1966 – 1970 годы, 1.02. – 23.12.1965 г., 37 арк.

Оп. 30

406. Спр. 372. Справки, переписка по вопросам перемещения, откомандирования и подготовки руководящих партийных и советских кадров, 10 февраля – 28 ноября 1946 г., 263 арк.

407. Спр. 373. Справки, переписка с ЦК КП(б)У об укомплектовании аппарата советских учреждений, о численности населения по областям Украины и по другим организационно-партийным и хозяйственным вопросам, 11 апреля 1946 – 31 марта 1947 г., 22 арк.

408. Спр. 892. Телеграммы секретаря ЦК КП(б)У т. Кагановича Л.М. и переписка Управления делами ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У о правильном расходовании средств партийного бюджета, о выделении автомашин, горючего, ремонте помещений партийных органов, об оздоровлении и оказании материальной помощи партийным работникам и старым большевикам. Имеется резолюция тов. Кагановича Л.М., 4 апреля – 17 ноября 1947 г., 57 арк.

409. Спр. 1006. Подготовка и переподготовка партийных кадров. Укомплектование кадрами партийных органов, 2 января – 31. XII. 1948 г., 69 арк.

410. Спр. 1007. Подготовка и переподготовка советских кадров. Укомплектование кадрами советских органов, 2.I. – 21. IX. 1948 г., 13 арк.
411. Спр. 2062. Письма, телеграммы и справки ЦК ВКП(б), отделов ЦК, обкомов и райкомов КП(б)У, директоров партийных школ – по вопросам подготовки, переподготовки и укомплектования кадрами партийных органов, 9.III. – 18.XII.1950 г., 122 арк.

Оп. 31

412. Спр. 325. Стенограмма совещания заведующих отделами партийных органов обкомов партии и заведующих орготделами горкомов партии областных центров, 25 мая 1955 г., 338 арк.
413. Спр. 704. Докладная записка отделов ЦК, обкомов КП Украины, министерств УССР об утверждении работников после проведенной перестройки управления промышленностью и строительством. Предложения отделов ЦК об упрощении структуры аппарата министерств и сокращении количества заместителей министров, 7 февраля – 12 декабря 1957 г., 143 арк.
414. Спр. 707. Информации обкомов партии о проведении отчетно-выборных собраний в колхозах и укреплении состава председателей колхозов. Письма и справки сельскохозяйственного отдела ЦК, министерств УССР об укомплектовании сельскохозяйственных и заготовительных органов, о работе председателей колхозов-тридцатитысячников, 9 января – 18 декабря 1957 г., 233 арк.
415. Спр. 1199. Письма ЦК КПСС, обкомов КП Украины, Киевского филиала музея В.И. Ленина и справки Управления делами ЦК КП Украины – по вопросу штатов, ставок, заработной платы, выделения ассигнований, объединения гаражей, 2 января – 27 ноября 1958 г., 326 арк.
416. Спр. 1205. Докладные записки и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины – о штатах для партийных органов и оплате работников

- сельских райкомов партии в зависимости от результатов хозяйственной деятельности колхозов и совхозов; об объединении отделов Днепропетровского обкома партии; об обсуждении письма ЦК КПСС «Об усилении организационной работы местных партийных сельскохозяйственных органов по выполнению решений XXI съезда партии и декабрьского Пленума ЦК КПСС»; о рассмотрении апелляций, поступивших на имя XX-го съезда КП Украины, и материалов компрометирующего характера, 3 января – 15 октября 1959 г., 190 арк.
417. Спр. 1254. Докладные записки и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины – о подготовке советских и партийных кадров в ВПШ; об укомплектовании работников партийных органов, 24 января – 18 августа 1959 г., 72 арк.
418. Спр. 1255. Докладные записки и справки отделов ЦК, обкомов, райкомов КП Украины, министерств и других организаций – о подборе кадров для советских органов, 3 февраля – 26 ноября 1959 г., 49 арк.
419. Спр. 1402. Докладные записки, предложения и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины – о дальнейшем усовершенствовании и удешевлении административно-управленческого аппарата учреждений, предприятий и других организаций, 3 января – 29 декабря 1959 г., 303 арк.
420. Спр. 1437. Докладные записки, предложения и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины – о реализации критических замечаний, просьб и предложений, высказанных на XX съезде КП Украины и при обсуждении итогов июньского Пленума ЦК КПСС; о проведенной работе по выполнению решений июньского Пленума ЦК КПСС и июльского Пленума ЦК КП Украины; о работе Одесского обкома партии, 15 января – 28 декабря 1960 г., 274 арк.
421. Спр. 1484. Докладные записки и справки отделов ЦК, обкомов, горкомов, райкомов КП Украины, министерств УССР, совнархозов, институтов, редакций газет, журналов – о распределении выпускников

- ВПС при ЦК КПСС, об укомплектовании кадрами совнархозов, институтов, школ, редакций, театров, 9 января – 30 декабря 1960 г., 215 арк.
422. Спр. 1625. Копии исходящих документов, направленных в ЦК КПСС и ЦК Компартий союзных республик, за подписью секретарей ЦК КП Украины, 6 января – 31 декабря 1960 г., 345 арк.
423. Спр. 1641. Информации обкомов, райкомов КП Украины и других парторганизаций – о ходе отчетов и выборов в первичных парторганизациях, о ходе обсуждения, изучения и разъяснения решений материалов XXII съезда КПСС в парторганизациях Украинской ССР, 24 июля – 21 декабря 1961 г., 211 арк.
424. Спр. 1645. Докладные записки, письма и справки отделов ЦК, обкомов, горкомов, райкомов КП Украины, ЦК ЛКСМУ – об увеличении штатов райкомов партии и других парткомов, об упорядочении зарплаты освобожденным работникам первичных парторганизаций, о работе комсомольских организаций, компрометирующие материалы на директора павильона УССР т. Гомона, 7 марта – 20 декабря 1961 г., 87 арк.
425. Спр. 1911. Докладная записка за подписью товарищей Казанца, Сенина, Шелеста, Кальченко, Бубновского – о перестройке партийных и советских органов Украинской ССР, 15 октября 1962 г., 187 арк.
426. Спр. 1962. Списки первичных секретарей горкомов и райкомов КП Украины по состоянию на 21 марта 1962 года; письма и справки отделов ЦК, райкомов КП Украины, УГВФ УССР – об утверждении товарища Уткина В.А. в должности заместителя командира 79 авиаотряда; о высылке учетных карточек на членов партии Ваулина А.С. и Гуменюк М., 21 марта – 22 декабря 1962 г., 77 арк.
427. Спр. 2136. Информации обкомов КП Украины об итогах работы партийных конференций, о проведении пленумов, партийных активов, об итогах отчетов и выборов в парторганизациях. Приветственные письма в

- адрес ЦК КП Украины, принятые на областных партконференциях, 4.01 – 4.12.1963 г., 170 арк.
428. Спр. 2137. Докладные записки, информации, справки отделов ЦК КП Украины об опыте работы партийных комитетов после перестройки партийных органов, о проведении семинаров, 26.01 – 13.12.1963 г., 125 арк.
429. Спр. 2193. Докладные записки и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины об использовании руководящих работников райкомов партии и райисполкомов, в связи с перестройкой партийного руководства, 5 января – 16 сентября 1963 г., 71 арк.
430. Спр. 2194. Письма и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, министерств, совнархозов об укомплектовании кадрами министерств, отделов Госплана УССР, совнархозов, 4 января – 25 ноября 1963 г., 108 арк.
431. Спр. 2320. Информации Комитета партгосконтроля ЦК КП Украины и СМ УССР, обкомов КП Украины о выполнении постановления ЦК КПСС и СМ СССР от 20.XII-1962 г. «О создании органов партийно-государственного контроля в УССР», 06.02 – 04.04.1963 г., 169 арк.
432. Спр. 2354. Информации обкомов КП Украины о проведении пленумов «Об итогах декабрьских Пленумов ЦК КПСС, ЦК КП Украины и задачах партийных организаций по ускоренному развитию химической промышленности» и «О борьбе КПСС за сплоченность международного коммунистического движения», о проведении отчетно-выборных собраний в первичных парторганизациях областей, областных партконференций, 11.01. – 14.12.1964 г., 217 арк.
433. Спр. 2356. Докладные записки и справки отделов ЦК КП Украины, обкомов партии, Госплана УССР, министерств о выполнении мероприятий и предложений, высказанных на Пленумах ЦК, обкомов КП

- Украины, отчетно-выборных собраниях партийных организаций, 20.02. – 18.12.1964 г., 188 арк.
434. Спр. 2361. Просьбы обкомов партии об организации отделов и секторов в обкомах КП Украины, об увеличении штатов, о ставках освобожденных секретарей парторганизаций, 15 января – 19 декабря 1964 г., 158 арк.
435. Спр. 2363. Предложения обкомов КП Украины по новому административному делению районов областей: Крымской, Полтавской, Харьковской, Херсонской и Хмельницкой, 3 – 14 декабря 1964 г., 168 арк.
436. Спр. 2415. Письма обкомов КП Украины, Госплана УССР, министерств, совнархозов о дальнейшем усовершенствовании работы инспекторов-организаторов производственных колхозно-совхозных управлений, об увеличении набора слушателей в областные советско-партийные школы, об укомплектовании кадрами отделов Госплана УССР, министерств, совнархозов, 3 января – 22 декабря 1964 г., 149 арк.
437. Спр. 2416. Письма и справки обкомов, горкомов КП Украины, министерств об укомплектовании кадрами учреждений науки и культуры, высших учебных заведений, промышленных предприятий, строительных организаций транспорта, объединений «Сельхозтехники», 4 января – 19 декабря 1964 г., 197 арк.
438. Спр. 2607. Копии исходящих документов в ЦК КПСС, направленных в Совет Министров СССР, УССР и других союзных республик, центральные организации за подписью секретарей ЦК КП Украины, 17.I. – 30.XII. 1964 г., 109 арк.
439. Спр. 2844. Предложения о некоторых изменениях в работе и структуре партийных, советских, профсоюзных и комсомольских органов в связи с дальнейшим улучшением управления промышленностью и строительством, IV – XII. 1957, 44 арк.

Оп. 45

440. Спр. 393. Заявления, справки, выписки из протоколов об отчислении слушателей республиканской партшколы при ЦК КП(б)У, 15 мая – 27 ноября 1945 г., 90 арк.
441. Спр. 394. Анкеты, заявления и характеристики на комсомольцев и членов ВКП(б), рекомендуемых на учебу в партийные школы и годовичные комсомольские курсы, 1945 г., 199 арк.
442. Спр. 443. Проект постановления ЦК КП(б)У, справки и переписка по вопросам подготовки и переподготовки советских курсов, 1946 г., 120 арк.
443. Спр. 444. Отчеты, справки, телеграммы и переписка по вопросу укомплектования кадрами связи, транспорта и коммунального хозяйства, 14 января 1946 – 20 января 1947 г., 242 арк.
444. Спр. 445. Докладная записка уполномоченного ВЦСПС о состоянии и работе с профсоюзными кадрами, 8 июля 1946 г., 6 арк.
445. Спр. 484. Переписка ЦК КП(б)У с обкомами партии по вопросам набора в областные и республиканские партшколы, назначения и перемещения коммунистов, 15 января 1946 – 15 января 1947 г., 82 арк.
446. Спр. 487. Справки и переписка ЦК КП(б)У с обкомами о наборе слушателей партийных школ и курсов. Списки товарищей, рекомендованных в Республиканскую партийную школу, 14.VIII. – 31.XII. 1947 г., 214 арк.
447. Спр. 488. Докладные записки, справки и переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У, министерствами и другими организациями по вопросам назначения, перемещения и снятия с работы, 23.VIII. – 30.X.1947 г., 244 арк.
448. Спр. 492. Отчеты, справки и информации обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о работе областных курсов подготовки и переподготовки советских кадров, 6 января – 22 мая 1947 г., 44 арк.

449. Спр. 504. Справки и переписка обкомов КП(б)У, министерств и других организаций с ЦК КП(б)У по вопросу учета кадров. Списки руководящих партийных и советских работников, 5 мая – 30 августа 1947 г., 421 арк.
450. Спр. 508. Отчеты, докладные, записки, справки и переписка обкомов КП(б)У, министерств в ЦК КП(б)У о состоянии работы с кадрами, об укомплектовании кадрами советских органов, 3 июня – 27 декабря 1947 г., 238 арк.
451. Спр. 517. Докладные записки, справки и переписка обкомов КП(б)У с ЦК КП(б)У о перемещении и назначении партийных кадров, 2 августа – 31 декабря 1947 г., 145 арк.
452. Спр. 522. Докладные, записки, справки и переписка обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о наборе слушателей и работе партийных школ и курсов. Списки слушателей и работников партийных школ и курсов, 28 декабря 1947 – 12 июля 1948 г., 221 арк.
453. Спр. 527. Переписка ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б), ЦК и обкомами союзных республик, с обкомами, горкомами и райкомами КП(б)У о подборе и расстановке партийных и советских кадров, выдаче деловых характеристик и другие вопросы, 12.I. – 2.XI.1948 г., 42 арк.
454. Спр. 529. Переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У по вопросам подготовки и переподготовки кадров, 6.I. – 3.IX.1948 г., 60 арк.
455. Спр. 533. Переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У о работе совпартшкол и курсов подготовки и переподготовки партийных и советских работников, 20.I. – 28.X.1948 г., 79 арк.
456. Спр. 538. Справки, докладные записки, отчеты отделов Управления кадров, 19.II. – 29.VI.1948 г., 47 арк.
457. Спр. 546. Отчеты и докладные записки директоров партийных школ и обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о подготовке и переподготовке кадров, 27.I. – 9.VIII.1948 г., 334 арк.

458. Спр. 547. Переписка по вопросам кадров советских органов. Письма, телеграммы обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У по вопросу перемещения коммунистов по работе и направления на учебу, 27.III – 25.IX.1948 г., 16 арк.
459. Спр. 549. Отчеты и докладные записки директоров партийных школ и обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о подготовке и переподготовке кадров, 9 – 14.VIII.1948 г., 84 арк.
460. Спр. 577. Стенограмма совещания секретарей обкомов, горкомов и райкомов КП(б)У по кадрам при ЦК КП(б)У от 25 – 26 марта 1946 года, 25 – 26 марта 1946 г., 350 арк.
461. Спр. 580. Стенограмма совещания заместителей министров и руководителей республиканских организаций по кадрам при ЦК КП(б)У от 21 ноября 1946 года, 1946 г., 73 арк.
462. Спр. 586. Отчет о работе Управления кадров ЦК КП(б) Украины за 1947 год, 1947 г., 78 арк.
463. Спр. 588. Стенограмма совещания при ЦК КП(б)У секретарей обкомов КП(б)У по кадрам от 20 марта 1948 года, 1948 г., 134 арк.
464. Спр. 590. Стенограмма совещания секретарей обкомов КП(б)У по кадрам при ЦК КП(б)У 19 – 20 апреля 1948 года, 19 – 20 апреля 1948 г., 220 арк.
465. Спр. 636. Личные дела на работников, прибывших по командировкам в распоряжение ЦК КП(б) Украины для использования на партийной, советской, профсоюзной и комсомольской работе (Д – Д), 1943 – 1947 г., 246 арк.
466. Спр. 673. Личные дела на работников, прибывших по командировкам в распоряжение ЦК КП(б) Украины для использования на партийной, советской, профсоюзной и комсомольской работе (К – К), 1944 – 1946 г., 240 арк.

Оп. 46

467. Спр. 1498. Справки по проверке партийного хозяйства обкомов, горкомов и райкомов партии за 1945 год, I – XII.1945 г., 90 арк.
468. Спр. 1501. Материалы к отчету ЦК ВКП(б) за 1946 год, 1946 г., 169 арк.
469. Спр. 1503. Справка о составе партийной организации Украины. Список постановлений ЦК КП(б)У, посланных в ЦК ВКП(б) на утверждение, 1 января – 12 сентября 1946 г., 17 арк.
470. Спр. 1505. Справка о структуре построения Коммунистической Партии (большевиков) Украины, 14 июня 1946 г., 5 арк.
471. Спр. 1513. Справка о работе обкомов, горкомов, райкомов КП(б)У по подбору, расстановке и воспитанию кадров. Докладные записки, справки о состоянии промышленности, сельского хозяйства, агитационно-пропагандистской работы в Ворошиловградской области, 26 июня – 10 октября 1946 г., 403 арк.
472. Спр. 1516. Справки и переписка по вопросу оргпарторганизации с парторганизациями областей, 8 января 1946 – 10 января 1948 г., 108 арк.
473. Спр. 1543. Справки по вопросам подбора и распределения руководящих партийных и советских кадров, внутрипартийной работы городских, районных и первичных парторганизаций в Днепропетровской области, 23 марта – 17 августа 1946 г., 297 арк.
474. Спр. 2243. Постановление ЦК КП(б)У об утверждении планов работ Политического бюро и Оргбюро ЦК КП(б)У, планы, мероприятия оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У и материалы к ним, 9 января – август 1947 г., 185 арк.
475. Спр. 2251. Докладные записки на имя секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича о состоянии организационно-партийной и партийно-политической работы в областях УССР, 10 – 31 июля 1947 г., 32 арк.

476. Спр. 2258. Проекты постановлений ЦК КП(б)У и докладные записки отдела по вопросам выборов партийных органов, 11 марта – 21 ноября 1947 г., 64 арк.
477. Спр. 2262. Докладные записки о недостатках в работе Украинской партийной организации в области подбора, распределения и подготовки руководящих партийных и советских кадров и о мероприятиях по ликвидации этих недостатков, 1 января 1947 г., 22 арк.
478. Спр. 2263. Решения обкомов КП(б)У, характеристики, автобиографии и личные листки по учету кадров на представленных в ЦК КП(б)У к утверждению номенклатурных работников, 26 марта – 22 мая 1947 г., 196 арк.
479. Спр. 2277. Проект постановления ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, сведения о мероприятиях по выполнению постановления ЦК ВКП(б) «О недопустимых фактах частой сменяемости и необоснованной отдачи под суд председателей колхозов и о работе заместителей директоров МТС по политчасти», 12 июня – 24 июля 1947 г., 50 арк.
480. Спр. 2759. Справки по проверке партийного хозяйства обкомов, горкомов и райкомов партии за 1947 год, I – XII. 1947 г., 174 арк.
481. Спр. 2818. Переписка с ЦК ВКП(б) по вопросам учета кадров, о составе бюро обкомов КП(б)У, досылке учетных материалов и др., 3.III. – 2.IX.1951 г., 21 арк.
482. Спр. 2819. Справка отдела о составе должностей, входящих в номенклатуру ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по партийным, советским, профсоюзным и комсомольским органам, и данные об укомплектовании работниками, 17.I. – 3.VIII.1951 г., 253 арк.
483. Спр. 2853. Информации, справки работников ЦК КП(б)У о состоянии, подборе, выдвижении и идейно-политическом воспитании руководящих кадров; о работе партийных организаций, о ходе борьбы с бандитизмом в Львовской области, 10 марта – 20 августа 1946 г., 82 арк.

484. Спр. 2862. Отчет о работе Сталинской межобластной партийной школы за март месяц 1946 года. Сведения с объективными данными о слушателях, март – апрель 1946 г., 23 арк.
485. Спр. 2866. Отчет о работе шестимесячных курсов переподготовки руководящих партийных и советских работников при Харьковской областной двухгодичной партийной школе. Списки слушателей курсов набора октября 1946 года, декабрь 1946 – июнь 1947 г., 116 арк.
486. Спр. 2893. Статотчеты по Ф. № 3 обкомов КП(б) Украины. О составе секретарей первичных парторганизаций и результатах выборов в первичных парторганизациях на 1-е июля 1946 г., 1946 г., 27 арк.
487. Спр. 2894. Статотчеты по Ф. № 3 обкомов КП(б) Украины. О составе секретарей первичных парторганизаций и результатах выборов в первичных парторганизациях на 1-е января 1947 г., 1947 г., 25 арк.
488. Спр. 2928. Справки и переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У по вопросам увеличения штатов партийных органов, 25 февраля – 9 июля 1947 г., 26 арк.
489. Спр. 2941. Отчеты, справки обкомов, горкомов КП(б)У и первичных партийных организаций в ЦК КП(б)У о расстановке коммунистов и о работе первичных партийных организаций, 23 марта – 17 мая 1947 г., 95 арк.
490. Спр. 3008. Материалы компрометирующего характера на партийных и советских работников, 3 января – 15 октября 1947 г., 391 арк.
491. Спр. 3010. Справки, сведения заведующего отделом Управления кадров ЦК КП(б)У о количестве слушателей партийных школ и курсов, 1 января – 1 апреля 1947 г., 5 арк.
492. Спр. 3063. Постановления секретариата Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов, 3 января – 15 декабря 1947 г., 206 арк.

493. Спр. 3064. Докладные записки профсоюзов, уполномоченного ВЦСПС по УССР в ЦК КП(б)У об отчетно-выборных собраниях, о работе профорганов. Переписка об оказании помощи инвалидам, 4 января – 24 февраля 1947 г., 186 арк.
494. Спр. 3152. Стенограмма выступлений коммунистов на партийном собрании Управления по проверке парторганов ЦК КП(б)У по решению Политбюро ЦК КП(б)У «О работе и структуре Управления по проверке парторганов», 19.VIII.1947 г., 107 арк.
495. Спр. 3162. Стенограмма выступления начальника Управления по проверке партийных органов ЦК КП(б)У т. Мельникова Л.Г. на совещании заведующих организационно-инструкторскими отделами обкомов КП(б)У, 26 ноября 1947 г., 51 арк.
496. Спр. 3180. Докладные записки, справки Управления секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н.С. об итогах выборов руководящих парторганов и качественном составе секретарей горкомов и райкомов КП(б)У по Закарпатской, Киевской, Кировоградской, Николаевской, Полтавской, Одесской, Ровенской, Сталинской, Станиславской, Сумской, Тернопольской и Харьковской областям, 26 декабря 1947 – 8 марта 1948 г., 176 арк.
497. Спр. 3181. Докладные записки, справки Управления секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н.С. об итогах выборов руководящих парторганов и качественном составе секретарей горкомов и райкомов КП(б)У по Херсонской, Черниговской и Черновицкой областям, ноябрь 1947 – апрель 1948 г., 134 арк.
498. Спр. 3185. Материалы по выборам руководящих партийных органов Украинской ССР за 1947 – 1948 гг., декабрь 1947 – февраль 1948 г., 317 арк.
499. Спр. 3187. Постановления ЦК КП(б)У, докладные записки, справки о ходе выполнения организациями Украины постановлений ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У «О росте партии и мерах по усилению партийно-

- организационной и партийно-политической работы с вновь вступившими в ВКП(б), 8 августа – 6 декабря 1947 г., 35 арк.
500. Спр. 3190. Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, обкомов, горкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о работе партийных организаций, об организационной структуре горкомов и обкомов КП(б)У, 16 октября – 29 декабря 1947 г., 110 арк.
501. Спр. 3198. Переписка ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б), обкомами, райкомами КП(б)У о проверке жалоб компрометирующего содержания, 20 октября 1947 – 2 января 1948 г., 39 арк.
502. Спр. 3227. Постановления и стенограмма пленума Днепропетровского обкома КП(б)У от 21 ноября 1947 года «О первом секретаре Днепропетровского обкома КП(б)У тов. Найденове П.А.». 1947 год, 21. IX. 1947, 188 арк.
503. Спр. 3228. Стенограмма выступления секретаря ЦК КП(б)У тов. Мельникова Л.Г. на Пленуме Днепропетровского обкома КП(б)У об освобождении т. Найденова от обязанностей первого секретаря областного комитета и об утверждении т. Брежнева первым секретарем обкома КП(б)У, 21 ноября 1947 г., 35 арк.
504. Спр. 3265. Проекты постановлений ЦК КП(б)У, докладные записки, сведения о проведении выборов руководящих партийных органов в парторганизациях аппарата ЦК КП(б)У и министерств, 30 ноября – 30 декабря 1947 г., 14 арк.
505. Спр. 3323. Отчет директора Республиканской партийной школы при ЦК КП(б)У о работе за первый семестр 1946 / 1947 учебного года и руководящих партийных, советских и газетных работников, окончивших 9-ти-месячные партийные курсы при Высшей партийной школе в октябре 1947 г., октябрь 1947 г., 96 арк.
506. Спр. 3368. Материалы о характерных надписях на бюллетенях по выборам в местные Советы депутатов трудящихся. 1947 год, 27 сентября – 23 декабря 1947 г., 85 арк.

507. Спр. 3420. Статотчеты по Ф. № 3 обкомов КП(б) Украины о составе секретарей первичных парторганизаций и результатах выборов в первичных парторганизациях на 1-е июля 1947 года, 26 арк.
508. Спр. 3730. Отпуска справок-объективов на работников Управления по проверке парторганов ЦК КП(б)У, январь – декабрь 1948 г., 64 арк.
509. Спр. 3764. Материалы отдела кадров ЦК КП(б)У о происшедших изменениях в составе секретарей горкомов и райкомов КП(б)У после выборов руководящих партийных органов. 1948 год, 1948 г., 231 арк.
510. Спр. 3766. Докладные записки, справки и другие материалы Управления о состоянии работы с руководящими партийными кадрами и их качественном составе по областям Украины. 1948 год, 1948 г., 147 арк.
511. Спр. 3767. Постановление ЦК КП(б)У от 24 ноября 1948 года о реорганизации аппарата ЦК КП(б) Украины. Структура и штаты ЦК КП(б)У. Справки о сокращении штатов. 1948 год, 6 июля – 24 ноября 1948 г., 93 арк.
512. Спр. 3768. Штаты ЦК КП(б)У и обкомов КП(б)У (черновой материал). 1948 год, январь – март 1948 г., 76 арк.
513. Спр. 3788. Проект постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки Управління з перевірки парторганів ЦК КП(б)У секретарям ЦК КП(б)У тт. Хрущову М.С., Мельникову Л.Г. про стан організації внутрішньопартійної і масово-політичної роботи, про відбір, укомплектування керівними кадрами, про хід виконання найважливіших політично-господарських робіт у Волинській області, 20 января – 14 декабря 1948 г., 78 арк.
514. Спр. 3790. Материалы отдела кадров о качественном составе секретарей горкомов и райкомов КП(б)У Волынской области. 1 ноября 1948 г., 22 арк.
515. Спр. 3841. Учетные материалы на работников Львовского обкома КП(б)У номенклатуры ЦК КП(б)У. 1948 г., 1948 г., 132 арк.

516. Спр. 3842. Книга учета партийных кадров по Львовской области, 1948 г., 46 арк.
517. Спр. 3847. Учетные материалы отдела кадров ЦК КП(б)У на секретарей горкомов и райкомов КП(б)У Николаевской области (1948 год), 1948 г., 65 арк.
518. Спр. 3863. Докладные записки, справки, сведения работников ЦК КП(б)У о результатах перевыборов парторганов, о работе Ровенского обкома КП(б) Украины. Сведения о качественном составе руководящих партийных работников, 14 февраля – 30 ноября 1948 г., 174 арк.
519. Спр. 3874. Материалы отдела кадров ЦК КП(б)У о составе секретарей горкомов и райкомов КП(б)У Станиславской области. 1948 год, 1948 г., 106 арк.
520. Спр. 3886. Материалы отдела кадров о составе секретарей горкомов и райкомов КП(б)У Тернопольской области (1948 год), 1948 г. – 127 арк.
521. Спр. 3890. Материалы отдела кадров ЦК КП(б)У о состоянии партийных кадров в Харьковской области на 30 октября 1948 года, октябрь 1948 г., 110 арк.
522. Спр. 3896. Проект постановления ЦК КП(б)У. Отчеты, докладные записки, сведения работников ЦК КП(б)У, обкома КП(б)У о подборе, расстановке и воспитании кадров в Херсонской областной партийной организации, 20.X. – 12.XI. 1948 г., 233 арк.
523. Спр. 3907. Книга учета партийных кадров по Черниговской области, 1948 г., 55 арк.
524. Спр. 3920. Объективные справки на выпускников Республиканской Партийной школы при ЦК КП(б)У (выпуск 1948 года), 1948 г., 428 арк.
525. Спр. 3928. Справки секретаря ЦК ЛКСМУ о работе комсомольских организаций Украины, 20 – 28 октября 1948 г., 6 арк.
526. Спр. 3965. Статотчеты по Ф. №3 обкомов КП(б) Украины, о составе секретарей первичных парторганизаций и результатах выборов в первичных парторганизациях на 1-е января 1948 года, 1948 г., 34 арк.

527. Спр. 4759. Материалы, справки, списки по республиканской партийной школе, партийным школам и курсам при обкомах КП(б)У. 1949 год, 1949 г., 252 арк.
528. Спр. 4889. Материалы о положении дел в Тлумачском районе Черновицкой области, IV – XII. 1949 г., 164 арк.
529. Спр. 4891. Материалы о составе должностей, входящих в номенклатуру ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по партийным, советским, профсоюзным и комсомольским органам, и данные об укомплектованности. 1949 год, март – декабрь 1949 г., 94 арк.
530. Спр. 4892. Учетно-резервная номенклатура по Киевской области. 1949 год, I – XII. 1949 г., 288 арк.
531. Спр. 4895. Учетный материал на номенклатурных работников, 1949 г., 38 арк.
532. Спр. 4905. Списки номенклатурных работников, представленных на утверждение Оргбюро ЦК КП(б)У, июнь – декабрь 1949 г., 305 арк.
533. Спр. 4989. Структура и штатное расписание аппарата ЦК КП(б)У. Перечень ведомств, организаций, руководство и контроль за деятельностью которых осуществляют отделы ЦК КП(б)У, 1950 г., 106 арк.
534. Спр. 5008. Материалы по выборам руководящих партийных органов, XI – XII. 1950 г., 212 арк.
535. Спр. 5020. Материалы о составе должностей, входящих в номенклатуру ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по партийным, советским, профсоюзным и комсомольским органам и данные об укомплектованности, I – XII. 1950 г., 299 арк.
536. Спр. 5022. Списки номенклатурных работников, представляемых на утверждение Оргбюро ЦК КП(б) Украины, I – II. 1950 г., 366 арк.
537. Спр. 5044. Данные о распределении обязанностей между секретарями ЦК КП(б)У, II. 1950 г., 3 арк.

538. Спр. 5373. Распределение выпускников облпартшкол и ВПШ при ЦК КП(б) Украины обкомами КП(б) Украины. Выпуск 1950 г., VIII. 1950 г., 164 арк.
539. Спр. 5397. Списки и объективные справки на номенклатурных работников органов ЛКСМУ, I – II. 1950 г., 6 арк.
540. Спр. 5398. Учетные материалы по руководящим комсомольским кадрам, IX – X. 1950 г., 2 арк.
541. Спр. 5527. Справки отдела по вопросам количественного состава и по росту партии, III – XII. 1951 г., 8 арк.
542. Спр. 5819. Справки отдела о составе должностей, входящих в номенклатуру ЦК КП(б)У по партийным, советским, профсоюзным и комсомольским органам и данные об укомплектовании работниками, I – VIII. 1951 г., 251 арк.
543. Спр. 5820. Списки номенклатурных работников ЦК КП(б) Украины, представляемых на Оргбюро ЦК КП(б) Украины, I – V. 1951 г., 211 арк.
544. Спр. 5870. Списки распределения выпускников партийных школ при обкомах КП(б) Украины выпуска 1951 года, IX. 1951 г., 292 арк.
545. Спр. 5871. Списки и справки о наборе слушателей 9-ти-месячных парткурсов при облпартшколах набора 1951 года, IV – XII. 1951 г., 218 арк.
546. Спр. 5904. Справки обкомов КП(б)У о составе руководящих партийных и советских работников (по образованию) Украинской ССР, III. 1951 г., 94 арк.
547. Спр. 5914. Списки утверждения, сменяемости и учетные материалы на руководящих комсомольских работников номенклатуры ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У, 1951 г., 42 арк.
548. Спр. 6123. Списки на делегатов XIX и XVIII съездов ВКП(б) и сравнительные данные о них, 1952 г., 66 арк.

549. Спр. 6142. Справки отдела о наборе, воспитании и расстановке партийных, советских, профсоюзных и комсомольских кадров КП(б) Украины за 1951 год. К отчетному докладу отдела на майский пленум ЦК КП(б)У, февраль 1952 г., 44 арк.
550. Спр. 6146. Справки отдела о количественном и качественном составе руководящих работников Украинской ССР и другие цифровые материалы к отчетному докладу отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КП(б) Украины за период с января 1949 года по апрель 1952 года, май 1952 г., 236 арк.
551. Спр. 6172. Справки отдела о состоянии подбора, расстановки и воспитания кадров в областях УССР, май 1952 г., 259 арк.
552. Спр. 6173. Справки отдела о мероприятиях по повышению политического уровня и деловой квалификации партийных работников КП Украины, 3 – 18. XI. 1952 г., 113 арк.
553. Спр. 6653. Стенограмма совещания директоров облпартархивов и курсов, 12 – 14 февраля 1953 г., 360 арк.
554. Спр. 6654. Копия постановления ЦК КП Украины и списки об окончании и распределении на работу слушателей, окончивших 6-ти-месячные курсы при Республиканской 3-х-годичной партийной школе при ЦК КП Украины набора 1952 – 1953 гг., 28 марта – 3 апреля 1953 г., 34 арк.
555. Спр. 6657. Отчет о работе республиканской трехгодичной партийной школы при ЦК КП Украины за 1952 / 1953 учебный год, 2.X. 1953 г., 136 арк.
556. Спр. 6814. Докладные записки и справки отдела о проведении семинаров и курсов работников партийных организаций Украины, январь – 30 ноября 1954 г., 26 арк.
557. Спр. 6867. Проект постановления ЦК КП Украины и правка отдела о недостатках в работе обкомов партии по подбору слушателей в Республиканскую партийную школу при ЦК КП Украины и

- трехгодичные партийные школы при обкомах партии; протоколы заседаний комиссий по подбору слушателей в Республиканскую 3-х-годичную партийную школу; информация ректора партшколы об итогах работы школы за 1-е полугодие 1953 – 1954 учебного года и другие материалы по ВПШ, 11 января – сентябрь 1954 г., 156 арк.
558. Спр. 6882. Сравнительные данные в таблицах за 1954 год о численном составе и количестве первичных партийных организаций Украины, 30 апреля – декабрь 1954 г., 37 арк.
559. Спр. 6920. Доклад и материалы к докладу на совещании заведующих отделами партийных органов обкомов партии 25 – 26 мая 1955 года, 2 апреля – 25 мая 1955 г., 170 арк.
560. Спр. 6938. Информации и справки Киевского обкома КП Украины и отдела о ходе разъяснения и выполнения решений партии и правительства по подбору и утверждению кадров; о проведении районных партактивов, о работе партбюро парторганизации Киевской ТЭЦ-3 и другие материалы по области, январь – 31 декабря 1955 г., 234 арк.
561. Спр. 6979. Отчет о работе Высшей партийной школы при ЦК КП Украины за 1954 – 1955 учебный год, 59 арк.
562. Спр. 6981. Отчет о работе областной трехгодичной партийной школы при Закарпатском обкоме КП Украины за 1954 / 55 учебный год, 17.IX.1955 г., 69 арк.
563. Спр. 7053. Справки отдела о составе секретарей горкомов и промышленных райкомов партии, 1955 г., 71 арк.
564. Спр. 7061. Справки отдела о подборе кадров секретарей райкомов партии и председателей райисполкомов сельской местности, май – 15 ноября 1956 г., 10 арк.
565. Спр. 7113. Предложения Ворошиловградского, Сталинского обкомов партии по зарплате секретарей первичных парторганизаций шахт и секретарей горкомов и райкомов партии угольных районов, а

также предложения отдела о системе оплаты руководящих работников районного звена, в зависимости от выполнения плана производства валовой продукции сельского хозяйства, 4 – 10 сентября 1956 г., 54 арк.

566. Спр. 7116. Проект постановления ЦК КП Украины о распределении на работу слушателей, заканчивающих Высшую партийную школу при ЦК КП Украины; материалы по вопросам приема экзаменов; о сокращении учебных часов и другие материалы по ВПШ при ЦК КП Украины, 3 апреля – 25 октября 1956 г., 41 арк.

567. Спр. 7166. Докладные записки и информации отдела по вопросам:

1. Об усилении организационной работы партийных организаций.
2. Предложения о расширении прав партийных органов КП Украины.
3. Некоторые вопросы, связанные с жизнью и работой старых членов КПСС.
4. О дальнейшей передаче вопросов хозяйственного и культурного строительства на решение Советов Министров Союзных республик.
5. О состоянии индивидуального жилищного строительства в республике.
6. О недостатках в выполнении постановления ЦК КПСС от 25.I.54 г. «О серьезных недостатках в работе государственного и партийного аппарата».
7. «О помощи городского населения колхозам в выполнении задания – догнать США по производству продуктов животноводства».
8. О разъяснении среди трудящихся Украинской ССР обращения ЦК КПСС и Совета Министров СССР к работникам сельского хозяйства, 21 января – 28 октября 1957 г., 45 арк.

568. Спр. 7229. Отчет о работе советско-партийной школы при Киевском обкоме КП Украины за 1956 – 1957 учебный год, 1957 г., 46 арк.

569. Спр. 7273. 1) Стенограмма совещания секретарей сельских райкомов КП Украины по вопросу применения системы оплаты ответработников в зависимости от результатов деятельности при отделе партийных органов ЦК КП Украины. От 18 февраля 1958 года.
2) Стенограмма совещания секретарей первичных партийных

организаций Совнархозов. От 10.VII.1958 года. 3) Протокол совещания заведующих отделами парторганов обкомов партии, при отделе парторганов ЦК КП Украины. От 11 октября 1958 года, 18 февраля – 11 октября 1958 г., 113 арк.

570. Спр. 7290. Материалы отдела о дальнейшем совершенствовании и удешевлении административно-управленческого аппарата по Украинской ССР и информации по данному вопросу из Днепропетровского, Запорожского, Симферопольского, Луганского, Одесского, Сталинского и Хмельницкого обкомов КП Украины, 30 апреля – 11 ноября 1958 г., 172 арк.
571. Спр. 7291. Справки обкомов партии о составе секретарей первичных партийных организаций и о составе членов и кандидатов в члены райкомов и горкомов КП Украины за 1957 – 1958 годы, 2 декабря 1957 – 29 декабря 1958 г., 81 арк.
572. Спр. 7299. Отчет о работе Высшей партийной школы при ЦК КП Украины за 1957 / 1958 учебный год, 101 арк.
573. Спр. 7312. Отчет советско-партийной школы при Черновицком обкоме КП Украины за 1957 – 1958 учебный год, 48 арк.
574. Спр. 7332. Справки по вопросам подготовки, распределения и подборки кадров в новых условиях управления промышленностью и строительством и организации социалистического соревнования. Переписка с организациями и отдельными лицами по вопросам партийности, пересылке партдокументов и другим вопросам, 30 января – 26 декабря 1958 г., 75 арк.
575. Спр. 7338. Данные об обсуждении вопросов работы с кадрами на бюро обкомов КП Украины. Тезисы к докладу «О состоянии работы внутриведомственного финансового контроля в республике». К подготовке к Пленуму ЦК КП Украины «О работе с кадрами», 11 сентября – 6 октября 1959 г., 242 арк.

576. Спр. 7344. Критические замечания, просьбы, предложения, высказанные на городских, районных и областных партконференциях в адрес ЦК КП Украины, Совета Министров УССР, республиканских министерств и ведомств, 20 октября – 21 декабря 1959 г., 87 арк.
577. Спр. 7345. Предложения обкомов партии, министерств и ведомств о повышении роли сельских и поселковых Советов депутатов трудящихся, как органов государственной власти на селе, апрель 1959 г., 365 арк.
578. Спр. 7349. Стенограмма совещания по вопросу оплаты руководящих районных работников в зависимости от результатов хозяйственной деятельности 4 марта 1959 года. Справка об опыте применения в некоторых сельских районах УССР системы оплаты в зависимости от результатов хозяйственной деятельности колхозов и совхозов. Справки, докладные записки, информации из обкомов КП Украины о результатах обсуждения положения «Об оплате ответственных работников сельских райкомов партии и райисполкомов в зависимости от результатов хозяйственной деятельности колхозов и совхозов» (в порядке областей), 26 января – 21 апреля 1959 г., 240 арк.
579. Спр. 7363. Информации, списки и другие материалы обкомов КП Украины об освобожденных секретарях парторганизаций УССР (в порядке областей) Винницкой – Одесской областей, 10 января – 10 ноября 1959 г., 285 арк.
580. Спр. 7366. Справки обкомов КП Украины по вопросам структуры и штатов партийных организаций в областях, 18 февраля – 24 декабря 1959 г., 125 арк.
581. Спр. 7370. Отчет о работе Сталинской Высшей партийной школы за 1958 – 1959 учебный год, 90 арк.
582. Спр. 7398. Информации обкомов КП Украины о ходе выполнения постановления ЦК КПСС от 26.I.1960 года «Записка отдела партийных органов ЦК КПСС «О недостатках в выдвижении женщин на руководящую работу», 21 июня – 27 сентября 1960 г., 164 арк.

583. Спр. 7433. Отчет о работе Высшей партийной школы при ЦК КП Украины в 1959 / 1960 учебном году, 185 арк.
584. Спр. 7435. Отчет о работе Днепропетровской высшей партийной школы в 1960 – 1961 учебном году, 21 арк.
585. Спр. 7491. Отчет о работе Львовской высшей партийной школы за 1960 – 1961 учебный год, 162 арк.
586. Спр. 7493. Отчет о работе Кировоградской советско-партийной школы в 1960 – 1961 учебном году, 25 сентября 1961 г., 57 арк.
587. Спр. 7515. Информации обкомов КП Украины (в порядке областей) об итогах отчетов и выборов первичных партийных организаций Украинской ССР, 14 ноября – 15 декабря 1962 г., 144 арк.
588. Спр. 7520. Материалы отдела по перестройке партийных и советских органов в Украинской ССР (Краткие данные по областям, копии докладных записок в ЦК КПСС), октябрь – ноябрь 1962 г., 256 арк.
589. Спр. 7521. Информации обкомов партии (в порядке областей) о практике работы внештатных работников горкомов, райкомов партии и новых формах общественных начал в партийной работе, 8 января – 17 сентября 1962 г., 275 арк.
590. Спр. 7522. Информации обкомов партии (в порядке областей) о практике работы внештатных работников горкомов, райкомов партии и новых формах общественных начал в партийной работе, 9 января – 10 сентября 1962 г., 300 арк.
591. Спр. 7523. Списки отдела и обкомов КП Украины по набору и распределению слушателей партийных, партийно-советских школ и курсов при них, 25 января – 5 октября 1962 г., 287 арк.
592. Спр. 7530. Отчет Одесской советско-партийной школы за 1961 – 1962 учебный год, 1961 – 1962 г., 129 арк.

593. Спр. 7546. Справки отдела и материалы из обкомов КП Украины к совещанию заведующих отделами партийных органов в ЦК КПСС, 30 декабря 1961 – 12 января 1962 г., 74 арк.
594. Спр. 7554. Справки обкомов КП Украины о проведении семинаров и курсов с партийными работниками (в порядке областей), 3 января – 30 декабря 1963 г., 293 арк.
595. Спр. 7563. Информации Винницкого, Волинского, Днепропетровского, Житомирского, Запорожского, Киевского, Крымского, Львовского, Николаевского, Одесского, Полтавского, Сумского, Тернопольского, Хмельницкого, Черкасского, Черновицкого обкомов КПУ о выполнении постановления ЦК КПСС от 1.VIII.63 г. о поднятии экономики отстающих колхозов и совхозов; по сокращению административно-управленческого и обслуживающего персонала в колхозах, 23 мая – 21 ноября 1963 г., 93 арк.
596. Спр. 7566. Справки об итогах проведения партконференций, о качественном составе членов и кандидатов в члены обкомов, горкомов, парткомов, избранных на партконференциях Луганской, Львовской, Николаевской, Одесской, Полтавской, Ровенской, Сумской, Харьковской, Херсонской, Хмельницкой, Черкасской, Черновицкой и Черниговской областей, декабрь 1962 – декабрь 1963 г., 160 арк.
597. Спр. 7574. Отчет о работе Ивано-Франковской советско-партийной школы при обкоме КП Украины за 1962 – 1963 учебный год, 17 октября 1963 г., 124 арк.
598. Спр. 7598. Докладные записки, справки обкомов КП Украины об изменении структуры партийных органов, о штатах и ставках партийных работников, 6 января – 15 декабря 1964 г., 134 арк.
599. Спр. 7604. Отчет о работе высшей партийной школы при ЦК КП Украины за 1963 – 1964 учебный год, 1964 г. 198 арк.
600. Спр. 7608. Отчет советско-партийной школы при Полтавском обкоме КП Украины за 1963 – 1964 учебный год, 1964 г., 81 арк.

601. Спр. 7610. Отчет о работе Харьковской советско-партийной школы за 1963 – 1964 учебный год, 1964 г., 136 арк.

Оп. 67

602. Спр. 29. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров. Сводные отчеты по Украинской ССР на 1-ое января 1946 г., 1946 г., 91 арк.

603. Спр. 52. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров. Сводные отчеты по Украинской ССР на 1-ое января 1948 г., 1948 г., 273 арк.

604. Спр. 53. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров. Номенклатура ЦК КП(б)У на 1-ое января 1948 г., 1948 г., 52 арк.

605. Спр. 96. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров. Сводные отчеты по Украинской ССР на 1.1.1950 г. Сводная по номенклатуре ЦК КП(б)У по областям Украинской ССР (без центрального аппарата), 1950 г., 52 арк.

606. Спр. 97. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1950 г. Сводная по номенклатуре обкомов КП(б)У по Украинской ССР, 1950 г., 52 арк.

607. Спр. 98. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1950 г. Партийное, советское руководство по Украинской ССР, 1950 г., 52 арк.

608. Спр. 199. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1951 г. Все секретари горкомов, райкомов комсомола (городских райкомов) по Украинской ССР, 1951 г., 51 арк.

609. Спр. 200. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1951 г. Председатели исполкомов городских и районных Советов (городских районов) по Украинской ССР, 1951 г., 52 арк.

610. Спр. 201. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1951 г. Председатели районных исполкомов Советов депутатов трудящихся по Украинской ССР, 1951 г., 52 арк.

611. Спр. 235. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1951 г. Директоры совхозов по Украинской ССР, 1951 г., 47 арк.
612. Спр. 236. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1952 г. Сводный по всем группам списка ЦК ВКП(б), 1952 г., 40 арк.
613. Спр. 237. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1952 г. Сводная по номенклатуре ЦК КП(б)У по областям Украинской ССР, 1952 г., 56 арк.
614. Спр. 392. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1953 г. Сводная по всей номенклатуре ЦК КП(б) Украины, 1953 г., 52 арк.
615. Спр. 393. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1952 г. Сводный по списку ЦК КПСС по УССР, 1953 г., 52 арк.
616. Спр. 394. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1953 г. Сводный отчет по всем группам должностей номенклатуры ОК КПУ по УССР, 1953 г., 52 арк.
617. Спр. 395. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1953 г. Партийное и советское руководство областей по Украинской ССР, 1953 г., 52 арк.
618. Спр. 567. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1956 г. Первые, вторые секретари и секретари городских райкомов КП Украины, 1956 г., 117 арк.
619. Спр. 568. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1956 г. Сводная о номенклатуре райкомов КП Украины. Секретари райкомов партии Украины по МЖС, по лесной промышленности и МТС, 1956 г., 187 арк.
620. Спр. 569. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1956 г. Первые, вторые секретари и секретари горкомов КП Украины. Секретари горкомов партии по МТС УССР, 1956 г., 258 арк.

621. Спр. 571. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1956 г. Директора МТС УССР. Директора совхозов и председатели колхозов УССР, 1956 г., 157 арк.
622. Спр. 585. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1957 г. Председатели исполкомов городских и районных Советов депутатов трудящихся, 1957 г., 55 арк.
623. Спр. 586. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1957 г. Секретари обкомов КП Украины. Первые, вторые секретари и секретари горкомов и райкомов КП Украины. Секретари горкомов и райкомов партии по МТС УССР, 1957 г., 162 арк.
624. Спр. 601. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1959 г., 1959 г., 54 арк.
625. Спр. 616. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.1.1960 г. Секретари обкомов КП Украины. Первые, вторые секретари и секретари горкомов и райкомов КП Украины, 1960 г., 182 арк.
626. Спр. 618. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.IX.1961 г. Председатели исполкомов городских и районных Советов депутатов трудящихся УССР. Директора совхозов Украины, 1961 г., 75 арк.
627. Спр. 619. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.IX.1961 г. Первые, вторые секретари и секретари горкомов и райкомов КП Украины, 1961 г., 156 арк.
628. Спр. 622. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.IX.1961 г. Секретари обкомов КП Украины. Первые, вторые секретари и секретари горкомов и райкомов КП Украины, 1961 г., 182 арк.
629. Спр. 626. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 20.XII.1962 г. Секретари обкомов КП Украины. Первые, вторые секретари и секретари горкомов и райкомов КП Украины. Инструкторы обкомов КП Украины, 1962 г., 208 арк.

630. Спр. 634. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на I.I.1962 г. Секретари обкомов КП Украины. Первые, вторые секретари и секретари горкомов и райкомов КП Украины, 1962 г., 108 арк.
631. Спр. 639. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на I.II.1963 г. Секретари и зам. секретарей производственных колхозно-совхозных парткомов, 1963 г., 84 арк.
632. Спр. 654. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на I.I.1964 г. Первые, вторые секретари и секретари горкомов и горрайкомов КП Украины. Секретари транспорта Одесского обкома КП Украины, 1964 г., 88 арк.
633. Спр. 661. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.IV.1964 г. Председатели исполкомов городских и районных Советов депутатов трудящихся УССР. Председатели комитетов партгосконтроля в городах и городских районах, по промышленным зонам и производственным колхозно-совхозным управлениям сельского хозяйства УССР, 1964 г., 142 арк.
634. Спр. 676. Статистический отчет о составе и сменяемости кадров на 1.IV.1965 г. Председатели исполкомов городских и районных Советов депутатов трудящихся УССР. Председатели городских и районных комитетов партийно-государственного контроля УССР. Председатели городских и районных плановых комиссий, 1965 г., 139 арк.

Державний архів Полтавської області

Фонд 3. Полтавський промисловий обком Компартії України

Оп. 1

635. Спр. 18. Протокол № 3 заседания бюро обкома Компартии Украины (на укр. языке), 1.02 – 01.02.1963 г., 84 арк.

636. Спр. 86. Стенограмма совещания аппарата обкома партии по вопросам улучшения стиля партийной работы, 22.01 – 22.01. 1963 г., 11 арк.
637. Спр. 133. Протокол № 30 заседания бюро обкома Компартии Украины (на укр. языке), 24.04 – 24.04.1963 г., 85 арк.

Фонд 15. Полтавський обком Компартії України

Оп. 1

638. Спр. 1062. Стенограмма VII объединенного пленума обкома и Полтавского горкома партии совместно с партийным активом области. 11.07. 1953 г., 57 арк.
639. Спр. 1218. Стенограмма IX областной партийной конференции (Том I) (на рус. языке), 14.12.1955 г., 118 арк.
640. Спр. 1583. Стенограмма совещания секретарей райкомов партии по вопросу обсуждения статьи в газете «Правда» от 26 августа 1958 г. «Слава, неподкреплённая делами», 30.08.1958 г., 32 арк.
641. Спр. 1686. Стенограмма совещания секретарей райкомов партии, председателей райисполкомов, начальников райинспекций о состоянии и продуктивности животноводства, растениеводства, выполнении комплекса сельскохозяйственных работ, 10.11.1958 г., 45 арк.

Оп. 2

642. Спр. 1304. Справки отдела о коллегиальности в работе членов бюро горкомов и райкомов партии, участия работников аппарата обкома партии в работе пленумов и активов райкомов партии, недостатках представления партийных информации в обком партии со стороны горкомов и райкомов партии о рассмотрении писем и заявлений трудящихся, 07.05 – 30.09.1953 г., 137 арк.
643. Спр. 1385. . Сметы расходов на содержание горкомов, райкомов партии на 1954 г., 1953 г., 181 арк.

644. Спр. 1551. Информации, справки, докладные записки обкома партии ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о ходе обсуждения, разъяснения и изучения постановления ЦК КПСС «О преодолении культа личности и его последствий», о работе областной партийной организации по устранению недостатков в деле подбора, расстановки и воспитания руководящих кадров; ходе проведения и итогах отчетно-выборных собраний в первичных парторганизациях, районных партконференциях, об организации судебных процессов судами области и по другим вопросам, 19.01 – 08.12.1956 г., 124 арк.
645. Спр. 1560. Справки отдела о ходе изучения материалов XX съезда КПСС, итогах проведения отчетно-выборных партсобраний, недостатках в работе некоторых райкомов партии и по другим вопросам, 06.01 – 26.12.1956 г., 78 арк.
646. Спр. 1602. Сводный бюджет и годовая смета областной партийной организации за 1956 г., 08.03 – 15.12.1956 г., 83 арк.
647. Спр. 1670. Сводные бюджеты, годовая смета областной партийной организации, 29.01 – 14.12.1957 г., 72 арк.
648. Спр. 1688. Информации, справки обкома партии ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о ходе выполнения постановления декабрьского (1957 г.) Пленума ЦК КПСС «О работе профсоюзов СССР», ходе обсуждения майского, июньского, сентябрьского и ноябрьского Пленумов ЦК КПСС, июльского Пленума ЦК Компартии Украины, ходе подготовки к XXI съезду КПСС; о проведении X областной партконференции, о работе среди женщин и по другим вопросам, 09.04 – 28.12.1958 г., 133 арк.
649. Спр. 1699. Справки об укомплектовании руководящими работниками партийных, советских и хозяйственных организаций области. Списки должностей, включенных в номенклатуру ЦК Компартии Украины по Полтавской области, 14 – 30.10.1958 г., 30 арк.

650. Спр. 1951. Справки, сводки отдела Центральному Комитету Компартии Украины о ходе и итогах отчетно-выборных собраний в первичных партийных организациях, обсуждения проектов Программы и Устава КПСС, ходе районных, городских и XIII областной партконференций; о соревновании за звание коллективов и ударников коммунистического труда и по другим вопросам, 04.01 – 29.09.1961 г., 63 арк.

Державний архів Харківської області

Фонд 2. Харківський обком Компартії (більшовиків) України

Оп. 2

651. Спр. 825. Материалы к протоколам № 237, 238 заседаний бюро обкома КП(б)У, 2 – 9 января 1946 г., 64 арк.
652. Спр. 993. Стенограмма областного совещания секретарей горкомов и райкомов КП(б)У о подборе, расстановке и выдвижении кадров, 4 февраля 1946 г., 65 арк.
653. Спр. 996. Справки отдела о работе по подбору, воспитанию и расстановке кадров, 20 марта – 21 октября 1946 г., 136 арк.
654. Спр. 128. Списки резерва кадров по Харьковскому обкому КП(б)У на 1 января 1947 г., январь 1947 г., 9 арк.
655. Спр. 1447. Протоколы №№ 26, 27 заседаний бюро обкома КП(б)У, 28 июля – 11 августа 1948 г., 166 арк.

Оп. 4

656. Спр. 48. Протоколы № 6 – 7 заседаний бюро обкома КП(б)У, 23 – 24 февраля 1949 г., 151 арк.

Оп. 5

657. Спр. 638. Протоколы №№ 65, 1 – 3 заседаний бюро обкома Компартии Украины, 7 января – 10 февраля 1958 г., 185 арк.

658. Спр. 640. Материалы к протоколам № 2, 3 заседаний бюро обкома Компартии Украины, 24 января – 10 февраля 1958 г., 139 арк.
659. Спр. 655. Протоколы №№ 16, 17 заседаний бюро обкома Компартии Украины, 24 июля – 5 августа 1958 г., 227 арк.
660. Спр. 659. Материалы к протоколам № 15, 18, 19 заседаний бюро обкома Компартии Украины, 24 июля – 30 августа 1958 г., 172 арк.

Фонд 69. Харківський міськком Компартії більшовиків (України)

Оп. 5

661. Спр. 87. Отчет о работе отдела за 1949 год, декабрь 1949 г., 63 арк.

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

662. Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953 – 1957: Документы. – М.: РОССПЭН, 2001. – 808 с.
663. Аппарат ЦК КПСС и культура. 1958 – 1964: Документы / Сост. В.Ю. Афиани и др. – М.: РОССПЭН, 2005. – 872 с.
664. В.И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. – М.: Политиздат, 1979. – 575 с.
665. В.И. Ленин, КПСС о партийном руководстве комсомолом. Сборник. – М.: Политиздат, 1978. – 670 с.
666. В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. – М.: Политиздат, 1980. – 498 с.
667. Ведомости Верховного Совета СССР. – М.: Политиздат, 1953 – 1957.
668. Відомості Верховної Ради УРСР. – К.: Держполітвидав, 1953. – Вип. 1. – 201 с.
669. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия / Под ред. В.В. Журавлева. – М.: РОССПЭН, 1995. – 399 с.

670. Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. док-нтов. – М: Мысль, 1972. – 612 с.
671. Восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 27 – 30 серпня 1946 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1946. – 473 с.
672. Всероссийское совещание по сельскому хозяйству. – М.: Госполитиздат, 1963. – 310 с.
673. Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. 18 – 21 декабря 1962 года. – М: Наука, 1964. – 519 с.
674. XX съезд КПСС. Стенографический отчет: в 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 640 с., Т. 2. – 559 с.
675. 21-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января – 5 февраля 1959 года): Стенографический отчет. Том 1, 2. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 1 – 620 с., Т. 2. – 615 с.
676. XXII съезд КПСС и вопросы государства и права. Свердловск: [б. и.], 1962. – [541 с.].
677. XXII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1962: Т. 1. – 608 с., Т. 2. – 608 с., Т. 3. – 592 с.
678. XXIII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1966. – Т. 1. – 611 с., Т. 2. – 644 с.
679. XII съезд РКП(б) (1923 г.) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1953). Часть 2 (1925 – 1953). Издание седьмое. – М.: Госполитиздат, 1953. – 710 с.
680. XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1968. – 322 с.
681. Дело Берии. Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 года. Стенографический отчет // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 140 – 214, № 2. – С. 141 – 208.

682. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. Зб. документів. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
683. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1958. – 457 с.
684. Доклад Президиума ЦК КПСС на октябрьском Пленуме ЦК КПСС (вариант) // Источник. – 1998. – № 2. – С. 101 – 125.
685. Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр. – К.: Політвидав України, 1946. – 40 с.
686. Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5 – 8 августа 1953 г.: Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1953. – 498 с.
687. Заседания Верховного Совета СССР. 2-я сессия 4-го созыва, февраль 1955 г. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1955. – 536 с.
688. Збірник Законів Української РСР та Указів Президії Верховної Ради Української РСР. 1938 – 1973. У двох томах. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 1. – 740 с.; Т. 2. – 734 с.
689. Звіт ЦК КП України. Доповідь тов. О.І. Кириченка на XX з'їзді КП України 18 січня 1956 року // Зоря Полтавщини. – 1956. – 19 січня.
690. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958 – 1964. Документы / сост. Е.С. Афанасьева; отв. ред. В.Ю. Афиани. – М.: РОССПЭН, 1998. – 552 с.
691. История России. Советское общество 1917 – 1991 / Под общ. ред. В.В. Журавлева. М.: РОССПЭН, 1997. – 298 с.
692. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: Импульс, 1997. – 558 с.
693. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 704 с.
694. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: т. 2 / Ред. колегія: В.В. Юрчук (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1977. – 648 с.

695. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенко. – К.: Україна, 1991. – 478 с.
696. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 8 изд., Т. 1 – 10 – М.: Политиздат, 1970 – 1972.
697. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 9 изд., Т. 1 – 14, М.: Политиздат, 1976 – 1986.
698. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953 – 1982 гг. Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э.Ю. Завадская; под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. – М.: Материк, 2005. – 432 с.
699. Культурне життя в Україні. Західні землі: [Документи і матеріали]. Том I. 1939 – 1953 рр. / Упоряд. Т. Галайчак та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 751 с.
700. Культурне життя в Україні. Західні землі: [Документи і матеріали]. Том II. 1953 – 1966 рр. / Упоряд. Т. Галайчак та ін. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 1996. – 919 с.
701. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. – М.: МФД, 1999. – 512 с.
702. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919 – 1966. – К.: Молодь, 1969. – 672 с.
703. Материалы XXII съезда КПСС. – М.: Госполитиздат, 1961. – 464 с.
704. Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и др. документы / Под ред. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Млечин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М.: МФД, 1998. – 848 с.
705. Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 300 с.
706. Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів – К. Наукова думка, 1994. – 596 с.

707. Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.
708. Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2-х томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985 – 1996 гг.) / Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд., доп. и испр. – М.: РОССПЭН, 1999. – 303 с.
709. Никита Хрущев. 1964. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы / сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю. Прозуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук. – М.: МФД: Материк, 2007. – 576 с.
710. О задачах партийных и советских организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих работников колхозов. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б). 9 июля 1950 г. // КПСС в резолюциях: изд. восьмое. – Том шестой. 1941 – 1945. – М.: Политиздат, 1971. – С. 325 – 326.
711. О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128 – 170.
712. О мерах по дальнейшему улучшению подготовки руководящих партийных и советских кадров. Постановление ЦК КПСС. 26 июня 1956 г. // КПСС в резолюциях: изд. 8-е: Т. 9. 1956 – 1960. – М.: Политиздат, 1986. – С. 311 – 313.
713. О недопустимых фактах частой сменяемости и необоснованной отдаче под суд председателей колхозов. Постановление ЦК ВКП(б). 9 июля 1947 г. // Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. – С. 334 – 341.

714. О перестройке работы партийных школ согласно постановлениям ноябрьского пленума ЦК КПСС. Постановление ЦК КПСС 19 марта 1963 г. // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1964. – С. 257.
715. О подготовке и переподготовке руководящих партийных и советских кадров. Постановление ЦК ВКП(б) 2 августа 1946 г. // КПСС в резолюциях: изд. 8-е: Т. 6. – М.: Политиздат, 1971. – С. 162 – 172.
716. О решении ЦК ВКП(б) по отчету ЦК КП(б)У «О подготовке, отборе и распределении руководящих партийных и советских кадров в Украинской партийной организации». Постановление пленума ЦК КП(б)У. 15 – 17 августа 1946 года // КПУ в резолюціях. – Том второй. 1941 – 1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С. 175.
717. О сокращении платного аппарата и развитии самодеятельности в комсомоле. Постановление Бюро ЦК ВЛКСМ 28 августа 1957 г. // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – С. 598 – 602.
718. О составе и движении комсомольских кадров по состоянию на 1 марта 1960 года и задачах обкомов, крайкомов комсомола и ЦК ЛКСМ союзных республик по улучшению работы в подборе, расстановке и воспитании комсомольских кадров. Постановление ЦК ВЛКСМ. 10 марта 1960 г. // Справочник партийного работника. – Выпуск третий. – М.: Политиздат, 1961. – С. 722 – 723.
719. Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1983. – 544 с.
720. Об изменении структуры горкомов и городских райкомов комсомола. Постановление бюро ЦК ВЛКСМ 18 марта 1958 года // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – С. 760 – 761.

721. Об изменениях структуры и штатов аппарата сельских райкомов комсомола. Постановление бюро ЦК ВЛКСМ 7 декабря 1957 года // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – С. 768.
722. Об итогах учебного года в системе партийного просвещения и задачах партийных организаций в новом учебном году. Постановление ЦК КПСС 21 августа 1956 г. // Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – С. 346 – 355.
723. Об улучшении управления промышленностью, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства. Постановление сентябрьского 1965 г. Пленума ЦК КПСС // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – М.: Политиздат, 1968. – С. 640 – 645.
724. «Особая папка» Н.С. Хрущева (1954 – 1956 гг.); Переписка МВД СССР с ЦК КПСС (1957 – 1959 гг.): Из материалов Секретариата МВД СССР. 1954 – 1959 гг. / Сост.: С.Г. Гостев, В.П. Козлов (отв. сост.), К.Н. Морозов и др. – М.: Благовест, 1995. – 364 с.
725. Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР. Сборник документов (1953 – 1958). – М.: Госполитиздат, 1958. – 520 с.
726. Перша сесія Верховної Ради УРСР другого скликання. 4 – 6 березня 1947 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1947. – 700 с.
727. Пленум ЦК КПСС 10 – 15 февраля 1964 г. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1964. – 639 с.
728. Пленум ЦК КПСС 22 – 26 марта 1965 г. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1965. – 590 с.
729. Пленум ЦК КПСС. 1962. Ноябрь. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 607 с.
730. Пленум ЦК КПСС. 1963. Июнь. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1964. – 320 с.
731. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945 – 1953 / Составители О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Мизюк,

- М.Ю. Прозуменщиков, Л.А. Роговая, С.В. Солюкова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 656 с.
732. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС: Справочник. – М.: Политиздат, 1990. – 271 с.
733. Политические партии России в контексте ее истории. Руковод. проекта С.М. Смагина. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.
734. Политическое руководство Украины. 1938 – 1989. Документы современной истории. Документы советской истории. – Сост.: Васильев В.Ю., Подкур Р.Ю., Куромия Х., Шаповал Ю.И., Вайнер А. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.;
735. Положення про Українську Раду народного господарства. Затверджено Радою Міністрів УРСР 11.03.1961 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: Том сьомий. 1961 рік. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 52 – 57.
736. Постанови Ради Міністрів Української РСР. – К.: [б.в.], 1972. – 280 с.
737. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний: Стенограммы. Постановления: В 3-х т.: Т. 3: Постановления. 1959 – 1964 гг. / Гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1271 с.
738. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / Гл. ред. А.А. Фурсенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1360 с.
739. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 2. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – 1344 с.
740. Про безперешкодне увільнення від посад, які вони займають, осіб, направлених на роботу в раднаргоспи. Розпорядження Ради Міністрів

- УРСР 12 червня 1957 року № 557-р // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР. – четвертий. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 220.
741. Про введення на промислових підприємствах безцехової структури управління виробництвом. Постанова Ради Міністрів УРСР 28 листопада 1958 року № 1682 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том четвертий. 1957 – 1958 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 804.
742. Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР. Закон, прийнятий четвертою сесією Верховної Ради Української РСР четвертого скликання 31 травня 1957 року // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том четвертий. 1957 – 1958 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 196 – 201.
743. Про заборону розширення штатів адміністративно-управлінського апарату радянських, державних, господарських, кооперативних і громадських організацій. Постанова Ради Міністрів УРСР 15 серпня 1946 року № 1439 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том другий. 1942 – 1951 рр. – К.: Держполітвидав, 1963. – С. 226.
744. Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах. Постанова Центрального Комітету КПРС // Радянська Україна. – 1960. – 12 січня.
745. Про заходи, зв'язані з виконанням Закону «Про дальше удосконалення організації управління промисловістю і будівництвом». Постанова Ради Міністрів УРСР 3 червня 1957 року № 5361 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том четвертий. 1957 – 1958 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 204 – 208.
746. Про організацію роботи в Раді Міністрів Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР 17 червня 1955 року № 767 //

- Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том третій. 1952 – 1956 рр. – К.: Держполітвидав, 1963. – С. 617 – 621.
747. Про підготовку і підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР 19 вересня 1961 р. № 1417 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: Том сьомий. 1961 рік. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 279 – 281.
748. Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР. Постанова ЦК КП(б)У, серпень 1947 р. // Інститут історії України Національної Академії Наук України. Документи і матеріали. 1936 – 1991. Книга 1. 1936 – 1947. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 559 – 565.
749. Про положення про місцеві ради та постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том четвертий. 1957 – 1958 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 168 – 189.
750. Про посилення ролі і відповідальності колегій (комітетів) міністерств і відомств у справі добору і розстановки кадрів. Постанова Ради Міністрів УРСР 7 березня 1960 року № 297 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том шостий. 1960 рік. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 58.
751. Про скорочення загальнодержавної статистичної звітності. Постанова Ради Міністрів УРСР 7 вересня 1953 року № 1862 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том третій. 1952 – 1956 рр. – К.: Держполітвидав, 1963. – С. 211 – 212.

752. Про скорочення, спрощення та впорядкування статистичної звітності. Постанова Ради Міністрів УРСР 13 лютого 1947 р. № 184 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: Том другий. 1942 – 1951 рр. – К.: Держполітвидав, 1963. – С. 292 – 294.
753. Про утворення Рад народного господарства економічних адміністративних районів Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР 31 травня 1957 року № 530 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР. – Том четвертий. 1957 – 1958 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – С. 201.
754. Проблемы партийного и государственного строительства. – Вып. 1 / Редкол.: Д.А. Керимов (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1981. – 229 с.
755. Протокол совместного заседания пленума ЦК КПСС, Совета Министров СССР и Президиума Верховного Совета СССР от 5 марта 1953 г. [Публикация А. Чернева] // Источник. – 1994. – № 1. – С. 106 – 111.
756. Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946 – 1970 гг.). – М.: Политиздат, 1972. – 674 с.
757. Реабилитация: как это было: документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, март 1953 – февраль 1956 г. / Сост. А. Артизов, Ю. Сигачев. В 3-х т. – М.: Международный фонд «Демократия», 2000. – 504 с.
758. Реабилитация: Политические процессы 30 – 50-х гг. / [под общ. ред. А.Н. Яковлева]. – М.: Политиздат, 1991. – 461 с.
759. Реабілітація репресованих: Законодавство і судова практика / уклад.: В.Т. Малярєнко, Є.І. Овчинніков; під ред. В.Т. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997. – 464 с.
760. Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953 – 1964 гг. / сост.: О.В. Хлевнюк [и др.];

- МГУ им. М.В. Ломоносова, Факультет государственного управления [и др.]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 773, [2] с.
761. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1 – 9, М: Политиздат, 1967 – 1974.
762. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1975. В 4-х т. – М.: Политиздат, 1975.
763. Сборник постановлений СССР. – 1957. – № 6, 1958. – №№ 8, 9.
764. Советская жизнь. 1945 – 1953. – М.: Илма-Пресс, 2003. – 88 с.
765. Советская интеллигенция. – М.: Политиздат, 1987. – 222 с.
766. Справочник партийного работника [Редколлегия: Е.И. Бугаев и др.]. – М.: Госполитиздат, 1963. – Вып. 4, 1963. – 736 с.
767. Справочник партийного работника. – Выпуск третий. – М.: Госполитиздат, 1961. – 664 с.
768. Справочник партийного работника. – М.: Госполитиздат, 1957. – 490 с.
769. Справочник партийного работника. Выпуск второй. – М.: Госполитиздат, 1959. – 552 с.
770. Сьома сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 28 – 30 червня 1945 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1946. – 603 с.
771. Товарищ комсомол: Документы съездов комсомола, пленумов, Бюро и Секретариата ЦК ВЛКСМ. 1918 – 1968: В 2 т. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 887 с.
772. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: у 2 ч. – К.: НАН України, Інститут історії, 1996. – Ч. 2: 1944 – 1956 рр. – 247 с.
773. Устав Коммунистической партии Советского Союза (утвержден XXII съездом КПСС) // Справочник партийного работника [Редколлегия: Е.И. Бугаев и др.]. – М.: Госполитиздат, – Вып. 4, 1963. – С. 139 – 158.

774. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Том другий. 1942 – 1951 рр. – К.: Держполітвидав, 1963. – 848 с.
775. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Том сьомий. 1961 рік. – К.: Держполітвидав, 1964. – 367 с.
776. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Том п'ятий. 1959 – 1960 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – 398 с.
777. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Том третій. 1952 – 1956 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – 522 с.
778. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Том четвертий. 1957 – 1958 рр. – К.: Держполітвидав, 1964. – 848 с.
779. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Том шостий. 1960 рік. – К.: Держполітвидав, 1964. – 408 с.
780. ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945 – 1953 / Сост.: В.В. Денисов, А.В. Квашонкин, Л.Н. Малашенко, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменщиков, О.В. Хлевнюк; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова и др. – М.: РОССПЭН, 2004. – 496 с.
781. «ЦК вскрыл пресмыкательство перед границей». Как создавались «суды чести» в центральных органах (1947 – 1948) // Источник. – 1994. – № 6. – С. 68 – 81.

ПУБЛІКАЦІЇ В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

782. Бездушний М. Виконком спрямовує сили громадських активістів / М. Бездушний // Радянська Волинь. – 1964. – 6 жовтня.

783. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1991. – 3 січня.
784. Бурлацкий Ф. Хрущев: Штрихи к политическому портрету / Ф. Бурлацкий // Литературная газета. – 1988. – 24 февраля.
785. Вівдиченко І. На передньому краї / І. Вівдиченко // Радянська Україна. – 1960. – 13 лютого.
786. Воронин А. Главное, решающее звено / А. Воронин // Днепровская правда. – 1955. – 9 июля.
787. Галанов Б. Тогда в пятидесятые / Б. Галанов // Литературные новости. – 1993. – № 23.
788. Гапій Д.Г. Підносити рівень організаційної і політичної роботи в масах / Д.Г. Гапій // Радянське слово. – 1955. – 9 грудня.
789. Гуляев Д. Организаторскую работу – на уровень новых задач / Д. Гуляев // Луганская правда. – 1958. – 28 мая.
790. Гурина М. Мифологемы шестидесятничества: Штрихи к портрету эпохи / М. Гурина // Независимая газета. – 2000. – 11 октября.
791. Дробижев В. Н.С. Хрущев как политический деятель / В. Дробижев // Аргументы и факты. – 1987. – № 12.
792. Дядык И. Поднять боеспособность первичных партийных организаций / И.Дядык // Социалистический Донбасс. – 1953. – 15 апреля.
793. З участю найширших верств трудящих // Радянська Україна. – 1960. – 16 березня.
794. За высокую идейность и художественное мастерство украинской советской литературы. На партийном собрании писателей столицы Украины // Правда. – 1956. – 4 декабря.
795. Зінченко С. Поліпшити партійне керівництво профспілковими організаціями / С. Зінченко // Закарпатська правда. – 1955. – 20 жовтня.
796. Корецкий М. Регулярно и по-деловому проводит сессии местных Советов / М. Корецкий // Днепровская правда. – 1947. – 15 июля.

797. Кралюк П. Українці і Друга світова / П. Кралюк // День. – 2011. – 17 – 18 червня. – № 104-105.
798. Левада Ю. Размышления над страницами истории. 1953 – 1964: почему тогда не получилось / Ю. Левада, В. Шейнис // Московские новости. – 1988. – 1 мая.
799. Литвин В. За лаштунками XX з'їзду КПРС / В. Литвин // Голос України. – 2006. – 18 лютого.
800. Медведев Р. Н.С. Хрущев. Год 1964-й – неожиданное смещение / Р. Медведев // Аргументы и факты. – 1988. – № 7.
801. Неустанно совершенствовать методы партийной работы. // Правда. – 1956. – 4 августа.
802. Нові організаційні форми партійного контролю // Зоря Полтавщини. – 1959. – 18 липня.
803. Новорічна промова Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є. Ворошилова // Зоря Полтавщини. – 1956. – 1 січня.
804. Обласна комсомольська конференція // Вільне життя. – 1955. – 19 листопада.
805. Организовано завершить учебный год в системе политического просвещения // Крымская правда. – 1961. – 7 мая.
806. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів – головне завдання // Радянське слово. – 1952. – 14 березня.
807. Підносити боєздатність колгоспних парторганізацій // Вільне життя. – 1955. – 30 серпня.
808. Пленум ЦК КП України // Радянська Україна. – 1953. – 13 червня.
809. Поднять уровень партийного руководства комсомолом // Социалистический Донбасс. – 1953. – 11 апреля.
810. Половенко В. Неустанно підвищать рівень партійного просвещения / В. Половенко // Луганская правда. – 1958. – 11 июня.
811. Почему культ личности чужд духу марксизма-ленинизма // Правда. – 1956. – 28 марта.

812. Правильно подбирать и воспитывать кадры // Социалистический Донбасс. – 1953. – 17 апреля.
813. Пустинник В. Навчання секретарів партійних організацій / В. Пустинник // Черкаська правда. – 1956. – 22 березня.
814. Работу профсоюзов – на уровень новых задач // Днепровская правда. – 1955. – 4 сентября.
815. Семененко А. Більше уваги питанням ідеологічної роботи / А. Семененко // Радянське слово. – 1952. – 5 січня.
816. Собрание актива Одесской областной партийной организации // Знамя коммунизма. – 1959. – 4 января.
817. Советский, подлинно народный, строй прочен и непоколебим // Правда. – 1956. – 8 июля.
818. Совещание работников оргинструкторских отделов // Бугская заря. – 1946. – 20 июня.
819. Тернопільська обласна партійна конференція // Вільне життя. – 1955. – 20 грудня.
820. Три лика бюрократа // Советская культура. – 1988. – 24 сентября.
821. Чирва И. За дальнейший подъем идеологической работы / И. Чирва // Крымская правда. – 1961. – 8 января.
822. Шевченко В. Совершенствовать работу инструкторов партийных комитетов / В. Шевченко // Луганская правда. – 1958. – 31 октября.
823. VI закарпатська обласна партійна конференція // Закарпатська правда. – 1955. – 10 грудня.
824. Яковенко Д. Програма КПРС про загальнонародну державу / Д. Яковенко, С. Лаута // Радянська Волинь. – 1964. – 5 грудня.

МЕМУАРИ

825. Аджубей А.И. Те десять лет: Время в событиях и лицах / А.И. Аджубей. – Омск: [б. и.], 1990. – Ч. 1. – 142 с., Ч. 2. – 142 с.

826. Аллилуева С.И. Двадцать писем к другу. – [Репринт. воспроизведение изд. 1967 г.] / С. И. Аллилуева. – М.: Сов. писатель, 1990. – 216 с.
827. Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953 – 1985 гг.): Свидетельство современника / Г.А. Арбатов. – М.: Междунар. отнош., 1991. – 398, [1] с.
828. Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина, 2-е изд. / Н.К. Байбаков. – М.: Изд-во «Нефть и газ», 2005. – 458 с.
829. Байгушев А.И. Русский орден внутри КПСС. Помощник М.А. Сулова вспоминает / А.И. Байгушев. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 522 с.
830. Білінський А. В концтаборах СРСР 1944 – 1955: Спогади і спостереження / А. Білінський. – Мюнхен – Чикаго: Накладом в-ва «Орлик», 1961. – 379 с.
831. Бовин А. XX век как жизнь / А. Бовин. – М.: Захаров, 2003. – 774 с.
832. Бутенко А.П. Наука, политика и власть: Воспоминания и раздумья / А.П. Бутенко. – М.: Вагриус, 2000. – 280 с.
833. Бучин А.Н. 170000 километров с Г.К. Жуковым: [Беседы шофера полководца с историком Яковлевым Н.Н.] / А.Н. Бучин. – М.: Молодая гвардия, 1994. – 238 с.
834. Воронов Г.И. Немного воспоминаний / Г.И. Воронов // Дружба народов. – 1989. – № 1. – С. 192 – 201.
835. Воротников В.И. А было это так: Из дневника члена бюро ЦК КПСС / В.А. Вортников. – М.: Совет ветеранов книгоиздания, СИ-МАР, 1995. – 473 с.
836. Гришин В.В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / В.В. Гришин. – М.: Алгоритм: Эксмо Год, 2010 – 272 с.
837. Громько А.А. Памятное. Кн. 2. – 2-е изд., доп. / А.А. Громько. – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.
838. Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Г.К. Жуков. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.

839. Зверев А.Г. Записки министра / А.Г. Зверев. – М.: Политиздат, 1973. – 272 с.
840. Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника / Л.М. Каганович. – М.: Вагриус, 1996. – 574 с.
841. Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – 2-е изд. / Худож. оформитель Л.П. Вировец / Г.К. Крючков. – Харьков: Фолио, 2009. – 636 с.
842. Лихачев Д.С. Я вспоминаю / Д.С. Лихачев. – М.: Прогресс, 1991. – 254 с.
843. Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / А.П. Ляшко. – К.: ИД «Деловая Украина», 1997. – Кн. 3, ч. I: На ступенях власти. – 2001. – 392 с.
844. Микоян А.И. Так было. Размышления о минувшем / А.И. Микоян; [сост., предисл., примеч. и общ. ред. С.А. Микояна]. – М.: Вагриус, 1999. – 616 с.
845. Мухитдинов Н.А. Река времени (от Сталина до Горбачева). Воспоминания / Н.А. Мухитдинов. – М.: «Русты-Рости», 1995. – 192 с.
846. От оттепели до застоя: [сб. воспоминаний] / [сост. Г.В. Иванова; предисл. В.И. Новикова]. – М.: Сов. Россия, 1990. – 255 с.
847. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – 808 с.
848. Погребняк Я.П. Не предам забвению...: 2-е изд., испр. и доп. / Я.П. Погребняк. – К.: Издательство «Арт Эк», 2004. – 416 с.
849. Премьер известный и неизвестный: Воспоминания о А.Н. Косыгине / Сост. Т.И. Фетисов. – М.: Республика, 1997. – 256 с.
850. Сахаров А.Д. Воспоминания: в 2-х т. / А.Д. Сахаров; [ред.-сост. Е. Холмогорова, Ю. Шиханович]. – М.: Права человека, 1996. – Т. 1. – 910 с., Т. 2. – 862 с.

851. Семичастный В.Е. Беспокойное сердце / В.Е. Семичастный. – М.: Вагриус, 2002. – 460 с.
852. Симонов К.М. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине / К.М. Симонов. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1988. – 480 с.
853. Так говорил Каганович: Исповедь Сталинского апостола. – М.: Российское товарищество Отечество, 1992. – 238 с.
854. Хрущев Н.С. Воспоминания: Избранные фрагменты / Н.С. Хрущев. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.
855. Чуковский К. Дневник (1938 – 1969). Подготовка текста, комментарии Е. Чуковской / К. Чуковский. – М.: Путь, 1994. – 490 с.
856. Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. В 3-х т. – Изд. испр. и доп. / И.Г. Эренбург. – М.: Сов. писатель, 1990. – Т. 1. – 634 с., Т. 2. – 443 с., Т. 3. – 491 с.

ЛІТЕРАТУРА

КНИЖКОВІ ВИДАННЯ

857. Авторханов А. Загадка смерти Сталина (заговор Берия) / А. Авторханов. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1976. – 317 с.
858. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма / А. Авторханов. – Вильнюс: Акционерное общество Московского объединения избирателей (ИМОИ) и фирма INPA, 1990. – 240 с.
859. Авторханов А. Происхождение партократи – Т. 1. – 2-е изд. / А. Авторханов. – Франкфурт -на- Майне: Посев, 1981. – 728 с.
860. Авторханов А. Технология власти / А. Авторханов. – М.: Слово; Новый мир, 1991. – 638 с.
861. Аджубей А.И. Крушение иллюзий / А.И. Аджубей. – М.: СП «Интербук», 1991. – 347 с.

862. Административные реформы в России: история и современность / Под общей редакцией докт. экон. наук, проф. Р.Н. Байгузина. – М.: РОССПЭН, 2006. – 645 с.
863. Аксютин Ю.В. Постсталинское общество: проблема лидерства и трансформация власти / Ю.В. Аксютин, А.В. Пыжиков. – М.: Изд-во «Научная книга», 1999. – 413 с.
864. Аксютин Ю.В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – М.: РОССПЭН, 2004. – 488 с.
865. Аксютин Ю.В. XX съезд КПСС: новации и догмы / Ю.В. Аксютин, О.В. Волобуев. – М.: Политиздат, 1991. – 222 с.
866. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР (новейший период) / Л. Алексеева. – Бостон-Вермонт: Хроника Пресс, 1984. – 352 с.
867. Алексеева Л. Поколение оттепели / Л. Алексеева, П. Голдберг. – М.: Захаров, 2006. – 432 с.
868. Алидин В.И. Государственная безопасность и время / В.И. Алидин. – М.: Изографус, 2001. – 448 с.
869. Амальрик А. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? / А. Амальрик. – Париж: Смолоскип; Балтимор, 1971. – 93 с.
870. Андреев С.Ю. Наше прошлое, настоящее и будущее: структура власти и задачи общества. Постигание / С.Ю. Андреев. – М.: Политиздат, 1989. – 712 с.
871. Андриксон А.Я. Ленинские принципы подбора и расстановки кадров (по материалам Латвийской ССР за 1940 – 1958 годы) / А.Я. Андриксон. – Рига: [б. и], 1971. – 62 с.
872. Антология мировой политической мысли. Т. 7. Руковод. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997. – 657 с.
873. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М.: Центр Ком, 1996. – 672 с.

874. Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность / М.Н. Афанасьев. – М.: Центр конституционных исследований, 1997. – 301 с.
875. Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. – 2-е изд., доп. / М.Н. Афанасьев. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с.
876. Афанасьев М.Н. Правящие элиты и государственность посттоталитарной России / М.Н. Афанасьев. – М. – Воронеж: Институт социальной психологии, 1996. – 224 с.
877. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта: В 3-х томах / А.С. Ахиезер. – М.: Философское общество СССР, 1991.
878. Ачкасов В.А. «Взрывающаяся архаичность»: традиционализм в политической жизни России / В.А. Ачкасов. – СПб.: СПбГУ, 1997. – 160 с.
879. Ашанин В.Я. Ленинские идейные и организационные основы партии, нормы партийной жизни, принципы партийного руководства / В.Я. Ашанин. – М.: Мысль, 1968. – 95 с.
880. Ашин Г.К. Курс истории элитологии / Г.К. Ашин. – М.: МГИМО, 2003. – 302 с.
881. Ашин Г.К. Мировое элитное образование / Г.К. Ашин. – М.: Апнил, 2008. – 360 с.
882. Ашин Г.К. Миф об элите и «массовом обществе» / Г.К. Ашин. – М.: Международные отношения, 1966. – 160 с.
883. Ашин Г.К. Основы политической элитологии / Г.К. Ашин, А.В. Понеделков, В.Г. Игнатов, А.М. Старостин. – М.: ПРИОР, 1999. – 304 с.

884. Ашин Г.К. Современные теории элиты: критический очерк / Г.К. Ашин. – М.: Международные отношения, 1985. – 256 с.
885. Бадзьо Ю. Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні: Думки проти течії / Вступ. слово О. Зінкевича / Ю. Бадзьо. – К.: Смолоскип, 1994. – 28 с.
886. Баландин Р.К. Маленков. Третий вождь Страны Советов / Р.К. Баландин. – М.: Вече, 2007. – 336 с.
887. Баран В. Історія України 1945 – 1953 рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.
888. Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 448 с.
889. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
890. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. / В.К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.
891. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
892. Барзилов С. Политическая структура современной российской провинции / С. Барзилов, А. Чернышов. – М.: Магистр, 1997. – 31 с.
893. Баркер Е. Роль партийных комитетов в экономике Советского Союза. 1957 – 1964 гг. / Е. Баркер. – М.: Юрист, 1994. – 214 с.
894. Барткевич Л.Л. Подготовка партийных кадров / Л.Л. Барткевич. – Рига: Авотс, 1980. – 147 с.
895. Бенюх О.П. Владыки. Сцены из жизни кремлевских вождей / О.П. Бенюх. – М.: Вся Москва, 1990. – 272 с.

896. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 / Н.А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 220 с.
897. Берия С. Мой отец – Лаврентий Берия / С. Берия. – М.: Современник, 1994. – 431 с.
898. Берия: Конец карьеры / [сост. и общ. ред. В. Некрасова]. – М.: Политиздат, 1991. – 416 с.
899. Бернхэм Дж. Менеджерская революция / Дж. Бернхэм. – СПб.: Юридическая литература, 1993. – 324 с.
900. Бизюкова И.В. Кадры: подбор и оценка / И.В. Бизюкова. – М.: Московский рабочий, 1984. – 132 с.
901. Блок М. Антология истории или ремесло историка / М. Блок. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
902. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу / Ж. Блондель. – М.: Иностранная литература, 1992. – 356 с.
903. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953 / А.В. Блюм. – СПб.: Академический проект, 2000. – 312 с.
904. Бобков В.А. Научный подход к партийной работе / В.А. Бобков. – М.: Политиздат, 1985. – 190 с.
905. Бобков Ф. КГБ и власть / Ф. Бобков. – М.: Ветеран МП, 1995. – 384 с.
906. Богденко М.Л. Совхозы СССР: Краткий исторический очерк (1917 – 1975 гг.) / М.Л. Богденко, И.Е. Зеленин. – М.: Политиздат, 1976. – 279 с.
907. Богословский М.М. Историография, мемуаристика, эпистолярная / М.М. Богословский. – М.: Наука, 1987. – 216 с.
908. Бондарь В.Я. Современная кадровая политика КПСС: Ленинские теоретические основы / В.Я. Бондарь. – М.: Политиздат, 1988. – 64 с.
909. Бордов Р. Новый экономический курс Советского Союза (1953 – 1960 гг.) / Р. Бордов. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1960. – 170 с.

910. Бородин О. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У / О. Бородин. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 192 с.
911. Ботов В.П. Золотой фонд Партии: Подбор и воспитание кадров в Воронежской области / В.П. Ботов. – Воронеж: Воронеж. обл. кн. изд-во, 1940. – 36 с.
912. Боффа Д. История Советского Союза: В 2-х томах. Т. 2. От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964 / Д. Боффа. – М.: Международные отношения, 1990. – 632 с.
913. Брегеда М.В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953 – 1964 рр. / М.В. Брегеда. – Миколаїв: ТОВ «Фірма Іліон», 2010. – 187 с.
914. Бузгалин А.В. Анатомия бюрократизма / А.В. Бузгалин, А.И. Колганов. – М.: Знание, 1988. – 64 с.
915. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М.: Socio Logos, 1993. – 333 с.
916. Бурлацкий Ф. Глоток свободы. В 2-х кн. Книга вторая / Ф. Бурлацкий. – М.: РИК «Культура», 1997. – 480 с.
917. Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники: о Хрущеве, Андропове и не только о них... – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.
918. Бурлацкий Ф.М. Никита Хрущев / Ф.М. Бурлацкий. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 352 с.
919. Бурлацкий Ф.М. Новое мышление: Диалоги и суждения о технологической революции и наших реформах / Ф.М. Бурлацкий. – М.: Политиздат, 1989. – 431 с.
920. Быков В.В. Партийное требование к руководителю / В.В. Быков. – М.: Московский рабочий, 1964. – 40 с.
921. Бяков В. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У / В. Бяков. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 160 с.

922. Вайль П. 60-е. Мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 368 с.
923. Ванюков Д.А. Хрущевская оттепель / Д.А. Ванюков. – М.: Мир книги, 2007. – 240 с.
924. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. – 544 с.
925. Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920 – 1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М.Ю. Виговський. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.
926. Видрін Д. Українська політична еліта: особливості еволюції, еволюція особливостей / Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект / Д. Видрін, Д Табачник. – К.: Либідь, 1995. – 422 с.
927. Викентьев А.И. Совнархозы в действии. Первый опыт работы совнархозов / А.И. Викентьев. – М.: Госполитиздат, 1958. – 120 с.
928. Винниченко І.І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання / І.І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
929. Власть и оппозиция. Российский политический процесс ХХ столетия. – М.: РОССПЭН. – 1995. – 400 с.
930. Водолазский А.Ф. О законах и категориях партийного строительства / А.Ф. Водолазский. – Ташкент: Узбекистан, 1978. – 210 с.
931. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
932. Волосов Е.Н. Экономическая политика КПСС: взаимоотношения групп центральной и региональных элит (столкновение и учет интересов) / Е.Н. Волосов. – М.: Прогресс, 1992. – 312 с.
933. Вороновский Н.А. Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров. Для университетов марксизма-ленинизма / Н.А. Вороновский. – М.: Мысль, 1967. – 61 с.

934. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
935. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. – М.: РОССПЭН, 2006. – 448 с.
936. Ганжуров Ю.С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси: газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України (1956 – 1964 рр.) / Ю.С. Ганжуров. – К.: «Оріяни», 1999. – 151 с.
937. Геллер М.Я. Утопия у власти / М.Я. Геллер, А.М. Некрич. – М.: МИК, 2000. – 856 с.
938. Гельман В.Я. Консолидация региональных элит и местная демократия в России: Санкт-Петербург в сравнительной перспективе / Социальные и политические ориентации элит Санкт-Петербурга / Под ред. С. Кугеля / В.Я. Гельман. – СПб: издательство СПбУЭФ, 1998. – 190 с.
939. Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917 – 1920 гг. / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Институт Российской истории РАН, 1998. – 259 с.
940. Гинзбург Е.С. Крутой маршрут: Хроника времен культа личности / Е.С. Гинзбург. – М.: Книга, 1991. – 734 с.
941. Гончарук Г.И. Расправа: Украинское повстанчество в советских документах 1954 – 1964 гг.: в 2 ч.: [монография] / Г.И. Гончарук, А.Е. Нагайцев. – Одесса: Астропринт, 2006. – Ч. 2. – 392 с.
942. Горбул А.Д. Научные основы кадровой политики КПСС / А.Д. Горбул. – К.: Выща школа, 1989. – 171 с.
943. Горкин А.Ф. XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии. Стенограмма лекции / А.Ф. Горкин. – М.: Знание, 1956. – 32 с.
944. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991 гг. / 2-е изд., испр. / Т.М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 2009. – 407 с.

945. Градобоев Н. Десталинизация: Разоблачения XXII съезда КПСС / Н. Градобоев. – Мюнхен: Центр общения полит. эмигрантов из СССР (ЦОПЭ), 1962. – 106 с.
946. Гриневский О.А. Тысяча и один день Никиты Сергеевича / О.А. Гриневский. – М.: Вагриус, 1998. – 368 с.
947. Гришко В.І. Що сталося в СРСР у зв'язку із смертю Сталіна? / В.І. Гришко. – [б. м.]: Пропагандивний відділ ЦК УРДП, 1953. – 80 с.
948. Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина: в 4-х кн. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева / Б.А. Грушин. – М.: «Прогресс-Традиция», 2001. – 624 с.
949. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. – М.: Индрик, 1993. – 327 с.
950. Гусев К.В. Краткий очерк истории органов партийно-государственного контроля в СССР / К.В. Гусев. – М.: Наука, 1965. – 365 с.
951. Данилов А.А. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы / А.А. Данилов, А.В. Пыжиков – М.: РОССПЭН, 2001. – 304 с.
952. Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (др. пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю.З. Данилюк, О.Г. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
953. Джавланов О.Т. Номенклатура: Эволюция отбора: Историко-политологический анализ / О.Т. Джавланов, В.А. Михеев. – М.: Луч, 1993. – 138 с.
954. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар / М. Джемилев. – М. – Симферополь: Оджакъ, 2003. – 56 с.
955. Джилас М. Лицо тоталитаризма: Пер. с сербо-хорв. / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 544 с.

956. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20 – 30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М.С. Дорошко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 154 с.
957. Дорошко М.С. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
958. Дриль В.М. Подготовка и марксистско-ленинское воспитание партийных кадров в Украинской партийной организации в 1946 – 1950 гг. / В.М. Дриль. – Львов: Каменяр, 1958. – 67 с.
959. Дубинин А.С. XX съезд КПСС о дальнейшем укреплении и развитии советского общественного и государственного строя / А.С. Дубинин. – М.: Всесоюзный заочный политехнический институт, 1959. – 43 с.
960. Дыльнов Г.В. Законодательная власть в правовом государстве (социологический аспект) / Г.В. Дыльнов. – М.: Форум, 1996. – 412 с.
961. Дядиченко В.А. Розвиток історичної науки в Українській РСР / В.А. Дядиченко, Ф.Є Лось, В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1970. – 80 с.
962. Емельянов Ю.В. Хрущев. От пастуха до секретаря ЦК / Ю.В. Емельянов. – М.: Вече, 2005. – 416 с.
963. Еремеев В.Н. Колхозный трудовой день / В.Н. Еремеев. – М.: [б. и.], 1948. – 82 с.
964. Ермилов В.В. Решения XX съезда КПСС в действии / В.В. Ермилов. – Саратов: [б.и.], 1957. – 95 с.
965. Ефимов А.Н. Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР / А.Н. Ефимов. – М.: Госполитиздат, 1957. – 144 с.
966. Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства. – М.: Политиздат, 1970. – 439 с.
967. Жуков Ю.Н. Сталин: тайны власти / Ю.Н. Жуков. – М.: ВАГРИУС, 2008. – 720 с.

968. Жуков Ю.Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков / Ю.Н. Жуков. – М.: Терра-Книжный клуб, 2000. – 686 [1] с.
969. Журавлев В.В. XX съезд КПСС и его исторические реальности / под ред. В.В. Журавлева. – М.: Политиздат, 1991. – 416 с.
970. Журавський В.С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика, трансформації / В.С. Журавський, О.Ю. Кучеренко, М.І. Михальченко. – К.: [б. в.], 1998. – 264 с.
971. Зав'ялов Б.М. Дмитро Захарович Мануїльський / Б.М. Зав'ялов. – К.: Політвидав України, 1967. – 229 с.
972. Захаров С.В. Этика партийного работника / С.В. Захаров. – М.: Политиздат, 1986. – 204 с.
973. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 224 с.
974. Зверев А. Совершенствовать государственный аппарат / А. Зверев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 76 с.
975. Зезина М.Р. От сталинской диктатуры к «коллективному руководству» / М.Р. Зезина, Т.А. Сивохина. – М.: МГУ, 1993. – 34 с.
976. Зезина М.Р. Советская художественная интеллигенция и власть в 1950 – 60-е годы / М.Р. Зезина. – М.: Диалог. – МГУ, 1999. – 396 с.
977. Зеленин И.Я. Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство / И.Я. Зеленин. – М.: Форум, 2001. – 346 с.
978. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930 – 1960 гг. / В.Н. Земсков. – М.: Наука, 2003. – 306 с.
979. Земцов И. Советский Союз в канун перестройки / И. Земцов, И. Черненко. – Лондон: [б. и.], 1989. – 502 с.
980. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946 – 1947 гг.: происхождения и последствия / В.Ф. Зима. – М.: ИИ РАН, 1996. – 265 с.
981. Зиновьев А. Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма. Авторский сборник / А. Зиновьев. – М.: Центрполиграф, 1994. – 496 с.

982. Зиновьев А.А. Гомо советикус; Пара беллум / А.А. Зиновьев. – М.: Моск. рабочий, 1991. – 412, [2] с.
983. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы 1945 – 1964 гг. / Е.Ю. Зубкова. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. – 200 с.
984. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 гг. / Е.Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
985. Зубов А.Б. Парламентская демократия и политическая традиция Востока / А.Б. Зубов. – М.: Наука, 1990. – 391 с.
986. Иванов П.А. Подбор и воспитание кадров – главное / П.А. Иванов, М.К. Сеславин. – М.: Политиздат, 1963. – 48 с.
987. Игнатов В.Г. Теория и история административно-политических элит России / В.Г. Игнатов, А.В. Понеделков, А.М. Старостин, В.В. Черноус. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦВШ, 1996. – 152 с.
988. Ильин В.В. Реформы и контрреформы в России / В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.С. Ахиезер. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 400 с.
989. Ионидис Я. Основные концепции политической элиты / Я. Ионидис. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 173 с.
990. Исполнительный комитет местного Совета народных депутатов (проблемы совершенствования организации и деятельности). – К.: Наукова думка, 1980. – 327 с.
991. Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России / Дж. М. Истер; [пер. с англ. Т.Н. Саранцевой]. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. – 255 с.
992. Историография истории Украинской ССР. – Редакционная коллегия. Хмель И.С. (отв. редактор) и др. – К.: Наукова думка, 1986. – 556 с.
993. История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М.: Московский рабочий, 1991. – 450 с.

994. История России. XX век: выбор моделей общественного развития. – М.: Ч.Ш.М, 1994. – 188 с.
995. История социалистической экономики СССР. – В 7 т. – Т. VI. – М.: Мысль, 1980. – 286 с.
996. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / Под общ. ред. А.К. Соколова. – М.: РОССПЭН, 2004. – 744 с.
997. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. Источники российской истории: И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, О.Ф. Румянцева / Российский государственный гуманитарный университет. – М.: МГГУ 1998. – 702 с.
998. Иванко А.Б. Историки України XIX – XX ст. (Нариси української історіографії) / А.Б. Иванко. – Кіровоград: [б. в.], 2001. – 382 с.
999. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. – У шести томах. – Т. 5: Комуністична партія напередодні і в роки Великої Вітчизняної війни, в період зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства (1938 – 1959 рр.). – Кн. 2: 1945 – 1959 рр. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1982. – 648 с.
1000. Історія Української РСР. – У 8 т., 10 кн. – Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-ті роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-і роки) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А.В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1979. – 390 с.
1001. Каган С. Кремлевский волк: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. Е.М. Кожокина / С. Каган. – М.: Прогресс, 1991. – 303 с.
1002. Калакура Я.С. Историко-партийная наука и актуальные вопросы современности / Я.С. Калакура. – К: Політвидав, 1974. – 28 с.
1003. Калакура Я.С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис /

- Я.С. Калакура. – К.: Вища школа. Видавництво при Київському університеті, 1976. – 208 с.
1004. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К. Генеза, 2012. – 512 с.
1005. Кандренков А.А. Ключевое звено партийного руководства / А.А. Кандренков. – М.: Политиздат, 1976. – 191 с.
1006. Кара-Мурза Г. Советская цивилизация. От начала до наших дней / Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2008. – 1200 с.
1007. Карапетян Л.М. Советы общенародного государства / Л.М. Карапетян, В.И. Разин. – М.: Политиздат, 1964. – 166 с.
1008. Каратуев А.Г. Советская бюрократия. Система политико-экономического господства и ее кризис (1919 – 1991 гг.) / А.Г. Каратуев. – Белгород: «Ве-земица», 1993. – 371 с.
1009. Караулов А.В. Вокруг Кремля / Книга политических диалогов / А.В. Караулов. – М.: Новости, 1990. – 480 с.
1010. Карнаухов С.В. Старая площадь. Надежды и разочарования / С.В. Карнаухов. – М.: Мир дому твоему, 2001. – 320 с.
1011. Касрадзе К.М. Очерк истории программы КПСС / К.М. Касрадзе. – М.: Госполитиздат, 1962. – 400 с.
1012. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
1013. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. Кафарський. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.
1014. Келлер Д. Стратегические элиты в современном обществе / Д. Келлер. – К.: Свободный дом, 1994. – 187 с.
1015. Ким М.П. Проблемы теории и истории реального социализма / М.П. Ким. – М.: Высшая школа, 1983. – 263 с.
1016. Кириченко М.Г. Высшие органы государственной власти союзных республик / М.Г. Кириченко. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1958. – 61 с.

1017. Кислицын А. Большеви́стская э́лита 1920 – 1930-х гг. / А. Кислицын. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 290 с.
1018. Кислицын А. Научная э́лита в системе политической власти. Изд. 2-е, испр. и доп. / А. Кислицын. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 288 с.
1019. Клифф Т. Сталини́стская Росси́я: Марксистский анализ / Т. Клифф; [пер. с англ.]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 238, [2] с.
1020. Коваленко Г.Я. От съезда к съезду / Г.Я. Коваленко, В.К. Криворученко, Р.В. Чекрыжова. – М.: Молодая гвардия, 1961. – 144 с.
1021. Ковальченко П.Д. Методы исторического исследования / П.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 324 с.
1022. Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.
1023. Кодин М.И. Современный политический процесс в России. Общественно-политические объединения и политическая э́лита (теоретико-методологические проблемы исследования) / М.И. Кодин. – М.: РАН, Ин-т социал.-полит. исслед., Акад. социал. наук, 1997. – 78 с.
1024. Кожукало І.П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951 – 1958 рр. / І.П. Кожукало. – К.: Вища школа, 1976. – 208 с.
1025. Кожукало І.П. Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі / І.П. Кожукало. – К.: Політвидав України, 1969. – 88 с.
1026. Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневe (1953 – начало 1980-х гг.) / В.А. Козлов. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. – 416 с.
1027. Колбенков Н.Ф. Совершенствование руководства промышленностью в СССР (1956 – 1960 гг.) / Н.Ф. Колбенков. – М.: Московский рабочий, 1961. – 50 с.

1028. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
1029. Колесников А.К. Ленинские принципы организационного руководства КПСС / А.К. Колесников. – М.: Наука, 1971. – 332 с.
1030. Колесников П.П. О работе с кадрами / П.П. Колесников. – М.: ОГИЗ, 1956. – 64 с.
1031. Коллективность – высший принцип партийного руководства. – М.: Политиздат, 1967. – 288 с.
1032. Коллінгвуд Р.Дж. Ідея історії / Р.Дж. Коллінгвуд. – К.: Основи, 1996. – 376 с.
1033. Комаренко Н.В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Украинская советская историография / Н.В. Комаренко. – К.: Наукова думка, 1984. – 215 с.
1034. Коновалов А.Б. Партийная номенклатура Кузбасса в годы «послевоенного сталинизма» и «оттепели» / А.Б. Коновалов. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2006. – 443 с.
1035. Коновалов А.Б. Партийная номенклатура Сибири в системе региональной власти (1945 – 1991 гг.) / А.Б. Коновалов. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2006. – 636 с.
1036. Коржихина Т.И. Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г. / Т.И. Коржихина. – М.: РГГУ, 1994. – 418 с.
1037. Королев А.М. Кадровая политика КПСС на современном этапе / А.М. Королев. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
1038. Королев А.М. Надежный помощник партии (К 60-летию ВЛКСМ) / А.М. Королев. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
1039. Королев Ю.А. За Кремлевской стеной: Новый век / Ю.А. Королев. – М.: Алгоритм, 2003. – 384 с.
1040. Котельников П.И. О работе с кадрами / П.И. Котельников. – М.: Политиздат, 1956. – 126 с.

1041. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр.: історіографія) / В.П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.
1042. Кравців Б. На багрянному коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР / Б. Кравців. – Нью-Йорк: Пролог, 1960. – 63 с.
1043. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко; В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.). – К.: Основи, 1997. – 423 с.
1044. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
1045. Криворученко В.К. Коллизии «хрущевской оттепели». Страницы отечественной истории 1953 – 1964 годов / В.К. Криворученко, В.А. Пыжиков, В.А. Родионов. – М.: «Социум», 1998. – 230 с.
1046. Крыштановская О.В. Анатомия российской элиты / О.В. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.
1047. Кузнецов И.С. Советский тоталитаризм. Очерк психоистории / И.С. Кузнецов. – Новосибирск: [б. и.], 1995. – 514 с.
1048. Кузьмина З.В. Партия – наш рулевой / З.В. Кузьмина. – Кемерово: Кемеровское книжное издательство, 1962. – 74 с.
1049. Кукушкин Ю.С. Очерк истории Советской Конституции / Ю.С. Кукушкин, О.И. Чистяков. – М.: Политиздат, 1987. – 160 с.
1050. Кулевиг Э. Народный протест в хрущевскую эпоху. Девять рассказов о неповиновении в СССР / Э. Кулевиг; перевод с англ. С. Иванова. – М.: АИРО-XXI, 2009. – 208 с.
1051. Кулинченко В.А. Демократический централизм и развитие внутривнутрипартийных отношений / В.А. Кулинченко. – М.: Мысль, 1985. – 338 с.
1052. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

1053. Курносов Ю.О. Динамика социально-классовой структуры общества развитого социализма / Ю.А. Курносов. – Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. – 280 с.
1054. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів: ЦПД, 2011. – 420 с.
1055. Лазарев Б.М. Органы государственного управления в СССР / Б.М. Лазарев. – М.: Знание, 1978. – 47 с.
1056. Лазич Б. Исторический очерк «Никита Хрущев. Доклад на закрытом заседании XX съезда КПСС» / Б. Лазич. – London: Overseaspubl. Interchange, 1986. – 122 с.
1057. Лапина Н.Ю. Формирование современной российской элиты (проблемы переходного периода) / Н.Ю. Лапина. – М.: ИНИОН, 1995. – 59 с.
1058. Лассуэлл Х. Власть и персоналии / Х. Лассуэлл. – М.: Научная мысль, 1989. – 188 с.
1059. Лебин Б.Д. Кадры аппарата управления в СССР / Б.Д. Лебин, М.Н. Перфильев / Социологические проблемы подбора и расстановки кадров. – М.: Мысль, 1970. – 252 с.
1060. Левин М. Номенклатура – Arcanum Imperii: (Технология управления против социологии управленцев) // Куда идет Россия? Общее и особенное в современной России / М. Левин. – М.: «Европа», 1997. – 434 с.
1061. Левин М. Советский век / Пер. с англ. В. Новикова, С. Копелянской / М. Левин. – М.: «Европа», 2008. – 608 с.
1062. Лейбович О.Л. Реформа и модернизация в 1953 – 1964 гг. / О.Л. Лейбович. – Пермь: Изд. Пермского университета – ТООЗУ-УНЦ, 1993. – 317 с.
1063. Леонова Л.С. Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях, 1917 – 1975 гг. / Л.С. Леонова. – М.: Издательство Московского университета, 1979. – 305 с.

1064. Литвин В.М. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955 рр.) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
1065. Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.
1066. Логинов В.Т. XX съезд. Материалы к 40-летию XX съезда КПСС / В.Т. Логинов. – М.: Республика, 1996. – 64 с.
1067. Локтев И.В. Ленинский стиль руководства и управления / И.В. Локтев. – Л.: [б. и.], 1972. – 32 с.
1068. Лурье Л. 1956 год. Середина века / Л. Лурье, И. Малярова. – СПб: издательский дом «Нева», 2007. – 640 с.
1069. Майстренко І. Історія комуністичної партії України / І. Майстренко. – [б. м. в.]: Сучасність, 1979. – 260 с.
1070. Макаренко В.П. Бюрократия и сталинизм / В.П. Макаренко. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1989. – 362 с.
1071. Маленков А.Г. О моем отце Георгии Маленкове / А.Г. Маленков. – М.: Современник, 1992. – 120 с.
1072. Малов Ю.К. Критика буржуазных фальсификаторов марксистско-ленинского учения о руководящей роли Коммунистической партии в социалистическом обществе / Ю.К. Малов. – М.: Политиздат, 1983. – 310 с.
1073. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917 – 1991 / М. Маля; [пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І. Клещенко, В.П. Павленка]. – К.: Мегатайп, 2000. – 608 с.
1074. Мандел Э. Власть и деньги / Э. Мандел. – М.: Экономическая демократия, 1992. – 277 с.
1075. Маннгейм К. Диагноз нашего времени / К. Маннгейм. – М.: АКАЛИС, 1994. – 444 с.
1076. Мартанус Р.В. Социальное управление: кадры и кадровая политика / Р.В. Мартанус. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 142 с.

1077. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: Реалії життя та діяльності (40 – 50-і рр. ХХ ст.) / Т.В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
1078. Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – 665 с.
1079. Маслов Н.Н. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность (1929 – 1956 гг.) / Н.Н. Маслов. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
1080. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Масненко. – К. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
1081. Матвійчук М.М. Вісімнадцятий з'їзд КП України / М.М. Матвійчук. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 152 с.
1082. Матюшкин Н.И. Двадцатый съезд КПСС / Н.И. Матюшкин. – М.: Госполитиздат, 1962. – 144 с.
1083. Медведев А.В. Диалектика развития советского общества / А.В. Медведев. – Н. Новгород: ННГУ, 2007. – 68 с.
1084. Медведев Р.А. Н.С. Хрущев: Политическая биография / Р.А. Медведев. – М.: Книга, 1990. – 303 с.
1085. Медведев Р.А. Никита Хрущев. Отец или отчим советской «оттепели»? Изд. 1-е / 2-е, доп., перераб. Гении и злодеи / Р.А. Медведев. – М.: Эксмо, Яуза, 2006. – 307 с.
1086. Медведев Р.А. Они окружали Сталина / Р.А. Медведев. – М.: Политиздат, 1990. – 351 с.
1087. Медведев Р.А. Хрущев у власти / Р.А. Медведев, Ж.А. Медведев. – Колумбия: Колумбийский университет прессы, 1970. – 246 с.
1088. Мейзел Дж. Миф правящего класса / Дж. Мейзел. – М.: «Деконт», 1993. – 198 с.
1089. Меньшиков Л.И. Деловая оценка работников в сфере управления. / Л.И. Меньшиков. – М.: Экономика, 1974. – 160 с.
1090. Меньшиков С.М. Советская экономика: катастрофа или катарсис? / С.М. Меньшиков. – М.: Интер-Версо, 1990. – 400 с.

1091. Мерцалов Н. Иной Жуков: Неюбилейные страницы биографии сталинского маршала / Н. Мерцалов. – М.: [б. и.], 1996. – 90 с.
1092. Микешин Н.П. История против антиистории. Критика буржуазной фальсификации послевоенного периода истории КПСС / Н.П. Микешин. – М.: Политиздат, 1973. – 260 с.
1093. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс. – М.: Иностранная литература, 1959. – 543 с.
1094. Михеев В.А. Социально-политическая стратификация общества / В.А. Михеев. – М.: Россия, 1996. – 208 с.
1095. Млечин Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы / Л. Млечин. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1999. – 500 с.
1096. Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917 – 1991 гг. / Э. Модсли, С. Уайт; [пер. с англ. А.Л. Раскина]. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – 431 с.
1097. Морен Э. О природе СССР. Тоталитарный комплекс и новая империя / Э. Морен. – М.: Рос. гос. гуманитарный ун-т: Науч.-издат. центр «Наука для общества», 1995. – 218 с.
1098. Морозов Б.М. Создание и укрепление советского государственного аппарата / Б.М. Морозов. – М.: Госполитиздат, 1957. – 216 с.
1099. Морозов П.Д. Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров / АОН при ЦК КПСС / П.Д. Морозов. – М.: ОГИЗ, 1959. – 69 с.
1100. Москаленко И.М. Органы партийного контроля в период строительства социализма / И.М. Москаленко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 168 с.
1101. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945 – 1991 гг.) / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.

1102. Мохов В.П. Региональная политическая элита: к определению содержания понятия // «Экватор» 90-х / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1995. – 238 с.
1103. Мохов В.П. Топология политического пространства / В.П. Мохов. – Пермь: Изд-во Пермского государственного технического университета, 2002. – 214 с.
1104. Мохов В.П. Эволюция институциональных форм КПСС в российском обществе 20 века / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1998. – 224 с.
1105. Мохов В.П. Эволюция региональной политической элиты России 1950 – 1990 гг. / В.П. Мохов. – Пермь: Изд-во Пермского государственного технического университета, 1998. – 256 с.
1106. Мохов В.П. Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит / В.П. Мохов. – Пермь: Изд-во Пермского государственного технического университета, 2000. – 204 с.
1107. Мощевитин А.Д. Подбор и воспитание руководящих кадров / А.Д. Мощевитин. – М.: Московский рабочий, 1962. – 44 с.
1108. Мултих Г.М. Двадцать другой з'їзд КП України / Г.М. Мултих. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 178 с.
1109. Мухин Ю.И. Власть над властью / Ю.И. Мухин. – М.: Алгоритм, 2007. – 368 с.
1110. Мухин Ю.И. Убийство Сталина и Берия: Научно-историческое расследование / Ю.И. Мухин. – М.: Крымский мост – 9Д; Форум, 2007. – 736 с.
1111. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу. Історична перспектива і сучасні реалії / Л.П. Нагорна. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.
1112. Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 536 с.

1113. Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. – 696 с.
1114. Нарта М. Теория элит и политика. К критике элитаризма. Пер. с чеш. / М. Нарта. – М.: Прогресс, 1978. – 238 с.
1115. Наумов В.П. и др. Об историческом пути КПСС. Поиски новых подходов / В.П. Наумов, В.В. Рябов, Ю.И. Филиппов. – М.: Политиздат, 1990. – 207 с.
1116. Неизвестная Россия. XX век (Серия). – Книга вторая / В.А. Козлов (гл. ред.). – М.: Историческое наследие, 1992. – 724 с.
1117. Некоторые вопросы организационно-партийной работы. – М.: Политиздат, 1973. – 334 с.
1118. Некрич А. Наказанные народы / А. Некрич. – Нью-Йорк: Хроника, 1978. – 170 с.
1119. Некрич А. Отрешись от страха: Воспоминания историка / А. Некрич. – Лондон: [б. и.], 1979. – 413 с.
1120. Ненни П. Перспективы социализма после десталинизации / П. Ненни; [пер. с итал.]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – 90, [1] с.
1121. Нефедов В.Н. Номенклатура империи: исследование кризиса / В.Н. Нефедов. – Нижний Новгород: издательство Волго-Вятского кадрового центра, 1994. – 352 с.
1122. Нижник Н.Р. Государственные управленческие отношения в демократическом обществе / Н.Р. Нижник. – К.: НАНУ, Ин-т госуд. и права, 1995. – 208 с.
1123. Николаева Л.В. Аппарат исполкома местного Совета и информационное обеспечение его работы / Л.В. Николаева, Н.А. Пухтинский. – К.: Наукова думка, 1982. – 236 с.
1124. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко / Д. Норт. – М.: Начала. – 1997 – 325 с.

1125. Обичкин О.Г. Краткий очерк Устава КПСС / О.Г. Обичкин. – М.: Политиздат, 1986. – 144 с.
1126. Оболонский А.В. Бюрократия и государство: Очерки / А.В. Оболонский. – М.: [б. и.], 1996. – 68 с.
1127. Оболонский А.В. Государственная служба / А.В. Оболонский. – М.: Дело, 2001. – 440 с.
1128. Оболонский А.В. Человек и власть: перекрестки российской истории / А.В. Оболонский. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2002. – 416 с.
1129. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – 348 с.
1130. Омаров А.М. Руководитель: Размышления о стиле управления. – 2-е изд., доп. / А.М. Омаров. – М.: Политиздат, 1987. – 366 с.
1131. Оников Л.А. КПСС: анатомия распада. Взгляд изнутри аппарата ЦК / Л.А. Оников. – М.: Республика, 1996. – 223 с.
1132. Опенкин Л.А. Оттепель: как это было (1953 – 1955 гг.) / Л.А. Опенкин. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
1133. Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР / А.Л. Оприщенко. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1975. – 160 с.
1134. Опыт и методика переподготовки партийных и советских кадров. – М.: Мысль, 1975. – 206 с.
1135. Опыт российских модернизаций XVIII – XX века. М.: Научная книга, 2000. – 261 с.
1136. Орлов В.М. Организационно-партийная работа Компартии Украины (Из опыта работы партийных организаций республики на завершающем этапе построения развитого социализма) / В.М. Орлов. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 240 с.
1137. Орлова Т.В. Критика буржуазных фальсификаций партийного строительства КПСС (Историография проблемы) / Т.В. Орлова. – К.:

- Изд-во при Киевском гос. ун-те издательского объединения «Вища школа», 1987. – 159 с.
1138. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет / Переклад з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
1139. Охотский Е.В. Государственная служба в парламенте: Отечественный и зарубежный опыт / Е.В. Охотский. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); РОССПЭН, 2002. – 400 с.
1140. Охотский Е.В. Партийные кадры: Диалектика мышления и стиль политической деятельности / Е.В. Охотский, Г.И. Иконникова. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1989. – 203 с.
1141. Охотский Е.В. Политическая элита / Е.В. Охотский. – М.: Луч, 1993. – 286 с.
1142. Охотский Е.В. Политическая элита и российская действительность / Е.В. Охотский. – М.: Интеллект, 1996. – 300 с.
1143. Охотский Е.В. Районные комитеты партии и интеграция общественного производства на селе / Е.В. Охотский. – М.: Знание, 1984. – 63 с.
1144. Палажченко А.Е. Товарищ Демьян / А.Е. Палажченко. – М.: Политиздат, 1977. – 111 с.
1145. Панченко П.П. Україна: друга половина ХХ ст. (нариси історії) / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко. – К.: Либідь, 1997. – 380 с.
1146. Паренти М. Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх США // Пер. с 7-го англ. издания В. Горбатко / М. Паренти. – М.: «Поколение», 2006. – 416 с.
1147. Паренти М. Демократия для немногих: Пер. с англ. / Предисл. А. Манькина / М. Паренти. – М.: Прогресс, 1990. – 504 с.

1148. Пашин В.П. Историография проблем работы с кадрами (1970 – 1980 гг.) / В.П. Пашин, Н.В. Овчинникова, Ю.П. Свириденко. – М.: Высшая школа, 1988. – 274 с.
1149. Пашин В.П. Кадры коммунистической номенклатуры: Методы подбора и воспитания / В.П. Пашин, Ю.П. Свириденко – М.: ГАСБиУ, 1998. – 243 с.
1150. Пашин В.П. Партийная номенклатура в СССР (1917 – 1930-е годы): становление, развитие, безраздельное могущество (публикация автора на scireople) / В.П. Пашин, С.В. Богданов, О.П. Зюбан. – Белгород: Областная типография, 2005. – 396 с.
1151. Перфильев М.Н. Критика буржуазных теорий о советской политической системе / М.Н. Перфильев. – Л.: Наука, 1968. – 162 с.
1152. Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні 1943 – 1945 рр. / Т.С. Першина. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – 114 с.
1153. Петренко Ф.Ф. Секреты руководства / Ф.Ф. Петренко. – М.: Московский рабочий, 1965. – 159 с.
1154. Петров Н.Ю. Советы народного хозяйства (историко-правовой очерк) / Н.Ю. Петров. – М.: Юридическая литература, 1958. – 94 с.
1155. Печерица В.Ф. Подготовка и воспитание партийных кадров на Дальнем Востоке / В.Ф. Печерица. – Владивосток: Изд-во ДВГУ. – 1985. – 392 с.
1156. Печерица В.Ф. Формирование политической культуры партийных кадров (опыт и проблемы) / В.Ф. Печерица. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1989. – 302 с.
1157. Пискун Е. Термидор в СССР: Идеи Троцкого Л.Д. и наша действительность 1920 – 1980-х гг. / Е. Пискун. – Рязань: Рус. слово, 1997. – 120 с.
1158. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945 – 1991 / Р.Г. Пихоя. – М.: Планета, 1998. – 684 с.

1159. Плешаков П.В. XX съезд КПСС, его решения и историческое значение / П.В. Плешаков. – Новосибирск: [б. и.], 1962. – 51 с.
1160. Плимак Е.Г. Драма российских реформ и революций (Сравнительно-политический анализ) / Е.Г. Плимак, И.К. Пантин. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – 360 с.
1161. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко: У 3-х частинах. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1, 2. – 351 с., Ч. 3. – 336 с.
1162. Подольский Е.М. Так мы жили, так мы работали / Е.М. Подольский. – Тамбов: Пролетарский светоч, 2002. – 298 с.
1163. Позняк В.Т. В колективності – сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956 – 1971 рр. / В.Т. Позняк. – К.: Видавн. об'єднання «Вища школа», 1976. – 200 с.
1164. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003: Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003. – 440 с.
1165. Понеделков А.В. Введение в политическую элитологию / А.В. Понеделков, А.М. Старостин. – Ростов-на-Дону: СКАГС, 1998. – 120 с.
1166. Понеделков А.В. Повышение компетентности партийных кадров в условиях перестройки / А.В. Понеделков. – М.: Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 365 с.
1167. Понеделков А.В. Политическая элита: Генезис и проблема ее становления в России / А.В. Понеделков. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 1995. – 208 с.

1168. Понеделков А.В. Элита: Политико-административная элита: Проблемы методологии, социологии, культуры / А.В. Понеделков. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 1995. – 340 с.
1169. Пономарев А.Н. Н.С. Хрущев: путь к лидерству / А.Н. Пономарев. – М.: Знание, 1990. – 63 с.
1170. Пономарев В. Общественное мнение в СССР: от XX съезда до смерти Л. Брежнева / В. Пономарев. – М.: Прогресс, 1990. – 328 с.
1171. Попов А.А. XX съезд КПСС / А.А. Попов. – Л.: Лениздат, 1956. – 64 с.
1172. Попов В.П. Экономическая политика советского государства. 1946 – 1953 гг. / В.П. Попов. – Тамбов: Издательство ТГПУ, 2000. – 222 с.
1173. Попов Г.Х. Блеск и нищета административной системы / В.П. Попов. – М.: Политиздат, 1990. – 239 с.
1174. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х т. Пер. з англ. О. Коваленка / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 810 с.
1175. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 432 с.
1176. Прибытков В.В. Аппарат / В.В. Прибытков. – СПб.: ВИС, 1995. – 246 с.
1177. Прибытков В.В. Аппарат. 390 дней и вся жизнь генсека Черненко / В.В. Прибытков. – М.: Молодая гвардия, 2002. – 196 с.
1178. Пронин И.И. Ленинские нормы партийной жизни / И.И. Пронин, И.В. Степичев. – М.: Знание, 1988. – 63 [1] с.
1179. Пронин И.И. Районное звено / И.И. Пронин. – М.: Сов. Россия, 1967. – 223 с.
1180. Пронин И.И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание. – 2-е изд., перераб. и доп. / И.И. Пронин. – М.: Мысль, 1981. – 224 с.
1181. Прошин И.И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание / И.И. Прошин. – М.: Знание, 1971. – 64 с.

1182. Пугачев В.П. Субъекты политики: личность, элиты, лидерство / В.П. Пугачев. – М.: Знание, 1991. – 56 с.
1183. Пшеничнов В.А. Критика современных буржуазных фальсификаций ленинских принципов партийного строительства / В.А. Пшеничнов. – М.: МГУ, 1981. – 234 с.
1184. Пыжиков А.В. Генезис официальной позиции КПСС по вопросу о культе личности (1953 – 1964 гг.) / А.В. Пыжиков. – М.: Институт молодежи, 1998. – 28 с.
1185. Пыжиков А.В. Опыт модернизации советского общества в 1953 – 1964 гг.: общественно-политический аспект / А.В. Пыжиков. – М.: Изд. дом «Гамма», 1998. – 299 с.
1186. Пыжиков А.В. Оттепель: идеологические новации и проекты (1953 – 1964 гг.) / А.В. Пыжиков. – М.: [б.и.], 1998. – 195 с.
1187. Пыжиков А.В. Политические преобразования в СССР (50 – 60-е гг.) / А.В. Пыжиков. – М.: Квадрат С; Фантера, 1999. – 305 с.
1188. Пыжиков А.В. Хрущевская оттепель / А.В. Пыжиков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 511 с.
1189. Пыжиков В.А. Государственное строительство и правоохранительная система СССР в 1953 – 1964 гг. / А.В. Пыжиков, В.И. Скоробогатова. – М.: Ин-т молодежи, 1999. – 127 с.
1190. Раззаков Ф.И. Бандиты времен социализма: хроника российской преступности, 1917 – 1991 / Ф. И. Раззаков. – М.: ЭКСМО, 1997. – 515, [1] с.
1191. Разумов Е.З. Крушение и надежды (политические заметки) / Е.З. Разумов – М.:Фонд им. И.Д. Сытина. – 1996. – 186 с.
1192. Разумов Е.З. Проблемы кадровой политики КПСС / Е.З. Разумов. – М.: Политиздат, 1983. – 192 с.
1193. Районный комитет партии. – М.: Политиздат, 1972. – 279 с.
1194. Рапопорт Я.Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года / Я.Л. Рапопорт. – СПб.: Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. – 280 с.

1195. Распопов Н.П. Политическое развитие и модернизация / Н.П. Распопов. – Нижний Новгород: [б. и.], 1994. – 224 с.
1196. Редлих Р. Очерки большевизмоведения. Книга 1: Сталинщина как духовный феномен / Р. Редлих. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1971. – 251 с.
1197. Редлих Р. Очерки большевизмоведения. Книга 2: Советское общество / Р. Редлих. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1972. – 240 с.
1198. Реєнт О. У робітнях історичної науки / О. Реєнт. – К.: Просвіта, 1999. – 278 с.
1199. Решающее звено партийного руководства / Под ред. Н.М. Матвейчука. – К.: Вища школа, Головное издательство, 1984. – 256 с.
1200. Ризаев С.Р. Кадры: профессионализм и компетентность / С.Р. Ризаев. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – 250 с.
1201. Родионов П.А. Коллективность – высший принцип партийного руководства: Разработка, развитие и воплощение ленинского принципа коллективности в деятельности КПСС / П.А. Родионов. – М.: Политиздат, 1967. – 287 с.
1202. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Під ред. П.М. Калениченка та ін. – К.: Наукова думка, 1973. – 254 с.
1203. Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій пол. 60-х років ХХ ст. / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 255 с.
1204. Рубин Н. Лаврентий Берия: миф и реальность / Н. Рубин. – М. – Смоленск: [б. и.], 1998. – 480 с.
1205. Рубинов М.В. Структура и функции лагерных организаций ВКП(б) в период развертывания ГУЛАГа. 1928 – 1934: (на примере Вишер. и Кунгур. лагерей) / М.В. Рубинов / Пермь: Пермский государственный университет, 2002. – 92 с.
1206. Рубцов Ю.В. Маршалы Сталина. От Будённого до Булганина / Ю.В. Рубцов. – М.: Вече, 2006. – 416 с.

1207. Русначенко А. Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця 40-х до початку 90-х років / А. Русначенко. – К.: [б. в.], 2000. – 104 с.
1208. Сажин А.И. Кадровая политика КПСС: история и современность / А.И. Сажин. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
1209. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А.В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1967. – 254 с.
1210. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936 – 1986 гг. / Под ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1986. – 438 с.
1211. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945 – 1982 рр.) / А.В. Санцевич. – К.: Вища школа, 1984. – 258 с.
1212. Сапир Ж. Изменение экономических показателей в СССР в 1941 – 1985 годах / Ж. Сапир. – М.: Мысль, 1989. – 284 с.
1213. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии Украины / В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1989. – 242 с.
1214. Сахаров А.Н. Современная буржуазная историография советского общества. Критический анализ / А.Н. Сахаров. – М.: Наука, 1988. – 246 с.
1215. Свириденко Ю.П. Коммунистическая номенклатура: Истоки, сущность, содержание / Ю.П. Свириденко, В.П. Пашин. – М.: ГАСБУ, 1995. – 172 с.
1216. Сельцер Д.Г. Взлеты и падение номенклатуры / Д.Г. Сельцер. – Тамбов: Тамбовполиграфиздат, 2006. – 592 с.
1217. Сивохина Т.А. Апогей режима личной власти. «Оттепель». Поворот к неосталинизму. Общественно-политическая жизнь в СССР в середине 40-х – 60-е годы / Т.А. Сивохина, М.Р. Зезина. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1993. – 230 с.
1218. Сироткин В.Г. Сталин. Как заставить людей работать? / В.Г. Сироткин. – М.: Алгоритм, 2004. – 384 с.

1219. Система работы с кадрами управления. – М.: Наука, 1984. – 88 с.
1220. Скрыльник А.И. Генерал армии А.А. Епишев / А.И. Скрыльник. – М.: Воениздат, 1989. – 319 с.
1221. Слепов Л. О стиле в партийной работе / Л. Слепов. – М.: Госполитиздат, 1953. – 66 с.
1222. Слепов Л. Подбор кадров, их выдвижение и расстановка / Л. Слепов. – М.: Типография ВПШ при ЦК ВКП(б), 1948. – 43 с.
1223. Слепов Л.А. Вопросы воспитания кадров / Л.А. Слепов. – М.: Правда, 1956. – 119 с.
1224. Слепов Л.А. Высшие и местные органы партии. Лекции / Л.А. Слепов. – М.: Правда, 1958. – 128 с.
1225. Слепов Л.А. Местные партийные органы. Лекции, прочитанные в Высшей партийной школе при ЦК КПСС / Л.А. Слепов. – М.: Госполитиздат, 1954. – 92 с.
1226. Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Ю. Сливка. – Львів: Галицька видавничча спілка, 2005. – 59 с.
1227. Смиртюков М.С. Советский государственный аппарат управления / М.С. Смиртюков. – М.: Политиздат, 1984. – 301 с.
1228. Совершенствование аппарата управления областного Совета народных депутатов / Бутко И.Ф., Чалый П.Ф. и др. – К.: Наукова думка, 1986. – 135 с.
1229. Совершенствование партийной работы с кадрами в современных условиях. – М.: Мысль, 1979. – 86 с.
1230. Советская интеллигенция: Краткий очерк истории (1917 – 1975 гг.) / В.С. Волков, Ф.З. Ходячий, П.П. Амелин и др. – М.: Прогресс, 1982. – 319 с.
1231. Советская историография / [под общ. ред. акад. Ю.Н. Афанасьева]. – М.: Наука, 1996. – 214 с.

1232. Современная политическая история России (1985 – 1997 гг.) / Под ред. В. Зоркальцева. В 2-х т.: Т. 1: Хроника / М.: РАУ-Корпорация, 1997. – 989 с.; Т. 2: Лица России / М.: РАУ-Корпорация, 1999. – 968 с.
1233. Содержание и методы подготовки кадров управления. – М.: АОН, 1977. – 142 с.
1234. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонова / П.А. Сорокин / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
1235. Социализм: теория, практика, уроки. – М.: Политиздат, 1990. – 298 с.
1236. Спирин А.А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: (Из опыта работы парт. орг. Украины) / А.А. Спирин. – К.: Выща школа, 1988. – 245 с.
1237. Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1934. – 10-е изд. – 724 с.
1238. Стеценко П. Двадцять перший з'їзд КП України / П. Стеценко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 139 с.
1239. Стиль работы партийного комитета: Некоторые вопросы научного подхода к партийной работе / Авт. коллектив: В.М. Орлов (руководитель), А.И. Гончаренко, А.С. Гришко и др. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 239 с.
1240. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П.Л. Варгатюк, В.К. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. – К.: Либідь, 1990. – 486 с.
1241. Структура и кадры управления (вопросы теории и практики). – К.: Наукова думка, 1980. – 200 с.
1242. Сукиасян М.А. Власть и управление в России: диалектика традиций инноваций в теории и практике государственного строительства / М.А. Сукиасян. – М.: Право, 1996. – 286 с.

1243. Сурниченко С.И. Ленинские принципы партийного руководства хозяйственным строительством / С.И. Сурниченко. – М.: Политиздат, 1979. – 204 с.
1244. Сушков А.В. Президиум ЦК КПСС в 1957 – 1964 гг.: личности и власть / А.В. Сушков; науч. ред. А.В. Сперанский; Институт истории и археологии Уро РАН. – Екатеринбург: Уро РАН, 2009. – 386 с.
1245. Суярко Л.А. Д.З. Мануильский: революционер, дипломат, ученый / Л.А. Суярко. – К.: Наукова думка, 1983. – 163 с.
1246. Таубман У. Хрущев / У. Таубман; [пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой]. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 850, [14] с.
1247. Тилле А.А. Советский социалистический феодализм. 1917 – 1990 / А.А. Тилле. – М.: Пробел-2000, 2005. – 260 с.
1248. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953 – 1964 рр.) / В.І. Тимцуник. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
1249. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 – 2 / А. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
1250. Топтыгин А. Неизвестный Берия / А. Топтыгин. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 479 с.
1251. Тоффлер О. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века / О. Тоффлер. – М.: АСТ, 2001. – 670 с.
1252. Тоффлер О. Третья волна = The Third Wave / О. Тоффлер. – М.: АСТ, 2010. – 784 с.
1253. Траверсе О.О. Політичне лідерство та керівництво доби «ліберального» тоталітаризму в СРСР / О.О. Траверсе. – К.: ІП і ЕНД, 2010. – 268 с.
1254. Трунов М.П. Ленинские принципы кадровой политики партии / М.П. Трунов. – М.: Политиздат, 1981. – 64 с.
1255. Удод О.А. Історія: осягнення духовності / О.А. Удод. – К.: Генеза, 2001. – 191 с.

1256. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Корінні соціальні зміни. – К.: Наукова думка, 1967. – 328 с.
1257. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 353 с.
1258. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
1259. Україна: утвердження незалежної держави. 1991 – 2001. – К: Генеза, 2001. – 336 с.
1260. Управление и проблема кадров. – М.: Знание, 1972. – 94 с.
1261. Уралов А. Сталин у власти / А. Уралов. – Париж: [б. и.], 1951. – 240 с.
1262. Файнбург З.И. Не сотвори себе кумира...: Социализм и «культ личности»: [Очерк теории] / З.И. Файнбург. – М.: Политиздат, 1991. – 317, [2] с.
1263. Феденко П. Новая «история КПСС» / П. Феденко. – Мюнхен: [б. и.], 1960. – 141 с.
1264. Федоров К.Г. Союзные органы власти (1922 – 1962 гг.) / К.Г. Федоров. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 191 с.
1265. Фещенко М.В. ХХ съезд КПСС о некоторых принципиальных вопросах современного международного развития / М.В. Фещенко. – Харьков: Обл. изд., 1957. – 56 с.
1266. Фигатнер Ю.Ю. К проблеме прогноза постиндустриального технологического переворота: разработка системологических критериев / Ю.Ю. Фигатнер. – М.: Российский центр стратегических и международных исследований ин-та востоковедения РАН, 1998. – 170 с.

1267. Фицпатрик Ш. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л.Ю. Пантиной]. – М.: Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – 196 с.
1268. Фомин И.А. Подбор, расстановка и воспитание кадров / И.А. Фомин. – М.: ОГИЗ, 1953. – 56 с.
1269. Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / М.О. Фролов. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 828 с.
1270. Фролов Ю. Крушители империи СССР. Книга первая / Ю. Фролов. – Донецк: «Донеччина», 2001. – 528 с.
1271. Фролов Ю. Крушители империи СССР. Книга четвертая / Ю. Фролов. – Донецк: «Донеччина», 2002. – 480 с.
1272. Фролов Ю. Крушители империи СССР: в 6 кн. / Ю. Фролов. – Донецк: «Донеччина», 2002. – Кн. 5. – 480 с.
1273. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Э. Фромм; [пер. с англ.]. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
1274. Фурсенко А.А. Безумный риск: секретная история Кубинского ракетного кризиса 1962 г. Пер. с англ. М.А. Тимофеева / А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2006. – 542 с.
1275. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті / Пер. з фр. / Ф. Фюре. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2007. – 810 с.
1276. Хавин А.Ф. От ВСНХ к совнархозам наших дней / А.В. Хавин. – М.: Наука, 1960. – 76 с.
1277. Хайек Ф.А. Дорога к рабству / Ф.А. Хайек. – М.: «Экономика», 1992. – 176 с.
1278. Хасбулатов Р.И. «Бюрократия тоже наш враг...»: Социализм и бюрократия / Р.И. Хасбулатов. – М.: Политиздат, 1989. – 334 с.
1279. Хлевнюк О.В. Политбюро: механизм политической власти в 1930-е годы / О.В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 1996. – 656 с.

1280. Хлусов М.И. Развитие советской индустрии. 1946 – 1978 / М.И. Хлусов. – М.: Наука, 1987. – 280 с.
1281. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917 – 1991. Изд. второе, исправленное и дополненное / Дж. Хоскинг. – М.: Вагриус, 1995. – 511 с.
1282. Хрущев С. Никита Хрущев / С. Хрущев. – М.: Вагриус, 2001. – 447 с.
1283. Хрущев С.Н. Рождение сверхдержавы: Книга об отце / С.Н. Хрущев. – М.: «Время», 2000. – 640, [24] с.
1284. Худокормов А.Г. Экономические корни бюрократизма / А.Г. Худокормов. – М.: Просвет, 1988. – 479 с.
1285. XX з'їзд КПСС без маски. – [б. м.]: Видання Закордонних Частин ОУН, 1956. – 168 с.
1286. XX съезд КПСС и его исторические реальности / [под общ. ред. В.В. Журавлева]. – М.: Политиздат, 1991. – 415 с.
1287. Центр – Регионы – Местное самоуправление: к новой концепции взаимоотношений. – М.: Формула права, 2000. – 224 с.
1288. Цикулин В.А. История государственных учреждений СССР. 1936 – 1965 гг. / В.А. Цикулин. – М.: Политиздат, 1966. – 290 с.
1289. Чазов Е. Здоровье и власть / Е. Чазов. – М.: Новости, 1992. – 224 с.
1290. Чепурний М.І. Кадри: добір, навчання, виховання / М.І. Чепурний. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1986. – 96 с.
1291. Чернев А.Д. 229 кремлевских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах. Справочник / А.Д. Чернев. – М.: Родина: Руссика, 1996. – 333 с.
1292. Черненко К.У. Вопросы работы партийного и государственного аппарата. – 2-е изд., переработ. и доп. / К.У. Черненко. – М.: Политиздат, 1982. – 448 с.
1293. Черненко М.С. Ленінський принцип демократичного централізму в управлінні народним господарством / М.С. Черненко. – К.: Політвидав України, 1958. – 54 с.

1294. Чешков М.А. Развивающийся мир и посттоталитарная Россия / М.А. Чешков. – М.: Наука, 1994. – 168 с.
1295. Чиканова Л.А. Государственные служащие / Под ред. проф. Б.А. Шеломова / Л.А. Чиканова. – М.: Юристъ, 2003. – 146 с.
1296. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым / Из дневника Феликса Чуева; [послесловие С. Кулешова] / Ф. Чуев. – М.: ТЕРРА, 1991. – 623 с.
1297. Шадт А.А. Политические режимы и системы / А.А. Шадт. – Новосибирск: Сибирский университет потребительской кооперации, 2002. – 26 с.
1298. Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза. Перевел с английского Виктор Франс / Л. Шапиро. – London: Overseas Publication Interchange Ltd, 1990. – 771 с.
1299. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю.І. Шаповал. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 272 с.
1300. Шаповал Ю.І. М.С. Хрущов на Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
1301. Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
1302. Шаталин Н.Н. О работе с кадрами / Н.Н. Шаталин. – М.: Госполитиздат, 1944. – 64 с.
1303. Шевелев В.Н. Н.С. Хрущев / В.Н. Шевелев. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 351 с.
1304. Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. Про розвиток історичної науки на Україні / Ф.П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1965. – 74 с.
1305. Шерстнев М.П. Кто правит нами / М.П. Шерстнев. – М.: Ира – пресс, 2000. – 240 с.
1306. Шестаков В.А. Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е годы – середине 60-х годов / В.А. Шестаков. – М.: Наука, 2006. – 296 с.

1307. Шиловцев Ю.В. Ленінський стиль роботи партійних і державних організацій / Ю.В. Шиловцев. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1979. – 62 с.
1308. Школы в науке / Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. – М.: Наука, 1977. – 523 с.
1309. Шмелев Г.И. Распределение и использование труда в колхозах / Г.И. Шмелев. – М.: Госполитиздат, 1964. – 68 с.
1310. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Новосибирск: Наука, 1990. – 880 с.
1311. Шумпетер И. Капитализм, социализм и демократия / И. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 439 с.
1312. Щекин Г.В. Теория социального управления / Г.В. Щекин. – К.: МАУП, 1996. – 408 с.
1313. Щербак А.И. Правовая ответственность должностных лиц аппарата государственного управления / А.И. Щербак. – К. Наукова думка, 1980. – 290 с.
1314. Эволюция региональной политической элиты России. 1950 – 1990. – Пермь: ПГТУ, 1998. – 256 с.
1315. Эггелинг В. Политика и культура при Хрущеве и Брежневе (1953 – 1970 гг.) / В. Эггелинг; [пер. с нем.]. – М.: «АИРО-XX», 1999. – 312 с.
1316. Экономическое развитие СССР. Критика буржуазных концепций. Отв. ред. Ю.Я. Ольсевич. – М.: Наука, 1983. – 221 с.
1317. Эффективность труда руководителя / Академия общественных наук при ЦК КПСС; Пономарев Л.Н., Чичканов В.П., Ковалева Г.А., Мазырин В.П. – 2 изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1988. – 316 [2] с.
1318. Юрчук В. Двадцятий з'їзд КП України / В. Юрчук. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 144 с.
1319. Юрчук В.И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской

- України, 1946 – 1950 гг. / В.И. Юрчук, И.П. Кожукало. – К.: Политиздат України, 1986. – 365 с.
1320. Юрчук В.І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.) / В.І. Юрчук. – К.: Політвидав України. – 1965. – 256 с.
1321. Юрчук В.І. Нариси історії Комуністичної партії України / В.І. Юрчук, Ю.В. Бабко, П.Л. Варгатюк, І.І. Коломійченко, Ю.Ю. Кондуфор. – 4-е вид., доп. – К.: Політвидав України, 1977. – 763 с.
1322. Якименко Є.К. Паша Ангеліна / Є.К. Якименко. – К.: Держсільгоспвидав України, 1959. – 59 с.
1323. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
1324. Яцков В.А. Кадровая политика КПСС, опыт и проблемы / В.А. Яцков. – М.: Мысль, 1986. – 315 с.
1325. Яцков В.А. Подбор кадров и проверка исполнения в организаторской деятельности КПСС / В.А. Яцков. – М.: Мысль, 1976. – 296 с.
1326. Armstrong John A. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus / John A. Armstrong. – London: Atlantic books, 1959. – 174 p.
1327. Armstrong John A. Ukrainian nationalism / John A. Armstrong. – N.-Y.: Columbia university press, 1955. – 322 p.
1328. Boterbloem K. Life and Death under Stalin. Kalinin Province: 1945 – 1953 / K. Boterbloem – Montreal, 1999. – 145 p.
1329. Breslauer G.W. Khrushchev and Brezhnevas leaders: Building aut horityin Sovietpolitics / G.W. Breslauer. – London; Boston: Allen & Unwin, 1982. – 318 p.
1330. Chotiner B.A. Khrushchev's partyreform. Coalition building and institutional innovation / B. A. Chotiner. – London; Westport: Greenwood Press, 1984. – 313 p.

1331. Is Russian Reformable? Change and Resistance from Stalin to Gorbachev / V.R. Daniels. – Boulder, 1988. – 212 p.
1332. Daniels V.R. Office Holding and Elite Status: The Central Committee of the CPSU / V.R. Daniels // The Dynamics of Soviet Politics / ed P. Cocks et. al. – Cambridge, 1976. – 308 p.
1333. Elites and Political Power in the USSR. Edited by D. Lane / Birmingham, 1988. – 348 p.
1334. Fainsod M. Smolensk under Soviet Rule / M. Fainsod. – Cambridge, 1958. – 110 p.
1335. Filtzer D.A. The Khrushchev Era: De-Stalinization and the limits of reform in the USSR, 1953 – 1964 / D.A. Filtzer. – Basingstoke: Macmillan, 1993. – 92 p.
1336. Frankland M. Khrushchev / M. Frankland; [introd. by H. Schwartz]. – New York: Steinand Day, 1967. – 213 p.
1337. Friedrich C.J. Totalitarian dictatorship and autocracy / C.J. Friedrich, Zb. Brzezinski. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. – xiii, 438 p.
1338. Glazov Y. The Russian mindsince Stalin'sdeath / Y. Glazov. – Dordrecht; Boston: D. Reidel Pub. Co., 1985. – 256 p.
1339. Gorlizky Y. De-stalinization and the politics of Russian criminal justice. 1953 – 1964. – Ph. D. dissertation / Y. Gorlizky. – University of Oxford, 1992. – 306 p.
1340. Harris J.R. The Great Urals Regionalism and the Evolution of the Soviet System / J.R. Harris – New York, 1999. – 228 p.
1341. Hodnett G. Leadership in the Soviet National Republics / G. Hodnett – Oakville Ontario, 1978. – 336 p.
1342. Hough J. The Soviet Prefects: The Local Party Organs in Industrial Decisionmaking / J. Hough. – Harvard University Press, 1969. – 190 p.
1343. Lane D. The Transition from Communism to Capitalism. Rulling Elites from Gorbachev to Yeltsin / D. Lane, C. Ross. – New York, 1999. – 316 p.

1344. Lewytzkyj B. Politics and society in Soviet Ukraine. 1953 – 1980 / B. Lewytzkyj. – Edmonton: CIUS, 1984. – 219 p.
1345. Liberalization in the USSR: Facade or reality? / [edited by D. Richard Little]. – Lexington, 1968. – 224 p.
1346. Linden C.A. Khrushchev and the Soviet leadership / C.A. Linden. – Baltimore: John Hopkins Press, 1966. – 270p.
1347. Miller J. Nomenklatura: Check on Lokalizm? // Leadership Selection and Patron-Client Relations in the USSR and Yugoslavia / Ed. by T.H. Rigby and Bogdan Harasymiw. – London, 1983. – 268 p.
1348. Mosca G. The Ruling Class / G. Mosca. – New York, 1939. – 522 p.
1349. Office Holding and Elite Status: The Central Committee of the CPSU / V.R. Daniels // The Dynamics of Soviet Politics / ed P. Cockset. – Cambridge, 1976. – 278 p.
1350. Pareto V. Sociological Writings / V. Pareto. – London, 1966. – 544 p.
1351. Pareto V. The Rise and the Fall of the Elites. An Application of the Theoretical Sociology / V. Pareto. – N. Y., 1968. – 300 p.
1352. Parry G. Political Elites / G. Parry. – London, 1969. – 235 p.
1353. Rejaj M. (eds). Contemporary Democratic Theory / M. Rejaj. – N. Y., 1965. – 300 p.
1354. Rigby T. Communist Party Membership in the USSR 1917 – 1967 / T. Rigby. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – 332 p.
1355. Rytvo H. The dynamics of destalinization / H. Rytvo. – London, 1963. – 64 p.
1356. Shlapentokh V. Soviet intellectuals and political power: The Post-Stalin Era / V. Shlapentokh. – Princeton (N. J.): Princeton University Press, 1990. – 330 p.
1357. Tatu M. Power in the Kremlin: From Khrushchev to Kosygin / M. Tatu. – New York: Viking Press, 1969. – 570 p.
1358. Van Goudoever A.P. The limits of destalinization in the Soviet Union. Political rehabilitations in the Soviet Union since Stalin / A.P. Van Goudoever; [transl. by F. Hijkoop]. – London; Sydney: Croom Helm, 1986. – 276 p.

1359. Wittlin T. Commissar: The life and death of Lavrenty Pavlovich Beria / T. Wittlin. – New York: Macmillan, 1972. – 180 p.

НАУКОВІ СТАТТІ

1360. Абраменко Л. Про публічну реабілітацію жертв політичних репресій в Україні / Л. Абраменко // Історія в школі. – 2001. – № 11-12. – С. 43 – 46.
1361. Абрамова Ю.А. 1957-й: власть и армия / Ю.А. Абрамова // Свободная мысль. – 1997. – № 12. – С. 94 – 101.
1362. Агафоненков Е.Ф. Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров (1946 – 1950 гг.) / Е.Ф. Агафоненков // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 11. – С. 101 – 109.
1363. Айрапетов В.А. Государство и номенклатурные кадры: к оценке трансформации ценностных характеристик, 1945 – 1982 гг. (на материалах Тамбовской области) // КПСС и номенклатура в советском обществе. Материалы всероссийской интернет-конференции / под ред. В.П. Мохова. Пермь: Пермское книжное издательство, 2007. – С. 94 – 101.
1364. Алексеев Г. Количественные параметры культа личности / Г. Алексеев // СССР: Внутренние противоречия / [ред. В. Чалидзе] / Г. Алексеев. – New York: Chalidze Publications, 1982. – Вып. 6. – С. 6 – 9.
1365. Андрощук О.В. Політика перейменувань об'єктів адміністративно-територіального поділу в УРСР в 40–60-ті рр. ХХ ст.: мета, механізм реалізації, наслідки / О.В. Андрощук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 22-23. – К., 2003. – С. 166 – 187.
1366. Антонюк Д. Активный боец ленинской гвардии: к 100-летию со дня рождения Д.З. Мануильского / Д. Антонюк // Коммунист. – 1983. – № 17. – С. 65 – 73.

1367. Антонюк Д.І. Д.З. Мануїльський як історик: (до 100-річчя з дня народження) / Д.І. Антонюк // Український історичний журнал. – 1983. – № 10. – С. 73 – 80.
1368. Артизов А.Н. Введение / А.Н. Артизов, Ю.В. Сигачев // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3 т. [сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н.]: Т. 1. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 7 – 14; Т. II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 5 – 13.
1369. Афанасьев М.Н. Бюрократия как социально-политический феномен / М.Н. Афанасьев // Вестник АН СССР. – 1989. – № 6-7. – С. 62 – 70.
1370. Афанасьев М.Н. Государство и номенклатура: попытка необходимых уточнений / М.Н. Афанасьев // Полис. – 1996. – № 2. – С. 43 – 50.
1371. Афанасьев М.Н. Клиентела в России вчера и сегодня / М.П. Афанасьев // Полис. – 1994. – № 1. – С. 118 – 122.
1372. Ашин Г.К. Смена элит / Г.К. Ашин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 55 – 67.
1373. Бадовский Д.В. Региональные элиты в постсоветской России: особенности политического участия / Д.В. Бадовский, А.Ю. Шутов // Кентавр. – 1995. – № 6. – С. 3 – 23.
1374. Бадовский Д.В. Советская номенклатура как объект научного анализа / Д.В. Бадовский / Ученые записки гуманитарного факультета ПГТУ. – Вып. I. – Пермь, 2000. – С. 62 – 67.
1375. Бадовский Д.В. Советская политическая элита. От «организации профессиональных революционеров» к номенклатурной системе / Д.В. Бадовский // Вестник Московского университета. Сер. 12: Политические науки. – 1995. – № 1. – С. 68 – 80.
1376. Бадовский Д.В. Трансформация политической элиты в России – от «организации профессиональных революционеров» к «партии власти» / Д.В. Бадовский // Полис. – 1994. – № 6. – С. 42 – 58.

1377. Бажан О. Політика десталінізації в Україні (др. пол. 50-х – поч. 60-х рр.) / О. Бажан // Історичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 18 – 26.
1378. Бажан О. Процес десталінізації в Україні (др. пол. 50-х – поч. 60-х рр.) / О. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 469 – 480.
1379. Бажан О. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50 – 60-ті рр. ХХ ст.) / О. Бажан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 8. – К., 2003. – С. 435 – 444.
1380. Бажан О. Реабілітаційні процеси в Україні в 50-х – на поч. 60-х років ХХ ст. / О. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 25. – К., 2004. – С. 421 – 436.
1381. Бажан О. Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині / О. Бажан // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18. – Ужгород, 2007. – С. 32 – 38.
1382. Бажан О.Г. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О.Г. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 112 – 117.
1383. Баран В. Десталінізація в Україні: перша спроба / В. Баран // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106 – 117.
1384. Баран В. Правляча верхівка в Україні у 1950 – 60-ті роки / В. Баран // Сучасність. – 1997. – № 7-8. – С. 104 – 118.
1385. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму / В. Баран // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 104 – 117.
1386. Барановська Н.П. Зміна засад тотального партійного контролю за суспільством у добу М.С. Хрущова / Н.П. Барановська // М.С. Хрущов і Україна: матеріали наукового семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова (Київ, 14 квітня 1994 р.) / Інститут історії України НАНУ. – К.: ІнІУ НАНУ, 1995. – С. 93 – 99.

1387. Барзилов С. Провинция: элита, номенклатура, интеллигенция / С. Барзилов, А. Чернышев // Свободная мысль. – 1996. – № 1. – С. 44 – 56.
1388. Барзилов С.И. Тупики провинциального авторитаризма / С.И. Барзилов // Свободная мысль. – 2000. – № 3. – С. 18 – 30.
1389. Барсуков Н. Провал «антипартийной группы»: Июньский пленум ЦК КПСС 1957 года / Н. Барсуков // Коммунист. – 1990. – № 8. – С. 98 – 108.
1390. Барсуков Н.А. Обратная сторона «оттепели» (Историко-документальный очерк) / Н.А. Барсуков // Кентавр. – 1993. – № 4. – С. 129 – 143.
1391. Барсуков Н.А. Октябрь 64-го / Н.А. Барсуков // Свободная мысль. – 1994. – № 10. – С. 24 – 27.
1392. Барсуков Н.А. XX съезд в ретроспективе Н. Хрущева / Н.А. Барсуков // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 169 – 177.
1393. Белоногов Ю.Г. Конфликты интересов внутри региональной номенклатуры 1960-х годов: к постановке проблемы / Ю.Г. Белоногов // Анналы научной теории развития общества. – Пермь: ПГТУ – ЗУИЭП, 2006. – Вып. 2. – С. 90 – 97.
1394. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні / С. Білокінь // Український історик. – 1990. – №№ 1 – 4.
1395. Білокінь С.І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / С.І. Білокінь // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 100 – 111.
1396. Бойцова Л.В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования / Л.В. Бойцова, В.В. Бойцова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 5 – 26.
1397. Бондарь В.Я. Нарушение ленинских принципов кадровой политики партии / В.Я. Бондарь // На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе / Л.А. Гордон, Э.В. Клопов, И.А. Алуф

- и др.; Под ред. и с предисл. В.В. Журавлева; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1990. – С. 204 – 215.
1398. Бордюгов Г. Личность, доктрина, власть / Г. Бордюгов, В. Козлов, В. Логинов // Коммунист. – 1990. – № 5. – С. 16 – 28.
1399. Борисов Ю.С. Политическая реабилитация в СССР (1950 – 1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю.С. Борисов, А.В. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 205 – 209.
1400. Булкіна В.П. Літературна спадщина Д.З. Мануїльського / В.П. Булкіна // Український історичний журнал. – 1973. – № 9. – С. 119 – 125.
1401. Булкіна В.П. Мануїльський Д.З. / В.П. Булкіна // Український історичний журнал. – 1970. – № 4. – С. 78 – 85.
1402. Бунин И.М. Предприниматели в посткоммунистической России / И.М. Бунин // МЭиМО. – 1992. – № 5. – С. 90 – 95.
1403. Буренков Э.Э. Трансформация общества и внутренние характеристики элитных групп / Э.Э. Буренков // Мир – Россия. – 1995. – № 3-4. – С. 3 – 14.
1404. Бурлацкий Ф. После Сталина: Заметки о политической оттепели / Ф. Бурлацкий // Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 153 – 197.
1405. Бюрократия и общество. – М.: ФО СССР, 1991. – 247 с.
1406. Важно содержание: свобода слова, мысли, веры: Из дневников В.И. Вернадского 1922 – 1925 гг. Архив РАН. Волков В.П. // Исторический архив. – 1996. – № 5-6. – С. 106 – 114.
1407. Ваксберг А. Процессы / А. Ваксберг // Реабилитированные посмертно. – М., 1989. – Вып. 1. – С. 189 – 203.
1408. Васильев В.Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) // В.Ю. Васильев // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – С. 318 – 331.

1409. Вебер М. Государство і суспільство: нариси соціології розуміння / М. Вебер; з нім. пер. М. Кушнір. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2012. – 1112 с.
1410. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко; коммент. А.Ф. Филиппова / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.
1411. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 147 – 156.
1412. Великанова О.В. Образ Ленина в массовом сознании / О.В. Великанова // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 177 – 185.
1413. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1981. – 359 с.
1414. Владиславлев П.А. Формирование концепции кадровой политики / П.А. Владиславлев, Б.А. Попов // Общественные науки. – 1988. – № 6. – С. 49 – 63.
1415. Власть и элиты в российской трансформации: Сборник научных статей / Под ред. А.В. Дуки. – СПб: Интерсоцис, 2005. – 216 с.
1416. Волкогонов Д.А. Секретный доклад о Сталине / Д.А. Волкогонов // Новое время. – 1989. – № 16. – С. 26 – 29.
1417. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая пол. 50-х – сер. 80-х гг. XX в.) / О.В. Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157 – 169.
1418. Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе / Под ред. М.Д. Кукина. – М.: Мысль, 1976. – 340 с.
1419. Гражданское общество и политические элиты в России: проблемы взаимодействия // Современная Россия: власть, общество, политическая наука. Материалы Первого всероссийского конгресса политологов. – М., 1999. – В 3-х т. – Т. 2. – С. 104 – 106.
1420. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 3 – 25.

1421. Гарань О.В. Индустриализация и культурная революция в западных областях УРСР: проблемы формирования национальных кадров / О.В. Гарань // Западная Украина: первые десятилетия после войны. – К.: Институт истории АН УРСР, 1988. – № 3. – С. 23 – 32.
1422. Гарань О.В. Проблемы формирования национальных кадров в западных областях УРСР во второй половине 40-х – 50-х годов / О.В. Гарань // Украинский исторический журнал. – 1989. – № 10. – С. 55 – 65.
1423. Гельман В.Я. Изучение политических элит в России: проблемы и альтернативы / В.Я. Гельман, И.Г. Тарусова // Элитизм в России: «за» и «против». – Пермь: 2002. – С. 32 – 50.
1424. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. / І. Гирич. – К., 2000. – С. 47 – 54.
1425. Гобозов И.А. Бюрократия и бюрократизм: социально-философский анализ / И.А. Гобозов // Вестник МГУ. – Философия. – 1990. – № 1. – С. 31 – 40.
1426. Гозман Л.Я. Культ власти. Структура тоталитарного сознания / Л.Я. Гозман, А.М. Эткинд // Осмыслить культ Сталина: Сб. ст. / [ред.-сост. Х. Кобо]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 337 – 371.
1427. Гозман Л.Я. Метафоры или реальность? Психологический анализ советской истории / Л.Я. Гозман, А.М. Эткинд // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 164 – 173.
1428. Голубев В. О правовых вопросах реабилитации / В. Голубев, С. Юрьев // Советская юстиция. – 1990. – № 3. – С. 12 – 18.
1429. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки / А.Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 21 – 35.
1430. Гуревич А.Я. «Путь прямой, как Невский проспект», или исповедь историка / А.Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. – М.: Кругъ. – 1992. – С. 7 – 34.

1431. Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм и бюрократия / Ю.Н. Давыдов // Политическое самообразование. – 1989. – № 16. – С. 50 – 61.
1432. Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період Хрущовської «відлиги» / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Випуск 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 3 – 17.
1433. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955 – 1965 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 16. – С. 5 – 20.
1434. Дашкевич Я. Дорогами української Кліо: по стан історичної науки в Україні / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 54 – 63.
1435. ХХ съезд: материалы конференции к 40-летию ХХ съезда КПСС. – М.: «Горбачев-фонд», 1996. – 194 с.
1436. ХХІІ съезд и вопросы государства и права: Сб. статей. – Свердловск: [б. и.], 1962. – 541 с.
1437. ХХІІ съезд КПСС и вопросы идеологической работы. Материалы Всесоюзного совещания по вопросам идеологической работы, 25 – 28 декабря 1961 г. – М.: Госполитиздат, 1962. – 463 с.
1438. Дементьев Б.П. Номенклатура советского общества: история и современность / Б.П. Дементьев // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России ХХ века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.). – Пермь: Пермское книжное издательство, 2004. – С. 103 – 109.
1439. Дементьев Б.П. Советские и партийные элиты: реализация власти в обществе / Б.П. Дементьев // КПСС и номенклатура в советском обществе: материалы интернет-конф. (дек. 2005 – февр. 2006 г.) / Пермский государственный технический университет, Центр

- элитологических исследований; под общ. ред. В.П. Мохова. – Пермь: [б. и.], 2007. – С. 45 – 55.
1440. Денисенко П.І. Полум'яний радянський патріот: (до 90-річчя з дня народження С.А. Ковпака) / П.І. Денисенко // Український історичний журнал. – 1977. – № 5. – С. 126 – 129.
1441. Докашенко В. Десталінізація профспілок у призмі порівняльного аналізу статутів 1949 та 1963 років / В. Докашенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 2. – К., 2001. – С. 155 – 163.
1442. Долгов В.М. Идеологический фактор в электоральном процессе современной России / В.М. Долгов // Власть. – 2003. – № 4. – С. 3 – 12.
1443. Дорошенко В.С. М.С. Гречуха (до 80-річчя народження) / В.С. Дорошенко // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 122 – 124.
1444. Дорошко М.С. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки / М.С. Дорошко, В.Ф. Колесник // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 40 – 51.
1445. Дука А.В. Властные элиты: Социологический анализ / А.В. Дука // Элитизм в России: «за» и «против» – Пермь: Пермское книжное издательство, 2002. – С. 29 – 64.
1446. Дука А.В. Перспективы социологического анализа властных элит / А.В. Дука // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – № 1. – С. 64 – 82.
1447. Дука А.В. Трансформация местных элит (институционализация общественных движений: от протеста к участию) / А.В. Дука // Мир России = Universe of Russia. – М., 1995. – Т. 4, № 2. – С. 106 – 117.
1448. Ерохина Л.Н. КПСС и региональная пресса: на материале Удмуртской Республики (конец 50-х – начало 60-х гг.) / Л.Н. Ерохина // КПСС и номенклатура в советском обществе: материалы интернет-конф. (дек. 2005 – февр. 2006 г.) / Пермский государственный технический

- университет, Центр элитологических исследований; под общ. ред. В.П. Мохова. – Пермь: [б. и.], 2007. – С. 102 – 112.
1449. Жуков Е.М. XXII съезд КПСС и задачи советских историков / Е.М. Жуков // Вопросы истории. – 1961. – № 12. – С. 3 – 18.
1450. Жуков Ю.Н. Борьба за власть в партийно-государственных верхах СССР весной 1953 г. / Ю.Н. Жуков // Вопросы истории. – 1996. – № 5/6. – С. 39 – 57.
1451. Журавлев В.В. От Сталина к Брежневу. Авторитарно-бюрократическая система: генезис, эволюция, механизмы функционирования / В.В. Журавлев и др. // Куда идет Россия?.. Формальные институты и реальные практики: Материалы Девятого международного симпозиума «Куда идет Россия?» / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2002. – С. 324 – 334.
1452. Зевелев А.И. Ю.П. Свириденко, В.П. Пашин. Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание (I); В.П. Пашин, Ю.П. Свириденко. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания (II) // Вопросы истории. – 2001. – №. 2. – С. 108 – 115.
1453. Зезина М.Р. Шоковая терапия: от 1953-го к 1956 году / М.Р. Зезина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 127 – 135.
1454. Земсков В.Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954 – 1960 гг.) / В.Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 5 – 26.
1455. Зеніна А.М. Радянські профспілки у кривому дзеркалі антикомунізму / А.М. Зеніна // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 57. – С. 78 – 86.
1456. Зубкова Е. Маленков, Хрущев и «оттепель»: Полемические зарисовки / Е. Зубкова // Коммунист. – 1990. – № 14. – С. 86 – 94.
1457. Зубкова Е. Октябрь 1964 года. Поворот или переворот? (Полемические заметки) / Е. Зубкова // Коммунист. – 1989. – № 13. – С. 92 – 101.

1458. Зубкова Е.Ю. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства / Е.Ю. Зубкова // Отечественная история. – 1995. – № 4. – С. 103 – 115.
1459. Зубкова Е.Ю. После войны: Маленков, Хрущев и «оттепель» / Е.Ю. Зубкова // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / сост. В.А. Козлов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 284 – 320.
1460. Зудин А.Ю. Россия: бизнес и политика // МЭиМО. – 1996. – № 3 – 5.
1461. И примкнувший к ним Шепилов: Правда о человеке, ученом, войне, политике / Сост.: Толчанова Т., Ложников М. – М.: Звонница-МГ, 1998. – 285 с.
1462. Идентичность как предмет политического анализа. Сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции (ИМЭМО РАН, 21 – 22 октября 2010 года). Редколлегия сборника: И.С. Семененко (отв. редактор), Л.А. Фадеева (отв. редактор), В.В. Лапкин, П.В. Панов. – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – 299 с.
1463. Иного не дано / Афанасьев Ю.М. – М.: Прогресс, 1988. – 424 с.
1464. Институциональные и социальные факторы регионализации элит в России // Трансформация российских региональных элит в сравнительной перспективе: Материалы международного семинара (Тверь, 20 – 22 февраля 1998 г.). – М.: МОНФ, 1999. – С. 140 – 151.
1465. Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. Сборник статей по материалам сессии научного совета. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – 276 с.
1466. Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М.: РАН, 1996. – 524 с.
1467. История и историки: Историография истории СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1965. – 302 с.

1468. История России: диалог российских и американских историков. Материалы российско-американской конференции (г. Саратов, 18 – 22 мая 1992 года). – Саратов: [б. и.], 1994. – 368 с.
1469. Іваненко В.В. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946 – 1955 рр.) / В.В. Іваненко // Нариси історії державної служби в Україні / [О.Г. Аркуша, Є.І. Бородін, С.В. Віднянський та ін.; редкол. С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Інститут історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 412 – 434.
1470. Исторична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки і перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків: [б. в.], 1995. – 356 с.
1471. Кадровая политика Коммунистической партии и ее осуществление в современных условиях. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1982. – 190 с.
1472. Калакура Я.С. Українська історична думка на тлі національної ідеї / Я.С. Калакура // Микола Плав'юк. Україна – життя моє. У 3 т. – Т. 3. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2002. – С. 530 – 537.
1473. Катков Н.Ф. Восстановление исторической правды и справедливости (Хроника реабилитации жертв политических репрессий 20 – 50-х гг.) / Н.Ф. Катков // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 9. – С. 83 – 92.
1474. Кацва Л. Годы застоя / Л. Кацва // История. – 2001. – № 5. – С. 3 – 28.
1475. Кива А.В. Советская бюрократия: класс? сословие? социальная группа? / А.В. Кива // Угол зрения. Отечественные востоковеды о своей стране. Сборник статей. – М., 1992. – С. 47 – 76.
1476. Киридон П.В. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження / П. В. Киридон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії,

- наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 214 – 231.
1477. Кислицын А. Эволюция и поражение большевистской элиты / А. Кислицын // История России в вопросах и ответах. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 480 – 599.
1478. Климкова І.І. Особливості процесу інституціоналізації демократії в період політичної трансформації / І.І. Климкова // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22 [Гол. ред. О.В. Бабкіна]. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2011. Випуск 6. – С. 36 – 40.
1479. Кожукало І.П. Комуністична партія – організатор соціалістичного змагання на Україні в 1946 – 1952 рр. (матеріали «круглого столу» «До нових висот у соціалістичному змаганні») / І.П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1985. – № 6. – С. 50 – 55.
1480. Кожукало І.П. Л.Г. Мельников: нарис політичної діяльності / І.П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 95 – 105.
1481. Кожукало І.П. Підготовка і перепідготовка керівних партійних і радянських кадрів у 1946 – 1958 рр. / І.П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1977. – № 2. – С. 77 – 85.
1482. Колбая Г.Н. О гарантиях реабилитации невинного / Г.Н. Колбая // Советское государство и право. – 1972. – № 7. – С. 80 – 88.
1483. Колесник І.І. Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання / І.І. Колесник // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ. – 1997. – С. 308 – 323.

1484. Консерватизм советской партийно-государственной элиты // Исследования по консерватизму. Вып.1. Консерватизм в современном мире. – Пермь: [б. и.], 1993. – С. 136 – 140.
1485. Коржихина Т.П. Основные черты административно-командной системы управления / Т.П. Коржихина // Формирование административно-командной системы. 20 – 30-е годы. – М.: Наука, 1992. – С. 146 – 164.
1486. Коржихина Т.П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25 – 38.
1487. Корнеева Н.В. О некоторых формах партийного руководства Советами в период семилетки / Н.В. Корнеева / Коммунистическая партия Украины – боевой отряд в борьбе за построение социализма и коммунизма. Республиканская научная конференция работников кафедр истории КПСС вузов Украинской ССР (25 – 28 июня 1968 г.). – Днепропетровск: [б. и.], 1968. – С. 181 – 182.
1488. Корнейко А. Процес десталінізації на західноукраїнських землях (1953 – 1964 рр.) / А. Корнейко // Науковий вісник ВДУ. Історія. – 1997. – № 2. – С. 26 – 29.
1489. Корнієвська О.В. Сидір Артемович Ковпак: (до 100-річчя з дня народження) / О.В. Корнієвська // Український історичний журнал. – 1987. – № 5. – С. 129 – 132.
1490. Королев С.А. Искус корпоративности и мутации системы: советская бюрократия в структурах политической власти / С.А. Королев // Бюрократия и общество. – М.: Философское общество СССР, 1991. – С. 125 – 155.
1491. Королюк В.Д. Итоги и задачи славистических исследований в СССР (1945 – 1959 гг.) / В.Д. Королюк, И.А. Хренов // Вопросы истории. – 1960. – № 6. – С. 14 – 30.

1492. Кос В.І. Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС / В.І. Кос // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 75. – С. 16 – 23.
1493. Космарская Л. Идет процесс реабилитации невиновных / Л. Космарская // Социалистическая законность. – 1991. – № 5. – С. 14 – 17.
1494. Костриба П.М. Народний герой: (до 80-річчя з дня народження С.А. Ковпака) / П.М. Костриба // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 127 – 130.
1495. Котигоренко В. Національне питання у владних відносинах в СРСР після Сталіна / В. Котигоренко, М. Панчук // Наукові записки: Збірник. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 24. – К., 2003. – С. 55 – 70.
1496. Кочерга Б.Н. Советская бюрократия: путь к власти (исторический очерк) / Б.Н. Кочерга // Вестник высшей школы. – 1990. – № 12. – С. 56 – 65.
1497. Крупина В. Номенклатура повоєнної України в сучасній історіографії / В. Крупина // Український історичний збірник, Вип. 13, 2010. – С. 130 – 137.
1498. Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження / Гол. ред. В.А. Смолій: У 2-х ч. – К.: Інститут історії України. – 2008. – С. 91 – 98.
1499. Крупина В. Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) / В. Крупина // Український історичний збірник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 12. – С. 207 – 214.
1500. Крупина В. Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред.

- В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 18 – 30.
1501. Крупина В.О. Парти́но-державна номенклатура повоєнної України / В.О. Крупина // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колект. монографія. – [Кн. 2], Ч. 1 – 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 139 – 176.
1502. Крыштановская О.В. Партийная элита в годы перестройки / О.В. Крыштановская // Политические процессы в условиях перестройки / Отв. ред. Крыштановская О.В. – М.: Ин-т социологии РАН, 1991. – Вып. 1. – С. 3 – 33.
1503. Крыштановская О.В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О.В. Крыштановская // Общественные науки и современность. – М., 1995. – № 1. – С. 41 – 56.
1504. Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крэстева // Социологические исследования. – 1996. – № 4. – С. 19 – 29.
1505. Крючков Г.К. Политическая культура кадров и стиль работы / Г.К. Крючков // Коммунист. – 1985. – № 7. – С. 64 – 75.
1506. Крючков Г.К. Кадровую политику партии – на уровень требований перестройки / Г.К. Крючков // Кадровая политика КПСС в условиях перестройки: Сб. ст. – М.: Наука, 1988. – С. 72 – 73.
1507. Куда идет Россия? Альтернативы общественного развития. Международный симпозиум 17 – 19 декабря 1993 г. / Междисциплинарный академический центр социальных наук; Ред. Т.И. Заславская. – М.: Интерпракс, 1994. – 320 с.
1508. Кузьменко Ю.В. Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 51. Регіональна історія та культура XVII – ХХ ст.: сучасний погляд на проблеми та особи / Відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко;

- Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 166 – 180.
1509. Куколев И. Провинциальный аспект политико-экономических элит / И. Куколев // Власть. – 1997. – № 4. – С. 42 – 48.
1510. Кульчицький С.В. Десталінізація в Україні: перша спроба / С.В. Кульчицький // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106 – 117.
1511. Кульчицький С.В. Місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму / С.В. Кульчицький / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 49 – 85.
1512. Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3 – 15.
1513. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964 рр.) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 102 – 114; № 3. – С. 120 – 129; № 4. – С. 91 – 102.
1514. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переламний пункт в історії радянського комунізму / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 106 – 128.
1515. Курганов И. Хрущев и десталинизация / И. Курганов // Посев (Франкфурт). – 1971. – № 11. – С. 32 – 35.
1516. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г.Куромія. – К.: Основи, 2002. – 510 с.
1517. Кутузов В.А. Так называемое «ленинградское дело» / В.А. Кутузов // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 3. – С. 62 – 71.
1518. Лаас Н. Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англomовній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Н. Лаас // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 14. – С. 104 – 116.

1519. Левин М. Номенклатура – ARCANUM IMPERII / М. Левин // Свободная мысль. – 1997. – № 4. – С. 75 – 80.
1520. Ленин В.И. Заключительное слово по докладу о роли и задачах профессиональных союзов на заседании коммунистической фракции съезда. 24 января / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 256 – 261.
1521. Ленин В.И. XI съезд РКП(б). 27 марта – 2 апреля 1922 г. / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 65 – 138.
1522. Ленін В.І. До історії питання про диктатуру (Замітка) / В.І. Ленін // Повне збір. тв. – Т. 41. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 351 – 372.
1523. Ленинские организационные принципы и вопросы партийного строительства на современном этапе. – М.: Мысль, 1971. – 223 с.
1524. Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ф.Є Лось // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957. – С. 31 – 55.
1525. Луковцева Т.А. Поиск путей обновления общества и советская литература в 50 – 60-е гг. / Т.А. Луковцева // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 1. – С. 36 – 49.
1526. Лыткин В.А. Критика буржуазной фальсификации роли и назначения аппарата руководящих органов КПСС / В.А. Лыткин // Вопросы истории КПСС. – 1977. – № 3. – С. 94 – 106.
1527. М.С. Хрущов і Україна: матеріали наук. семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова (Київ, 14 квітня 1994 р.) / Інститут історії України НАНУ. – К.: ІнІУ НАНУ, 1995. – 200 с.
1528. Майстренко І. Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР / І. Майстренко // Сучасність. – 1981. – № 3-4. – С. 138 – 146.
1529. Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: Издание второе: Т. 1. М.: Главное издательство политической литературы, 1955. – С. 219 – 368.

1530. Матеріали Всеукраїнської наради завідувачів кафедр соціально-гуманітарних дисциплін. – Квітень 1997 р. – К.: Основи, 1997. – 304 с.
1531. Медведев Р. XX съезд КПСС: до и после / Р. Медведев // Преподавание истории в школе. – 2000. – № 7. – С. 25 – 33.
1532. Мерзляков Л.И. Номенклатура и тоталитаризм: характер симбиоза / Л.И. Мерзляков // История России: Диалог российских и американских историков. – Саратов: [б. и.], 1992. – С. 59 – 70.
1533. Милановски В. Политические элиты – элиты в политике / В. Милановски // Политология вчера и сегодня. Отв. за вып. Е.А. Куприна. – М.: Изд-во АОН при ЦК КПСС, 1991. – Вып. 3. – С. 102 – 112.
1534. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – №№ 5, 9; 1991. – № 4.
1535. Місінкевич Л.Л. Парти́но-державна політика щодо реабілітації репресованих у Західній Україні в 50 – 60-і рр. ХХ ст. / Л.Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 29, ч. 2. – К., 2005. – С. 318 – 338.
1536. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій у пер. пол. 50-х рр. ХХ ст. / Л.Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 22-23. – К., 2003. – С. 374 – 389.
1537. Місінкевич Л.Л. Реабілітація наукової та творчої інтелігенції в другій половині 50 – 60-х рр. ХХ ст. / Л.Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 32. – К., 2005. – С. 341 – 351.
1538. Місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відповід. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 236 с.

1539. Модсли Э. Портрет меняющейся элиты: члены ЦК КПСС с 1939 по 1990 г. / Э. Модсли // Политические процессы в условиях перестройки / Отв. ред. Крыштановская О.В. – М.: Ин-т социологии РАН, 1991. – Вып. 1. – С. 34 – 47.
1540. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 186 – 196.
1541. Мотовиловкер Я.О. Основания прекращения уголовного дела по реабилитирующим лицом мотивам / Я.О. Мотовиловкер // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 87 – 94.
1542. Мохов В.П. Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века / В.П. Мохов // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.). – Пермь: Пермское книжное издательство, 2004. – С. 41 – 54.
1543. Мохов В.П. Номенклатура: социальная группа или социальный институт? / В.П. Мохов // Социология. – 2007. – № 1. – С. 16 – 29.
1544. Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы / В.П. Мохов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 38 – 50.
1545. Мохов В.П. Политическая элита в СССР / В.П. Мохов // Перспективы. – 1991. – № 8. – С. 14 – 22.
1546. Мохов В.П. Советская номенклатура как политический институт / В.П. Мохов // Номенклатура в истории советского общества. Тез. докл. интернет-конф. нояб. 2003 – март 2004 г. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2004. – С. 21 – 40.
1547. Мохов В.П. Стратификация советской региональной политической элиты 1960 – 1990 гг. / В.П. Мохов // Власть и общество в постсоветской

- России: новые практики и институты. Под ред. Афанасьева М.Н. – М.: МОНФ, 1999. – С. 14 – 38.
1548. Мохов В.П. Элиты как руководящая и направляющая сила индустриального общества / В.П. Мохов // Элитизм в России: «за» и «против»: Сборник материалов интернет-конференции, февраль-май 2002 г. / Под ред. Мохова В.П. – Пермь: Пермский государственный технический университет, 2002. – С. 114 – 133.
1549. Мэтьюз И. Становление системы привилегий в Советском государстве / И. Мэтьюз // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С. 45 – 61.
1550. Мясников О.Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? / О.Г. Мясников // Полис. – 1993. – № 1. – С. 52 – 60.
1551. Н.С. Хрущев: Материалы к биографии / [сост. Ю.В. Аксютин]. – М.: Политиздат, 1989. – 366 с.
1552. На изломах социальной структуры / Под ред. Галкина А.А. – М.: Мысль, 1987. – 334 с.
1553. Наумов В.П. «Дело» маршала Г.К. Жукова. 1957 г. / В.П. Наумов // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 71 – 91.
1554. Наумов В.П. Борьба Н.С. Хрущева за единоличную власть / В.П. Наумов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 10 – 31.
1555. Наумов В.П. Был ли заговор Берии? Новые документы о событиях 1953 г. / В.П. Наумов // Новая и новейшая история. – 1998. – № 5. – С. 17 – 39.
1556. Наумов В.П. Введение к книге: Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Млечин, Ю. Сигачев, А. Степанов / В.П. Наумов. – М.: МФД, 1998. – С. 5 – 18.
1557. Наумов В.П. «Дело» маршала Г.К. Жукова. 1957 / В.П. Наумов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 86 – 87.

1558. Наумов В.П. К истории секретного доклада Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС / В.П. Наумов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 147 – 168.
1559. Наумов В.П. Н.С. Хрущев и реабилитация жертв массовых политических репрессий / В.П. Наумов // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 19 – 35.
1560. Наумов В.П. Реформатор из «сталинской шинели» / В.П. Наумов // Свободная мысль. – 1994. – № 10. – С. 27 – 32.
1561. Неделін О.І. Здійснення ленінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами (З досвіду роботи партійних органів української частини Донбасу в 1956 – 1961 рр.) / О.І. Неделін // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 61. – С. 104 – 111.
1562. Некоторые проблемы истории советского общества (историография). – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1964. – 196 с.
1563. Нестерцов В.Д. Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров Донбасса в 1946 – 1950 гг. / В.Д. Нестерцов, В.А. Рыбалко, А.Н. Хинданова // Научные труды по истории КПСС. – К.: Изд-во КГУ, 1981. – Вып. 3. – С. 92 – 99.
1564. Немов М.М. Висування кандидатів до Рад депутатів трудящих різного рівня в УРСР як один із методів контролю за українським суспільством (друга половина 1950-х – 1980-х рр.) / М.М. Немов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 37. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 246 – 262.
1565. Никитина Л.Г. Тоталитаризм и бюрократия: антигуманный симбиоз / Л.Г. Никитина // Бюрократия и общество. – М.: Философское общество СССР, 1991. – С. 171 – 176.
1566. Николаев Н.И. В.И. Ленин, КПСС о подборе и выдвижении руководящих кадров / Н.И. Николаев // Вопросы истории КПСС. – 1984. – № 6. – С. 101 – 112.

1567. Ніколаєць Ю.О. Процес десталінізації в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях вітчизняних учених / Ю.О. Ніколаєць // Література та культура Полісся. Вип. 37: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин, 2007. – С. 212 – 221.
1568. Новиков В.Н. В годы руководства Н.С. Хрущева / В.Н. Новиков // Вопросы истории. – 1989. – № 1. – С. 104 – 118, № 2. – С. 110 – 122.
1569. Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.) / Под. ред. В.П. Мохова / – Пермь: Изд-во ПГТУ, 2004. – 392 с.
1570. Номенклатура и номенклатурные практики в России. Интернет-конференция 12 января 2007 – 31 марта 2007 года. Центр элитологических исследований при Академии политической науки, Пермский государственный технический университет. Пермь: Изд-во Пермского государственного технического университета. – 2007. – 500 с.
1571. О методологических вопросах исторической науки // Вопросы истории. – 1964. – № 3. – С. 3 – 15.
1572. О Сталине и сталинизме: [беседа с Д.А. Волкогоновым и Р.А. Медведевым] // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 89 – 108.
1573. Оболонский А. Бюрократия и бюрократизм (к теории вопроса) / А. Оболонский // Государство и право. – 1993. – № 12. – С. 88 – 98.
1574. Овсій І.О. Д.С. Коротченко: (до 90-річчя з дня народження) / І.О. Овсій // Український історичний журнал. – 1984. – № 11. – С. 139 – 143.
1575. Озира В. Кадры управления, их подбор и подготовка / В. Озира // Вопросы экономики. – 1973. – № 9. – С. 44 – 56.
1576. Ольшанский Д.В. Социальная психология «винтиков» / Д.В. Ольшанский // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 91 – 103.

1577. Ольшанский Д.В. Трансформация человеческого сознания (от мегамашины тоталитаризма к демократическому обществу) / Д.В. Ольшанский // Полис. – 1991. – № 3. – С. 53 – 66.
1578. Омельчук Д.В. Реакція населення Криму на доповідь М. Хрущова на XX з'їзді партії та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» / Д.В. Омельчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 118 – 122.
1579. Организационно-партийная работа: Из истории партийного строительства. – М.: Политиздат, 1969. – Вып. 1. – 376 с.
1580. Осипова Е.В. Социологическая система Вильфредо Парето // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Е.В. Осипова / Под ред. И.С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР – М.: Наука, 1979. – С. 309 – 331.
1581. Основные проблемы истории упрочения и развития социализма в СССР. Конец 1930-х – начало 1960-х годов. – М.: Наука, 1984. – Т. 1. – 442 с.
1582. От сталинской диктатуры к «коллективному руководству». – М.: Историк, 1993. – 147 с.
1583. Очерки истории Тамбовской организации КПСС. – Воронеж: Центр.-Чернозем. кн. изд-во, 1984. – 503 с.
1584. Очерки по историографии советского общества. Сборник статей / Под ред. М.Е. Найденова, С.Ф. Кайды, Л.М. Панина. – М.: Наука, 1967. – 490 с.
1585. Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» / В.Б. Пастухов // Полис. – 1993 – № 2. – С. 49 – 56.
1586. Пермская элита: становление, развитие, современное состояние: Материалы Интернет-конференции (январь – март 2003 г.) / Под. ред. В.П. Мохова. – Пермь: ПГТУ, 2003. – 215 с.

1587. Першина Т.С. Парти́но-радя́нська номенклатура в Україні, 1945 – 1948 рр.: деякі аспекти проблеми / Т.С. Першина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 264 – 276.
1588. Пихоя Р. О внутривполитической борьбе в советском руководстве. 1945 – 1958 гг. / Р. Пихоя // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 3 – 15.
1589. Пихоя Р. Почему Хрущев потерял власть / Р. Пихоя // Аналитические исследования в исторической науке. – 2000. – март-апрель. – С. 40 – 53.
1590. Пихоя Р.Г. Эволюция номенклатуры. Как власть обменяли на собственность / Р.Г. Пихоя // Российская государственность: история и современность. – М.: РАЕН, 2007. – С. 567 – 583.
1591. Після тирана: 50 років без Й. Сталіна: Статті за матеріалами «круглого столу» (Київ, 5 березня 2003 р.) / Інститут політ. і етнонац. досліджень НАНУ // Наукові записки: Збірник. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 24. – К.: ІПіЕНД, 2003. – 92 с.
1592. Поварницын Б.И. Нюансы апологетики: (очерк совет. историографии сталин. этнополитики, конец 1950-х – сер. 1980-х гг.) / Б.И. Поварницын // Историография сталинизма. Сб. статей / Под ред. Н.А. Симония. М.: РАЕН, 2007. – С. 274 – 320.
1593. Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) / Р. Подкур // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (2). – С. 397 – 415.
1594. Подщеколдин А. Бюрократия – это класс / А. Подщеколдин, И. Соколов // Молодой коммунист. – 1989. – № 5. – С. 10 – 17.

1595. Политические процессы в России: современные тенденции и исторический контекст. – М.: Кругъ, 1995. – 342 с.
1596. Политические системы СССР и стран Восточной Европы. 20 – 60-е годы. – М.: Наука, 1991. – 265 с.
1597. Поляков Ю.А. Похороны Сталина. Взгляд историка-очевидца / Ю.А. Поляков // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4-5. – С. 195 – 207.
1598. Полякова М.Ф. Реабилитация невинных: гарантия чести и достоинства личности / М.Ф. Полякова // Советское государство и право. – 1976. – № 10. – С. 121 – 124.
1599. Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 112 – 116.
1600. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – №№ 1 – 4.
1601. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя «закритої» доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): матеріали «круглого столу» (Київ, 26 лютого 1996 р.) / Інститут історії України НАНУ. – К.: ІнІУ НАНУ, 1997. – 132 с.
1602. Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму / В. Пристайко // Історія в школах України. – 2001. – № 2. – С. 12 – 16.
1603. Пристайко В. Як починалась реабілітація / В. Пристайко // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу», 26 лют. 1996 р. – К., 1997. – С. 44 – 53.
1604. Про минуле – заради майбутнього / під ред. І.Ф. Кураса; упорядк. Ю.І. Шаповала. – К.: Видавництво при Київському державному університеті, 1989. – 408 с.
1605. Проблемы партийного и государственного строительства: Вып. 1 / Редкол.: Д.А. Керимов (отв. редактор) и др. – М.: Мысль, 1981. – 229 с.

1606. Пугачев Б.М. Развитие советских и постсоветских элит / Б.М. Пугачев // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 3. – С. 103 – 108.
1607. Пчелин В.Г. Укрепление и развитие связей партии с массами (1953 – 1962 гг.) / В.Г. Пчелин // *Вопросы истории КПСС*. – 1963. – № 3. – С. 19 – 30.
1608. Пыжиков А.В. Внутрипартийная борьба и эволюция системы власти (1953 – 1957 гг.) / А.В. Пыжиков // *Вестник Российской Академии Наук*, 2001 – Т. 71. – № 3. – С. 246 – 251.
1609. Пыжиков А. Социально-психологические аспекты общественной жизни в годы «оттепели» / А. Пыжиков // *Свободная мысль*. – 2003. – № 6. – С. 103 – 110.
1610. Пыжиков А.В. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели / А.В. Пыжиков // *Вопросы истории*. – 2003. – № 4. – С. 47 – 57.
1611. Радаев В.В. Власть и собственность / В.В. Радаев, О.И. Шкаратан // *Социологические исследования*. – 1991. – № 1. – С. 48 – 64.
1612. Разумов Е.З. XXVI съезд КПСС и некоторые вопросы кадровой политики / Е.З. Разумов // *Вопросы истории КПСС*. – 1981. – № 8. – С. 3 – 19.
1613. Региональные элиты России: проблемы, подходы, гипотезы (Программа исследования) / А.В. Дука (рук). [и др.]. – СПб.: СПбФ ИС РАН, 1999. – 188 с.
1614. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // *Український історичний журнал*. – 1999. – № 3. – С. 15 – 46.
1615. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // *Український історичний журнал*. – 1999. – № 3. – С. 3 – 22.
1616. Рефлексивное крестьяноведение. Десятилетие исследований сельской России / Под ред. Т. Шанина, А.М. Никулина, В.П. Данилова. – М.: МВШСЭН; РОССПЭН, 2002. – 589 с.

1617. Родионов П.А. Как начинался застой? Заметки историка партии / П.А. Родионов // Знамя. – 1989. – № 8. – С. 182 – 210.
1618. Романовский Н.В. Сталинизм и теория институциональных матриц / Н.В. Романовский // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 1 – 22.
1619. Россия в XX веке. Историки мира спорят. – М.: Наука, 1994. – 680 с.
1620. Савицкий В.М. По поводу уголовно-процессуальных гарантий прав невиновного на реабилитацию / В.М. Савицкий // Советское государство и право. – 1965. – № 9. – С. 48 – 56.
1621. Савченко Б.Г. Психологічний портрет сучасного керівника органу державної влади (експертне бачення) / Б.Г. Савченко, Ю.В. Боковикова // Теорія та практика державного управління: збірник наукових праць. – Харків: Видавництво ХарРІНАДУ «Магістр», 2011. – Вип. 3 (34). – С. 406 – 412.
1622. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России / Р. Саква // Полис. – 1997. – № 1. – С. 58 – 72.
1623. Салуцкий А. Кочующая номенклатура (цекисты и академкраты) / А. Салуцкий // Наш современник. – 1991. – № 8. – С. 150 – 161.
1624. Самсонова Т.Н. Концепция «правлящего класса» Г. Моски / Т.Н. Самсонова // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 176 – 187.
1625. Сантос А. Номенклатура и мафия против патриотизма // Вопросы экономики. – 1995. – № 1. – С. 129 – 142.
1626. Сахаров А.М. Методология истории и историография: (Статьи и выступления) / А.М. Сахаров. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 236 с.
1627. Свет и тени «великого десятилетия». Н.С. Хрущев и его время. Сборник. – Л.: Лениздат, 1989. – 480 с.
1628. Сельцер Д.Г. Региональная номенклатура КПСС: размышления о границах дозволенного / Д.Г. Сельцер // КПСС и номенклатура в советском обществе: материалы интернет-конф. (дек. 2005 – февр.

- 2006 г.) / Пермский государственный технический университет, Центр элитологических исследований; под общ. ред. В.П. Мохова. – Пермь: [б. и.], 2007. – С. 21 – 32.
1629. Сенатова О. Субъекты и факторы политики в Поволжье / О. Сенатова, А. Касимов, В. Гельман, С. Рыженков // Политический мониторинг. – М.: ИГПИ, 1994. – № 7, ч. 1. – С. 23 – 32.
1630. Сергійчук В. Повернення учасників національно-визвольного руху та їхніх сімей в Україну / В. Сергійчук // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу», 26 лют. 1996 р. – К.: Вид-во НАН України, 1997. – С. 82 – 85.
1631. Сироткин В.Г. Номенклатура в историческом разрезе / В.Г. Сироткин // Через тернии. Сб. ст. / Сост. А.А. Протащук. – М.: Прогресс, 1990. – С. 292 – 339.
1632. Сироткин В.Г. Номенклатура: Заметки историка / В.Г. Сироткин // Вестник АН СССР. – 1990. – № 6. – С. 12 – 26.
1633. Смагина С.М. Политические партии России в контексте ее истории / С.М. Смагина. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 336 с.
1634. Смирнов Г.Л. Маленькие секреты большого дома. Воспоминания о работе в аппарате ЦК КПСС / Г.Л. Смирнов // Неизвестная Россия. XX век. Книга третья. – М.: Историческое наследие, 1993. – С. 361 – 382.
1635. Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. Сб. ст. – Ч. 1-2. – М.: Изд-во АН СССР, 1962 – 1963. – 246 с.
1636. Советская номенклатура как объект научного анализа // Ученые записки гуманитарного факультета ПГТУ. Вып.1. – Пермь: Изд-во ПГТУ, 2000. – С. 62 – 71.
1637. Сохновський Є. Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина / Є Сохновський // Український історик. – 2001. – Ч. 1 – 4.
1638. Социализм: теория, практика, уроки. – М.: Мысль, 1990. – 246 с.

1639. Социальная и социально-политическая ситуация в СССР: Состояние и прогноз. – М.: МГУ, 1991. – 56 с.
1640. Социальная природа и функции бюрократии. – Круглый стол «МЭиМО» // МЭиМО. – 1989. – № 2, 4 – 7.
1641. Стариков Е.Н. Маргиналы и маргинальное в советском обществе / Е.Н. Стариков // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – № 4. – С. 142 – 155.
1642. Стариков Н.В. Эпоха «оттепели» и этапы эволюции сталинизма: вопросы историографии / Н.В.Стариков // Советская историография / [под общ. ред. акад. Ю.Н. Афанасьева]. – М.: РГГУ, 1996. – С. 316 – 348.
1643. Стиль работы партийного комитета: Некоторые вопросы научного подхода в партийной работе / Авт. коллектив: В.М. Орлов (руководитель), А.И. Гончаренко, А.С. Гришко и др. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 239 с.
1644. Стратификация советской региональной политической элиты, 1960 – 1990 гг. // Власть и общество в постсоветской России: новые практики и институты. – М.: МОНФ, 1999. – С. 14 – 38.
1645. Стыкалин А. 1956-й: XX съезд и «венгерские события» / А. Стыкалин // Свободная мысль. – 1996. – № 10. – С. 101 – 114.
1646. Сысоев В. Сокровенные тайны коммунистической номенклатуры / В. Сысоев // Звезда. – 1992. – № 9. – С. 155 – 171.
1647. Табачник Д.В. О.І. Кириченко: штрихи до політичного портрету першого секретаря ЦК Компартії України в 1953 – 1957 рр. / Д.В. Табачник, Ю.І. Шаповал. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1990. – 22 с.
1648. Теория и история административно-политических элит России / Под ред. А. Кислицына и А.В. Понеделкова / – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦВШ, 1996. – 150 с.
1649. Тимцуник В. Своєрідність викриття культу особи як головного знаряддя у боротьбі за владу напередодні XX з'їзду КПРС / В. Тимцуник

- // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – № 1. – С. 50 – 58.
1650. Тимцуник В. XX з'їзд КПРС про культ особи і його наслідки / В. Тимцуник // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. Вип. 12. – Одеса, 2002. – С. 58 – 76.
1651. Титенко М.А. Деятельность Компартии Украины по осуществлению и развитию ленинских норм и принципов партийной жизни в 1956 – 1961 гг. / М.А. Титенко, М.П. Титенко // Науч. труды по истории КПСС. – К., 1979. – Вып. 101. – С. 52 – 59.
1652. Трансформация региональной политической элиты в переходный период: некоторые тенденции // На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода). – Часть вторая. – М.: МОНФ. 1997. – С. 85 – 96.
1653. Туренко В. Мотивація реформаторської діяльності М.С. Хрущова / В. Туренко // Гуржіївські історичні читання – (збірник наукових праць) [Вип. 2]. – Черкаси. – 2009. – С. 427 – 433.
1654. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб-к статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Мат-ли «круглого столу» / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 236 с.
1655. Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Парламентське видавництво, 1992. – 186 с.
1656. Устинкин С.В. Политико-институциональная трансформация номенклатуры в период либерализации политического режима в СССР (1953 – 1964 гг.) / С.В. Устинкин. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Серия Международные отношения. Политология. Регионоведение. Выпуск 1 (4). – Нижний Новгород: ННГУ, 2006. – С. 32 – 42.

1657. Фадин А. Борьба элит в переходном обществе. Номенклатура и демократия / А. Фадин, И. Бунин, Ю. Марков, А. Салмин // Век XX и мир. – 1991. – № 5. – С. 30 – 37.
1658. Федотов И.А. Ведущая роль партийных организаций на предприятиях угольной промышленности Кузбасса в период развернутого строительства коммунизма (1956 – 1963 гг.) // Вопросы истории и филологии (Сборник трудов кафедр исторического и филологического факультетов). Вып. 8. – Кемерово: [б. и.], 1964. – С. 95 – 108.
1659. Фелифоров Н.А. Кадровая политика КПСС в современных условиях // Вопросы истории КПСС. – 1986. – № 8. – С. 156 – 158.
1660. Феномен бюрократии и социальная структура советского общества // Социально-политические науки. – 1990. – № 5. – С. 35 – 47.
1661. Фирсов Ф.И. Революционер, дипломат, ученый: к 100-летию со дня рождения Д.З. Мануильского / Ф.И. Фирсов // Вопросы истории КПСС. – 1983. – № 10. – С. 81 – 84.
1662. Хлевнюк О.В. Советские региональные руководители: политизация номенклатуры / О.В. Хлевнюк // Куда идет Россия?.. Кризис институциональных систем: Век, десятилетие, год. 1999 / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: Логос, 1999. – С. 51 – 66.
1663. Хрущев Н.С. (1894 – 1971): Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н.С. Хрущева. 18 апреля 1994 года / Междунар. фонд соц.-эконом. и политол. исслед. (Горбачев-Фонд). – М.: Изд-во РГГУ, 1994. – 199 с.
1664. Царевская Т. Новая политика старыми методами / Т. Царевская // Знание – сила. – 1997. – № 6. – С. 82 – 89.
1665. Чешков М.А. «Вечно живая» номенклатура? / М.А. Чешков // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – С. 32 – 34.
1666. Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. – [М.], 1968. – 120 с.

1667. Шагулина И.Н. Анализ экономических реформ в России и их последствий / И.Н. Шагулина // Вопросы истории. – 1996. – № 4. – С. 68 – 80.
1668. Шадрин Ю.А. Государственный интерес в политике и судьба страны во второй половине XX века / Ю.А. Шадрин // Преподавание истории в школе. – 2008. – № 9. – С. 29 – 40.
1669. Шаповал Ю. Емблематична доповідь Микити Хрущова / Ю. Шаповал // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 86 – 99.
1670. Шаповал Ю.І. Л.М. Каганович на Україні [закінчення] / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 117 – 129.
1671. Шаповал Ю.І. Л.М. Каганович на Україні [початок] / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 62 – 74.
1672. Шаповал Ю.І. М.С. Хрущов: Нарис політичної діяльності / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 103 – 115.
1673. Шаповалов Б. Бюрократия и проблема ее устойчивости / Б. Шаповалов // Философские науки. – 1990. – № 6. – С. 3 – 17.
1674. Шевченко Ф.П. Історіографія – важлива історична дисципліна / Ф.П. Шевченко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наука, 1968. – Вип. I. – С. 3 – 24.
1675. Шейнис В.Л. Историческое место XX съезда КПСС и современность / В.Л. Шейнис // Политические исследования. – 1996. – № 3. – С. 129 – 134.
1676. Шепилов Д.Т. Воспоминания / Д.Т. Шепилов // Вопросы истории. – 1998. – №№ 3 – 11.

1677. Шестак О.И. Стратификационная иерархия дальневосточного общества в 1950 – 1980-е годы / О.И. Шестак // Ойкумена. – 2010. – № 3. – С. 57 – 70.
1678. Шитарев Г.И. Восстановление и развитие ленинского принципа коллективности руководства (1953 – 1963 гг.) / Г.И. Шитарев // Вопросы истории КПСС. – 1964. – № 7. – С. 29 – 42.
1679. Штамм А. Эволюция элиты / А. Штамм // Посев. – 1993. – № 2. – С. 49 – 56.
1680. Штейнле О. Номенклатура в системі влади УРСР другої половини 1940-х – початку 1950-х років / О. Штейнле // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Зб. наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 262 – 273.
1681. Штейнле О.Ф. Керівна верхівка УРСР другої половини 1940-х – початку 1950-х років: радянська та діаспорна історіографія / О.Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010, вип. XXIX. – С. 321 – 326.
1682. Штейнле О.Ф. Керівники Запорізької області в номенклатурній еліті УРСР (1943 – 1953 рр.) / О.Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 73 – 78.
1683. Шубкин В.Н. Властвующие элиты Сибири (На материалах Алтайского края) / В.Н. Шубкин // Социологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 47 – 59.
1684. Шугайло Ю. Національне питання в УРСР у добу «хрущовської відлиги» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 22. – Рівне: РДГУ, 2011. – С. 113 – 115.
1685. Шульга М. Уявлення населення України про владну еліту / Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації / Збірник. – К.: ІНВіП, 1997. – С. 49 – 55.

1686. Элитизм в России: «за» и «против»: Сборник материалов Интернет-конференции, февраль – май 2002 г. / Под общ. ред. В.П. Мохова. – Пермь: Пермский государственный технический университет, 2002. – 257 с.
1687. Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит. – Пермь: ПГТУ, 2000. – 204 с.
1688. Эпоха Хрущева. – М.: Прогресс, 2001. – 624 с.
1689. Юровський В.М. Життя, віддане народові: до 80-річчя з дня народження Д.С. Коротченка / В.М. Юровський // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 122 – 125.
1690. Яцков В.А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В.А. Яцков // Проблемы партийного и государственного строительства. Вып. 2. – М.: Наука, 1982. – С. 126 – 134.
1691. Blackwell R. Career development in the Soviet obkom elite: a conservative trend / R. Blackwell // Soviet studies. – 1972. – P 1 – 17.
1692. Fainsod M. Khrushchevism in Retrospect / M. Fainsod // Problems of Communism. – 1965. – № 14: 1 (Jan.-Feb.). – P. 1 – 10.
1693. Keenan E.L. Moscovite Political Folkways / E.L. Keenan // Russian Review. – 1968. – № 45 (2). – P. 11 – 18.
1694. Labeledz L. Resurrection and perdition / L. Labeledz // Problems of communism. – 1963. – V. 12. – № 2. – P. 13 – 19.
1695. Oppenheim S.A. Rehabilitation in the Post-Stalinist Soviet Union / S.A. Oppenheim // The Western political quarterly. – 1967. – V. 20. – № 1. – P. 44 – 51.
1696. Shapiro J.P. Rehabilitation policy under Post-Khrushchev leadership / J.P. Shapiro // Soviet studies. – 1969. – V. 20. – № 4. – P. 12 – 21.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

1697. Авилушкин Т.Ф. XIX съезд Коммунистической партии Советского Союза о подборе, расстановке и воспитании партийных и государственных кадров: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т.Ф. Авилушкин. – Л., 1954. – 17 с.
1698. Агафоненков Е.Ф. Марксистско-ленинское воспитание руководящих партийных и советских кадров в послевоенный период (1946 – 1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Е.Ф. Агафоненков. – М., 1952. – 153 с.
1699. Айрапетов В.А. Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б) / КПСС: Тамбовская область, 1945 – 1982 гг.: дис. ... канд. ист. наук / В.А. Айрапетов. – Тамбов, 2009. – 202 с.
1700. Бадовский Д.В. Правящие элиты России: основные этапы становления и тенденции трансформации советской модели: автореф. дис. ... канд. полит. наук / Д.В. Бадовский. – М., 1997. – 24 с.
1701. Бакурадзе Г.Я. Деятельность Компартии Грузии по подготовке и переподготовке партийных кадров в послевоенный период (1945 – 1959): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Я. Бакурадзе. – Тбилиси, 1972. – 24 с.
1702. Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В.К. Баран. – Львів. – 1997. – 48 с.
1703. Барткевич Л.Л. Проблемы подготовки партийных кадров на современном этапе: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л.Л. Барткевич. – М., 1976. – 23 с.
1704. Бондаренко Я.С. Провинциальное чиновничество Европейского Севера России в 1940-х – начале 1950-х гг. (на материалах Архангельской и Вологодской областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Я.С. Бондаренко. – Вологда, 2004. – 19 с.

1705. Вон Ги Ен. Распад советской номенклатуры и особенности формирования российской политической элиты: автореф. дис. ... д-ра полит. наук / Вон Ги Ен. – М., 1995. – 45 с.
1706. Врублевский В.Г. Деятельность Коммунистической партии по организационно-политическому укреплению комсомольских организаций в 1946 – 1950 гг. (на материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.Г. Врублевский. – К., 1975. – 36 с.
1707. Ганжуров Ю.С. Газетна періодика як джерело вивчення суспільних відносин в Україні (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр.): дис. ... канд. іст. наук / Ю.С. Ганжуров. – К., 1993. – 200 с.
1708. Горбул А.Д. Осуществление кадровой политики КПСС на Украине в 1945 – 1970 гг.: опыт и уроки: автореф. дис. ... докт. ист. наук / А.Д. Горбул. – К., 1989. – 40 с.
1709. Гудзь М.В. Ради депутатів трудящих України в 1953 – 1964 роках: дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – 196 с.
1710. Дроздов В.В. Современная зарубежная историография экономической политики СССР в 1946 – 1985 гг.: автореф. дис. ... докт. экон. наук / В.В. Дроздов. – М., 1998. – 42 с.
1711. Дудко И.Д. Англо-американская советология о кадровой политике КПСС (80-е годы): автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.Д. Дудко. – К., 1991. – 22 с.
1712. Дудукина Д.В. Советская кадровая политика и местный государственный аппарат (1917 – 1991 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Д.В. Дудукина. – Самара, 2002. – 23 с.
1713. Жадовец В.Н. Деятельность Коммунистической партии в области дальнейшего укрепления советского государственного аппарата в годы четвертой пятилетки (на материалах Украинской ССР): дис. ... канд. ист. наук / В.Н. Жадовец. – К., 1956. – 288 с.

1714. Золотов В.А. Политическая элита СССР: социальный состав, образовательный и культурный уровень (1953 – 1991 гг.): автореф. дис. ... докт. ист. наук / В.А. Золотов – М., 2006. – 32 с.
1715. Калбаева Р.К. Борьба КПСС за марксистско-ленинское воспитание руководящих кадров партии и государства на основе решений XIX съезда КПСС (1952 – 1954 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Р.К. Калбаева. – М., 1954. – 321 л.
1716. Калинина О.Н. Формирование и эволюция партийно-государственной номенклатуры Западной Сибири в 1946 – 1964 гг.: дис. ... канд. ист. наук / О.Н. Калинина. – Новосибирск, 2007. – 319 с.
1717. Кирякова О.Г. Большевицкая элита на пути становления: формирование и эволюция (1903 – 1917 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / О.Г. Кирякова. – Саратов, 2004. – 24 с.
1718. Кобба Д.В. Государственная деятельность Л.П. Берия (1939 – 1953 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Д.В. Кобба. – М., 2002. – 21 с.
1719. Колдушко А.А. Кадровая революция партийной номенклатуры на Урале в 1936 – 1938 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.А. Колдушко. – Пермь, 2006. – 21 с.
1720. Колесников А.К. Подбор кадров и проверка исполнения – главное в организаторской работе Коммунистической партии Советского Союза: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.К. Колесников. – М., 1954. – 18 с.
1721. Колоколова Т.И. Совершенствование работы партийных комитетов с номенклатурными кадрами: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т.И. Колоколова. – М., 1983. – 22 с.
1722. Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б)-КПСС в регионах Сибири (1945 – 1991 гг.): дис. ... докт. ист. наук / А.Б. Коновалов. – Кемерово, 2006. – 744 с.

1723. Корнійко А.О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953 – 1964 рр. (на матеріалах західних областей України): дис. ... канд. іст. наук / А.О. Корнійко. – Луцьк, 1999. – 190 с.
1724. Костеров А.П. Формы и методы работы Компартии Белоруссии по подготовке, переподготовке и воспитанию партийных и советских кадров (1961 – 1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.П. Костеров. – Минск, 1984. – 23 с.
1725. Кочерга Б.Н. Место и роль бюрократии в социально-политической системе советского общества: автореф. дис. ... докт. ист. наук / Б.Н. Кочерга. – М., 1990. – 44 с.
1726. Кузнецова П.Ю. Эволюция регионального аппарата КПСС как социальной группы (1965 – 1985 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / П.Ю. Кузнецова. – Пермь, 2007. – 20 с.
1727. Лаас Н.О. Проблеми соціальної сторії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. ХХ ст. в англomовній історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н.О. Лаас. – К., 2009. – 22 с.
1728. Лаєвська Ю.В. Перетворення в економіці України в 1953 – 1964 рр.: Історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю.В. Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 21 с.
1729. Леонтьев В.А. Работа партийных комитетов с выборным партийным активом как резервом руководящих кадров: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.А. Леонтьев. – М., 1983. – 21 с.
1730. Леус М.В. Реформирование правоохранительных органов СССР в 1953 – 1964 гг.: дис. ... канд. ист. наук / М.В. Леус. – М., 2008. – 201 с.
1731. Лифанова С.В. Деятельность Московской городской партийной организации по подбору, расстановке и воспитанию партийных кадров в период между XXIII и XXIV съездами КПСС: автореф. дис. ... канд. ист. наук / С.В. Лифанова. – М., 1980. – 23 с.
1732. Люцко А.В. Деятельность Компартии Белоруссии по подбору, подготовке и воспитанию руководящих кадров республики в 1943 – 1945

- годах: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.В. Люцко. – Минск, 1972. – 23 с.
1733. Молдавська Т.І. Обласні Ради депутатів трудящих у системі владних відносин радянського суспільства у 1947 – 1990 рр. (на прикладі південних областей УРСР): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т.І. Молдавська. – Запоріжжя, 2010. – 21 с.
1734. Мохов В.П. Эволюция региональной политической элиты России (1950 – 1990 гг.): автореф. дис. ... докт. ист. наук / В.П. Мохов. – М., 1998. – 42 с.
1735. Муштаков Ю.И. Опыт КПСС по подготовке руководящих партийных и государственных кадров высшей квалификации в Академии общественных наук при ЦК КПСС (1946 – 1978 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ю.И. Муштаков. – М., 1982. – 19 с.
1736. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук / Ю.О. Ніколаєць. – К., 2008. – 40 с.
1737. Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма: дис. ... докт. ист. наук / И.В. Павлова. – Новосибирск, 2002. – 365 с.
1738. Пашин В.П. Партийно-хозяйственная номенклатура в СССР (становление, развитие, упрочение в 1920 – 1930-х гг.): дис. ... докт. ист. наук / В.П. Пашин. – М., 1993. – 438 с.
1739. Перова Г.И. Критика буржуазных фальсификаций кадровой политики КПСС: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.И. Петрова. – М., 1983. – 22 с.
1740. Печерица В.Ф. Деятельность КПСС по подбору, подготовке и воспитанию партийных кадров на Дальнем Востоке (1961 – 1986 гг.): автореф. дис. ... докт. ист. наук / В.Ф. Печерица. – М., 1990. – 42 с.

1741. Пинегин И.Т. Работа КП Украины по осуществлению решений партии о подборе, расстановке и воспитании руководящих партийных и советских кадров в послевоенный период (1946 – 1955 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.Т. Пинегин. – М., 1955. – 16 с.
1742. Пономаренко В.И. Опыт Компартии Украины по подготовке и переподготовке партийных кадров в послевоенный период (1946 – 1956 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.И. Пономаренко – К., 1989. – 23 с.
1743. Похил Н.И. Деятельность КПСС по совершенствованию стиля работы с партийными кадрами в период между XXII и XXIII съездами КПСС (на примере партийных комитетов Приморья): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н.И. Похил. – Владивосток, 1974. – 19 с.
1744. Рылов О.В. Формирование политической культуры партийных кадров: практика, проблемы, поиски, решения. 1980 – 1990 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / О.В. Рылов. – М., 1991. – 24 с.
1745. Смолкин О.А. Реформирование местных органов власти и управления в 1953 – 1964 гг. (на материалах Кемеровской, Новосибир. и Томской обл.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / О.А. Смолкин. – Томск, 1997. – 21 с.
1746. Спириин А.А. Кадровая политика КПСС и ее реализация партийными организациями Украины (60 – 80-е годы): автореф. дис. ... докт. ист. наук / А.А. Спириин. – К., 1989. – 46 с.
1747. Стадуб И.Д. Деятельность Компартии Белоруссии по подбору, расстановке и воспитанию партийных и советских кадров в годы пятой пятилетки: автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.Д. Стадуб. – М., 1972. – 20 с.
1748. Терин В.Ф. Роль резерва в обновлении партийных кадров: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.Ф. Терин. – М., 1990. – 23 с.
1749. Толкачева В.Г. Работа Коммунистической партии по подбору, расстановке и воспитанию партийных кадров в послевоенный период

- (1945 – 1950 гг.) (на материалах Казахстана): автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.Г. Толкачев. – Алма-Ата, 1955. – 25 с.
1750. Туренко В.В. Задуми та наслідки адміністративно-господарських реформ другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Черкаси. – 2010. – 21 с.
1751. Федянин А.Г. Деятельность Саратовской областной партийной организации по подбору, расстановке и марксистско-ленинскому образованию партийных кадров (1946 – 1955 годы): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.Г. Федянин. – Саратов, 1974. – 22 с.
1752. Филимонов А.И. Деятельность Коммунистической партии Белоруссии по повышению экономического образования партийных, советских и хозяйственных кадров (1959 – 1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.И. Филимонов. – Минск, 1972. – 23 с.
1753. Фомин И.А. Борьба Коммунистической партии за улучшение подбора, расстановки и воспитания руководящих партийных и советских кадров в послевоенный период (1946 – 1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.А. Фомин. – М., 1954. – 17 с.
1754. Хабибов А.Х. Совершенствование подготовки руководящих партийных и советских кадров в системе высших партийных школ (1956 – 1978 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.Х. Хабибов. – М., 1982. – 22 с.
1755. Цалпан В.А. Политическая культура руководящих партийных кадров (сущность и проблемы формирования): автореф. дис. ... канд. филос. наук / В.А. Цалпан. – М, 1986. – 21 с.
1756. Черемных В.Г. Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за подбор, расстановку и воспитание руководящих партийных и советских кадров в четвертой пятилетке: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.Г. Черемных. – М., 1954. – 24 с.
1757. Чернов И.М. Деятельность Коммунистической партии Латвии по воплощению в жизнь ленинских принципов подбора, расстановки и

- воспитания партийных и советских кадров в период развернутого строительства коммунизма (1959 – 1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.М. Чернов. – Рига, 1976. – 20 с.
1758. Четкарев А.М. Повышение идейно-теоретического уровня партийных и советских кадров в четвертой пятилетке: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.М. Четкарев. – М., 1955. – 19 с.
1759. Шевляков А.А. Опыт Коммунистической партии по подбору, расстановке и воспитанию партийных кадров (1946 – 1959 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.А. Шевляков. – М., 1989. – 24 с.
1760. Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 – 1953 рр.: особливості формування та функціонування: автореф. ... канд. іст. наук / О.Ф. Штейнле. – Запоріжжя. – 21 с.
1761. Эргашев И.М. Деятельность Коммунистической партии Узбекистана по подготовке, расстановке и воспитанию руководящих партийных и советских кадров (1959 – 1965 гг.) (по материалам областей Ферганской долины): автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.М. Эргашев. – Ташкент, 1975. – 20 с.
1762. Ющенко Л.А. Основные направления деятельности Коммунистической партии в послевоенные годы (1946 – 1959 гг.). Историография проблемы: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л.А. Ющенко. – М., 1989. – 19 с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

1763. Архіви України: путівник / За заг. ред. І. Матяш. – К.: Держкомархів України, 2007. – 184 с.
1764. Большая советская энциклопедия. В 65 томах. М.: Советская энциклопедия, 1926 – 1947. – 19500 с.
1765. Большая советская энциклопедия. Второе издание. В 50 томах. – М.: Советская энциклопедия, 1950 – 1958.

1766. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. Прохоров А.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1969 – 1978.
1767. Властные элиты и номенклатура: аннотированная библиография российских изданий 1990 – 2000 гг. / Отв. ред. Дука А.В. – СПб.: Нева, 2001. – 224 с.
1768. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-библиографический справочник. – М.: РОССПЭН, 1999. – 526 с.
1769. Динамика населения СССР. 1960 – 1980 гг. / Э.К. Васильева, И.И. Елисеева, О.Н. Кашина, В.И. Лаптев. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 176 с.
1770. Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Сост.: Александров Г.Ф., Галактионов М.Р., Кружков В.С., Митин М.Б., Мочалов В.Д., Поспелов П.Н. / 2-е изд., испр. и доп. – М.: Воениздат, 1947. – 30 с.
1771. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. УССР. – М.: Госполитиздат, 1963. – 58 с.
1772. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник. (В. Литвин та ін.). К.: Вища школа, 2002. – 403 с.
1773. Население СССР за 70 лет. Под редакцией Рыбаковского Л.Л. – М.: Главстатуправление, 1988. – 458 с.
1774. Комуністична партія України в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Політвидав, 1988. – 242 с.
1775. КПСС в цифрах. 1917 – 1973: стат. сб. Пермь: Кн. изд-во, 1974. – 191 с.
1776. Лозицький В.С. Політбюро ЦК КП України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) / В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
1777. Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ, 1917 – 1991: Справочник / сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД: Изд-во Йельского ун-та: Материк, 2003. – 768 с.

1778. Народное хозяйство СССР 1922 – 1972. Юбилейный ежегодник. – М: Статистическое управление г. Москвы, 1972. – 848 с.
1779. Народное хозяйство СССР в 1957 году. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1957. – 668 с.
1780. Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985 – 1996 гг.) Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд., доп. и испр. – М.: РОССПЭН, 1999. – 303 с.
1781. Преса Української РСР. 1917 – 1966: Статистичний довідник. – Харків: Книжкова палата Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, 1967. – 315 с.
1782. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945 – 1970 рр.). – К.: Наукова думка, 1972. – 204 с.
1783. Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / гл. ред. Жуков Е.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1961 – 1976.
1784. СССР, 1946 – 1956. Каталог док-тов / Отв. сост. Е.Д. Гринько. – М.: РГАНИ, 1994. – 886 с.
1785. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П.Л. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 488 с.
1786. Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967). Стат. збірник. – К.: Політвидав, 1967. – 146 с.
1787. Українська РСР в цифрах в 1961 році. Короткий статистичний довідник. – К.: Державне статистичне видавництво, 1962. – 272 с.
1788. Уряди України у XX ст. / В.М. Литвин (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – 608 с.
1789. Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. – М.: Госполитиздат, 1968. – 540 с.

1790. Шаповал Ю. Десталінізація / Ю. Шаповал // Довідник з історії України (А – Я) / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К.: Генеза, 2001. – С. 205 – 206.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

1791. Архипова Т.Г. История государственной службы в России 18 – 20 века: Учеб. пособие / Т.Г. Архипова, М.Ф. Румянцева, А.С. Сеннин. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1999. – 231 с.
1792. Атаманчук Г. Государственная служба. Кадровый потенциал: Учебное пособие / Г. Атаманчук, В.И. Матирко. – М.: Дело, 2001. – 215 с.
1793. Ашин Г.К. Основы политической элитологии: Учеб. пособие / Г.К. Ашин, А.В. Понеделков, В.Г. Игнатов, А.М. Старостин. – М.: ПРИОР, 1999. – 302 с.
1794. Ашин Г.К. Элитология: Политическая элита: Учеб. пособие / Г.К. Ашин. – М.: МГИМО, 1996. – 99 с.
1795. Бойченко В.В. Філософія історії: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / В.В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
1796. Боришполец К.П. Методы политических исследований: Учеб. пособие для студентов вузов / К.П. Боришполец. – М.: Аспект-Пресс, 2005. – 221 с.
1797. Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Навч. посібник / М. Брайчевський. – К.: Либідь, 1995. – 380 с.
1798. Вадимов А.В. Организация управления кадрами: Учеб. пособие / А.В. Вадимов, М.В. Ларин. – М.: МГИАИ, 1989. – 80 с.
1799. Вегеш М.М. Українська історична наука в середині ХІХ – на початку ХХІ ст.: Матеріали до лекцій для студентів історичного факультету / М.М. Вегеш, Л.В. Горват. – Ужгород: [б. в.], 2000. – 135 с.
1800. Государственная кадровая политика и механизм ее реализации: курс лекций. – М.: РАГС, 1997. – 371 с.

1801. Государственная служба (комплексный подход): Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – 91 с.
1802. Ежов В.А. Государственное управление СССР после Великой Отечественной войны (1945 – 1950 гг.): Учеб. пособие / В.А. Ежов. – СПб.: Нестор, 1999. – 23 с.
1803. Ершова Э.Б. Незавершенные реформы государственного управления в СССР в 50-е – 70-е годы XX века: учеб. пособие для всех спец. / Э.Б. Ершова. – М.: [б. и.], 1997. – 67 с.
1804. Ильин В.В. Философия: учебник для вузов [Кн. 1 и 2] / В.В. Ильин. – М.: Академический проект, 1999. – 600 с.
1805. История государственного управления в России: Учебник. Изд. 3-е / Под общ. ред. проф. Р.Г. Пихои. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – 384 с.
1806. История России. XX век / А.Н. Боханов, М.М. Горинов, В.П. Дмитренко и др. – М.: АСТ, 1996. – 608 с.
1807. Історіографія історії України / Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
1808. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник / Коцур А.П., Коцур В.П., Павко А.І. – К.: Либідь, 1996. – 127 с.
1809. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
1810. Киричук В. Історія державного управління в Україні: Навч. посібник / В. Киричук, В. Тимцуник. – К. Вид-во УАДУ, 2001. – 244 с.
1811. Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва. – К.: Політвидав України, 1972. – 108 с.
1812. Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР. Учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «История» / Т.П. Коржихина. – М.: Высшая школа, 1986. – 399 с.
1813. Котельников П.И. Подбор, расстановка и воспитание кадров. Стенограмма лекции / П.И. Котельников. – М.: Политиздат, 1945. – 104 с.

1814. Коцур В.П. Історіографія історії України. Курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.
1815. Кухта Б.Л. Політичні еліти і лідерство. Навч. пос. / Б.Л. Кухта, Н.Г. Теплоухова. – Львів: МП «Хвилі», 1995. – 196 с.
1816. Литвин В.М. Історія України. Підручник / В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2011. – 618 с.
1817. Малько А.В. Правовая политика как способ организации правовой жизни / А.В. Малько // Российская правовая политика: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Наука, 2003. – С. 147 – 164.
1818. Медведев Н.П. Политическая регионалистика: Учебник / Н.П. Медведев. – М.: Гардарики, 2002. – 176 с.
1819. Михеев В.А. Социально-политическая стратификация общества (Материал к лекциям): Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации / В.А. Михеев. – М.: Изд-во Рос. акад. гос. службы, 1996. – 19 с.
1820. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
1821. Овчинникова Н.В. Историография проблем работы с кадрами (1970 – 1980-е гг.): Учеб. пособие / Н.В. Овчинникова, В.П. Пашин, Ю.П. Свириденко. – М.: МГИАИ, 1988. – 100 с.
1822. Партийное строительство. Научные основы партийной работы. Курс лекций, ч. I. – М.: Партиздат, 1985. – 312 с.
1823. Партийное строительство. Учебное пособие. Изд. 5-е, доп. – М.: Политиздат, 1978. – 472 с.
1824. Партийное строительство: Учебное пособие. – Изд. 6-е. – М.: Политиздат, 1981. – 511 с.
1825. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 559 с.

1826. Фролов М.О. Політична система Радянської України 1920 – 1930-х рр.: особливості формування та еволюції: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.О. Фролов. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 264 с.
1827. Хрестоматия по истории КПСС. В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 3: 1945 г. – апрель 1962 г. – 804 с.
1828. Хрестоматия по Отечественной истории (1946 – 1995). – М.: ВЛАДОС, 1996. – 600 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1829. Калинина О.Н. Партийно-государственный контроль в номенклатурной системе (вторая половина 1940-х – начало 1960-х гг.) [Электронный ресурс]: vkontakte.ru/topic-5873550_24952509.
1830. Карпинский Л. Утопический коммунизм Хрущева [Электронный ресурс]: yabloko.ru/Themes/History/Pisigin/dinoz06.html.
1831. Кожин В. Россия, век XX (1939 – 1964). Часть третья. От Сталина до Брежнева. 1953 – 1964. Гл. 8. О так называемой оттепели [Электронный ресурс]: hrono.info/libris/lib_k/kozhin20v11.php.
1832. Колдушко А.А. Особенности формирования партийной номенклатуры в 1920-е гг. в Прикамье [Электронный ресурс]: politarchive.perm.ru/.../a-a-koldus...prikame.html.
1833. Пихоя Р. Почему Хрущев потерял власть // Международный Исторический Журнал. – 2001. – № 16 [Электронный ресурс]: law.edu.ru/url/url.asp?urlID=1138059.
1834. Советская номенклатура [Электронный ресурс]: nova.rambler.ru.
1835. Select Bibliography of Works in English on Regional Networks and Leaders in the USSR after 1945 [Электронный ресурс]: Socialsciences.manchester.ac.Uk/disciplines/politics/research/SovietProvinces/bibliography.htm.

ДОДАТКИ**Додаток А****Список**

**членів і кандидатів у члени Політбюро
(від жовтня 1952 р. – Президії) ЦК ВКП(б) / КПРС (1945 – 1964 рр.)**

1. А. Андрєєв (1932 – 1952)	19. С. Ігнат'єв (1952 – 1953)
2. В. Андріанов (1952 – 1953)	20. І. Кабанов (1952 – 1953)
3. А. Аристов (1952 – 1953, 1957 –
1961)	21. Л. Каганович (1926 – 1957)
4. Н. Багіров (1953)	22. М. Калінін (1919 – 1946)
5. Л. Берія (1939 – 1953)	23. Я. Калнберзін (1957 – 1961)
6. М. Бєляєв (1957 – 1960)	24. А. Кириленко (1957 – 1982)
7. Л. Брежнєв (1952 – 1953, 1956 –
1982)	25. О. Кириченко (1953 – 1960)
8. М. Булганін (1946 – 1958)	26. Ф. Козлов (1957 – 1964)
9. М. Вознесенський (1941 – 1949)	27. Д. Коротченко (1952 – 1953, 1957 –
1961)
10. Г. Воронов (1961 – 1973)	28. О. Косигін (1946 – 1980)
11. К. Ворошилов (1926 – 1960)	29. В. Кузнєцов (1952 – 1953)
12. В. Гришин (1961 – 1986)	30. О. Куусінен (1952 – 1953, 1957 –
1964)
13. П. Демічев (1964 – 1988)	31. К. Мазуров (1957 – 1978)
14. Л. Єфремов (1962 – 1966)	32. Г. Малєнков (1941 – 1957)
15. А. Жданов (1935 – 1948)	33. В. Малишев (1952 – 1953)
16. Г. Жуков (1956 – 1957)	34. Л. Мєльніков (1952 – 1953)
17. А. Зверєв (1952 – 1953)	35. В. Мжаванадзе (1957 – 1972)
18. М. Ігнатов (1952 – 1953, 1957 –
1961)	

Укладено за: Політбюро, Оргбюро, Секретаріат ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПРС: Справочник. – М.: Политиздат, 1990. – 271 с.; у дужках – роки перебування в складі зазначеного органу

36. Н. Михайлов (1952 – 1953)
37. А. Мікоян (1926 – 1966)
38. В. Молотов (1921 – 1957)
39. Н. Мухітдінов (1956 – 1961)
40. М. Підгорний (1958 – 1977)
41. Д. Полянський (1958 – 1976)
42. П. Пономаренко (1952 – 1956)
43. М. Патолічев (1952 – 1953)
44. М. Первухін (1952 – 1961)
45. М. Пєгов (1952 – 1953)
46. П. Поспєлов (1957 – 1961)
47. А. Пузанов (1952 – 1953)
48. Ш. Рашидов (1961 – 1983)
49. М. Сабуров (1952 – 1957)
50. Й. Сталін (1919 – 1953)
51. М. Суслов (1952 – 1953, 1955 – 1982)
52. І. Тєвоян (1952 – 1953)
53. К. Фурцева (1956 – 1961)
54. М. Хрушов (1939 – 1964)
55. Д. Чєсноков (1952 – 1953)
56. М. Шверник (1939 – 1966)
57. П. Шелєст (1963 – 1973)
58. Д. Шєпілов (1956 – 1957)
59. М. Шкірятов (1952 – 1953)
60. А. Щєрбаков (1941 – 1945)
61. В. Щєрбицький (1961 – 1963, 1965 – 1989)
62. П. Юдін (1952 – 1953)

Додаток Б
Список
членів Секретаріату ЦК ВКП(б) / КПРС
(1945 – 1964 рр.)

1. А. Андрєєв (1924 – 1925, 1935 – 1946)	18. Н. Пєгов (1952 – 1953)
2. Ю. Андропов (1962 – 1967, 1982 – 1984)	19. М. Підгорний (1963 – 1965)
3. А. Арістов (1952 – 1953, 1955 – 1960)	20. В. Поляков (1962 – 1964)
4. Н. Беляєв (1955 – 1958)	21. П. Пономаренко (1948 – 1953)
5. Л. Брежнєв (1952 – 1953, 1956 – 1960, 1963 – 1982)	22. Б. Пономарьов (1961 – 1986)
6. П. Демічев (1961 – 1974)	23. Г. Попов (1946 – 1949)
7. А. Жданов (1934 – 1948)	24. П. Поспєлов (1953 – 1960)
8. Н. Ігнатов (1952 – 1953, 1957 – 1960)	25. А. Рудаков (1962 – 1966)
9. С. Ігнат'єв (1953)	26. І. Спиридонов (1961 – 1962)
10. Л. Ільчов (1961 – 1965)	27. Й. Сталін (1922 – 1953)
11. О. Кириченко (1957 – 1960)	28. М. Суслов (1947 – 1982)
12. Ф. Козлов (1960 – 1964)	29. В. Тітов (1962 – 1965)
13. А. Кузнєцов (1946 – 1949)	30. Є. Фурцева (1956 – 1960)
14. О. Куусінен (1957 – 1964)	31. М. Хрущов (1949 – 1964)
15. Г. Малєнков (1939 – 1953)	32. Н. Шаталін (1953 – 1955)
16. Н. Михайлов (1952 – 1953)	33. А. Шелєпін (1961 – 1967)
17. Н. Патолічев (1946 – 1947)	34. Д. Шепілов (1955 – 1956, 1957)
	35. А. Щєрбаков (1941 – 1945)

Укладено за: Политбюро, Оргбюро, Секретаріат ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПРС: Справочник. – М.: Политиздат, 1990. – 271 с.; у дужках – роки перебування в складі Секретаріату

Додаток В

Структура апарату ЦК КП(б)У / КПУ

Станом на кінець 1945 р.

управління кадрів

В і д д і л и

партійних організацій	радянських органів	промисловості	культури і науки	земельних заготівельних органів	НКДБ НКВС	кадрів
-----------------------	--------------------	---------------	------------------	---------------------------------	-----------	--------

управління агітації і пропаганди

В і д д і л и

пропаганди	друку	агітації	культури	літератури та мистецтва	підготовки і перепідготовки	науки
------------	-------	----------	----------	-------------------------	-----------------------------	-------

оргінструкторський*	шкіл	промисловості	вугільної промисловості	хімічної промисловості	автопромисловості	транспортний
---------------------	------	---------------	-------------------------	------------------------	-------------------	--------------

машинобудування	металургійний	електростанцій та електропромисловості	будівництва і будівельних матеріалів	сільськогосподарський	харчової промисловості	військовий	по роботі в західних, Ізмаїльській, Закарпатській областях
-----------------	---------------	--	--------------------------------------	-----------------------	------------------------	------------	--

особливий сектор

управління справами

Укладено за: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, б.

Станом на листопад 1948 р.

В і д д і л и

партійних, профспілкових і комсомольських органів	пропаганди і агітації	сільськогоспо- дарський	адміністратив- ний	планово- фінансово- торговий
--	--------------------------	----------------------------	-----------------------	------------------------------------

важкої промисло- вості	легкої промисло- вості	машинобудування, транспорту, міського господарства	по роботі серед жінок
---------------------------	---------------------------	--	-----------------------

особливий сектор

управління справами

Станом на січень 1952 р.

В і д д і л и

партійних, профспілкових і комсомольських органів	пропаганди і агітації	сільськогоспо- дарський	адміністратив- ний	планово- фінансово- торговий
--	--------------------------	----------------------------	-----------------------	------------------------------------

важкої промисловості	легкої промисловості	машинобудування, транспорту, міського господарства	по роботі серед жінок
-------------------------	-------------------------	---	--------------------------

науки і вищих учбових закладів	художньої літератури і мистецтва	шкіл
-----------------------------------	-------------------------------------	------

особливий сектор

управління справами

Станом на січень 1953 р.

В і д д і л и

партійних, профспілкових і комсомольських органів	пропаганди і агітації	сільськогосподарський	адміністративний	планово-фінансово-торговий
---	-----------------------	-----------------------	------------------	----------------------------

важкої промисловості	легкої промисловості	машинобудування, транспорту, міського господарства	по роботі серед жінок
----------------------	----------------------	--	-----------------------

природничих і технічних наук та вищих учбових закладів	художньої літератури і мистецтва	шкіл	суспільних наук і вищих учбових закладів
--	----------------------------------	------	--

особливий сектор

управління справами

Станом на червень 1953 р.

В і д д і л и

партійних, профспілкових і комсомольських органів	пропаганди і агітації	сільськогосподарський	адміністративний	планово-фінансово-торговий
---	-----------------------	-----------------------	------------------	----------------------------

промислово-транспортний	природничих і технічних наук та вищих учбових закладів	суспільних наук і вищих учбових закладів	по роботі серед жінок
-------------------------	--	--	-----------------------

науки і вищих учбових закладів	науки і культури	шкіл
будівництва і будівельних матеріалів	міського господарства	адміністративних і торгівельно-фінансових органів
вугільної промисловості		

особливий сектор

управління справами

Станом на липень 1954 р.

В і д ді л и

партійних органів	пропаганди й агітації	сільсько-господарський	адміністративний	планово-фінансово-торговий
-------------------	-----------------------	------------------------	------------------	----------------------------

промислово-транспортний	природничих і технічних наук та вищих учбових закладів	суспільних наук і вищих учбових закладів	по роботі серед жінок
-------------------------	--	--	-----------------------

науки і вищих учбових закладів	науки і культури	шкіл
будівництва і будівельних матеріалів	міського господарства	адміністративних і торгівельно-фінансових органів
вугільної промисловості		

особливий сектор

управління справами

Станом на серпень 1954 р.

В і д ді л и

партійних органів	пропаганди і агітації	сільсько-господарський	адміністративний	планово-фінансово-торговий
-------------------	-----------------------	------------------------	------------------	----------------------------

важкої промисловості	природничих і технічних наук та вищих учбових закладів	суспільних наук і вищих учбових закладів	по роботі серед жінок
----------------------	--	--	-----------------------

науки і вищих учбових закладів	науки і культури	шкіл
будівництва і будівельних матеріалів	міського господарства	адміністративних і торгівельно-фінансових органів
промисловості товарів широкого вжитку і продовольчих товарів	машинобудування, транспорту і зв'язку	

особливий сектор

управління справами

Станом на грудень 1958 р.

В і д ді л и

партійних орга- нів	пропаганди й агітації	сільсько- господарський	адміністра- тивний	планово- фінансово- торговий
------------------------	--------------------------	----------------------------	-----------------------	------------------------------------

важкої промисловості	природничих і технічних наук та вищих учбових закладів	суспільних наук і вищих учбових закладів	по роботі серед жінок
-------------------------	---	--	--------------------------

науки і вищих учбових закладів	науки і культури	шкіл
будівництва і будівельних матеріалів	міського господарства	адміністративних і торгівельно-фінансових органів
легкої і харчової промисловості	машинобудування, транспорту і зв'язку	

особливий сектор

управління справами

Станом на січень 1959 р.

В і д д і л и

партійних органів	пропаганди і агітації	сільськогосподарський	адміністративних органів	планово-фінансово-торговий
-------------------	-----------------------	-----------------------	--------------------------	----------------------------

важкої промисловості	природничих і технічних наук та вищих учбових закладів	суспільних наук і вищих учбових закладів	по роботі серед жінок
----------------------	--	--	-----------------------

науки і вищих учбових закладів	науки і культури	шкіл
будівництва і будівельних матеріалів	міського господарства	адміністративних і торгівельно-фінансових органів
легкої і харчової промисловості	машинобудування, транспорту і зв'язку	

особливий сектор

управління справами

Станом на грудень 1962 р.

бюро ЦК з керівництва
промисловістю і будівництвом

В і д д і л и

важкої промисловості	хімічної, нафтопереробної газової промисловості	машинобудування	транспорту і зв'язку
легкої і харчової промисловості	будівництва міського господарства	оборонної промисловості	ідеологічний

бюро ЦК з керівництва
сільським господарством

В і д д і л и

сільськогосподарський	механізації, електрифікації сільського будівництва
переробної промисловості сільськогосподарської продукції	ідеологічний

Станом на січень 1963 р.

Бюро ЦК з керівництва
промисловістю і будівництвом

В і д д і л и

важкої промисловості	хімічної промисловості і нафтопереробки	машинобудування	транспорту і зв'язку
легкої і харчової промисловості	будівництва і міського господарства	оборонної промисловості	ідеологічний

Бюро ЦК з керівництва
сільським господарством

В і д д і л и

сільськогосподарський	механізації, електрифікації і сільського будівництва
переробної промисловості сільськогосподарської продукції	ідеологічний

Станом на травень 1963 р.

Бюро ЦК з керівництва
промисловістю і будівництвом

Бюро ЦК з
керівництва сільським
господарством

В і д д і л и.....В і д д і л и

важкої промисловості	хімічної, нафтової газової промисловості	машинобудування	транспорту і зв'язку	сільсько-господарський	механізації, електрифікації сільського будівництва
легкої харчової промисловості	будівництва міського господарства	оборонної промисловості		переробної промисловості сільськогосподарської продукції	

ідеологічний відділ, підпорядкований ЦК КПУ

Додаток Г

**Статистичні дані
про номенклатуру ЦК КП(б)У в областях Української РСР
станом на 1 січня 1952 р.**

№ за/п	область	посад	заміщено	жінок	комуні-стів	віком до 35 років	мали вищу освіти	українців
1	Вінницька	598	591	20	598	106	141	407
2	Волинська	422	412	18	418	136	66	334
3	Ворошилов.	715	701	33	700	116	244	431
4	Дніпропетр.	752	734	27	723	100	294	483
5	Дрогобицька	409	405	28	396	119	82	310
6	Житомирська	489	479	27	472	101	119	326
7	Закарпатська	288	274	10	270	73	82	213
8	Запорізька	581	576	18	574	104	186	364
9	Ізмаїльська	362	351	19	342	95	97	198
10	Кам.-Поділь.	480	475	23	473	103	83	363
11	Київська	1041	1022	51	1027	158	470	722
12	Кіровоград.	489	481	19	487	105	101	342
13	Львівська	617	600	20	603	124	223	438
14	Миколаїв.	443	433	16	427	78	93	265
15	Одеська	781	767	37	753	121	251	420
16	Полтавська	617	610	28	601	107	148	505
17	Рівненська	427	422	24	415	123	92	306
18	Сталінська	991	969	32	955	114	347	482
19	Станіслав.	468	464	16	462	145	79	366
20	Сумська	475	471	21	470	94	130	342
21	Тернопіль.	485	482	17	482	134	87	396
22	Харківська	856	843	39	830	102	437	519
23	Херсонська	521	517	21	502	108	118	371
24	Чернігівська	571	566	29	558	151	133	448
25	Чернівецька	288	279	12	274	37	86	200
	УРСР	14.158	13.923	605	13735	2774	4189	9551
	УРСР (%)	100	98,3	4,3	97,0	19,6	29,6	67,5

Укладено за: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 237, арк. 1 – 56.

Додаток Д

**Статистичні дані
про групи номенклатури ЦК ВКП(б) у 20 областях Української РСР
станом на 1 січня 1952 р.**

№ за/п.	область	посад	заміщено	жінок	комуні-стів	віком до 35 років	мали вищу освіту	країнців
1	Вінницька	1224	1184	100	1163	430	222	901
2	Волинська	803	747	125	682	379	99	572
3	Ворошилов.	1135	1104	122	1081	414	278	719
4	Дніпропетр.	1116	1076	96	1065	307	273	790
5	Дрогобицька	768	725	130	639	338	130	562
6	Житомирська	1006	949	99	915	369	187	677
7	Закарпатська	422	407	51	371	216	100	312
8	Запорізька	855	833	95	824	270	180	548
9	Ізмаїльська	451	431	75	411	199	102	221
10	Кам.-Поділ.	1033	1004	97	982	396	165	767
11	Київська	1642	1597	243	1586	559	424	1216
12	Львівська	1001	952	153	885	392	199	711
13	Рівненська	792	748	111	686	360	132	554
14	Сталінська	1378	1317	139	1291	389	298	716
15	Станіславська	970	928	146	843	455	140	724
16	Сумська	908	876	84	870	304	191	676
17	Тернопільська	1014	972	147	796	471	144	765
18	Харківська	1228	1193	127	1183	353	370	812
19	Херсонська	716	702	76	685	307	158	473
20	Чернівецька	453	429	54	418	175	106	292
	Разом	18915	18174	2270	17376	7083	3898	13008
	%	100	96,1	12,0	91,9	37,5	20,6	68,8

Укладено за: ЦДАГО України, ф.1. оп. 67. спр. 236. арк. 1 – 40.

Додаток Е

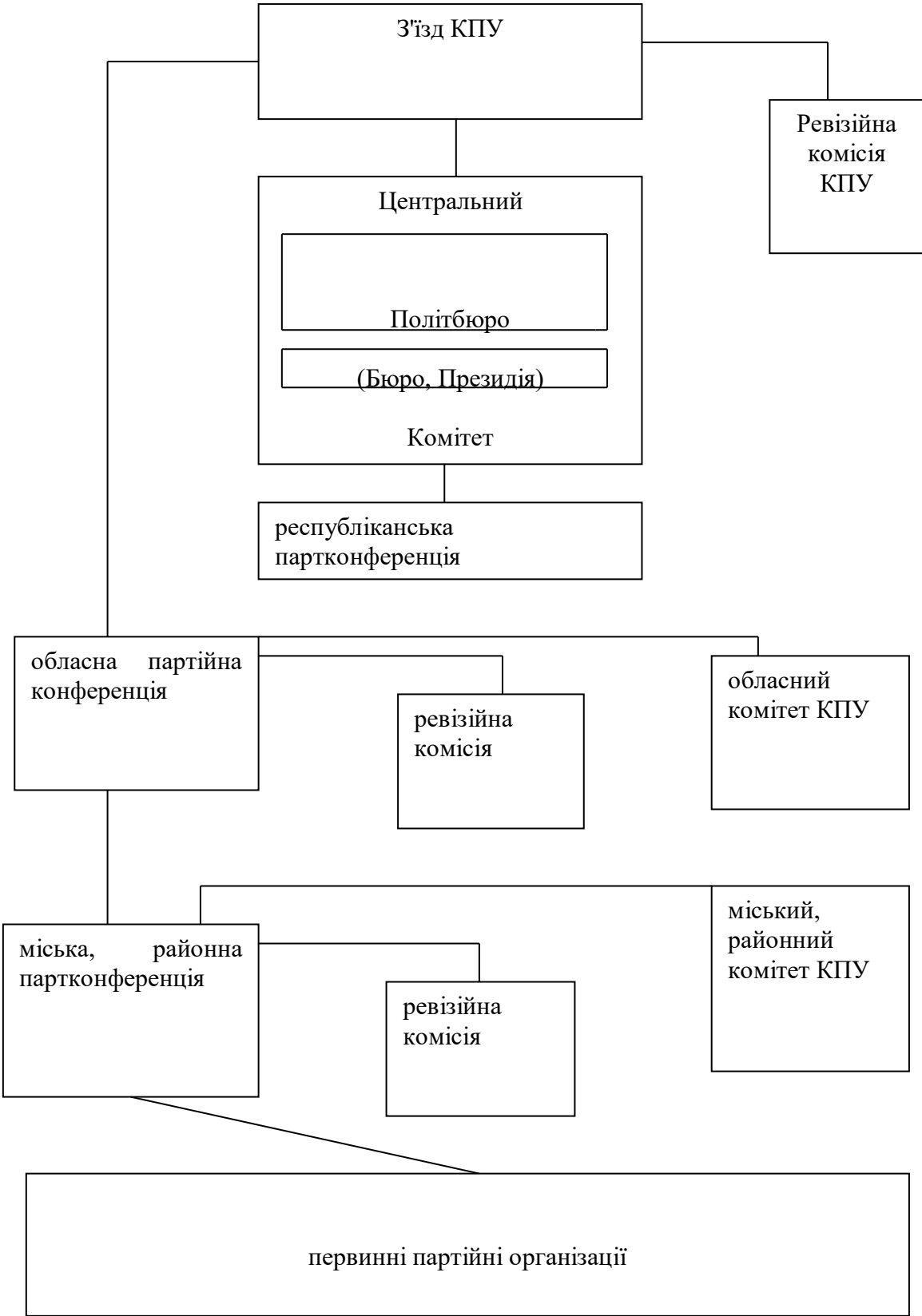
Зміни в чисельному складі КП(б)У / КПУ протягом 1945 – 1964 рр.

рік	чисельність	зростання щодо попереднього року (у %)
1946	320.207	48,6
1947	560.718	42,9
1948	649.157	13,6
1949	684.275	5,2
1950	697.125	1,2
1951	715.715	2,6
1952	752.245	4,9
1953	781.648	3,8
1954	795.559	1,7
1955	851.575	6,6
1956	895.403	4,9
1957	988.143	9,4
1958	1.070.470	7,7
1959	1.159.207	7,7
1960	1.253.194	7,5
1961	1.370.997	8,6
1962	1.477.164	7,2
1963	1.568.135	5,9
1964	1.686.998	7,1
1965	1.829.638	7,8

Укладено за: Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 7, 9, 15.

Додаток Ж

Організаційна будова Комуністичної партії України

Укладено за: Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 27.

Додаток 3

Дані про склад перших секретарів комітетів КПУ станом на 1 січня 1957 р. і на 1 січня 1960 р.

№ за/п	категорія	рік	усього посад	заміщено	жінок	віком до 35 років	віком понад 50 років	мали вищу освіту	українців
1	обкоми	1957	122	121	2	1	17	107	104
		1960	117	114	1	1	32	107	95
2	міськкоми та райміськкоми	1957	168	167	5	18	23	122	91
		1960	159	158	6	16	24	136	96
3	сільські райкоми	1957	785	785	9	75	93	349	654
		1960	579	577	8	37	83	358	478

Укладено за: ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 67, спр. 586, арк. 1, 28, 109; спр. 616, арк. 1, 27, 105.

Додаток И

Дані про голів виконкомів міських і районних рад депутатів трудящих станом на 1951, 1957, 1961, 1964 рр.

№ за/п	категорія Рад	рік	усього посад	заміщено	жінок	віком до 35 років	віком понад 50 років	мали вищу освіту	комуністів
1	міські та районні у містах	1951	139	138	8	12	15	41	138
		1957	166	164	11	11	38	64	164
		1961	160	160	13	23	25	130	160
		1964	234	234	15	19	33	191	234
2	районні	1951	762	762	15	151	66	113	762
		1957	785	778	19	105	73	236	778
		1961	604	602	16	92	39	462	602
		1964	251	250	10	16	34	200	250

Укладено за: ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 67, спр. 200, арк. 1; спр. 201, арк. 1; спр. 585, арк. 1, 28; спр. 618, арк. 1-1зв., 27-27зв.; спр. 661, арк. 1-1зв., 29-29зв.